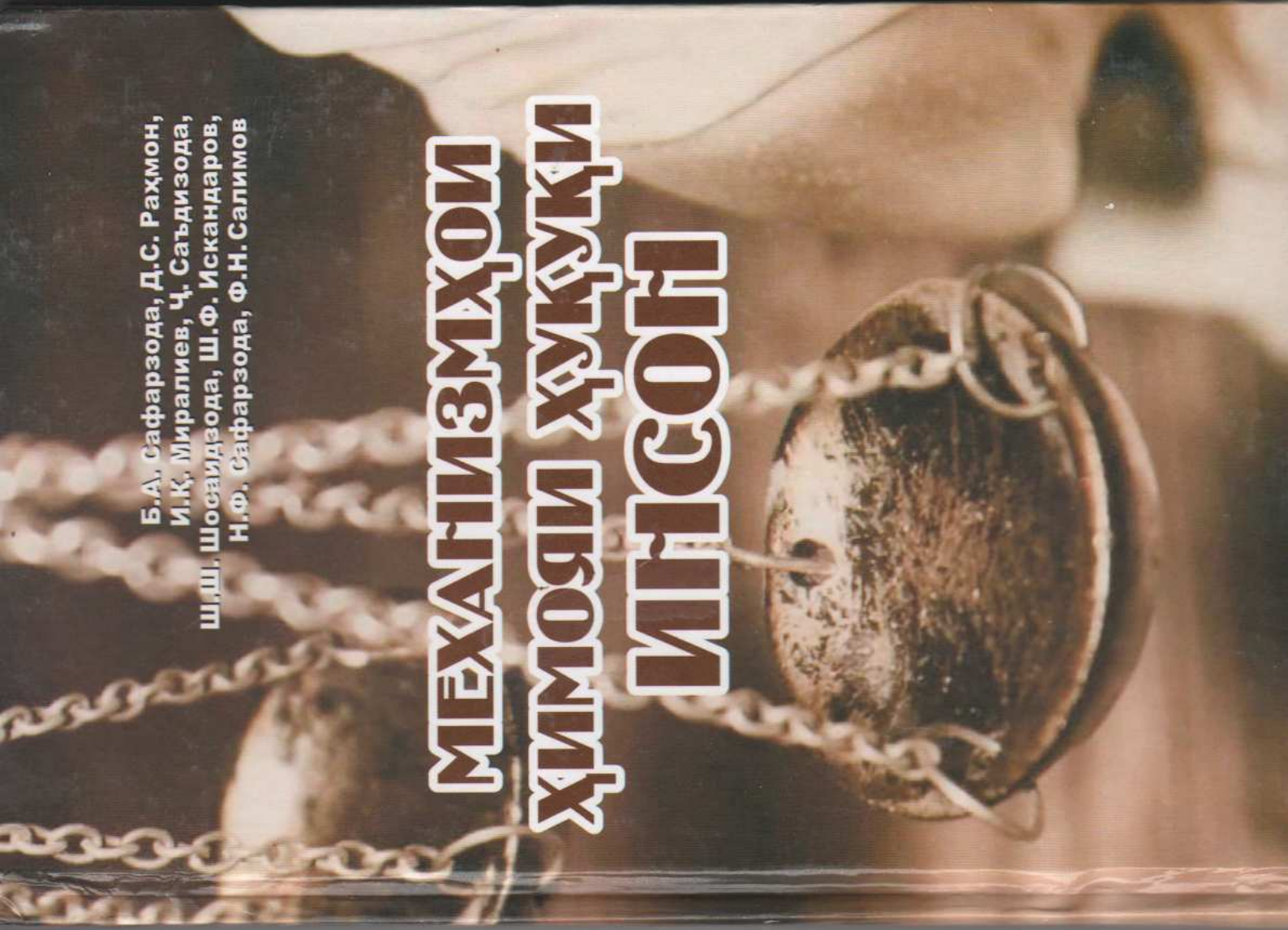

Б.А. Сафарзода, Д.С. Раҳмон,
И.Қ. Миралиев, Ҷ. Саъдизода,
Ш.Ш. Шосаидзода, Ш.Ф. Искандаров,
Н.Ф. Сафарзода, Ф.Н. Салимов

МЕХАНИЗМҲОИ ҶИМОЯИ ҲУҚУҚИ ИНСОҲ

ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

Факултети ҳуқуқшиносӣ

Кафедраи ҳуқуқи инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавӣ

Б.А. Сафарзода, Д.С. Раҳмон, И.Қ. Миралиев,
Ҷ. Саъдизода, Ш.Ш. Шосайдзода, Ш.Ф. Исқандаров,
Н.Ф. Сафарзода, Ф.Н. Салимов

МЕХАНИЗМҲОИ ҲИМОЯИ ҲУҚУҚИ ИНСОН

Китоби дарсӣ

(Бо Қарори ҳайати мушовараи Вазорати маориф ва илми ҶТ
таҳти №12/20 аз 29.08.2023 с. ҳамчун китоби дарсӣ
ба чоп тавсия шудааст)

Душанбе

2023

УДК: 342.7

ББК: 67.400.32

М-57

Мукариризон:

Азиззода У.А. – муdiri кафедраи назария ва таърихи давлат ва ҳукуки факултети ҳукуқшиносии ДМТ, д.и.х., профессор

Диноршох А.М. – муовини аввали директори иҷроия, муовин оид ба илм, инноватсия ва муносибатҳои байналмилалии филиали Донишгоҳи давлатии Москва ба номи М.В. Ломоносов дар шаҳри Душанбе, д.и.х., профессор

Қодиров Н.А. – муdiri кафедраи ҳукуки байналмилалии факултети ҳукуқшиносии ДМТ, н.и.х., дотсент

Механизмҳои ҳимояи ҳукуки инсон. Китоби дарсӣ. – Душанбе: , 2023. – 480 с.

Китоби дарсӣ мутобик ба стандарти давлатии маориф оид ба ихтисоси Ҳуқуқшинос омода шудааст. Дар китоби дарсӣ масъалаҳои нисбатан муҳимми марбут ба ҳимояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд, инчунин принцип ва меъёрҳои муосири байналмилалӣ, ки ба масъалаҳои ҳимояи ҳукуки инсон алоқаманд мебошанд, ҳамзамон механизмҳои миллӣ ва байналмилалӣ ҳимояи ҳукуку озодиҳои инсон мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Китоби дарсии мазкур барои донишҷӯён ва омӯзгорони донишгоҳу донишқадаҳое, ки ихтисоси ҳуқуқшинос омода мекунамд, пажӯҳишгарон, кормандони мақомоти хифзи ҳукук ва доираи васеи хонандагон, ки ба равишҳои ҳимояи ҳукуки инсон мароқдоранд, тавсия мегаардад.

ISBN 9789998597884

© Ҳайати муаллифони, 2023

ҲАЙАТИ МУАЛЛИФОН:

Сафарзода Бахтовар Амиралӣ – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессори кафедраи ҳукуки инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавии факултети ҳуқуқшиносии ДМТ

Раҳмон Дилшод Сафарбек – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессори кафедраи ҳукуки инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавии факултети ҳуқуқшиносии ДМТ

Миралиев Ифандиёр Қарахонвич – номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи ҳукуки инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавии факултети ҳуқуқшиносии ДМТ

Савдизода Ҷаҳонгир – номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, муdiri кафедраи ҳукуки инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавии факултети ҳуқуқшиносии ДМТ

Шосандзода Шаҳбоз Шосайд – номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, ёрдамчи Директори Муассисаи давлатии «Маркази исломшиносӣ» дар назди Президенти ҚТ

Искандаров Шарафҷон Фахриддинович – номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи ҳукуки инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавии факултети ҳуқуқшиносии ДМТ

Сафарзода Некрӯз Файӣ – номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, муаллими калони кафедраи ҳукуки инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавии факултети ҳуқуқшиносии ДМТ

Салимов Фаррух Насимович – номзади илмҳои таърих, дотсенти ДМТ, Директори Ташкилоти ҷамъиятии «Таҳлил»

МУНДАРИҶА

Сарсухан	9
МАВЗУИ 1. Механизмҳои ҷимояи ҳуқуқи инсон ҳамчун илм ва фанни таълимӣ	13
§ 1. Предмет, метод ва низоми омӯзиши илм ва фанни таълимии «Механизмҳои ҷимояи ҳуқуқи инсон»	13
§ 2. Мақоми фанни таълимии «Механизмҳои ҷимояи ҳуқуқи инсон» дар низоми фанҳои ҳуқуқшиносӣ	23
МАВЗУИ 2. Кафолатҳои ҷимояи ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд: мафҳум ва таснифот	26
§ 1. Кафолатҳои умумии конститусионӣ	26
§ 2. Кафолатҳои вижаи конститусионӣ	29
МАВЗУИ 3. Мафҳум ва намудҳои механизмҳои ҷимояи ҳуқуқи инсон	36
§ 1. Тавсифи умумии механизмҳои ҷимояи ҳуқуқи инсон	36
§ 2. Механизмҳои миллии ҷимояи ҳуқуқи инсон	52
§ 3. Механизмҳои байналмилалӣи ҷимояи ҳуқуқи инсон	61
МАВЗУИ 4. Низоми судии ҷимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд	67
§ 1. Мафҳуми ҳуқуқ ба ҷимояи судӣ	67
§ 2. Ҷимояи ҳуқуқи инсон аз ҷониби судҳои салоҳияташон умумӣ	81
§ 3. Ҳусусияти мурофиаи судӣ дар ҷимояи ҳуқуқи инсон	100

МАВЗУИ 5. Нақши Суди конститусионӣ дар ҷимояи ҳуқуқи инсон	107
§ 1. Ташақкул ва инкишофи ниҳоди назорати конститусионӣ	107
§ 2. Таъинот ва салоҳияти Суди конститусионӣ	118
МАВЗУИ 6. Шаклҳои маъмури-ҳуқуқии ҷимояи ҳуқуқи инсон	132
§ 1. Мафҳум ва мақоми шаклҳои ғайрисудии ҷимояи ҳуқуқи инсон	132
§ 2. Тартиби маъмурии (ғайрисудии) овардани шикоят	139
§ 3. Президент ҳамчун қафилӣ ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд. Раёсати кафолатҳои ҳуқуқи инсонӣ Дастгоҳи иҷроияи Президентӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон	154
§ 4. Назорати парламентӣ аз болои фаъолияти мақомоти ҳокимияти иҷроия	162
§ 5. Комиссияи назди Ҳуқумати Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба таъмин намудани иҷрои ухдадорҳои байналмилалӣ дар соҳаи ҳуқуқи инсон	170
§ 6. Назорати прокурорӣ оид ба риояи қонунҳо аз ҷониби мақомоти ҳокимияти иҷроия	176
§ 7. Адвокатура ҳамчун воситаи муҳими ҷимояи ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд	186
МАВЗУИ 7. Ниҳоди Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	193
§ 1. Таърихи ташаққули ниҳоди Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	193
§ 2. Танзими қонунгузори фаъолияти Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	205

§ 3. Тартиби овардани шикоят ва баррасии он аз ҷониби Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	209
§ 4. Рохҳои барқароркунии ҳуқуқҳои поймолшуда аз ҷониби Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	211
§ 5. Зарурати таъсис ва мақсади фаъолияти Ваколатдор оид ба ҳуқуқи кӯдак дар Тоҷикистон.....	215

МАНЗАУИ 8. Шакли ғайриҳуқуматии ҳимояи ҳуқуқи инсон

§ 1. Асосҳои ҳуқуқии ташкил ва фаъолияти ташкилотҳои ғайриҳуқуматӣ.....	221
§ 2. Ҳуқуқ ва уҳдадорӣҳои ташкилотҳои ҷамъиятӣ.....	231
§ 3. Шаклҳои маъмули фаъолияти ташкилотҳои ғайриҳуқуматӣ	245

МАНЗАУИ 9. Механизмҳои байналмилалӣ ҳимояи ҳуқуқи инсон

§ 1. Механизмҳои фарогири (универсалии) ҳимояи ҳуқуқи инсон.....	251
§ 2. Мақомоти шартномавии СММ оид ба ҳуқуқи инсон.....	262
§ 3. Мақомоти махсусгардонидашудаи СММ оид ба ҳуқуқи инсон.....	282
§ 4. Механизмҳои байналмилалӣ ҳимояи ҳуқуқи инсон ва роҳҳои баамалбарории онҳо дар Тоҷикистон.....	295

МАНЗАУИ 10. Механизмҳои минтақавӣ ҳимояи ҳуқуқи инсон

§ 1. Низоми аврупоӣ ҳимояи ҳуқуқи инсон	319
§ 2. Низоми байниафрикоӣ ҳимояи ҳуқуқи инсон	336

§ 3. Низоми африқоӣ ва осиёгии ҳимояи ҳуқуқи инсон	344
§ 4. Пешбурди ҳимояи ҳуқуқи инсон дар доираи ИДМ.....	359

МАНЗАУИ 11. Механизмҳои миллӣ ва байналмилалӣ ҳимояи ҳуқуқи кӯдак

§ 1. Пайдоиш ва рушди институти ҳимояи ҳуқуқи кӯдак.....	369
§ 2. Механизмҳои миллӣ ҳимояи ҳуқуқи кӯдак.....	388
§ 3. Механизмҳои байналмилалӣ ҳимояи ҳуқуқи кӯдак. Фаъолияти мақомоти СММ оид ба ҳимояи ҳуқуқи кӯдак	403
§ 4. Кумита оид ба ҳуқуқи кӯдаки СММ	410

МАНЗАУИ 12. Механизмҳои ҳимояи ҳуқуқи инсон дар давлатҳои хориҷӣ

§ 1. Мавқеи Судӣ конституционӣ дар соҳаи ҳимояи ҳуқуқи инсон дар давлатҳои хориҷӣ	417
§ 2. Ниҳоди Омбудсмен ва нақши он дар ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон дар давлатҳои хориҷӣ	444
§ 3. Расмиёти «Хабас Корпус» ва ҳимояи ҳуқуқи инсон	452
§ 4. Адлияи маъмури ва ҳимояи ҳуқуқи инсон	455

РҶҲАТИ ИҲТИСОРОТ

ВАО – Васоити ахбори омма
ДИДҲИ – Дафтари институтҳои демократӣ ва ҳукуки инсон
ИА – Иттиҳоди Аврупо
ИДМ – Иттиҳоди Давлатҳои Мустиқил
ИМА – Иёлоти Муттаҳидаи Амрико
ИЧШС – Иттиҳоди Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ
КОАМ – Комиссари Олӣ оид ба ақаллиятҳои миллӣ
МАҲА – Машварат оид ба амнияти ҳамкорӣ дар Аврупо
СААД – Созмони Аҳдномаи Амнияти Дастаҷамъӣ
СААШ – Созмони Аҳдномаи Атлантикаи Шимоли
САҲА – Созмони Амният ва Ҳамкорӣ дар Аврупо
СБМ – Созмони Байналмилалӣи Меҳнат
СҒ – Созмонҳои ғайриҳукуматӣ
СДА – Созмони Давлатҳои Амрико
СММ – Созмони Милали Муттаҳид
СУТ – Созмони Ҷумҳуриҳои Тандурустӣ
СҲИ – Созмони Ҳамкории Исломи
ЮНДАФ – Барномаи ҷаҳорҷубавии СММ оид ба расондани кумак бо мақсади рушд
ЮНЕСКО – ниҳоди махсуси СММ оид ба масъалаҳои маориф, илм ва фарҳанг

САРСУҲАН

Баъд аз ба даст овардани Истиқлоли давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба масъалаи рушди илмҳои ҳукукшиносӣ таваҷҷуҳи хосса равона шуд, хусусан ҳимояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд, ки дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври мушаххас инъикос ёфтаанд, аҳаммияти аввалиндараҷаро касб намураданд.

Яке аз дастовардҳои муҳим дар 32 соли даврони Истиқлол – ин ташаккули пойгоҳи ҳукукии таъмини ҳукуку озодиҳои аҳоли буда, дар ин замина даххо санадҳои меъёрии ҳукукӣ таҳия ва ба тасвиб расидаанд, ки мақсадашон ҳимояи минфиатҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ мебошад.

Мачмуи санадҳои меъёрии мавҷуда дар соҳаи ҳимояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд барои ташаккули дониши ҳукукӣ ва таҳассусии кормандони сохторҳои қудратӣ, ки фаъолияти ихтисосмандонаи онҳо шартӣ зарурии татбиқи қонунгузорӣ ба ҳисоб меравад, аҳаммияти хосса дорад.

Омузиш ва дар доираи санадҳои меъёрии амалкунанда фаъолият намудан, дарки амиқ ва фаҳмиши воқеии ҳукукҳои шаҳрвандон, бахусус табақаҳои осебпазирӣ аҳоли, ки ҳукукҳои инсон аз ҷониби шахсони алоҳида ва намоёнҳои ҳокимияти давлатӣ поймол гаштааст, омили муҳими таъмини қафолатҳои давлатӣ ва таъмини дастрасии онҳо ба механизмҳои ҳимояи ҳукуки инсон буда, ба самаранокии фаъолияти давлатӣ мусоидат хоҳанд кард.

Фаъолияти давлат дар самти химояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд, ки дар доираи функцияҳои хифзи ҳукуқӣ амалӣ мешавад, ба таври ҳамешагӣ зарур буда, дар шароити имрӯз, ки вазъияти ҷомеаи ҷаҳонӣ дар ҳолати ниҳоят мураккаб ва бархурд қарор дорад, химояи ҳукук, озодӣ ва манфиатҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ аҳамияти хоссоро касб кардааст.

Таърих гувоҳ аст, ки маҳз бо сабаби иҷрои бесамари вазифаҳои химоявии сохторҳои кудрагӣ дар ҷамъият болоравии сатҳи ҷинояткорӣ ва ҳукуквайронкунӣҳои дигар, дар маҷмӯъ, ноустувории сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ба назар мерасад. Аз ин хотир, функцияи хифз ва химояи ҳукук ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд вазифаи доимии давлат мебошад. Зеро ҳастии давлат аз таъмини қафолатҳои ҳукуку озодӣ ва манфиатҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ вобастагӣ дорад.

Дар ҷаҳони муосир таҳдидҳо ва ҳагарҳои нави глобалӣ (ҷинояткории фаромиллӣ, савдои одамон, гардиши ғайриқонунии маводи муҳаддир, терроризм, экстремизм, истифодаи кӯдакон дар ҷангҳои мусаллаҳона, ғасби тамаддуну фарҳанг ва ғ.) функцияи қафолат, хифз ва химояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрвандро дар назди давлатҳои алоҳида мубрам арзёбӣ менамояд. Ҷунин таҳдидҳо ва ҳагарҳо дар сатҳи миллӣ низ мушоҳида мегарданд. Дар ин ҳусус Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 20 январи соли 2016 дар назди мақомоти

аффи ҳукуки Тоҷикистон вазифаи ҷоннок намулдани фаъолияти онҳо дар шароити афзудани таҳдидҳо ва ҳагарҳои муосир, ба мисли терроризм, экстремизм, гардиши ғайриқонунии маводи муҳаддир, ҷинояткории муташакк-килона ва фаромиллӣ гузошта шуд. Дар партави мубрамияти назифи мазкур аз ҷониби Пешвои миллат ба Прокуратураи генералӣ, Вазорати қорҳои дохилӣ, Кумитаи давлатии амнияти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар мақомоти давлатӣ ҷиҳати таҳияи Стратегияи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба муқовимат бо экстремизм ва терроризм барои солҳои 2016-2020, таъсиси Маркази муқовимат бо ҷиноятҳои, ки бо истифода аз технологияҳои иттилоотӣ содир мешаванд ва кибертерроризм, тақмили Кодекси ҷиноятӣ ва дигар санадҳои қонунгузорӣ, пурзӯр намулдани мубориза бо гардиши ғайриқонунии маводи муҳаддир суғуриш дода шуд¹. Ин таъкидҳои роҳбарияти давлат шаҳодати он аст, ки химояи ҳукуку озодӣ ва манфиатҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ зери таваҷҷуҳи доимии ҳокимияти давлатӣ қарор дорад.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми ҳарсолаи худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22 декабри соли 2016 таъкид намулданд, ки «таъмини волоияти қонун, тартиботи ҳукуқӣ, хифзи суботи оромии ҷомеа, химояи ҳукуку озодиҳои

¹ Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон – Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, 20-уми январӣ соли 2016. – Душанбе: Шарқи озад, 2016. – С. 30-35.

инсон ва шаҳрванд, манфиатҳои давлат ва ҷомеа вазифаи асосии мақомоти хифзи ҳукуки ҷумҳурӣ мебошад»². Бо ҷониби Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар назди мақомоти хифзи ҳукук ва сохторҳои қудратии ҷумҳурӣ вазифа гузошта мешавад, ки фаъолиятанро «дар соҳаи мубориза бо ҷинояткорӣ, хусусан, ҷинояткории муташаккил ва фаромиллӣ, таъмини амнияти тартиботи ҳукукӣ, мустаҳкам кардани иқтидори ҳукумати мамлакат»⁴ тақвият диҳанд. Ҷунки асоси амалӣ гаштани ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд ин талоши пайвастаи мақомоти хифзи ҳукук баҳри пешгирии ҳукуквайронкунӣ мебошад.

Мавзӯ ва масъалагузориҳое, ки дар китоби дарсӣ ҷой гирифтаанд, фаъолияти хифзи ҳукук, шаклҳо ва усулҳои амалигардонии функсияи ҳимояи ҳукукии давлатро дар марҳилаи кунунӣ мубрам мегардонанд. Онҳо ба тақмили минбаъдаи раванди таълим, самаранокии омода намудани кадрҳои баландихтисоси мақомоти хифзи ҳукук, ба болоравии сатҳи шуури ҳукукӣ ва фарҳанги ҳукукии онҳо мусоидат менамоянд. Ҳамзамон китоби дарсии мазкур барои рушди тафаккури ҷомеаи шаҳрвандӣ баҳри ҳимояи ҳукуку озодии онҳо хизмат мекунад.

² Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон – Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон; ш. Душанбе, 22-юми де-кабри соли 2016. – Душанбе: Шарқи озод, 2016. – С. 35.

МАВЗУИ 1.

МЕХАНИЗМҲОИ ҲИМОЯИ ҲУКУКИ ИНСОН ҲАМЧУН ИЛМ ВА ФАНИИ ТАЪЛИМИЙ

§ 1. Предмет, метод ва низоми омӯзиши илм ва фанни таълимии «Механизмҳои ҳимояи ҳукуки инсон»

Ҳар як соҳаи илм ва фанни таълимие, ки барои мустақил будан даъво мекунад, бояд предмет ва объекти омӯзиши худро дошта бошад. Ба сифати предмети фанни таълимии мазкур доираи масъалаҳое шомил мешаванд, ки он меомӯзад. Метод бошад, ин мачмуи тарз, усул ва роҳҳое мебошад, ки ба воситаи онҳо предмети ин ё он фан омӯхта мешавад.

Предмети фанни таълимии «Механизмҳои ҳимояи ҳукуки инсон»-ро на танҳо ҳукук, озодӣ ва манфиатҳои инсон ва шаҳрванд, балки махсусияти кафолат ва ҳимояи ҳукукии онҳо дар сатҳи миллӣ ва байналмилалӣ, таҳлили муқоисавии ҳукуки инсон ташкил медиҳад. Ҳамзамон, фанни таълимӣ муаммоҳои таърихӣ сарғоз, ташаккул ва инкишофи муносири шаклҳои ҳимояи судӣ, гайрисудӣ ва квазисудии ҳукуки инсонро чи дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва чи дар давлатҳои хориҷа фаро мегирад. Доираи омӯзишии предмети фанни таълимии мазкур васеъ буда, махсусияти фаъолияти механизмҳои универсалии СММ, ҳамаҷунин махсусияти низоми минтақавии ҳимояи ҳукуки

инсон – аврупоӣ, амрикоӣ, африкоӣ, осиёӣ ва ғайраро дар бар гирифтааст.

Механизмҳои химояи ҳукуки инсон ҳамчун фанни таълимӣ арзиши инсонии шахсро ошкор намуда, диққати донишҷӯёро ба маҳаки ҳастии инсонӣ ҷалб менамояд. Ҳамзамон шахсро огоҳ месозад, ки ҳукукҳои он хусусияти ҷудонашаванда дошта, амалишавии онҳо аз талоши пайвастаи ҳуди инсон вобастагӣ дорад. Зеро амалӣ гаштан ва химояи ҳукукҳои худ, аз шахс ғаёлияти доимӣ ва мунтазамро тақозо мекунад. Аз ин рӯ, дар масири бунёди давлати демократӣ, ҳукукбунёд ва дунявии имрӯза, химояи ҳукук, озодӣ ва манфиати инсонро шахрванд дар мадди аввал гузошта шудааст. Ҳимояи ҳукуки инсон ҳислати муҳимми ҷомеаи демократӣ ва шартӣ зарурии пайдории давлати ҳукукбунёд мебошад. Расидан ба ин ҳадафҳо танҳо тавассути эътироф, эҳтиром, риоя ва ҳифзи ҳукуку озодиҳои инсон ва шахрванд имконпазир аст. Зеро, таърихи инсоният гувоҳ аст, ки инсон ва шахрванд бунёдгузори ҷомеаву давлат ба шумор мераванд. Ҷомеаи ҷаҳонӣ шохиди ин баёнияҳо гардида, мустаҳкамкунии мавқеи онҳоро дар санадҳои меъёрии ҳукуқӣ амалӣ намудааст.

Механизмҳои химояи ҳукуки инсон ҳамчун илм ин маҷмуи донишҳои илмӣ дар бораи ҳукук ва озодиҳои инсон, инчунин дар бораи механизмҳои химояи ҳукуки инсон дар ҷаҳони муосир мебошад, ки дар шакли китобҳои зиёд, маҷаллаҳо, мақолаҳои илмӣ ва гузоришу маърузаҳо пешниҳод карда шудаанд.

Ф.М. Рудинский кайд менамояд, ки ба сифати мункилоти асосии илм на ҳукуки инсон, балки химояи он баррасӣ карда мешавад³. Ин дар ҳақиқат ҷанбаи муҳимми мушкили мебошад ва имконият медиҳад, то ки илми ҳукуки инсонро аз дигар илмҳо ҷудо намояд. Зеро ҳеч яке аз онҳо инсонро чун қурбонии вайроншавии ҳукуку озодӣ ва воситаи химояи онро дар маҷмуъ намеомӯзанд. Маҳз барои амалишавии функсияи химояи давлатии ҳукук ва инчунин мақомоти ҳокимияти давлатӣ, аз ҷумла Суди конститусионӣ, Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон, институтҳои ҷомеаи шахрвандӣ, ташилотҳои байналмилалӣ ва сохтори онҳо фанни «Механизмҳои химояи ҳукуки инсон» бахшида шудааст.

Бешубҳа, фанни мазкур ба арзиши умуминсонии ҳукук ва озодиҳои инсон ва шахрванд равшанӣ андохта, диққати иштирокчиёни ҷараёни таълим ва шахсони манфиатдорро, ки ба омӯзиши инсон ва ҷавҳари ҷудополазирӣ он, нақши он дар инкишофи шахсият, ҷомеа, давлат ва инсоният дар маҷмуъ ҷалб менамояд. Барои пурра аз худ намудани мавзӯҳои «Механизмҳои химояи ҳукуки инсон» аз донишҷӯён доштани тасаввурот оид ба ҳукук ва озодиҳои инсон, кафолат, амалишавӣ ва химояи онҳо дар замони муосир, ки дар адабиёти зиёди ҳукуқӣ, монографияҳои илмӣ, мақолаҳо, маърузаҳо, аз ҷумла дар диссертатсияҳои олимони муосири тоҷик ва хориҷ ҷамъ оварда шудаанд, талаб менамояд.

³ Рудинский Ф.М. Наука прав человека и проблемы конституционного права. – М., 2006. – С. 26.

Ба ибораи дигар фанни таълимии мазкур ба сифати унсури таркибӣ ва самти асосии инкишофи донишҳои илмӣ дар доираи илми ҳукуки инсон баромад мекунад.

Механизмҳои ҳимояи ҳукуки инсон ҳамчун фанни таълимӣ ба донишҷӯён – ҳуқуқшиносони оянда таълим дода мешавад ва он махсусияти худро дорад, зеро ғуногунии роҳ, восита, тарзҳои ҳимоя ва барқарор намудани ҳуқуқ ва озодиҳои вайроншудаи инсонро меомӯзад. Онҳо ҳуқуқ ва озодиҳои ҳаётан муҳимми инсон, манфиат ва эҳтиёҷотҳои мебошанд, ки бе таъмини онҳо инсон наметавонад ҳамчун шахсияти беназир, ишғирокчии ғайри рушди ҷамъият ташаккул ёбад. Агар аз инсон ҳуқуқ ба ҳимояро гиранд, шахсияти инсонии ӯ нобуд мешавад⁴.

Дар китоби мазкур механизмҳои ҳимояи ҳукуки инсон бештар ҳамчун илм ва фанни таълимӣ мавриди таҳлил қарор дода шудааст.

Предмети омӯзиши фанни таълимии мазкурро ҳимояи ҳукуку озодиҳо ва манфиатҳои инсон ташкил медиҳанд.

Ба сифати объекти омӯзиши фанни таълимӣ ҳукуку озодиҳо ва манфиатҳои инсон дар ҳамаи ҷанбаҳои ғуноғунранг, баҳусус имконияти рушди инсон дар ҷомеа ва давлат, ҳамчун хусусияти ҷудонопазирӣ шахсияти ӯ ва ҷенаки рафтори имконпазир бо меъёри ҳуқуқӣ ва дигар меъёрҳои иҷтимоӣ таъмин буда, ҳамчун воситаи ноил шудан ба манфиатҳои шахсӣ, моддӣ, маънавию рушди

⁴ Права человека: Учебное пособие / Под общ. ред. А.Д. Гусева и Я.С. Яскевич. – Минск, 2002. – С. 11.

қобилият ва истеъдод баромад менамояд. Инчунин, объекти омӯзиши фанни таълимиро унсурҳои ҳимояи ҳукуки инсон, ки аз механизмҳои дохилидавлатаӣ, минтақавӣ ва байналмилалӣ иборат мебошад, ташкил медиҳанд.

Мақсади асосии фанни таълимии «Механизмҳои ҳимояи ҳукуки инсон» ин баланд бардоштани фарҳанги ҳуқуқӣ, шуури ҳукукии донишҷӯён, ташаккул додани ҷаҳонбинии инсондӯстӣ, фаҳмиши амиқи ҳуқуқҳои худ ва ҳуқуқҳои шахсони дигар, инчунин омодагии ҳукукии донишҷӯён барои ҳимоя намудани ҳукуку озодиҳои худ, баҳусус ҳимоя намудани ҳуқуқ, озодӣ ва манфиатҳои дигарон мебошад. Ҳамаи инҳо асосан барои ҳуқуқшиносони оянда, ки бояд механизмҳои амалкунандаи ҳимояи ҳукуки инсонро дуруст ва оқилона истифода намоинд, муҳим аст. Аммо донишҷӯи асосҳои ҳимояи ҳукуки инсон барои дигар мутахассисон низ зарур мебошад.

Методҳои омӯзиши механизмҳои ҳимояи ҳукуки инсон. Ҳар як фанни таълимӣ методи муайяни омӯзиши худро дорад, яъне усул ё маҷмуи воситаҳои мебошанд, ки ба донишҷӯи тахқиқшаванда тавассути онҳо мавриди омӯзиш қарор мегирад. Ҳамзамон, дар баробари методҳои махсус ба методҳои универсалиро, ки ба ҳамаи соҳаҳои дониш ва фанни таълимӣ новобаста аз предмети омӯзиш хос мебошанд, ҷудо қардан мумкин аст. Дар асоси методи универсали бештар қонуниятҳои умумии инкишофи табиат ва ҷомеа омӯхта мешавад. Бинобар хусусияти комплексӣ доштани фанни таълимии механизмҳои ҳимояи

хукуки инсон аҳамияти махсус ба муносибати диалектӣ дар раванди омӯзиши он дода мешавад. Бе равиши диалектикӣ дарки қонуният ва инкишофи таърихӣ хукуки инсон ва механизмҳои ҷимояи он имконнопазир мегардад. «Маҳз бо кумаки дарки қонуниятӣ умумӣ, таърихи хукуки инсон ҳамчун як раванди ягонаи ҳамачониба пешниҳод карда мешавад, ки дар он нақши асосӣ ба амалия тааллуқ дошта, сарчашмаи рушди механизмҳои ҷимояи хукуки инсон, фаъолияти он, ифодаи меъёрӣ ва дараҷаи воқеии онро ошкор мекунад»⁵.

Асоси методологии механизмҳои ҷимояи хукуки инсонро муносибати инсондӯстона ба мушкilotи хукуки инсон ва механизмҳои ҳифзу ҷимояи он, кӯшиши баррасӣ намудани инсон ҳамчун «ҷенаки ҳамаи ҷизҳо», рад кардани тафаккури тоталитарӣ ташкил медиҳанд.

Методҳои сотсиологӣ аз тадқиқоти механизмҳои ҷимояи хукуки инсон иборат мебошад, ки ба омӯхтани далелҳо асос ёфтааст. Аз ҷумла, тадқиқотҳои таҳлилии мушаххаси сотсиологӣ, озмоиши ҷамъиятӣ, моделсозӣ, пурсиш, мусохиба, мушоҳида, пурсиши аҳолӣ, усули коркарди математикии маводҳо ва ғайраҳо. Методҳои сотсиологӣ, хусусан дар раванди коркарди маълумотҳое, ки ҳангоми омода намудани маърузаи давлатҳо ба мақомоти шартномавии СММ, Шуро оид ба хукуки инсон, ҳисоботҳои солонаи Ваколатдор оид ба хукуки инсон ва дигарон истифода бурда мешавад.

⁵ Права человека. История, теория и практика: Учебное пособие / Отв. ред. Б.Л. Назаров. – М., 1995. – С. 26.

Методи оморӣ дар тадқиқоти ҷанбаҳои микдории раванди таърихӣ, ҳангоме ки объекти омӯзиш бо инсондӯстонаҳои азими ададӣ тавсиф карда мешаванд, истифода мешавад. Истифодаи методи оморӣ имкон медиҳад, ки тарафҳои муҳими предмети тадқиқотро инқир намоем, ба монанди: муддати паҳншавӣ, суръати рушди ҷимояи хукуку озодиҳои инсон, манфиати ҷомеа ва инъоми механизмҳои ҷимояи хукуки инсон. Методи оморӣ барои ҷудо намудани ҷузъҳои зарурӣ аз тасодуфӣ, муайян намудани қонуниятҳои ҷараёни ташаккул ва инкишофи инъоми механизмҳои ҷимояи хукуки инсон ёрӣ мерасонанд. Ҳарчанд хукуки инсон аз лаҳзаҳои аввалини ташаккули худ, падидаи нисбатан мураккаби иҷтимоиро ифода мекард, аммо дар тадқиқотҳои таърихӣ-хукукӣ самаран муфидро таҳлили низоминок медиҳад. Бо кумаки ин метод, аз тамоми сохтори ба ҳам алоқаманди падидаҳои хукукӣ, унсурҳои алоҳидаи онро, ки дар онҳо хусусияти умумӣ ва (ё) баръакс хусусиятҳои беназири низоми мушаххаси хукукӣ равшантар инъикос ёфтааст, ҷудо кардан мумкин аст. Методҳои умумиилӣ барои омӯхтани моҳияти хукуки инсон, аз ҷумла, механизмҳои ҷимояи хукуки инсон, тамоюли рушди он ва қонуниятҳои ҳоси онҳоро муайян намуда, дарки онро осон мегардонад.

Ба сифати методҳои махсуси омӯзиши механизмҳои ҷимояи хукуки инсон, методҳои низоминок, таърихӣ, муқоисавӣ, мантиқӣ ва ғайраҳоро дохил кардан мумкин аст.

Методи низоминок. Хукуки шахс табиати ғуноғунҷанбаи инсонро ифода намуда, махсусияти

тобейтӣ дошта, вазифаҳои гуногуншакро иҷро карда, ба худ характери комплексиро касб менамояд. Механизми химояи ҳукуки инсон чун маҷмуи том арзёбӣ шуда, дар он институтҳои ба ҳам алоқаманди ҳукук ва озодии инсон, ба монанди: ҳукукҳои шахсӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии инсон химоя карда мешаванд⁶. Аз ин рӯ, барои тадқиқи он истифода намудани методи низомнок омӯзиши ҳаматарафа, комплексӣ ва томи механизми химояи ҳукуки инсон зарур мебошад. Методи низомнок сарҳадҳои донишро васеъ намуда, ҷамъи ҳамаи омилҳои объективӣ ва субъективӣ, ки ба ташаккул ва инкишофи низоми механизми химояи ҳукуки инсон таъсир мерасонад, дарбар мегирад.

Методи таърихӣ. Методи таърихӣ таҳқиқи мушаххаси таърихӣ пайдоиш ва рушди ҳукуки инсон ва химояи онро ифода менамояд. Расидан ба ҳақиқат бе дарназардошти муносибати таърихӣ ба предмети омӯзиши таҳлилӣ ғайримумкин мебошад. Методи таърихӣ баррасии падидаҳои ҳукукиро дар он шароитҳои махсус ва беназире, ки дар он, онҳо ташаккул ва рушд кардаанд, яъне дар он муҳити иҷтимоие, ки асосати он баъзе ҳолатҳо нотакрорӣ ин ё он ҳуҷҷати ҳукукӣ ё низоми ҳукукро муайян мекунад, меомӯзад. Безътиной нисбат ба онҳо хатман ба ғалати ҳақиқат оварда мерасонад⁷. Ҳангоми муносибати якраंगा ба таърих, дарк кардани ҳақиқати таърихӣ ҳукуки инсон,

⁶ Диноришоев А.М., Азиззода У.А., Павленко Е.М., Искандаров Ш.Ф. Механизмы защиты прав человека. Учебное пособие. – Душанбе, 2018. – С. 14.

⁷ Права человека: История, теория, практика / Под ред. д.ю.н. А.М. Динишоева и У.А. Азиззода. – Душанбе, 2016. – С. 523.

онро кардани тамоюлҳо, ҳамчунин дарёфтани идомаи мантиқии он мушкул мегардад. Қадами муҳимми чунин тадқиқот истифодаи таҳлили индуктивӣ ва дедуктивӣ таркиби раванди таърихӣ он ба ҳисоб меравад.

Бо истифода аз методи муқоисавӣ мафҳумҳо, падидаҳо ва равандро муқоиса гардида, монандӣ ва фарқият байни онҳо ошкор карда мешавад. Масалан, маънаҳои фаъолияти танзими ҳукукии механизми ҷамъии ҳукуки инсон дар давлатҳои гуногунро муқоиса кардан мумкин аст. Методи муқоисавӣ-ҳукукӣ муҳимияти махсусияти тадқиқотро ба назар мегирад ва дилелҳои таърихӣ ошкоршуда, мазмунӣ ҳақиқии худро ҳангоми муқоисаи онҳо бо дигар далелҳои шабех ва якраг пурратар мекушоянд. Ин ба омӯзиши падидаҳои мушаххаси ҳукукӣ бо роҳи муқоисаи хусусиятҳои алоҳида ва нишонҳои он бо падидаҳои дигари яхела ва явқат (муқоисаи синхронӣ) ё ин ки муқоисаи падидаҳо дар марҳилаҳои гуногун рушди онҳо (муқоисаи диахронӣ), равона карда шудааст.

Методи мантиқӣ аз восита ва усулҳои омӯзиши мантиқии предмет, ки ба шаклҳои тафаккур (фикронӣ) ва қонунҳои расмӣи мантиқӣ асос ёфтааст, иборат мебошад. Истифодаи он ҳангоми омӯзиши фанни таълимии механизмҳои химояи ҳукуки инсон имконият медиҳад, ки аз муҳолифатҳо ҳангоми таҳлили санадҳои байналмилалӣ дар соҳаи ҳукуки инсон ва қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки усул, тарз, роҳ ва ниҳодҳои химояи ҳукуки инсонро танзим менамояд, қанорагирӣ намояд.

Методҳои ҷаҳузузикр аз паҳншудагарин методҳо дар назария ва амалия ба ҳисоб меравад, аммо танҳо бо онҳо маҳдуд намегарданд.

Низомии Ҷаннии таълимии меҳанизмҳои ҳимояи ҳукуки инсон аз се қисми шартан тақсимшуда, вале бо ҳам зич алоқаманд иборат мебошад:

Қисми аввал, ба масъалаҳои назариявӣ ва методологӣ бахшида шудааст. Дар доираи он мафҳум ва моҳияти меҳанизмҳои ҳимояи ҳукуки инсон, махсусияти таснифот ва сохтори муосири он омӯхта мешавад. Ҳамзамон, он таърихи пайдоиш ва инкишофи ғояҳои ҳукуки инсон ва меҳанизми ҳимояи он, асосҳои фалсафӣ ва назариявии меҳанизми ҳимояи ҳукуки инсон, асосҳои ҳукуки муносибати инсон ва давлат, инсон ва ҷомеаи шахравандиро фаро мегирад.

Қисми дуюм, масъалаи махсусияти ташаққул, танзими ҳукукӣ ва фаъолияти низомии миллии меҳанизмҳои ҳимояи ҳукуки инсонро дар бар мегирад, яъне баррасии мақомоти асосии миллии ҳимояи ҳукуки инсон, ба мисли низомии судӣ, Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон, шаклҳои маъмурий-ҳукукӣ ва роҳҳои ҷамъиятии ҳимояи ҳукуки инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст.

Қисми сеюм, ба таҳлили махсусияти ташаққул ва рушди низомии меҳанизмҳои муосири байналмилалӣ ҳимояи ҳукуки инсон бахшида шудааст. Дар баробари низомии дохилидавлатӣ, низомии байналмилалӣ меҳанизмҳои ҳимояи ҳукуки инсон ташкил ёфта, фаъолият мекунанд. Ҳамзамон, дар низомии муносибатҳои

байналмилалӣ меҳанизм ва воситаҳои таъмини иҷрои стандартҳои байналмилалӣ оид ба ҳукуки инсон ташкил шудаанд. Чунин меҳанизмҳо аз ҷониби ташкилотҳои умумиҷаҳонӣ, ба мисли СММ ва мақомоти шартномавии он, Ташкилоти Байналмилалӣ Меҳнат, дар сатҳи минтақавӣ бошад Шурои Аврупо, Иттиҳоди Аврупо, Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил амалӣ карда мешаванд. Инчунин, дар ин қисмат махсусияти меҳанизмҳои ҷудоғонаи ҳимояи ҳукуки инсон, ки дар давлатҳои хориҷа ҷой доранд, мавриди омӯзиш қарор дода мешавад.

§2. Мақомии Ҷаннии таълимии «Меҳанизмҳои ҳимояи ҳукуки инсон» дар низомии Ҷанҳои ҳукуқшиносӣ

Ҷаннии таълимии «Меҳанизмҳои ҳимояи ҳукуки инсон» хусусияти маҷмуавӣ дорад.

Предмети Ҷаннии таълимии маъмур бо дигар Ҷанҳои назариявӣ-ҳукукӣ, амалӣ, моддӣ ва муурофиявӣ дар робитаи мутақобила қарор дорад. Дар ин низом, Ҷанҳои назариявӣ-ҳукукӣ, ба мисли назария ва таърихи давлат ва ҳукук, таърихи таълимоти ҳукукӣ ва сиёсӣ, таърихи давлат ва ҳукуки Тоҷикистон ҷойгоҳи махсусро соҳиб мебошанд. Меҳанизмҳои ҳимояи ҳукуки инсон бо ҳукуки конституционӣ, маъмурий, ҷиноятӣ ва граҷданӣ алоқаи мустақим дорад. Соҳаҳои муурофияи конституционӣ, граҷданӣ, ҷиноятӣ, маъмурий, иқтисодӣ — тартиб ва меҳанизми ҳимояи ҳукуки инсонро меомӯзанд. Тавассути соҳаҳои муурофиявии ишорашуда

роҳҳо ва тарзҳои барқарорсозии ҳукукҳои вайроншуда омӯхта мешаванд.

Фанни таълимии механизмҳои ҳимояи ҳукуки инсон бо назарияи давлат ва ҳукук, ки қонуниятҳои рушди ҳукук ва давлатро меомӯзад, зич алоқаманд мебошад. Назарияи давлат ва ҳукук ба натиҷаҳои илмӣ таҳқиқоти таърихӣ-ҳуқуқӣ таъна намуда, қонунияти умумии пайдоиш, рушд ва фаъолияти давлат ва ҳукукро кушода медихад. Назарияи давлат ва ҳукук бо кумаки методи мантиқӣ раванди таърихиро дар шакли абстрактӣ, ки аз ҳамаи тасодуфоти таърихӣ озод аст, инъикос мекунад. Вай низоми мафҳум ва категорияҳои умумиҳуқуқии худро, ки дар фанни таълимии мазкур васеъ истифода мешаванд, коркард менамояд. Дар фарқият аз назарияи давлат ва ҳукук механизмҳои ҳимояи ҳукуки инсон раванди мушаххаси рушди институт ва падидаҳои ҳукуқиро, ки дар пайдарҳамии хронологӣ рушд ёфта, дар ҷомеаи мушаххаси таърихӣ пайдо мешаванд, меомӯзад.

Алоқамандии фанни таълимии механизмҳои ҳимояи ҳукуки инсон бо таърихи таълимоти сиёсӣ ва ҳуқуқӣ низ ба мушоҳида мерасад. Зеро тавассути он пайдоиш ва ташаккул, самаранокӣи ҷамъиятии таълимоти ҳуқуқӣ ва сиёсӣ оид ба тарзу усулҳои ҳимоя дар даврҳои мушаххаси таърихӣ ва пайдарҳамии хронологии онҳо омӯхта мешавад. Яъне, дар заминаи алоқамандии мутақобила имконият фароҳам меояд, ки ниҳодҳои таърихӣ ҳимокунандаи ҳукуки инсон ва роҳҳои ҳимоя аз ҷониби онҳо мавриди омӯзиш қарор дода шаванд.

Фанни таълимии механизмҳои ҳимояи ҳукуки инсон бо таърихи давлат ва ҳукуки Тоҷикистон дар робита қарор дошта, масъалаҳои гуногуни таърихӣ-ҳукуқиро меомӯзанд, ки онҳо ҳам барои илми таърихи давлат ва ҳукуки Тоҷикистон ва ҳам илми механизмҳои ҳимояи ҳукуки инсон арзишманд ва муфид мебошанд.

Тавассути таърихи давлат ва ҳукуки Тоҷикистон ташаккул ва рушди механизмҳои гуногуни ҳимояи ҳукуки инсон дар таърихи ҳукуки халқи тоҷик пажӯҳиш гардида, марҳилаҳои инкишофи онҳо муайян карда мешаванд.

Ҳукуки конститусионӣ, маъмурӣ, ҷиноятӣ, граждонӣ, иқтисодӣ, ҳукуки байналмилалӣ тартиб ва механизмҳои ҳимояи ҳукуки инсон, тарзҳои барқарорсозии ҳукукҳои вайроншударо меомӯзанд. Аммо, ҷойи махсусро дар фанни таълимии механизмҳои ҳимояи ҳукуки инсон маълумотҳои ҷамъшудаи ду соҳаи илми ҳуқуқшиносӣ – ҳукуки конститусионӣ ва ҳукуки байналмилалӣ оммавӣ ишғол менамоянд. Зеро, ин ду соҳа асоси бавучудоии муносибатҳои ҳукуқиро дар дохили давлат ва берун аз он ба вучуд оварда, заминаи воқеиро баҳри амиқан дарк намудани мазмун ва моҳияти мавзӯҳои фанни таълими механизмҳои ҳимояи ҳукуки инсон ба вучуд меоранд.

МАЗУИ 2.

КАФОЛАТҲОИ ҲИМОЯИ ҲУҚУҚИ ИНСОН ВА ШАҲРВАНД: МАФҲУМ ВА ТАСНИФОТ

§1. Кафолатҳои умумии конститутсионӣ

Яқин аст, ки ҳуқуқ танҳо он замоне амалӣ мегардад, ки агар таъминии он ба зиммаи давлат ва ё шахси дигар вогузор гардида бошад.⁸ Кафолатҳо набояд хусусияти рамзӣ дошта бошанд, балки барои пурра таъбиқ гардидани ҳуқуқ ва озодиҳо дар ҳаёт мусоидат намоянд. Онҳо бояд чунин шароит ва фазои мусоидеро фароҳам оваранд, ки ҳуқуқ ва озодиҳои дар Конститутсия ва санадҳои меъёрии пешбинишуда ба вазъи воқеии инсон табиқ гарданд.⁹

Кафолатҳои ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд – ин восита ва шароитҳое ҳастанд, ки дар Конститутсия, санадҳои байналмилалӣ-ҳуқуқӣ ва санадҳои дигари меъёрии ҳуқуқӣ муқаррар гардида, имконияти истифодаи ҳуқуқҳои таъмин менамоянд.

Дар илми ҳуқуқи инсон чунин анъанае вучуд дорад, ки тибқи он кафолатҳои амалишавии ҳуқуқ ва озодиҳои инсонро ба умумӣ ва махсус (ҳуқуқӣ) ҷудо менамоянд. Зери мафҳуми кафолатҳои умумӣ маҷмуи шароитҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва ғайраро дар назар доранд, ки воқеӣ

⁸Ниг.: Ллойд Д. Идея права: репрессивное зло или социальная необходимость? – М., 2002. – С. 12.

⁹Ниг.: Лучин В.О. Конституция Российской Федерации. Проблемы реализации. – М., 2002. – С. 114.

гаштани ҳуқуқҳои инсонро таъмин менамоянд, яъне барои дар амал таъбиқ гаштани онҳо мусоидат менамоянд. Баъзе аз олимони ин гурӯҳи кафолатҳоро «кафолатҳои моддии ҳуқуқҳо» номидаанд.¹⁰ Ба ин гурӯҳи кафолатҳо кафолатҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ, сиёсӣ ва мафкуравӣ дохил мешаванд.

Кафолатҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ фазои махсусро муҳайё месозанд, ки асоси моддӣ доранд ва имконияти истифодабарии ҳуқуқ ва озодиҳоро таъмин менамоянд. Устувории иҷтимоӣ, иқтисодиёти рӯ ба тараққӣ, иқтисодии истеҳсоли, низоми муассисаҳое, ки барои анҷом додани ҳамаи навъҳои хизматрасонӣ мусоидат менамоянд ва ғайра аз ҷумлаи кафолатҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ ба шумор мераванд.¹¹ Кафолатҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ дар моддаҳои 12 ва 32 Конститутсияи ҚТ пешбинӣ шудаанд, ки асосҳои иқтисодии давлатро тавассути муқаррар кардани муносибатҳои бозоргонӣ, рушди соҳибкорӣ ва ҳифзи ҳама гуна шаклҳои моликият муқаррар менамоянд. Ин асосҳои имкон медиҳанд, ки дар давлат фазои мусоиди сармоягузорӣ таъкил карда шуда, рақобат ва дастрасии озод ба бозор таъмин карда шавад. Ноил гардидан ба ҳамаи ин мақсадҳо бидуни ташаққули фишангҳои самараноки ҳифзи муносибатҳои иқтисодӣ, ки яке аз онҳо иштироки шаҳрвандон дар баамалбарории адолати судӣ мебошад, ғайримкон аст.

¹⁰Ниг.: Баглай М.В., Габричидзе Б.Н. Конституционное право Российской Федерации. – М., 1996. – С. 225.

¹¹Ниг.: Баглай М.В. Асари ишорашуда. – С. 278-279.

Таҳлили муқаррароти ҳуқуқӣ нишон медиҳад, ки ба кафолатҳои сиёсии ҳуқуқии шаҳрвандон дар баамалбарории адолати судӣ муқаррароти зерини Конститутсияи ҚТ баромад мекунад: ташкил ва фаъолияти давлати ҳуқуқбунёд ва демократӣ (м. 1), ҳокимияти халқ (м. 6), таъзияи ҳокимият (м. 9), волоияти қонун (м. 17), мустақилияти ҳокимияти судӣ (м. 84). Муқаррароти зикршудаи Конститутсия самтҳои асосии ҳуқуқию сиёсии ташкил ва фаъолияти давлат ва иштироки халқро дар ин қараён муайян мекунад, инчунин барои рушди устувори давлат ва ҷамъият, ки дар он бартарият ба таъмин ва ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон дода мешавад, асосҳои ҳуқуқӣ меғузоранд.

Сиёсати босуботи давлат, нигарониҳои он ба таъмини шароити арзанда барои зист ва инкишофи озод, сохторҳои устувори сиёӣ, ки қобилияти ноил гаштан ба созиши шаҳрвандиро доранд, сатҳи дахлдори маърифати сиёсии шаҳрвандон ва омилҳои дигари сиёӣ-ташқилӣ аз ҷумлаи кафолатҳои сиёӣ ба ҳисоб мераванд. Кафолатҳои сиёӣ дар илми ҳуқуқи инсон дар таносуб бо кафолатҳои дигари умумӣ бениҳоят муҳим арзёбӣ мегарданд. Рушди ҳамаҷониба ва мукаммалгардии низоми сиёсии ҷомеа, инкишофи ҷомеаи демократӣ, ки ҷавҳари онро ғояи соҳибхитиёрии халқ ташкил медиҳад, маҳз аз мавҷудияти ин гурӯҳи кафолатҳо вобастаанд¹².

¹² Ниг.: *Зарицкий А.В.* Гарантии прав личности при реализации юридической ответственности (вопросы теории и практики): дис. ... канд. юрид. наук. – Коломна, 1999. – С. 17.

Кафолатҳои мафкуравӣ бошанд, фаъолияти мустақили давлат ва ҷомеа мебошанд, ки барои ташкил ва дастгирии шароитҳои, ки тавассути онҳо таъмини озодии ҳамаҷонибинини шахсият имконпазир мегардад ва интиҳоби мустақили арзишҳои маънавӣ сураг мегиранд, нигаронида шудааст¹³. Кафолатҳои мафкуравии ҳуқуқии шаҳрвандон ба нигирок дар баамалбарории адолати судӣ дар хусусияти асосии давлат (м. 1), озодии суҳан (м. 30), ҳифзи арзишҳои фарҳангӣ ва маънавӣ (м. 40), манъи ташкили суҳрон фавқулода (м. 84) ифода меёбанд.

Баъзан кафолатҳои тақсилро низ ҷудо менамоянд, ки дар фаъолияти мақомоти давлатӣ ва иттиҳодияҳои давлатӣ мушоҳида шуданашон мумкин аст. Фаъолияти таъминӣ шартӣ умумӣ ва заминаи асосии амалишавии қонун низоми кафолатҳои ҳуқуқҳо, озодиҳо ва уқуддорҳои инсон ва шаҳрванд мебошанд.

§2. Кафолатҳои вижаи конститутсионӣ

Ба зумраи кафолатҳои вижа ё махсус бошад, кафолатҳои ҳуқуқиро дохил менамоянд. Онҳо аз қонунҳо ва сарчашмаҳои дигари ҳуқуқӣ маншаъ мегиранд. Дар илми ҳуқуқшиносӣ маъмулан кафолатҳои ҳуқуқӣ ба кафолатҳои ҳуқуқӣ-конститутсионӣ ва соҳавӣ тақсим менамоянд.

Кафолатҳои ҳуқуқӣ воситаҳои дар назар доранд, ки усулҳои асосии ҳуқуқиро зоҳиран ифода намуда, дар

¹³ Ниг.: *Головистикова А.Н., Грудцына Л.Ю.* Конституционное право России. Учебник / Под ред. Н.А. Михалевой. – М.: Эксмо, 2006. – С. 205.

конунҳо сабт гардидаанд ва ба раванди амалишавии бенуксон ва химояи хукуку озодиҳо мусоидат менамоянд¹⁴.

Азбаски дар таъмин ва амалигардии хукукҳои инсон нақши кафолатҳои хукукӣ бештар назаррасанд, таҳлил ва баррасии онҳоро қобили қабул меҳисобем. Агар кафолатҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва сиёсӣ-хукукӣ, барои амалӣ гаштани хукук ва озодиҳо танҳо замина муҳайё созанд, пас кафолатҳои хукукӣ барои амалисозии мушаххас ва бевоситаи онҳо ва химояи шахсият аз ҳар гуна таҳдидҳо ва паймолкунҳои нигаронида шудаанд. Воқеан, дар сурате ки ба хукук ва озодиҳои қонунан мустақамшудаи инсон ва шахрванд ҳатарҳои воқеӣ таҳдид менамоянд, мавҷудияти ҷунин кафолатҳои хукукӣ ба таври ногузир онҳоро рафъ месозанд. Ҷунин муносибат имконият медиҳад то кафолатҳои хукукӣ ҳамчун шарт ва омилҳои таъминкунандаи хукук ва озодиҳои инсон ҳангоми даҳолати беасос ба онҳо, муаррифӣ шаванд.

Кафолати хукукие, ки дар баҳши таъмини хукук ва озодиҳои инсон бунёди мебошад, дар моддаи 5 Конститутсияи мамлакат мустаҳкам карда шудааст, ки мувафиқи он эътироф, риоя ва ҳифз гаштани хукукҳои фитрии инсонро давлат кафолат медиҳад.

Конститутсияи ҚТ роҷеъ ба кафолатҳои хукуки инсон, ҳамзамон мукаррар намудааст:

Ҳар кас хукук дорад, ки хукук ва манфиатҳои худро бо тамоми тарзҳои манънакардаи қонун химоя намояд;

¹⁴ Ниг.: *Мордовец А.С.* Социально-юридический механизм обеспечения прав человека и гражданина. – Саратов, 1996. – С. 48-49.

Аз рӯйи ҳаракат ва беҳарақатии мақомоти қонимияти давлатӣ, ашхоси мансабдор ва ташкилотҳои ҷамъиятӣ ба мақомоти ваколатдори давлатӣ ва суд муроҷиат намояд;

Ба мақомоти байналмилалӣ оид ба хукуки инсон муроҷиат намояд, агар тамоми воситаҳои дохилидавллатии химояи хукуки инсонро истифода бурда бошад.

Умуман, таҳлили ҳолати риояи хукуки инсон ва қонунгузории амалкунанда гувоҳӣ медиҳад, ки яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистонро эътироф, риоя ва кафолати хукуки инсон ташкил медиҳад. Ҷунин тамоюл бори дигар аз демократӣ ва хукуқбунёдии Тоҷикистон далолат менамояд.

Кафолатҳои конститутсионии хукук ва озодиҳои инсон ва шахрвандро ба маънои васеъ ва ба маънои маҳдуд тавзеҳ додан мумкин аст. Ба маънои васеъ кафолатҳои конститутсионӣ – ин таъиноти қонун буда, қисмати таркибии Конститутсияро ташкил намуда, мардумро аз ҳар гуна бесарусомонӣ эмин нигоҳ медоранд. Ба маънои нисбатан маҳдуд бошад, зеро мафҳуми кафолатҳои конститутсионии хукук ва озодиҳои инсон ва шахрванд, воситаҳои хукукии химоя ва амалисозии хукукҳоро мефаҳманд¹⁵. Ҷиҳати дар сағхи дахлдор химояи шудани ин хукук ва озодиҳо, кафолатҳои асосии хукукӣ ба таври конститутсионӣ мустаҳкам шудаанд. Кафолатҳои конститутсионии хукук ва

¹⁵ Ниг.: *Головистикова А.Н., Грудина Л.Ю.* Права человека. Учебник. – М., 2006. – С. 268.

озодихои инсон ва шаҳрвандро дар навбати худ боз ба кафолатҳои умумӣ ва кафолатҳои махсус (кафолатҳои адолати судӣ) ҷудо менамоянд.

Ба зумраи кафолатҳои умумии конститутсионии ҳуқуқ ва озодихои инсон ва шаҳрванд дохил мешаванд:

- механизмҳои конститутсионӣ-судии Ҳимояи ҳуқуқ ва озодихо;
- Ҳимояи судии ҳуқуқ ва озодихо;
- Ҳимояи маъмурӣ-ҳуқуқии ҳуқуқ ва озодихо;
- Ҳимояи байналмилалии ҳуқуқ ва озодихо.

Ба кафолатҳои махсуси конститутсионӣ (кафолатҳои адолати судӣ) дохил мешаванд:

- кафолатҳои тобеияти тафтишотӣ;
- ҳуқуқ ба ёрии ҳуқуқӣ;
- эҳтимолияти бегуноҳӣ;
- манъи ҷазодихии тақрорӣ барои содир намудани як ҷиноят;
- безътибории далелҳои ғайриқонунӣ бадастомада;
- ҳуқуқ ба аз нав дида шудани ҳукми судӣ;
- ҳуқуқҳои ҷабрдидагон;
- манъи қувваи бозгашти қонун.

Дар натиҷаи таҳлили муқаррароти Конститутсия, мо ба ҳулоса омадем, ки кафолатҳои ҳуқуқӣ-конститутсионии ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар баамалбарории адолати судӣ – ин муқарроти дар Конститутсияи ҚТ мустаҳкамшуда мебошад, ки тавассути восита ва шароити дар он муайянгардида анҷом дода мешавад.

Ба сифати кафолатҳои умумии конститутсионии ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар баамалбарории адолати судӣ инҳо баромад мекунанд: эътирофи ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар баамалбарории адолати судӣ ҳамчун арзиши олий, уҳдадории давлат оид ба эътироф, риоя ва ҳифзи он (моддаи 5); сарчашмаи ягонаи ҳокимияти давлатӣ эътироф кардани халқ (моддаи 6); таъзияи ҳокимият ба ҳокимияти қонунгузор, иҷроия ва суд (моддаи 9); мустақиман амал кардани меъёрҳои конститутсионӣ (моддаи 10); танзим ва ҳифзи ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар баамалбарории адолати судӣ бо Конститутсия, қонунҳо ва санадҳои ҳуқуқии байналмилалии эътирофшуда (қисми 1 моддаи 14); амали-созии бевоситаи ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар баамалбарории адолати судӣ (қисми 2 моддаи 14); имконияти маҳдуд сохтани ҳуқуқи мазкур танҳо бо мақсадҳои пешбиникардаи Конститутсия (қисми 3 моддаи 14).

Ба сифати кафолатҳои махсуси ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар баамалбарории адолати судӣ чунин муқаррароти конститутсионӣ баромад мекунанд: баробарии ҳама дар назди қонун ва суд (моддаи 17); муस्ताқилияти суд ва танҳо дар асоси қонун таъсис ёфтани он (қисми 1 моддаи 19); таъмини маҳрамияти муқотиба, суҳбатҳои телефонӣ, муросилот ва муқобироти шахс, ба истиснои мавридҳои, ки дар қонун нишон дода шудааст (моддаи 23); имконияти пайдо намудан ва шинос шудан ба ҳуҷҷатҳои, ки ба ҳуқуқ ва манфиати ҳудди шахс дахл доранд (моддаи 25); ширкат варзидан дар маҷлис, гирдиҳамоӣ,

намоиш, раҳпаймоии озоишта, ки қонун муқаррар кардааст (моддаи 29); амалисозии ҳокимияти судӣ аз номи давлат ва аз тарафи судяҳо; хифзи ҳуқуқ, озодии инсону шаҳрванд, манфиати давлат, ташкилоту муассисаҳо, қонунияту адолат тавассути ҳокимияти судӣ (қисми I моддаи 84).

Гуруҳи дуюми кафолатҳои ҳуқуқии ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар баамалбарории адолати судиро кафолатҳои соҳавӣ ташкил медиҳанд. Моҳияти кафолатҳои мазкур дар он ифода меёбад, ки онҳо муқаррароти конституционеро дар робита ба ҳуқуқи мушаххас дар қонунгузории соҳавӣ кишвар дақиқтар менамоянд. Муқаррароти Конститутсияи ҚТ, ки масъалаҳои бо амалисозии ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар баамалбарории адолати судӣ алоқамандро танзим менамоянд, дар қонунгузории амалкунанда бевосита дақиқтар гардидаанд. Кафолатҳои асосии соҳавии ҳуқуқи мазкур дар Қонуни конституционеро ҚТ «Дар бораи судҳои ҚТ», Кодекси муқофавии ҷиноятӣ ва Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳакамӣ» пешбинӣ шудаанд. Аз мазмуни меъёрҳои овардашуда ҳулоса кардан мумкин аст, ки кафолатҳои соҳавии ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар баамалбарории адолати судӣ ду самти амалисозии ҳуқуқи мазкурро танзим менамоянд, яқум, кафолатҳое, ки иштироки шаҳрвандонро дар баамалбарории адолати судӣ таъмин менамоянд ва дуюм, кафолатҳои фаъолият ҳангоми амалисозии адолати судӣ.

Дар маҷмуъ, мавзуи кафолатҳои ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрвандро ҷамъбаст намуда, гуфтан мумкин аст,

ки ба инсон ва шаҳрванд пешниҳод намудани ин микдори кафолатҳо имконият медиҳанд, ки ҳуқуқ ва манфиатҳои қонуни хифзшавандаи ҳудро ҳимоя намояд. Танҳо кафолати ҳуқуқи муқочиат ба мақомоти дохилидавлатӣ ва ғайраҳои байналмилалӣ шояд басанда бошад, ки раванди барқарорсозии ин нави манфиатҳои шахс ба таври даққдор сурат гирад.

Азбаски аксарияти кафолатҳои махсуси конституционеро ба соҳаи қонунгузории муқофавии ҷиноятӣ тааллуқ доранд, дуруст мебуд, ки ҷанбаҳои умуминазариявии кафолатҳои умумии конституционеро ҳуқуқи инсон ҷудо гардида, дар алоҳидагӣ баррасӣ шаванд.

МАВЗУИ 3. МАФҲУМ ВА НАМУДҲОИ МЕХАНИЗМИ ҲИМОЯИ ҲУҚУҚИ ИНСОН

§ 1. Тавсифи умумии механизмҳои ҳимояи ҳуқуқи инсон

Мубориза бо ҳуқуқвайронкунӣ, таъмини қонуният, тартиботи ҳуқуқӣ, устувории ҷомеа дар ҳама даврҳои инкишофи таърихӣ вазифаи мубрами давлат маҳсуб меёбанд. Оромию тартибот дар ҷамъият, рушди устувори он аз фаъолияти самараноки давлат дар соҳаи ҳалли вазифаҳои ҳимояи ҳуқуқӣ вобастагӣ доранд. Фаъолияти давлат дар самти мазкур, ки дар доираи функцияҳои ҳифзи ҳуқуқ амалӣ мешавад, ҳамеша зарур буда, имрӯз низ мубрамияти худро аз даст наҷодааст. Воқеатҳои таърих ва амалияи имрӯза шаҳодат медиҳад, ки маҳз бинобар сабаби иҷрон бесамари вазифаи ҳимояи ҳуқуқ озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар ҷамъият болоравии сатҳи ҷинояткорӣ ва ҳуқуқвайронкуниҳои дигар, дар маҷмӯъ, ноустувории сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоиро ба амал меоварад. Аз ин хотир, функцияи ҳимояи ҳуқуқи давлат аз ҷумлаи функцияҳои доимии давлат мебошад. Ягон давлат бе ин функция арзи ҳастӣ надорад. Дар шароити имрӯза ҳимояи ҳуқуқ озодиҳои инсон ва шаҳрванд яке аз самтҳои асосии фаъолияти давлат мебошад, зеро он ба ҳифз ва таъмини ҳуқуқҳои инсон, ҳимояи асосҳои сохтори конституционӣ, таъмини қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ равона шудааст. Он

дар самтҳои гуногун, аз ҷумла дар шакли адолати судӣ, назорати маҳсус, назорати прокурорӣ, тафтишоти пешакӣ, назорати давлатии молиявӣ ва ғайра амалӣ карда мешавад.

Гарчанде, худҳимоякунӣ хислати ба ҳар як инсон ҳос мебошад, аммо рафторҳое ба вуқӯъ мепайванданд ва ҳолатҳои ба миён меоянд, ки ҳимоя аз он бо роҳи ҳаракатҳои ҷисмонии ҳудӣ шахс имконнопазир аст. Зеро ҷунун рафтор аз ҷониби шахсе содир шудааст, ки аз лиҳози ҷисмонӣ нисбат ба ҷабрдида кавитар ва пурзӯр аст ё аз ҷониби шахси мансабдори мақомоти давлатӣ мебошад ва ё нақт гузаштаву зӯрии ҷисмонӣ бесамар гаштааст.¹⁶

Қоидаҳои ҷамъияти инсонӣ ва имкониятҳои фаъолияти он тартиби ҳимояи одамонро мураккаб ва ахлоқӣ намуда, шароит фароҳам овардааст, ки онҳо тавассути истифода аз механизмҳои ҳуқуқӣ – ҳуқуқ, озодӣ ва манфиатҳои қонунии худро ҳимоя намоянд.

Нақши давлат, ташқилотҳои байналмилалӣ ва ҷомеаи шаҳрвандӣ дар фароҳам овардани имконият барои дар ҳаёт татбиқ намудани ҳуқуқи инсон хеле калон аст. Аз ин рӯ, ҳамин давлат ҳуқуқи позитивиро дар симои санадҳои меъёрию ҳуқуқии соҳавӣ муқаррар намудааст, ки он механизмҳои ҳимояи ҳуқуқи инсонро муайян намуда, ба шахсони алоҳида имконият фароҳам меорад, ки аз ҳуқуқ, озодӣ ва манфиатҳои худ пуштибонӣ намоянд.

Дар моддаи 5 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар шудааст, ки ҳуқуқу озодиҳои инсон ва

¹⁶ Искандаров З.А. Ҳуқуқи инсон ва механизмҳои миллии ҳимояи он. – Душанбе, 2007. – С. 32.

шаҳрвандро давлат эътироф, риоя ва ҳифз менамояд. Дар чунин ҳолат Конститутсияи принсипи сегонаро, яъне эътироф, риоя ва ҳифзро мураттаб намудааст, ки дар доираи онҳо ҳукуки инсон амалӣ карда мешавад.

Масъалаи мазкурро Л.А. Нудненко таҳлил намуда, чунин ибрази назар менамояд, ки эътирофи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд ифодаи худро дар санадҳои конститутсионӣ, қонунгузорӣ ва дигар санадҳои меъёрии ҳукукӣ меёбад, ки дар асоси санадҳои байналмилалӣ оид ба ҳукуки инсон ва принсипи инсондӯстӣ қабул шудаанд. Риоя маънои аз ҷониби мақомоти ҳокимияти давлатӣ, мақомоти худидоракунии маҳаллӣ ва шахсони мансабдори онҳо иҷро намудани меъёрҳои қафолатдодаи конститутсионӣ дар бораи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд мебошад. Ҳимояи фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ, худидоракунии маҳаллӣ ва шахсони мансабдори онҳоро, ки барои барқарор намудани ҳукукҳои поймолшуда ва ё эҳтимолияти поймол шудан қарордошта ва манфиатҳои бо қонун ҳифзшавандаи шаҳрвандон равона гардидааст, дарбар мегирад.¹⁷

Дар баробари эътирофи ин принсипи сегонаи эътирофи ҳукуки инсон, давлат масъулияти муайяно доир ба таъмини ҳукуки инсон бар дӯш гирифтааст. Ду унсури аввал ба сифати ҷанбаи моддии пуркунандаи мазмуни ҳукуки инсон баромад намуда, унсури сеюм бошад, ба сифати механизми таъминкунандаи муурофиявӣ, ки бе он ду

¹⁷ Нудненко Л.А. Конституционные право и свободы личности в России: - М., 2009. - С. 401-402.

унсури аввал амалӣ намешавад, баромад менамояд.¹⁸ Ённобар ин, масъалаи ҳимояи ҳукуки инсон ва таъмини механизми таъминкунандаи ҳифзи онҳо дар низоми ҳукуки инсон масъалаи меҳварӣ ба ҳисоб меравад.

Ш.Ф. Искандаров кайд менамояд, ки «эътироф ва мустаҳкам намудани ҳукуки инсон ҳатто дар Қонуни асосии давлат кифоя нест. Зеро дар ҳаёт чун қафолатҳои конститутсионӣ тағбиқ нашаванд, онҳо ҳамчун ҳукуки мурда ҳисобида мешаванд»¹⁹. Барои амалӣ намудани онҳо қафолатҳои давлатӣ, дар ҳолатҳои зарурӣ, ҷораҳои ҳимоя аз поймолкуниҳои эҳтимолиё воқеӣ, бояд механизми самаранокӣ ҳимояи ҳукуки инсон ҷой дошта бошанд.

Дар илми ҳукукшиносӣ доир ба ду мафҳуми ба ҳам алоқаманд – «ҳифзи ҳукук» ва «ҳимояи ҳукук» баҳсҳо ҷой доранд. П.В. Анисимов ва Н.В. Папичев, ҳамаи назарҳои мансуб ба ин масъаларо таҳлил намуда, онҳоро чунин гуруҳбандӣ намудаанд:

- монанд кардани мафҳумҳои «ҳифзи ҳукук инсон» ва «ҳимояи ҳукук инсон»;
- эътирофи тафовут дар мафҳумҳо, ки аз махсусияти инъикоси ҳар яки онҳо сарчашма мегирад, аммо мафҳуми васеътар ин «таъмини ҳукуки инсон» аст;
- ғурубурдани мафҳуми «ҳимояи ҳукуки инсон» аз ҷониби мафҳуми васеътар – «ҳифзи ҳукуки инсон»;

¹⁸ Диноршоев А.М. Конституционная регламентация и реализация прав и свобод человека и гражданина. Монография. – Душанбе, 2015. – С. 398.

¹⁹ Искандаров Ш.Ф. Становление и развитие государственных специальных правоохранительных институтов по правам человека в Таджикистане: дис. ...канд. юрид. наук. – Душанбе, 2018. – С. 75-76.

• инкори мафхуми хифзи ҳуқуқ инсон бинобар сабаби надоштани таркиби махсуси ҳуқуқӣ²⁰.

Айни замон мафхуми «ҳимояи ҳуқуқ» фаъолияти гуногунҷабҳаи давлатро оид ба хифзи асосҳои сохтори конституционӣ, таъмини қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ, муносибатҳои ҷамъиятӣ аз таҳдиди ҷинояткорӣ ва намуҳҳои дигари ҳуқуқвайронкунӣ дар назар дорад. Аз ин лиҳоз, мафхуми «ҳимояи ҳуқуқ» аз мафхуми «хифзи ҳуқуқ» васеътар мебошад. Доир ба ин масъала Д.С. Раҳмон, ибрази назар намуда, қайд менамояд, ки хифзи ҳуқуқ ин фаъолияти мақсаднок ва муназаами давлат, хусусан фаъолияти мақомоти ҳуқуқмуҳофизавӣ буда, нисбат ба функцияи ҳимояи ҳуқуқ васеътар мебошад. Ҳимояи ҳуқуқ яке аз унсурҳои таркибии хифзи ҳуқуқ ба ҳисоб меравад²¹. Хифзи ҳуқуқ асосан хифзи ҳуқуқу озодиҳои инсонро дар назар дорад. Аксари муаллифон чунин андешаро ҷонибдорӣ мекунанд. Дар ҳамаи асарҳои илмӣ муҳаққиқон сухан аслан дар бораи хифзи ҳуқуқҳои инсон меравад. Ҳамзамон, хифзи ҳуқуқҳои инсон қисми таркибии фаъолияти ҳимояи ҳуқуқии давлат мебошад. Давлат фаъолияти хифзи ҳуқуқиро амалӣ намуда, наметавонад танҳо бо ҳимояи ҳуқуқҳои инсон маҳлуд гардад. Давлат ин вазифаи конституционӣ ва уҳдадории байналмилалӣ худро дар доираи амалӣ намудани фаъолияти хифзи ҳуқуқ, аз ҷумла

²⁰ Анисимов П.В., Патичев Н.В. Правовое регулирование защиты прав человека / Под ред. Ф.М. Рудинского. – Волгоград, 2003. – С. 31.

²¹ Раҳмонзада М.С. Ҳимояи давлатии иштирокиёни муҳофизати ҷиноятӣ: вазъи батаъминдории ҳуқуқӣ, амалия ва дурнамои инкишофи он: дис. ... н.и.х. – Душанбе, 2020. – С. 43-46.

инини хифзи асосҳои сохтори конституционӣ, ташкили шаронги мусоид барои фаъолияти давлатӣ ва механизми ҳимояи ҳуқуқи инсон, дар рафти мубориза бо ҷинояткорӣ ва дигар намуҳҳои ҳуқуқвайронкунӣ, татбиқи чораҳои хифзи ҳуқуқӣ иҷро мекунад.

Аз назари мо тавсифи аниқтари «хифзи ҳуқуқ» ва «ҳимояи ҳуқуқ»-ро Ш.Ф. Искандаров додааст, ки чунин аст: «Хифз ва ҳимояи ҳуқуқи субъективӣ ва ё манфиатҳои бо қонун хифзшавада яхела нест: ҳуқуқ доимӣ хифз мегардад, лекин вақте вайрон карда мешавад ҳимоя мегарданд». Ба ибораи дигар, «хифзи ҳуқуқ» характери нештирикунандагӣ ва «ҳимояи ҳуқуқ» характери барқароркунандагӣ доранд²². Аз мафхуми додашуда фарқияти «ҳимояи ҳуқуқи инсон» ва «хифзи ҳуқуқи инсон»-ро ҷудо намудан мумкин аст: яқум, мафхуми «хифз» ва «ҳимоя» чун қомилкунандаи яқдигар баромад намуда, амалишавии онҳо барои ба даст овардани натиҷаи ягона равона шудааст. Дуюм, таносуби ин мафхумҳо, яъне «хифзи ҳуқуқ» ва «ҳимояи ҳуқуқ» чун таносуби умумӣ ва хусусӣ баррасӣ карда мешавад. Сеюм, ин мафхумҳо аз рӯи таъиноти функционалишон аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Ба сифати омилӣ асосие, ки ин мафхумҳоро аз ҳамдигар фарқ мекунонад, таъиноти функционалии онҳо аст, яъне «хифз» доимо ҷой дошта, ҳимоя бошад, ҳангоми содир шудани ҳуқуқвайронкунӣ огоз меёбад.

²² Искандаров Ш.Ф. Становление и развитие государственных специальных правоохранительных институтов по правам человека в Таджикистане: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2018. – С. 75-80.

В.И. Абрамов низ муқобили омехта намудани мафҳумҳои хифз ва Ҳимояи ҳуқуқҳои инсон буда, аз ҷумла қайд мекунад, ки Ҳимояи ҳуқуқ бо муқаррар намудани ҳуқуқҳои субъективӣ алоқамандӣ дошта, хифзи онҳо бо мақсади пешгирии поймолшавии (махдудсозӣ, маҳрум намудан) ҳуқуқҳо амалӣ карда мешавад.²³ М.С. Раҳимзода ақидаи В.И. Абрамовро ҷонибдорӣ намуда қайд менамояд, ки Ҳимоя ин ғайриқонунии муназзаме мебошад, ки дар ҳолати ҷой доштани ҳуқуқвайронкунии мушаххас ва ё ин ки бартараф намудани ҷунин вазъияте ба вучуд меояд, ки воқеан ба оқибатҳои манфӣ метавонад оварда расонад, инчунин ба барқарор сохтани ҳуқуқҳои поймолшуда равона гардидааст.²⁴

Дар адабиёти ҳуқуқшиносӣ, инчунин ақидаи омехта намудани Ҳимоя ва хифзи ҳуқуқҳои инсон паҳн шудааст. Аз ҷумла, Н.В. Витрук дар асарҳои хеш истилоҳи «Ҳимоя (хифзи) ҳуқуқ»-ро истифода мебарад.²⁵ И.В. Ростовщиков низ Ҳамин гуна андеша дорад.²⁶ Хифз ва Ҳимояи ҳуқуқ

²³ Ниг.: Абрамов В.И. Соотношение понятий «охрана», «защита» // Государство и право. – 2006. – № 6. – С. 69-70.

²⁴ Ниг.: Раҳимзода М.С. Ҳимояи давлатии иштирокчиҳои муҳофизатии ҳуқуқӣ: вазъи батанзимдориҳои ҳуқуқӣ, амалия ва дуринамӣ инкишофи он. Дис. ...и.и.х. – Душанбе, 2020. – С. 45-47.

²⁵ Ниг.: Витрук Н.В. Основы теории правового положения личности в социальном обществе. – М., 1979. – С. 203; Витрук Н.В., Конейчиков В.В. Реализация прав и свобод личности как процесс // Реализация прав граждан в условиях развитого социализма. – М., 1983; Рабинович П.М., Витрук Н.В. Социальное право и личность // Правоведение. – 1970. – № 3. – С. 16-24.

²⁶ Ниг.: Ростовщиков И.В. Права личности в России: их обеспечение и защита органами внутренних дел. – Волгоград, 1997. – С. 77-92.

аксар вақт ҳамчун синонимҳо дар луғатномаҳо низ истифода мешаванд.²⁷ Як қатор муаллифон таносуби мафҳумҳои «Ҳимоя» ва «хифз»-ро тавассути категорияҳои «таъминоти ҳуқуқҳои инсон» муайян мекунанд. Ҷунончи, Л.Д. Воеводин қайд мекунад, ки Ҳимояи ҳуқуқҳои инсон на танҳо хифзи онҳо, балки таъмини широктарин истифодаи ин ҳуқуқҳо аз ҷониби ҳар як фард пешбинӣ мекунад.²⁸

Ба андешаи П.В. Анисимов, Ҳимоя ва хифзи ҳуқуқҳои инсон таъиноти умумӣ (таъминоти ҳуқуқӣ), маъмуни ягона (воситаҳои амалисозӣ) дошта, дар категорияи умумии «таъминоти ҳуқуқҳои ҳуқуқҳои инсон» ифода мешаванд.²⁹ Ҳамин андешаро Н.А. Шайкенов, К.Б. Толкачев, А.Ш. Хабибуллин, И.С. Шадрин ҷонибдорӣ мекунанд.³⁰

Ҷ. Саъдизода бошад қайд менамояд, ки «...давлат набояд интизор шавад, ки қай ҳуқуқҳои инсон вайрон карда шавад, баръакс он бояд ҷораҳои заруриро андешад, то ки онҳо вайрон нагарданд. Аз ин рӯ, давлат бояд ҳуқуқҳои

²⁷ Ожегов С.И. Словарь русского языка / Под ред. Н.Ю. Шведовой. – 23-е изд. – М., 1992. – С. 228.

²⁸ Ниг.: Воеводин Л.Д. Конституционные права и обязанности советских граждан. – М., 1972. – С. 111.

²⁹ Ниг.: Анисимов П.В., Толкачев Н.В. Правовое регулирование защиты прав человека / под ред. Ф.М. Рудинского. – Волгоград: ВА МВД России, 2003. – С. 33.

³⁰ Ниг.: Толкачев К.Б., Хабибуллин А.Г. Органы внутренних дел в механизме обеспечения личных конституционных прав и свобод граждан. – Уфа, 1991. – С. 65-66; Шайкенов Н.А. Правовое обеспечение интересов личности. – Свердловск, 1990. – С. 150; Шадрин В.С. Обеспечение прав личности при расследовании преступлений. – Волгоград, 1997. – С. 42.

инсонро то ба вучуд омадани вайронкунӣ хифз намояд ва функциаи химоя бояд дар ҳолати зарурӣ истифода гардад. Дар асл агар функциаи хифз дуруст ва самаранок амалӣ шавад, ниез ба функциаи химоя намеронад»³¹.

Дар заминаи ин, мо ба ақидаи А.М. Диноршох розӣ ҳастем, ки ӯ қайд менамояд: «Хифз ва химоя ҷанбаҳои гуногуни таъмини ҳукуки шахс мебошанд»³². Ин ду мафҳум аз ҳам ҷудо ва ҳамчунин бо якдигар ҳаммаъно буда наметавонанд. Дар маҷмӯъ онҳо ба амалисозии ҳукуки инсон ва ташкили механизмҳои химояи ҳукуки инсон мусоидат менамоянд.

Мафҳуми «механизмҳои химояи ҳукуки инсон» дар илми ҳуқуқшиносӣ ба таври гуногун аз ҷониби муҳаққикон дарк ва шарҳ дода мешавад. Муаллифон барои дарки мафҳуми мазкур аз истилоҳҳои гуногун, ба монанди механизмҳои амалисозии ҳукуки субъективӣ, механизмҳои иҷтимоӣ-ҳуқуқии таъмини ҳукуки инсон ва шаҳрванд, механизмҳои химояи ҳукуки инсон ва ғайра истифода мебаранд.

Дар адабиёти ҳуқуқшиносӣ ибораи «механизми химояи ҳукуки инсон» васеъ истифода карда мешавад. Агар калимаи «механизм» дар маънои аслиаш чун воҳиди сохтори дохилии ягон мошина ё дастгоҳи томи техникӣ фаҳмида шавад, дар маънои маҷозиаиш онро чун воҳиди

³¹ Саъидзода Ҷ. Ташаққули фарҳанги ҳукуки инсон дар шаронги эъмори давлати ҳуқуқбунёд дар Тоҷикистон: дис. ... н.и.х. – Душанбе, 2017. – С.130.

³² Диноршоев А.М. Конституционные основы разделения властей в Республике Таджикистан. Монография. – Душанбе, 2007. – С. 400.

сохтори низоми томе фаҳмидан мумкин аст, ки тавассути он ин ва ё он намуди кор иҷро карда мешавад»³³.

А.В. Стремоухов доир ба механизмҳои химояи ҳукуки инсон андешаронӣ намуда, қайд менамояд, ки он «низоми серхаракати меъёрҳои ҳуқуқ, восита ва чораҳо, ҳамчунин маҷмӯи онҳо, амал ва ҳамкориҳои мутақобилае, ки ба нештириҳои поймолкунӣ ҳукуки инсон ё барқарорнамоеи онҳо дар сурати вайронкунӣ равона шудаанд»³⁴, фаҳмида мешавад.

А.А. Безуглов ва С.А. Солдатов ишора менамоянд, ки барои амалисозии самаранокӣ ҳукуки инсон лозим аст, механизмҳои иқтисодӣ-ҳуқуқии химояи инсон ва шаҳрванд ҳамчун низоми восита ва омилҳои бавҷуд-оварандаи шартҳои зарурии эҳтироми ҳукуку озодиҳои инсон ташкил карда шавад. Сохтори ин механизм ба таври зайл ташкил карда мешавад: меъёрҳои ҷамъиятӣ, рафторҳои ҳукуки субъектҳои ҳукуки инсон ва шаҳрванд; ошкоро; афкори ҷамъиятӣ; кафолатҳо; ҷавобгарӣ ва назорат»³⁵.

А.С. Мордовец ақидаи иброзгардидаро дастгирӣ намуда, механизмҳои иҷтимоӣ-ҳуқуқии таъмини ҳукуки инсонро ҳамчун низоми муайяни восита ва омилҳои таъминкунандаи шартҳои лозимаи эҳтироми ҳамаи ҳуқуқ ва озодиҳои асосии инсон, ки аз эътибори шахсияти инсонӣ

³³ Ниг.: Искандаров З.Х. Ҳукуки инсон ва механизмҳои миллии Ҳиоии он. – Душанбе, 2007. – С. 32-100.

³⁴ Стремоухов А.В. Правовая защита человека. – М., 2007. – С. 161.

³⁵ Безуглов А.А., Солдатов С.А. Конституционное право России. – М., 2003. – С. 330-331.

сарчашма мегирад ва барои рушди пурраи озодонаи ӯ муҳим аст, тавсиф менамояд.³⁶

М.М. Утяшев ва Л.М. Утяшева зери мафҳуми механизми ҳимояи ҳукуки инсон заминаи қонунгузор, тартиботи ҳукукӣ, инчунин низоми мақомот ва муассисаҳои давлатию ғайридавлатии амалкунанда, ба ҳолат ва риояи ҳукуки инсон, ҳимоя ва барқарорсозии ҳукуку озодиҳои қонунии вайроншудаи инсон ва шаҳрванд таъсиррасон мефаҳманд.³⁷ Ин ақидаро Ҳ.Ш. Камолов ҷонибдорӣ намуда мафҳуми механизмҳои ҳимояи ҳукуки инсонро чунин пешниҳод менамояд: «Ин маҷмуи уҳдадорихои конституцсионии давлат оид ба ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон фаҳмида мешавад, ки онҳо дар санадҳои меъёрий-ҳукукии давлат мустақкам шудаанд ва мавқеи махсусро дар низоми уҳдадории давлат ишғол менамоянд».³⁸ Аз мафҳуми зикргардида ҳулосабарорӣ кардан мумкин аст, ки моҳияти ҳимояи ҳукуку озодиҳои инсон дар он ифода меёбад, ки давлат барои амалишавӣ, таъмин, қафолат ва риояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд масъулият ва ҷавобгариро ба зимма дорад. Инчунин, давлат бояд барои бемайлони амалӣ гардидани ҳукуку озодиҳо шароит фароҳам оварад.

Масъалаи механизмҳои ҳимояи ҳукуки инсонро З.Ҳ. Искандаров таҳқиқ намуда, қайд менамояд, ки он роҳу

³⁶ Мордовец А.С. Социально-юридический механизм обеспечения прав человека и гражданина. – Саратов, 1996.

³⁷ Утяшев М.М., Утяшева Л.М. Права человека в современной России. – Уфа, 2003. – С. 27.

³⁸ Камолов Ш.Ҳ. Танзими ҳуқуқ-конституцсионии паддаҳои ҳимояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: автореферати дис. ... н.и.х. – Душанбе, 2017. – С.35.

носонан ҳуқуқие мебошанд, ки тавасути онҳо ҳукуки инсон аз ҳар гуна кирдорҳои таҷовузкорона ҳимоя карда мешаванд.³⁹

Хусусияти назарияҳои илмии овардашуда оид ба фаҳмиши механизмҳои ҳимояи ҳукуки инсон аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки муаллифони хангоми шарҳи он ба мафҳумҳои шабҳ: «таъмин», «хифз», «ҳимоя», «қафолатдиҳӣ», «амалисозӣ», «ичронамоя» таъя менамоянд.

Қайд кардан бамаврид аст, ки мафҳуми «механизми ҳимояи ҳукуки инсон» бо мафҳуми қафолатҳои ҳимояи ҳукуки инсон алоқаи ногуфтастӣ дорад. Механизми ҳимояи ҳукуки инсон танҳо вақте амал мекунад, агар он бо тамоми низоми қафолатҳои умумӣ ва ҳукукии амалкунанда таъмин бошанд. Чи хеле ки Т.А. Сошникова, қайд мекунад, барои самаранокии механизми ҳимояи ҳукуки инсон низоми қафолатҳо лозим аст, вагарна онҳо бо яқдигар муҳолифат намуда, ҳукуки якero хифз ва ҳукуки дигарero вайрон намуда, мухториятро васеъ намуда, тобеиятро ниҳоят суст мегардонанд.

Барои таҳқиқи масоили мазкур баррасии мафҳумҳои «механизми ҳимоя», «механизми танзими ҳукукӣ» ва «низомии ҳимояи ҳукуки шахсӣ», ки бо ҳам алоқамандии ғайридоранд, аҳамияти муҳим дорад.

Механизми танзими ҳукукӣ дар худ як қатор унсурҳои умумихатмиро дар бар мегирад, ки ба зумраи

³⁹ Искандаров З.Ҳ. Ҳукуки инсон ва механизми миллии ҳимояи он. – Душанбе, 2007. – С. 78.

онҳо меъёрҳои ҳукукие, ки рафтори фардро муқаррар мекунанд, фактҳои ҳукукии меъёрҳои ҳукукиро ба ҳаракат дароранда, ки дар ин асос муносибатҳои ҳукукӣ ба вучуд омада, шаклҳои амалисозии ҳукуку уҳдадорихои субъективӣ ва санадҳои таъбири қонунро ба вучуд меоваранд, дохил мешаванд. Ҳамзамон, ба сифати фактҳои наҷандон муҳим дар механизми танзими ҳукукӣ – фарҳанги ҳукукӣ ва ҷаҳонбинии ҳукукӣ, ки ба рафтори фард таъсир мерасонад, баромад менамоянд.

Ба сифати механизми асосии ташкилдиҳандаи ҳимояи ҳукуки инсон сохторҳои институтсионалӣ – мақомоти байналмилалӣ ва миллӣ (давлатӣ ва ғайридавлатӣ), ки вазифаи онҳо ҳимояи ҳукуки инсон мебошад, баромад менамояд. Ҳамин тариқ, мақсад ва принципҳои ташкили механизми ҳимояи ҳукуки инсон аз ҷаҳорҷубаи танзими ҳукукӣ дар шакли муайян бароварда шуда, худ механизми ҳукуктанзимнамоӣ, ҳукукумухофизавӣ ва механизми ҳалли низоъҳои инъикос менамояд.

Низомии ҳимояи ҳукуки инсон мавҷудияти тартиботи ҳатмии блоки ҷобачокунандаро, ки мақсадҳои мувофиқ, принципҳо, қаролатҳо, методҳо ва воситаҳои ҳимояи ҳукуки инсонро муқаррар менамоянд, дар назар дорад. Бе мавҷудияти онҳо, ҳамаҷун арзиш ба ҳисоб намераванд. Механизм, ҳамзамон динамикаи рушди аксарияти низомро муайян мекунад. Маъно ва таъиноти функсионалии он дар раваиди баамалбарории амалӣ ба вучуд меояд, вақте ки субъектҳои ҳимояи ҳукук онро баҳри ба даст овардани мақсадҳои худ истифода мебаранд. Дар фарқиат аз

механизми ҳимояи ҳукуки инсон, низомии ҳимояи ченаки (параметри) оморӣ хос мебошад.

Аз ин бармеояд, ки механизми ҳимояи ҳукуки инсон қисми таркибии низомии ҳимояи ҳукуки инсон ба ҳисоб меравад. Низомии ҳимояи ҳукуки инсон бошад, маҷмуи қаролатҳои ҳукукӣ ва механизми ҳимояи ҳукуки инсонро дарбар мегирад. Ҷи хеле ки қайд карда будем барои ҳимояи самараноки ҳукуки инсон мавҷуд будани асосҳои ҳифз ва ҳимоя зарур мебошад.

Ҳамин тариқ, дар асоси таҳлили нуқтаҳои назари гуногун, оид ба фаҳмиши механизми ҳимояи ҳукуки инсон, ки воситаҳои асосии амалигардонии ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд ба шумор мераванд, метавон ҷунин мафҳумро дод: механизми ҳимояи ҳукуки инсон гуфта, маҷмуи методҳо, воситаҳо, тартибҳо ва шаклҳои фаъолияти ниҳодҳои байналмилалӣ, мақомоти давлатӣ ва ғайридавлатӣ фаҳмида мешавад, ки дар меъёрҳои ҳукукӣ мустаҳкам шуда, ҷун низомии ягонаи ҳимояи ҳукуки инсон амал менамоянд ва иҷрои амалишавии онро таъмин менамоянд. Ё ин ки ба ибораи дигар, механизми ҳимояи ҳукуки инсон гуфта, тарз ва воситаҳои ҳукукиеро меноманд, ки тавассути онҳо ҳукук ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд аз ҳар гуна даҳолати беасос ва ғайриқонунӣ ҳимоя шуда, ҳукукҳои поймолшуда бошанд, бо тартиби даҳлдор ва бо истифода аз механизми мувофиқ барқарор карда мешаванд.

Дар илми ҳукукшиносӣ таснифҳои гуногуни механизми ҳимояи ҳукуки инсон ҷой дорад. Бештар дар

адабиёти ҳукукӣ ду механизми асосӣ, яъне миллий ва байналмилалиро ҷудо мекунанд. Ин механизмҳо ба ҳамдигар дар робитаи ногуфтастани қарор доранд.

С.Л. Кузнецова қайд менамояд, ки алоқамандии механизмҳо дар он ифода меёбад, ки механизми байналмилалӣ ғимояи ҳукуки инсон вақте амалӣ мешавад, агар тамоми имкониятҳои дохилидавлатии механизмҳои ғимояи ҳукуки инсон истифода шуда бошанд, агар дар навбати худ қонунгузории дохилидавлатӣ оид ба ғимояи ҳукуку озодиҳои асосии инсон дар асоси санадҳои байналмилалӣ таҳия шаванд. Ҳукуку озодиҳои инсон дар ҳаҷми васеъ ва фарохтар, ки дар шартномаҳои байналмилалӣ дарҷ ёфтаанд⁴⁰. Таҳлили муосири ғимояи ҳукуки инсон нишон медиҳад, ки низоми механизмҳои ғимояи ҳукуки инсон бояд ба маънои маҳдуд ва васеъ фаҳмида шавад. Низоми ғимояи ҳукуки инсон ба маънои маҳдуд гуфта, ғимояи ниҳодиҳои махсусгардонидашудаи давлатӣ фаҳмида мешавад, ки вазифаи асосии онҳо ғимояи ҳукуки инсон мебошад. Ба ибораи дигар, ниҳодиҳои мавҷудаи махсусгардонидашуда оид ба ғимояи ҳукуки инсон дар маҷмӯъ, низоми ғимояи ҳукуки инсонро ба маънои маҳдуд ташкил медиҳанд. Ин бо таъйиноти функционалии онҳо, яъне ба амал баровардани функцияи ғимояи ҳукук, алоқаманд мебошад. Ин ниҳодиҳои баҳри ғимояи манфиатҳои поймолшудаи шаҳрвандон ғимояи менамоянд.

⁴⁰ Кузнецова С.Н. Международная защита прав человека. – Н. Новгород, 2005. – С. 71.

Ба маънои васеъ бошад, зеро низоми ғимояи ҳукуки инсон, низоми мураккаби ниҳодиҳои давлатӣ ва ғайридавлатие фаҳмида мешавад, ки мақсади асосии онҳо пешгирии ғайроншафии ҳукуки инсон, барқарор намудани ҳукуку озодиҳои ғайроншуда ва дар ҳолатҳои зарурӣ ҷуброни зарар ба ҳисоб меравад. Мақсадҳои мазкур барои таъмини шароити инкишофи озоди инсон ва ҷомеа равона шудааст.

Дар интиҳо қайд кардан ба маврид аст, ки марҳилаи муосири инкишофи ҷомеаи ҷаҳонӣ, дар мадди аввал ошкоро пешбарӣ гардидани масъалаҳои ғимояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд аз ислоҳоти бузурги маънавию фарҳангии давлат шаҳодат медиҳад. Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун давлати соҳибхитӣ, демократӣ ва ҳукуқбунёд ҷиҳати ғимояи ҳукук ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд аз дигар давлатҳои мутараққӣ ақиб намонда, баҳри амалӣ гаштани он тадбирҳои зарурӣ андешида истодааст. Мутобиқи Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳар як аъзои ҷомеаи башарӣ ба андозаи баробар дорои қадру қимате мебошад, ки эътирофи он асоси тамоми ҳукуқҳои ҷудонашавандаи шахсро ташкил медиҳад. Қайд кардан ба маврид аст, ки дар самти ғимоя намудани ҳукуку озодӣ ва манфиатҳои инсон ва шаҳрванд қанолати пурраи меъёрӣ вучуд дорад, аммо мутаассифона амалияи ҳукуқтабиқкунии нишон медиҳад, ки мушкили дар субъектҳои тағбиқкунандаи ҳукук мебошад. Мо боварӣ дорем, ки ин мушкили хусусияти муваққатӣ дошта бо ташаккул ёфтани шуури ҳукукии ҷомеаи шаҳрвандӣ аз байн меравад.

§ 2. Механизмҳои миллии Ҳимояи Ҳукуки Инсон

Дар ҷомеае, ки мақсадаш бунёди давлати демократӣ ва ҳуқуқбунёд мебошад, аҳамияти муҳим ба инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ дода мешавад. Ҳукуки инсон яке аз арзишҳои демократӣ ба ҳисоб рафта, Ҳимояи он ҳамеша дар маркази тавачҷуҳи давлат қарор дорад. Он бо тарзу воситаҳои гуногун аз даҳлати беасосу ғайриқонунӣ аз ҷониби сохторҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ Ҳимоя карда мешавад, ки онро механизмҳои миллии Ҳимояи Ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд ном мебаранд.

Механизмҳои миллии Ҳимояи Ҳукуки инсон ин методҳо, восита ва ниҳодҳои қафолатдошудаи Конститутсия ва санадҳои меъёрии ҳуқуқие мебошанд, ки дар низоми ягонаи Ҳимояи Ҳукуки инсон амал карда, ба амалбарории онро таъмин менамоянд, фаҳмида мешавад. Ё ин ки механизмҳои миллии Ҳимояи Ҳукуки инсон гуфта, он роҳу воситаҳои фаҳмида мешаванд, ки дар қонунгузории дохилидавлатӣ баҳри Ҳимоя намудани ҳуқуқҳои инсон муайян карда шудааст. Мувофиқи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҳимояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд вазифаи давлат мебошад. Дар иҷрои вазифаи мазкур Ҳамаи мақомоти давлатӣ иштирок мекунанд. Таъмини қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ, мубориза бо ҷинояткорӣ ва дигар ҳуқуқвайронкунӣ низ вазифаи муҳимми мақомоти давлатӣ маҳсуб мешавад, ки дар маҷму ин самти фаъолияти давлатро механизмҳои миллии Ҳимояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд ном мебаранд.

Ҳаминсон, дар зери мафҳуми механизмҳои миллии Ҳимояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд маҷмуи уҳдадорихои конституционеронии давлат оид ба Ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон фаҳмида мешавад, ки онҳо дар санадҳои меъёрии ҳуқуқии давлат мустаҳкам шудаанд ва мавқеи махсусро дар низоми уҳдадорихои давлат ишғол менамоянд. Моҳияти Ҳимояи ҳукуку озодиҳои инсон дар он ифода меёбад, ки давлат барои амалишавӣ, таъмин, қафолат ва риояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд масъулият ва ҷавобгариро ба зимма дорад. Инчунин, давлат бояд барои ғаривақт ва босамар амалигаридани ҳукуку озодиҳои ғаривақт фароҳам оварад. Махсусияти механизмҳои миллии Ҳимояи ҳукуку меёбад, ки онҳоро давлат тавассути меъёрҳои ҳуқуқӣ мукаммал намуда, амалишавии муназами онро бо маҷбурияти давлатӣ таъмин менамояд. Зеро ҳар як давлат иҷро менамояд, ки тавассути ҳуқуқи позитивӣ механизмҳои миллии Ҳимояи ҳуқуқи инсонро мукаммал намояд, то ки он самараро дилхоҳ диҳад ва низоми томи миллии Ҳимояи ҳуқуқи инсонро таъмин намуда тавонад.

Танҳо дар шароити қор карда баромадани механизмҳои пешқадами самаранок ва таъмин намудани низоми ягонаи миллии Ҳимояи ҳуқуқи инсон, ки дар он Ҳамаи механизмҳои Ҳамчавор амал менамоянд, ҳолати ҳуби риояи ҳуқуқи инсон таъмин карда мешавад. Вале, бояд қайд кард, ки ҳуқуқи позитивии давлат нуктаи охири муайян намудани доираи ҳуқуқи инсон ва Ҳимояи он намебошад. Зери мафҳуми институтҳои Ҳимояи ҳуқуқи инсон бошад, низоми мақомотҳои

Ҳокимияти давлатие фаҳмида мешавад, ки ҳукуки инсонро аз амалҳои ғайриқонунӣ ҳимоя менамояд, яъне механизми ҳимояи ҳукуки инсон тавассути мақомот ва муассисаҳои давлатӣ амалӣ карда мешавад. Ҳадафи асосии механизми миллий ин амалишавӣ ва таъмини ҳукуку озодиҳои инсон буда, аз ҷониби ниҳодҳои миллий оид ба ҳукуки инсон амалӣ карда мешаванд. Ниҳодҳои миллий оид ба ҳимояи ҳукуки инсон асос ё заминаи демократия дар дилхоҳ давлат ба ҳисоб мераванд. Онҳо барои амалӣ шудани ҳукуку озодиҳои инсон, ки конститутсия, санадҳои ҳукукии байналмилалӣ ва қонунгузории давлатҳо мустақкам намудаанд, мусоидат карда, дар ин раванд аз ҷораҳои қомилан мувофиқи маҷбуркунии давлатӣ, аз ҷумла, адолати судӣ низ истифода менамоянд.

Дар замони муосир Ҳимояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд, яке аз самтҳои асосии фаъолияти давлат мебошад, зеро он ба ҳифз ва таъмини ҳукукҳои инсон, ҳифзи асосҳои сохтори конституционӣ, таъмини қонуният ва тартиботи ҳукукӣ равона шудааст. Он дар самтҳои гуногун, аз ҷумла дар шакли адолати судӣ, ғайрисудӣ, ҷамъиятӣ ва ғайра амалӣ карда мешавад.

Ҳимояи манфиати ҷомеаи шахрвандӣ самти асосии фаъолияти давлат буда, айни замон ҳамчун ҷузъи функсияи ҳифзи ҳукукии он баромад мекунад. Механизмҳои миллии ҳимояи ҳукуки инсон дар баробари ҳифзи тартиботи ҳукукӣ, ҳамчунин дар таъмини қонуният, ҳимояи ҳукукҳои инсон, пешгирӣ ва рафъи ҳукуквайронкуниҳо татбиқи

ҷанобгарии ҳукукӣ дар дохили давлат хизмат менамоянд. Ҳимояи ҳукук ва озодиҳои инсон ва шахрванд ҳамчун асосҳои конституционии давлат тавассути на танҳо тизмини тартиботи ҳукукӣ, балки дар барқарор намудани ҳукукҳои поймолгашта ифодаи худро меёбад. Давлат ҳукуки инсонро на фақат дар раванди ҳифзи тартиботи ҳукукӣ, балки ҳангоми анҷом додани фаъолиятҳои муқталиф дар соҳаҳои гуногуни идоракунии давлатӣ, дар инҳолҳои гуногун Ҳимоя менамояд.

Тибки моддаи 9 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳокимияти давлатӣ дар асоси принципи таҷзияи он ба мақомоти конунгузор, иҷроия ва судӣ ба амал бароварда мешавад. Принципи таҷзияи ҳокимият нишонаи ҷудонопазири давлати ҳуқуқбунёду демократӣ мебошад. Моҳияти таҷзияи ҳокимият дар он ифода меёбад, ки мақомоти конунгузор, иҷроия ва судӣ функсияҳои давлатро мустақилона новобаста аз якдигар дар доираи салоҳияти худ барои таъмини ғаёлияти муътадил ва ба истиснои имконияти муттаҳид намудани ҳамаи салоҳиятҳо аз ҷониби як мақомоти ҳокимияти давлатӣ амалӣ менамояд. Аз ин рӯ, ҳар як шохҳои ҳокимият якдигарро назорат ва дар мувозинаг барои нигоҳ доштан дорони салоҳият мебошанд.

Ҳамин тариқ принципи таҷзияи ҳокимият яке аз шартҳои асосии таъмин ва риояи ҳуқуқи инсон мебошад. Дар ҳолати аз тарафи як шаҳаи ҳокимият поймол гардидани ҳуқуқи инсон, шаҳаи дигари ҳокимият ҳамчун механизми боздоркунанда, назораткунанда ва

баркарорсозанда мавҷуд мебошад, ки инсон метавонад барои баркарор намудани ҳуқуқҳои поймолшудаи худ аз он истифода намоад. Дар сатҳи конститутсионӣ мустаҳкамнамоии низоми механизмҳои ҷимояи ҳуқуқи инсон, дар навбати аввал ба амалигардии онҳо мусоидат менамоад. Ин имкон медиҳад, ки доираи мақомоти ваколатдор ва масъули давлатӣ, ки ба амалигардонӣ ва ҷимояи ҳуқуқи инсон ҷавобгаранд, муайян карда шавад.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ механизмҳои миллии ҷимояи ҳуқуқи инсонро вобаста бо асосҳои гуногун тасниф мекунад. Аз ҷумла, Т.А. Сошникова механизмҳои ҷимояро вобаста аз усули ташкилӣ, яъне аз рӯйи намуд ва хосияти мақомот, муассисаву ташкилотҳо – ба давлатӣ ва ҷамъиятӣ ҷудо менамоад. Ҳамзамон вобаста ба сохти зохирии ташкилӣ-ҳокимиятӣ – механизмҳоро ба федералӣ, минтақавӣ ва маҳаллӣ ҷудо мекунад.⁴¹ Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки шакли сохтори давлатияш ягона мебошад, мо метавонем ин мақомотро ба механизмҳои марказӣ ва маҳаллии ҷимояи ҳуқуқи инсон таснифбандӣ намоём.

А.В. Стремоухов механизмҳои ҷимояи ҳуқуқи инсонро ба статикӣ ва динамикӣ тақсим менамоад. Механизмҳои статикӣ бевосита барои пешгирии таҷовузҳо ба ҳуқуқи инсон тавассути амали меъёрҳои ҳифзқунанда мусоидат менамоанд. Механизми динамикӣ бошад, фаъолияти ташкилӣ-ҳуқуқии мақомот, ташкилот ва

⁴¹ Рудинский Ф.М., Гаврилов Ю.В., Сошникова Т.А. Экономические и социальные права человека и гражданина: современные проблемы теории и практики / Под общ. ред. Ф.М. Рудинского. – М., 2009. – С. 278.

муносибҳои гуногун, инчунин иттиҳодияҳои ҷамъиятиро оид ба роҳ надодан ба поймолкунии ҳуқуқи инсон дарбар мегирад.

Механизми динамикии ҷимояи ҳуқуқи инсонро боз ба ду ғуруҳи алоҳида ҷудо менамоад: юрисдиксионӣ ва гайриюрисдиксионӣ.⁴²

Шакли юрисдиксионии ҷимояи ҳуқуқи инсон дар фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва мақомоти ҳудудораи маҳаллӣ оид ба баркарорсозии ҳуқуқҳои поймолшуда, дар доираи расмиёти муқарраркардаи қонун амалӣ шуда, дар натиҷа парванда мохиятан баррасӣ карда мешавад, ифода меёбад.

Шакли гайриюрисдиксионии ҷимояи ҳуқуқи инсон маҷмуи амалҳои шахсони босалоҳият оид ба баркарорсозии ҳуқуқи поймолшуда ё мавриди баҳс қарор гирифта бидуни мурочиат барои кумак ба мақомоти ваколатдор ва ташкилотҳоро дарбар мегирад.⁴³

Фарқи асосии ҷунин шаклҳои ҷимояи ҳуқуқи инсон дар он зоҳир мегардад, ки шакли гайриюрисдиксионӣ дар доираи муносибатҳои ҳуқуқи молӣ аз ҷониби ҳуди иштирокчиёни он ба амал бароварда мешавад. Шакли юрисдиксионии ҷимояи ҳуқуқи инсон бошад, аз ҷониби мақомоти гуногуни ваколатдори давлатӣ бо тартиби махсуси мувофиқавӣ амалӣ карда мешавад.

Бояд қайд кард, ки таснифи мазкур аз функции иҷроиявӣ-амрдиҳии мақомоти ҳокимияти давлатӣ

⁴² Стремоухов А.В. Правовая защита человека. – М., 2006. – С. 27-30.

⁴³ Ҳамон ҷо. – С. 27-30.

бармеояд ва ба механизмҳои ҷимоя, ки аз соҳаҳои ҳукуки маъмури бармеоянд, алоқамандии зич дорад.

Ҳ.О. Ойев ҷанбаҳои мазкурро дар Тоҷикистон омӯхта, ба ҳулоа омадааст, ки фаъолияти мақомоти давлатӣ оид ба ҷимояи ҳукуки инсонро метавон ба асосҳои зерин тасниф намуд: истеҳсолоти расмиёти маъмури-мурофиавӣ ҳангоми қабули санаҳои маъмури; иҷозатномадихӣ, бақайдгирӣ ва баҳогузори мутобикат; истеҳсолоти маъмури оид ба шикоят ва баҳсҳои маъмури; ҷимояи ҳукукҳои инсон дар доираи истеҳсоли расмиёти маъмури; контрол ва назорат аз болои фаъолияти мақомоти ҳокимияти иҷроия⁴⁴.

Таснифи бисёр маъмули механизмҳои миллии ҷимояи ҳукуки инсон ин тақсим намудани онҳо ба механизмҳои судӣ ва ғайрисудии ҷимояи ҳукуки инсон мебошад. Ҷимояи судӣ фаъолияти тамоми зинаҳои низоми судӣ (конститутсионӣ, судҳои салоҳияти умумӣ, иқтисодӣ, ҳарбӣ)-ро дарбар мегирад. Ҷимояи ғайрисудӣ бошад, ба фаъолияти дигар ниҳодҳои давлатӣ, ки ҷимояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд яке аз самтҳои фаъолияти онҳо мебошад, паҳн мегардад⁴⁵. Дар низоми миллии ҷимояи ҳукуки инсон нақши ниҳодҳои давлатии ғайрисудӣ назаррас мебошад. Мавқеъ ва салоҳиятҳои онҳоро дар самти ҷимоя намудани ҳукуки инсон Конститутсия ва қонунҳои ҷумҳури муайян намудаанд.

⁴⁴ Ниг.: Ойев Ҳ.О., Сафаров Б.А. Механизмҳои ҳифзи ҳукуки инсон ва шаҳрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2013. – С. 51-83.

⁴⁵ Ниг.: Стремлюхов А.В. Правовая защита человека. – М., 2006. – С. 27-30; Нудненко Л.А. Конституционные права и свободы личности в России. – М.: Юридический центр Пресс, 2009. – С. 401-403.

Е.А. Лукашева механизмҳои миллии ҷимояи ҳукуки инсонро ба тарзи зерин ҷудо намудааст: назорати конститутсионӣ, ҷимояи судӣ ва шакли ҷимояи маъмури-ҳукуки⁴⁶.

Б.А. Сафарзода механизмҳои миллии ҷимояи ҳукуки инсонро ба судӣ, давлатии ғайрисудӣ ва ҷамъиятӣ ҷудо менамояд⁴⁷.

Ҳамаи ақидаҳои зикргардидаро таҳлил намуда, ҷунин таъсироти механизмҳои миллии ҷимояи ҳукуки инсонро пешниҳод намудан мумкин аст:

- механизмҳои судии ҷимояи ҳукуки инсон;
- механизмҳои маъмури-ҳукукии (ғайрисудии) ҷимояи ҳукуки инсон;
- механизмҳои квазисудии (ҷамъиятии) ҷимояи ҳукуки инсон.

Гуруҳи якум, фаъолияти тамоми низоми судии Тоҷикистонро, ки ба он суди конститутсионӣ, судҳои салоҳияти умумӣ ва судҳои салоҳияти махсус мансуб аст, дар бар мегирад.

Ба гуруҳи дуюм бошад, фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ, ба монанди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, мақомоти прокуратура ва мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва худидорақунӣ, ки ба салоҳияти онҳо масъалаи баррасии ҷимоя ва барқарорсозии ҳукукҳои поймолшуда тааллуқ дорад, дохил мешавад.

⁴⁶ Ниг.: Права человека / Под ред. Е.А. Лукашевой. – М., 2009.

⁴⁷ Ниг.: Ойев Ҳ.О., Сафаров Б.А. Асари ишорашуда. – С. 11-51.

Гуруҳи сеюмро фаъолияти Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон ва механизмҳои ҷамъиятии ғимояи ҳукуки инсон ташкил медиҳад, ки фаъолияти онҳо ба таҳлили ҳолати ҳукуки инсон, муқаррар намудани қири осебпазир, анҷом додани назорат оид ба риояи ҳукуки инсон нигаронида шудааст. Махсусияти ин мақомот ва ниҳодҳои ҷамъиятӣ дар он зоҳир мегардад, ки онҳо салоҳияти мустақилона барқарор намудани ҳуқуқҳои поймолшударо надоранд.

Дар давлати демократия ҳуқуқбунёд, ки мақсаду маромаш бунёди ҷомеаи шаҳрвандӣ аст, нақши ташкилоту ниҳодҳои ҷамъиятӣ, сохторҳои ҳудидоракунии ҷамъиятӣ калон мебошад. Онҳо пеш аз ҳама бо мақсади мусоидат ба ғимоя намудани манфиатҳои ҷамъиятӣ таъсис дода шуда, аз восита ва усулҳои истифода менамоянд, ки ҳосияти маҷбуркунии давлатиро надоста, ба боварӣ ва эътимоди мардум асос меёбад. Айни замон дар Тоҷикистон бошад, низоми васеи мақомоте, ки фаъолияти онҳо ба ғимояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд равона шудааст, амал мекунанд. Ҳамзамон, бевосита дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мустаҳкам карда шудааст, ки ғимояи давлатии ҳукуки инсонро ҳамаи мақомоти давлатӣ, шахсони мансабдори он, ҷомеаи шаҳрвандӣ ва ташкилотҳои ҷамъиятӣ ухдадор мебошанд, ки дар раванди амалӣ намудан ва ғимояи ҳукуки инсон, ширкат кунанд.

3.3. Механизмҳои байналмилалӣ ғимояи ҳукуки инсон

Дар низоми механизмҳои ғимояи ҳукуки инсон аҳақати маҳсус ба механизмҳои байналмилалӣ ғимояи ҳукуки инсон дода мешавад. Пас аз инқилоби буржуазӣ дар Англия ва Фаронса ҳукуки инсон маъкеи худро дар конститутсияҳои давлатҳои Аврупои марказӣ ва шарқӣ навида намуд. Вале бо вучуди ин ҳама пазироиш ва таҳкими ҳукуки инсон тарзҳои ғимоя намудани он муайян ва мушаххас нагардида буд. Роҳҳо ва тарзҳои ғимояи ҳукуқҳо, яъне васила ё механизмҳои ғимояи ҳукуки инсонро олимон дар охириҳои асри XIX ва аввали асри XX маъсалагузорӣ намуданд⁴⁸, ки дар як муддати кӯтоҳ маъкеи назаррасро соҳиб гаштааст. Дар марҳилаи кунунӣ сокинони сайёра имконияти озодона истифода намудан аз меъёрҳои ҳукуки байналмилалӣ ва дар заминаи он имконияти ҳифз намудани ҳуқуқҳои худро тавассути ниҳодҳои байналмилалӣ доро мебошанд.

Ғимояи байналмилалӣ-ҳукуқии ҳуқуқ ва озодиҳои асосии инсон ва шаҳрванд яке аз маъсалаҳои мураккаб ва гуногунҷабҳаи таъмини ҳукуки инсон мебошад. Дар шароити ҷаҳонишавӣ, ташаккули муносибат ва стандартҳои фарогир дар самти ғимояи ҳукуки инсон зарурати ташкил ва рушди воситаҳои байналмилалӣ ғимояи ҳукуки инсон ба миён

⁴⁸ Радмон Д.С. Ҳуқуқи инсон дар шароити ҷаҳонишавӣ ва тақвиятёбии ғифотҳои фарҳангӣ-ғамадунӣ: маъсалаҳои назарӣ, усулӣ ва амалӣ-ҳуқуқӣ: диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ. – Душанбе, 2020. – С. 221-223.

омадааст. Ин раванд дорои таърихи начандон қадимаи ташаккул ва инкишоф бошад, ҳам дере нагузашта тавонист ба як ниҳоди муҳими ҳукуки байналмилалӣ мубаддал гардад.

Зери мафҳуми механизмҳои байналмилалӣ ҳимояи ҳукуки инсон фаъолияти мақомот ва ташкилотҳои универсаливу минтақавие фаҳмида мешавад, ки муносибати байни давлатҳоро дар самти эҳтироми умумӣ, риояи ҳукуки инсон ва ҳимояи онҳо танзим менамоянд. Ба таври дигар ибраз намоём механизмҳои универсалии ҳимояи ҳукуки инсон гуфта, мақомотро дар назар доранд, ки доираи фаъолиятшон ба ҳамаи давлатҳои сайёра паҳн мегарданд ва чун қоида аз ваколатҳои онҳо ҳамаи одамон истифода бурда метавонанд.

Ба монанди механизмҳои давлатӣ, механизмҳои байналмилалӣ ҳимояи ҳукуки инсон вобаста ба асосҳои гуногун тасниф карда мешаванд.

А.Х. Абашидзе механизмҳои байналмилалӣ ҳимояи ҳукуки инсонро таҳлил намуда, онҳоро аз рӯи асосҳои зерин тасниф намудааст: аз рӯи характери фаъолият, аз рӯи табиати ҳукукӣ, аз рӯи таркиб, аз рӯи объекти фаъолият, вобаста ба муҳлати амал ва ҳаҷми салоҳият.

Вобаста ба характери фаъолият тақсим мешаванд ба: судӣ (Суди байналмилалӣ СММ, Суди аврупоӣ оид ба ҳукуки инсон), квазисудӣ (мақомоти конвенсионӣ (шартномавӣ) оид ба ҳукуки инсон ва ғайрисудӣ (Расмиёти маҳсули Шурои СММ оид ба ҳукуки инсон,

Муассисаҳои гуногун оид ба муқаррар кардани далелҳо, фаъолияти ҳукукҳимоявии Шурои амниятӣ СММ, Муншӣи генералии СММ, Раёсати Комиссари олии СММ оид ба ҳукуки инсон ва дигар мақомот ва муассисаҳои мақоусгардонидашудаи СММ)⁴⁹.

Аз рӯи табиати ҳукукӣ механизмҳои байналмилалӣ ба конвенсионӣ ва экстараконвенсионӣ ҷудо мешаванд. Механизмҳои конвенсионӣ дар асоси шартномаҳои байналмилалӣ оид ба ҳукуки инсон таъсис ва барҳам дода мешаванд, ки дар ин ҷо суҳан мавриди мақомоти шартномавӣ меравад.

Механизмҳои экстараконвенсионӣ чун қоида, дар асоси қарори мақомоти ваколатдори байналмилалӣ таъсис дода шуда, фаъолият менамояд. Масалан, Расмиёти маҳсули Шурои СММ оид ба ҳукуки инсон, ки бевосита дар асоси қарорҳои резолютсияи шуроӣ мазкур таъсис ёфта, салоҳият дода мешавад.

Аз рӯи таркиб механизмҳои байналмилалӣ ҳимояи ҳукуки инсон ба механизмҳои фардӣ ва дастачмъӣ ҷудо мешаванд. Ҳамзамон, аз рӯи хусусият ин механизмҳо ба байнихукуматӣ (мақомоти асосии СММ, ба истиснои Суди байналмилалӣ ва котибот, инчунин мақомот ва механизмҳои хусусияти байнихукумати дошта), экспертӣ ё санҷишӣ (Қумитаи машваратии Шурои СММ оид ба ҳукуки инсон, мақомоти шартномавӣ оид ба

⁴⁹ Абашидзе А.Х., Гольцман А.О. Универсальные механизмы защиты прав человека. – М., 2013. – С. 10-17.

хукуки инсон) ва омехта (Расмиёти махфӣ оид ба баррасии шикоятҳо дар Шурои СММ оид ба ҳукуки инсон)⁵⁰.

Вобаста ба объекти фаъолияти механизмҳои универсалии химояи ҳукуки инсон ба механизми баррасии шикоят ва механизми бонизомии ҳукуки инсон ҷудо мешавад. Вобаста ба муҳлати амал ба муваққатӣ ва доимӣ ҷудо мекунанд. Механизмҳои муваққатӣ ба муҳлати муайян ё барои иҷрои вазифаи муайян ташкил карда мешаванд. Масалан, Расмиёти махсуси Шурои СММ оид ба ҳукуки инсон. Бештари механизмҳои универсалии химояи ҳукуки инсон муҳлати муайяни фаъолият надоранд, аз ин рӯ, бемуҳлат фаъолият менамоянд.

Вобаста ба ҳаҷми салоҳият механизмҳои механизмҳои салоҳияти умумидошта ва механизмҳои салоҳияти маҳдуддошта ҷудо менамоянд. Салоҳият метавонад аз рӯйи предмет ва аз рӯйи ҳудуди ҷуғрофӣ маҳдуд бошанд. Бояд қайд намуд, ки низомии механизмҳои химояи ҳукуки инсон хусусияти ҳаматарафа ва сершоха дошта, дар худ назарҳои гуногун, аз ҷумла, табиати ҳукуқӣ, салоҳият, таркиб, пахннамоӣ ва муҳлати амали механизмҳои муттаҳид намулдааст⁵¹.

Ба таснифи механизмҳои байналмилалӣ, ки пешниҳод шудааст, мо мехоҳем ду асоси таснифи дигарро илова намоём: аз рӯйи принципи ҷуғрофӣ ва аз рӯйи дараҷаи мустаҳкамбӣ дар санадҳои байналмилалӣ. Аз

⁵⁰ Абашидзе А.Х., Гольяев А.О. Универсальные механизмы защиты прав человека. – М., 2013. – С. 10-17.

⁵¹ Абашидзе А.Х., Гольяев А.О. Универсальные механизмы защиты прав человека. – М., 2013. – С. 10-17.

рӯйи асоси аввал механизмҳои универсалӣ ва минтакавиरो фарқ менамоянд. Ба механизмҳои фарогир ҳамаи мақомоти амалкунандаи СММ (Ассамблеяи СММ, Шурои амният ва ғ.) дохил мешаванд. Механизмҳои минтакавӣ василаҳои амалкунандаи минтақаҳои муайяно дар бар мегирад, ки дар навбати худ онҳоро метавон ба континенталӣ (Суди африқоӣ оид ба ҳукуки инсон, Суди африқоӣ оид ба ҳукуки инсон), Суди байниафриқоӣ оид ба ҳукуки инсон), байниконтиненталӣ (САХА) ва гурӯҳи давлатҳо (ИДМ) ҷудо намуд. Қайд кардан зарур аст, ки дар китъаи Осиё механизми минтақавӣ вучуд надорад, ки Тоҷикистон интирокчии он набошад.

Аз рӯйи мустаҳкамбӣ дар санадҳои байналмилалӣ механизмҳои ба оинномавӣ ва қарордодӣ тақсим мешаванд. Ба зумраи мақомоти аввал, ки дар асоси Оинномаи СММ таъсис дода шудаанд (Ассамблеяи генералӣ, Шурои амният, Шурои иқтисодӣ-иҷтимоӣ) дохил мешаванд. Ба қисмати механизмҳои қарордодӣ бошад, мақомоте, ки дар доираи санадҳои асосии байналмилалӣ оид ба ҳукуки инсон таъсис дода мешаванд, дохил мешавад. Айни замон 9 санади асосии байналмилалӣ қабул шудааст, ки дар асоси онҳо 10 мақомоти байналмилалӣ (масалан, дар асоси Конвенсияи зидди шиканча ва протоколи факултативии он ду мақомот) фаъолият доранд.

Ҳамин тариқ, дар доираи низомии механизмҳои байналмилалӣ химояи ҳукуки инсон низомии васеи мақомотҳо, ки ҳукуки инсонро назорат, таъмин ва химоя мекунанд, таъсис дода шудаанд. Доир ба ҳар яки ин

механизмҳо дар мавзӯҳои алоҳида маълумоти зарурии бештар пешкаш карда мешавад.

Хулоса, механизмҳои ҷимояи ҳукуки инсон мафҳуми мустақили илмӣ дошта, дар худ афкор ва андешаи гуногуни ҳукукиро муттаҳид намудааст. Он дорои низоми мустақил, сохтор, максад, вазифа ва функцияҳои худ буда, ҷузъҳои зеринро, ба мисли фаъолияти ҳукуки субъектони ҳукук, расмиёти меъёрӣ ва ташкилӣ, ҳамаҷунин назорат аз болои риояи ҳукуки инсон ва ҷавобгарӣ барои поймол шудани онҳоро дар бар мегирад.

Максад ва вазифаҳои механизмҳои ҷимояи ҳукуки инсон, ҷимоя ва барқарорсозии ҳукукҳои поймолшуда, ҳамаҷунин ташккули фарҳанги ҳукукӣ дар ҷомеа мебошад. Ҳамин тавр, зери мафҳуми механизмҳои ҷимояи ҳукуки инсон низоми унсурҳои меъёрӣ, ташкилӣ ва назоратие фаҳмида мешавад, ки амали ҷимояи ҳукукии ҳукукҳои инсонро дарбар мегирад.

Механизмҳои байналмилалии ҷимояи ҳукуки инсон бо расонидани ҷораҳои таъсиррасонӣ ба сохтори ҳокимияти сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии давлатҳои иштирокчӣ ҳукукҳои поймолгаштаи ҷомеаи шаҳрвандиро ҷимоя менамоянд.

МАВЗУИ 4.

НИЗОМИ СУДӢИ ҲИМОЯИ ҲУКУКУ ОЗОДИҲОИ ИНСОН ВА ШАҲРВАНД

§ 1. Мафҳуми ҳукук ба ҷимояи судӣ

Ҳимояи судӣ ё ба ибораи дигар ҳукук ба ҳифзи судиро Конститутутсияи ҚТ ҳамаҷун ҳукуки ҳар шахс ифолоғ додааст. Аз ин рӯ, мазмун ин меъёр тавассути ибораҳои ҳамаъноии маъмул, ба мисли «кафолати ҳифзи судӣ», «ҳукук ба ҷимояи судӣ», «ҷимояи судии ҳукуки инсон», «ҳукук ба мурофиаи суди одилона», «ҷимояи судӣ» ифода карда мешавад, ки аз рӯйи табиати ҳукукиашон яқсон мебошанд. Бо назардошти ин, мо метавонем ҷунин мафҳуми ҷимояи судии ҳукуки инсонро пешниҳод намоем: ин намууди умумии ҷимояи давлатии ҳукуки инсон аз ҷониби ҳокимияти судӣ мебошад, ки дар Конститутутсия ва қонунгузории соҳавӣ мустаҳкам гардидааст ва аз ҷониби тамоми низоми ҳокимияти судӣ амал карда, баҳри барқарор ва пешгирии вайроншавии ҳукук ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд равона гардидааст. Дар замони муосир ҳукуки инсон яке аз арзишҳои демократӣ ба ҳисоб меравад ва ҳамеша он дар маркази тиваҷҷуҳи давлат қарор дорад. Давлат бо роҳу воситаҳои мухталифи самарабахш онро аз ҳар гуна даҳолати беасос ва ғайриқонунӣ ҷимоя мекунад.

Дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон омадааст, ки ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд мустақиман амалӣ карда мешаванд. Онҳо мақсад, мазмун ва таъбиқи қонунҳо, ҷаъолияти ҳокимияти қонунгузор, иҷроия, мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва худидорақуниро муайян мекунанд ва ба воситаи ҳокимияти судӣ таъмин мегарданд (қисми 2 моддаи 14).

Принсипи волюияти қонун ва ҷомеаи демократӣ, стандартҳои байналмилалӣи ҳуқуқи инсон имконияти ҳимояи судии ҳуқуқҳои поймолшударо бечунучаро пешбинӣ мекунанд. Дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар карда шудааст, ки ҳар кас қафолати ҳифзи судӣ дорад. Ҳар шахс ҳуқуқ дорад талаб намоад, ки парвандаи ӯро суди босалоҳият, мустақил ва беғараз, ки тибқи қонун таъсис ёфтааст, баррасӣ намоад (моддаи 19).

Аз ин муқаррароти Конститутсия бармеояд, ки адолати судӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон танҳо аз ҷониби ҳокимияти судӣ амалӣ карда мешавад. Ҳеҷ як мақомот ё шахсони дигар ҳуқуқ надоранд, ки адолати судиро ба амал бароваранд. Таъсиси ҳама гуна судҳои ҷавқулода, судҳои шариатӣ, «сегона», инчунин ба амал баровардани худсудқунӣ аз рӯйи ангеази қассос ва монанди инҳо манъ аст.

Ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ дар асоси санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, аз ҷумла дар Эъломияи умумии ҳуқуқи инсон (1948) ва Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ (1966), ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз

1 апрели соли 1999 амал менамоянд, низ мустақам карда шудааст. Дар Эъломияи умумии ҳуқуқи инсон муқаррар карда шудааст, ки «ҳар як инсон дар сурати поймол гардидани ҳуқуқҳои асосии ӯ, ки бо Конститутсия ё қонун пешбинӣ шудаанд, барои барқарорсозии пурраи онҳо аз тарафи судҳои босалоҳияти миллий ҳақ дорад» (м. 8). Дар ин меъёр суҳан маҳз дар бораи ҳуқуқи инсон ба ҳимояи судӣ меравад, ки ӯ ҳақ дорад дар мавриди поймол гардидани ҳуқуқҳояш, ки Конститутсия ва қонунҳои миллий муайян намудаанд, онро истифода намоад. Ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ, аз ҷумлаи ҳуқуқҳои шахсӣ мебошад, ки ба ҳама, яъне шаҳрванди Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳрванди қоричӣ, шахсони бетабаа, новобаста аз фарқиятҳои миллию наҷодӣ, ҷинс, забон, эътиқоди динӣ, мавқеи сиёсӣ, маҳал, таҳсил, молу мулк, дараҷаи қобилияти амалқунӣ ва вазъи иҷтимоӣ тааллуқ дорад. Ҳатто шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки берун аз кишвар қарор доранд, метавонанд аз ин ҳуқуқ бо роҳи муқочият ба мақомоти судии Тоҷикистон истифода намоанд.

Ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ аз ҷониби субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқи граждани (ҳусусӣ) ва омма низ васеъ истифода мешавад. Ҳимояи судӣ ба қатори ҳуқуқҳои асосие мансуб мешавад, ки мавриди маҳдудқунӣ қарор дода намешавад. Зеро маҳдуд намудани онро таъмини ҳуқуқ ва озодии шаҳрвандон, тарғиботи ҷамъиятӣ, ҳимояи асосҳои соҳтори конститутсионӣ, амнияти давлатӣ, мулофиаи мамлакат, ахлоқи ҷомеа, сиҳати аҳоли ва ғайимияти арзии ҷумҳури тақозо наменамояд. Ҳуқуқ ба

химояи судӣ, ки Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон кафолат додааст, аз нигоҳи маглаби мурочиат аз мукаррароти моддаи 10 Эъломияи умумии ҳуқуқи инсон ва моддаи 14 Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ (1966) васеътар аст. Тибқи талаботи ҳар ду меъёри санадҳои байналмилалӣ номбаршуда, ба сифати маглаби мурочиат ду масоил: яке муайян намудани ҳуқуқу уҳдадорихо дар мурофиаи граждани; дигаре асосноккунии ҳукми айбдоркунии нисбат ба шахсе, ки дар содир намудани ҷиноят гунаҳгор доништа мешавад, баромад менамояд. Вале, моддаи 19 Конститутсияи ҶТ ибори «парвандаи ӯро» истифода намуда, мазмуни маглаби мурочиатро васеъ намудааст.

Дар илми ҳуқуқшиносӣ одатан истилоҳи «парванда ё кор»-ро вобаста ба намудҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ, ки тибқи мурофиаи муайян ба амал бароварда мешавад, истифода менамоянд. Бинобар ин, ҳар шахсе, ки нисбат ба ӯ парвандаи ҷиноятӣ, граждани, интизомӣ ва маъмурий оғоз шудааст ва ё худ ниёзманд ба ифтитоҳи мурофиаи ҷавобгарӣ мебошад, ҳуқуқ дорад талаб намояд, ки ба ӯ ҷунин химояи судӣ таъмин карда шавад. Дар заминаи ин меъёри Конститутсия қонунҳои гуногуни соҳавӣ қабул шудаанд, ки химояи судиро ҳамчун химояи афзалиятноки ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии шахс мукаррар намудаанд.⁵²

⁵² Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 26 июли соли 2014, №1084 // Маҳзани муттаъақиқи иттилоотӣ-ҳуқуқии «Адлия». Шақли 7.0. Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 24.04.2018).

Ҳамин тариқ, вазифаи асосии низоми судӣ ба амал баровардани адолати судӣ мебошад. Тибқи мукаррароти моддаи 84 Конститутсия ва моддаи 2 Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» (аз 26 июли соли 2014) «ҳокимияти судӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон танҳо аз ҷониби судҳо ва дар симои судҳо ва машваратчиёни халқӣ, ки бо тартиби мукаррар намудани қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон барои амалӣ намудани адолати судӣ ҷалб шудаанд, амалӣ карда мешавад». Ягон мақомот ё шахси дигар ҳуқуқи амалӣ намудани адолати судиро надоранд.⁵³

Тавре Е.А. Лукашева қайд менамояд, адолати судӣ ин фаъолияти ҳокимияти судӣ мебошад, ки тибқи тартиби мукаррарнамудани қонуни мурофиавӣ ба амал бароварда шуда, аз баррасӣ ва ҳалли муҳолифат, ки бо вайронкунии нокени меъёри ҳуқуқӣ ба вучуд омадааст, иборат мебошад.⁵⁴

Ш.Х. Камолов механизми судии химояи инсонро таҳлил намуда, ибраз менамояд, ки ин намуди муҳимми химояи давлатии ҳуқуқи инсон мебошад, ки дар Конститутсия ва қонунгузории соҳавии кишвар мустақкам гардидааст, ки аз ҷониби тамоми низоми ҳокимияти судӣ ба амал бароварда мешавад ва баҳри химоя, барқарор ва нешири вайроншавии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд равона мегардад.⁵⁵

⁵³ Исқандаров Ш.Х. Ҳуқуқи инсон ва механизми миллии химояи он. – Душанбе, 2007. – С. 86

⁵⁴ Права человека / Под ред. Е.А. Лукашевой. – М., 1999. – С. 305.

⁵⁵ Камолов Ш.Х. Танзими ҳуқуқӣ-конституционии падидаҳои химояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: автореференти дис. ... н.и.х. – Душанбе, 2019. – С. 35.

Тачрибаи таърихӣ нишон медиҳад, ки мурофиаи судии ба таври муфассали мурофиавӣ даровардашуда, роҳи бехтари ҳалли баҳсҳо, муайян кардани ҳақиқат ва ба амал баровардани адолат аст. Аммо, таъбики ин усул танҳо замоне имконпазир мегардад, агар ба ҳокимияти судӣ мустақилияти воқеиро таъмин кунад, вақте суд танҳо дар асоси далелҳои баррасишуда бо эътиқод, вичдон ва қонунгузории қорӣ қарор қабул кунад ва аз ҳар гуна фишори беруна, хусусан аз ҷониби дигар мақомоти ҳокимият пурра озод бошад. Дар чунин шароит, суд як кафили бозғимоди ҳукуку озодиҳои шахс дар муносибатҳои муноқишавие, ки байни шахрванд ва давлат ба вучуд меояд, мегардад.

Дар ҷомеаи мутамаддин шакли ҳимояи судии ҳукуки инсон дар низоми механизмҳои ҳимояи ҳукуки инсон ҷойгоҳи махсусро ишғол мекунад, ки аз ду омил вобастагӣ дорад. Якум, маҳзани бузурге мебошад, ки тарзу воситаҳои барои ҳимояи ҳукуки инсон пешбинишударо дар бар мегирад. Дуюм, доираи васеи масъалаҳои барасишаванда. Ба суд метавон аз болои тамоми қарор ва амали шахсони мансабдор ва мақомоти ҳокимияти давлатӣ шикоят кард. Чи қадаре ки мақом, нақш ва мавқеи суд, дар маҷмуъ адолати судӣ боло бошад, бештар мустақилиятро дар муносибат нисбат ба мақомоти ҳокимиятӣ ва идорӣ соҳиб гардад, ҳамон қадар дар давлат сатҳи қонуният ва демократия боло рафта ҳукуку озодиҳои инсон ва шахрванд аз даҳолати беруна бехтар ҳимоя карда мешавад.

Дар давлате, ки худро ҳукуқбунёд эълон намудааст, суд бояд бегараз, дорои ҳокимият ва қомилан мустақил бошад. Дар давлати ҳукуқбунёд одамон меҳоханд, ки суд набояд муассисаи расмӣ-парастӣ бошад, яъне он бояд кафили воқеи ҳукук, ҳимоячии бозғимоди манфиат набоиста аз он ки ҳукуквайронкунанда қадом мақомро ишғол мекунад, бошад.

Л.Ю. Грудсина қайд мекунад, ки асосҳои конституционии ҳукук ба ҳимояи судӣ бевосита ба мушкилоти тадбиқнамоӣ ва аз сатҳи самаранокии фаъолияти судӣ дар таъбиқи адолати судӣ ва дараҷаи амалисозии ин ҳадафҳо вобаста аст. Якум, ҳар кас ҳукук ба ҳимояи судӣ дорад ва бе ҳеч маҳдудият ба ҳама паҳн мешавад. Дувум, ҳамаи ҳукук ва озодиҳои ба як инсон тааллуқдошта, бидуни истисно, аз рӯйи мақаррароти Конститутутсия ва дигар қонунҳо тахти ҳимояи судӣ қарор мегиранд. Сеюм, давлат масъулияти ҳимояи ҳукуки инсонро бар дӯши худ гирифта, баҳри фароҳам овардани шароити ҷиҳати хифзи ҳукуки инсон уҳдадорӣ дорад, аз ҷумла дар ниҳодҳои судӣ⁵⁶.

Аз болои ҳамаи қарорҳо ва амалҳои шахсони мансабдор ва мақомоти давлатӣ ба суд шикоят кардан мумкин аст, зеро ҳар қадаре ки нақш ва мавқеи ҳокимияти судӣ аз нигоҳи мустақилият назаррас бошад, суд дар муносибат бо мақомоти давлатӣ дар асоси принципи мустақилият муносибат наояд, сатҳи қонуният ва

⁵⁶ Грудсина Л.Ю. Судебная защита прав и свобод личности // Российская юстиция. – 2006. – №2. – С. 27.

демократия дар кишвар ҳамон қадар рушд хоҳад кард ва таҷовузҳои эҳтимоли ба ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд бозғастимодтар Ҳимоя карда мешавад.

Ҳар давлате, ки мехоҳад ҷомеаи демократӣ дар асоси принсипи қонуният бунёд кунад, дар он ҳокимияти судӣ бояд мустақил ва танҳо тобеъ ба қонун бошад. Ҷомеаи шаҳрвандӣ ба мустақилияти судӣ эътимод дошта бошад, зеро шартӣ муҳимтарини ба амал баровардани адолати судӣ ин мустақилияти он мебошад. Агар суд мустақил набошад, ӯ аз рӯи адолат амал карда наметавонад ва ҳеҷ кас наметавонад кори худро ба вай бовар намояд. Бинобар ин, моддаи 84 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян намудааст, ки «судҳо дар фаъолияти худ мустақил буди, танҳо ба Конститутсия ва қонун итоат мекунанд. Дахллат ба фаъолияти онҳо манъ аст»⁵⁷. Мустақилияти мақомоти судӣ аз тарафи давлат қароғат дода шуда, дар Конститутсия ва қонунҳои мамлакат мустақам карда мешавад⁵⁸. Мустақилии судҳо дар қабули қарорҳо, мустақилона ба дахллати каси дигар дар баамалбарории адолати судӣ ифодаи худро меёбад. Яъне, судя ҳангоми баррасӣ намудани парванда ба дониши худ, эътиқод ва боварин ботинӣ ва қонун таъа намуда, қарори дахлдор қабул менамояд. Ягон мақомоти дигари давлатӣ, ҷамъиятӣ, шахси мансабдор ҳаққи бекор намудани қарори судро надоранд, ба ҷуз зинаи болоии судӣ ва ё салоҳияти аз сари нав

⁵⁷ Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6-уми ноябри соли 1994 бо тағйири иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: Ғанҷ, 2016.
⁵⁸ Банди 1 Принсипҳои асосии мустақилияти ҳокимияти судӣ (1985).

баррасӣ намудани ин парвандаро надоранд. Чунин ҳукуки мустақил танҳо ба суд мутааллиқ аст.

Инсоне, ки нисбат ба ӯ таъкиботи ҷиноятӣ шуруъ менамояд, то ба қувваи қонунӣ даромадани ҳукми суд беғуноҳ ҳисобида мешавад, ӯ ҳақ дорад, талаб намоёнд, ки парвандаи ӯро суди босалоҳият, мустақил ва беғараз, ки тибқи қонун таъсис ёфтааст, баррасӣ намоёнд⁵⁹.

Суди босалоҳият гуфта, судро меноманд, ки вай аз рӯи қонун барои баррасӣ намудани парвандаи мушаххас ҳукук дорад. Қонун қоидаи мансубияти судии парвандаҳо ва ҳайати қонунии судро муайян намудааст, ки аз рӯи онҳо босалоҳиятии суд аниқ карда мешавад.

Мансубияти судии парвандаҳо вобаста аз намуди онҳо (шаҳрвандӣ, ҷиноятӣ, маъмурӣ ва ғайра) аз рӯи аломати мағлабӣ, фардӣ, ҳудудӣ, алоқа бо қор ва ғайра муайян карда мешавад. Масалан, агар парвандаи афроди қарбӣ бошад – суди қарбӣ, агар ҷиноятҳои маҳсусан мураккаб бошад – Суди Олӣ, агар ҷинояти муқаррарнамудаи қисми 2 моддаи 104, моддаи 32 ё дигар моддаҳои номбаршудаи КМҶ бошад – суди ВМКБ, ҷиноятҳои, шаҳри Душанбе ва аз тарафи ҳамон суде баррасӣ карда мешавад, ки дар ҳудуди қаламрави он ҷиноят содир карда шудааст.

⁵⁹ Ин ҳаққи талаби баррасии парванда аз тарафи суди босалоҳият, мустақил ва беғараз, ки тибқи қонун таъсис ёфтааст, дар якчанд сандҳои ҳукуки байналмиллалӣ мустақам карда шудааст: моддаи 10 Эълониияи Ҷамоини ҳукуки башар, моддаи 14 (1) Паймони байналмиллалӣ дар бораи ҳукукҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ; Принсипҳои асосии мустақилияти ҳокимияти судӣ ва дигарон.

Барои босалоҳият ҳисоб шудани суд, баъд аз муайян намудани мансубияти судии парванда, талаботи ҳайати қонунии он бояд ғарб қарда шавад.

Ҳайати қонунии судро судьяҳое таркиб медиҳанд, ки тартиботи қонун ба вазифаи судьягӣ таъин ва ғарб қарда шудаанд (1), ғарб қардаи тағйирнопазирии ҳайати судӣ (2), ҳайати судӣ дар муҳокимаи тақрорӣ (3) ва машваратчи халқии иловагӣ (4) ғарб қарда шуда бошад. Мисол, қардаи тағйирнопазирии ҳайати судӣ талаб менамояд, ки як ҳайат қарвандаро аз оғоз то ба интиҳо ҳуша дида қарояд. Вале дар амалия ҳолатҳое ба вуқӯ мепаиванданд, ки яке аз судьяҳо дар маҷлиси судӣ иштирок қарда наметавонад⁶⁰. Дар қунин маврид судьяи нав даъват қарда шуда, аз рӯйи муқаррароти қардаи тағйирнопазирии ҳайати судӣ бояд маҷлиси судӣ аз нав шуруъ қарда шавад.

Ба ҳама қафолати ҳимояи судӣ дода шудааст. Ин муқаррарот дар моддаи 19 Конститутисияи Қумҳурии Тоҷикистон мустаҳкам қарда шудааст. Ба хотири боз ҳам мустаҳкамтар қардани мавқеи ҳокимияти судӣ дар байни дигар мақомоти давлатӣ барномаи ислоҳоти судӣ дар Қумҳурии Тоҷикистон⁶¹ қабул қарда шудааст. Ҳадафи асосии қабули барномаи ислоҳоти судӣ ин таҳкими

⁶⁰ Искандаров З.Х. Ҳуқуқи инсон ва механизми миллии ҳимояи он. – Душанбе, 2007. – С. 47.

⁶¹ Барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар Қумҳурии Тоҷикистон қарон солҳои 2011-2013. Фармони Президенти Қумҳурии Тоҷикистон аз 3 январия соли 2011, № 976; Барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар Қумҳурии Тоҷикистон қарон солҳои 2015-2017. Фармони Президенти ҚТ аз 5 январия соли 2015, №327.

минбаъдаи низоми судӣ, сода қардани қараёни муқофиаи судӣ, баланд бардоштани нақши ҳокимияти судӣ дар ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, ҳимояи манфиатҳои давлат ва ташиқлотҳои қамъиягӣ, таъмини қонуният ва адолат, ҳамзамон дар ин замина тақмил додани низоми қаъолияти судии Тоҷикистон мебошад. Ҳамзамон, қайд қардан бамаврид аст, ки дар кишварамон тамоюли болоравии нақши ҳокимияти судӣ мушоҳида шуда истодааст⁶². Бинобар ин, мақсади қунунии ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ қарон ояндаи наздик, ин «таҳкими минбаъдаи ҳокимияти судӣ, содагардонии қараёни муқофиаи судӣ, баланд бардоштани нақши суд дар ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсону шаҳрванд, ҳимояи манфиати давлат, ташиқлотҳо, таъмини қонунияту адолат ва дар заминаи он тақмили сохтор ва қаъолияти мақомоти судии кишвар мебошад»⁶³.

Ба дариазардошти таҳия, тақдид ва дар амал таъбиқ қардани барномаҳои стратегия, аз қумла се маротиба амалӣ гардонидани Барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ, қабул ва мавриди иҷро қарор додани қонунҳои мутааллиқ ба инсон, сохтор ва функсияҳои ҳокимияти судӣ қабул гардида, аз қумла ба ҳокимияти судӣ воғузор қардани вазифаҳое, ки қардан аз қониби дигар мақомоти ҳифзи ҳуқуқ амалӣ мешуданд, қарқард ва амалӣ намудани механизм ва институтҳои қорни муосир, аз қумла қаъолияти Шурои адлия ва қонандаи инҳо, ба болоравии нақши сиёсӣ-ҳуқуқии ҳокимияти судӣ муқофот намудаанд. Тамоми ин гуфтаҳо дар маҷмӯъ ва он азму иродаи ҳуқуқмандонӣ ва ҳуқуқтаъбиққунӣ дар кишварамон, аз он шаҳодат менамояд, ки солҳои наздик ҳокимияти судӣ аз нуқтаи назари институтсионалӣ боз ҳам қурзур хоҳад шуд.

Барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар Қумҳурии Тоҷикистон қарон солҳои 2015-2017 аз 5 январия соли 2015, №327. // Маҳзани мутамақкази интиҳоти-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шақли 7.0. [Заҳиран электронӣ]. – Манбаи дастраси: <http://www.adlia.tj> (санаи муқочағ: 19.10.2020).

Барои роҳандозӣ намудани ин вазифаҳо маҷмӯи тадбирҳои сиёсӣ, ҳукукӣ, ташкилӣ, иқтисодӣ ва маънавӣ зарур аст. Танҳо дар ҳолати андешидани чораҳои яққояи давлат ва фаъолони ҷомеаи шаҳрвандӣ бо ҳокимияти судӣ метавон ба муваффақиятҳои назаррас ноил гардид. Чунин тадбирҳоро Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон», ки 26 июли соли 2014 қабул шудааст, пешбинӣ намудааст.

Тавре қайд кардем, ҳукук ба ҷомеаи судӣ бо моддаи 19 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон қафолат дода шудааст, ки тибқи он «ба ҳама қафолати ҷомеаи судӣ дода шудааст». Ин маънои онро дорад, ки ҳукук ба ҷомеаи судӣ аз ҷумлаи ҳукукҳои шахсӣ мебошад, ки ба ҳама, шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳрвандони хориҷӣ, шахсони бетабаа, новобаста аз фарқиятҳои миллию наҷодӣ, ҷинс, забон, эътиқоди динӣ, мавқеи сиёсӣ, маҳал, таҳсил, молу мулк, дараҷаи қобилияти амалкунӣ ва вазъи иҷтимоӣ тааллуқ дорад. Ҳатто шаҳрвандони Тоҷикистон, ки берун аз кишвар қарор доранд, метавонанд аз ин ҳукук бо роҳи мурочиат ба мақомоти судии Тоҷикистон истифода намоёнд.

Гуфтаҳои ғавқуззикр водор менамояд, ки механизми судии ҷомеаи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрвандро аз ду ҷанба баррасӣ намоём: яқум, аз нуқтаи назари субъектони манфиатдор, ки ба суд барои ҷомеа мурочиат намудаанд ва аз нигоҳи мақомоти судӣ ҳангоми амалӣ намудани вақолати татбиқи адолати судӣ. Аз нигоҳи аввал, мафҳуми ҷомеаи судӣ чунин хусусиятҳои хоси муқаррарнамудаи

Конститутсия ва қонунгузории ҷумҳуиро, ки нисбат ба донран номаҳдуди субъектон, ки дорои ҳукуки ҷомеаи судӣ мебошанд, дар бар мегирад; ҷомеаи судӣ нисбат ба таъмини паҳлуҳои ҳукук ва озодиҳои инсон, ки дар Конститутсия ва қонунгузории кишвар мустаҳкам гардидаанд, паҳн мегардад; бо тартиби судӣ мумкин аст, ки нисбат ба таъмини қарор ва амали (беамалии) дилхоҳ мақомоти давлатӣ, аз он ҷумла худӣ мақомоти судӣ шиқоят намуд. Ҷанбаи дуҷом, ифодагари он аст, ки ҷомеаи судии ҳукуки инсон низоми амалҳои мақомоти судиро оид ба баррасӣ ва ҳал намудани парвандаҳои судӣ ва иҷрои қарорҳои қабулгардидаро дар бар мегирад. Ба ғайр аз ин, мақсусияти ин ҷанба дар он зоҳир мегардад, ки қарорҳои қабулнамудаи мақомоти судӣ иҷроишан барои таъмини субъектони ҳукук ҳатмӣ мебошад.

Тарафи дигари моҳияти механизми ҷомеаи судии ҳукуки инсонро талаботи масоили ташкил ва ҳайати судӣ ташкил медиҳад. Ин нуқта дар меъёри тафсиршаванда бо ибораи «суди босалоҳият, мустақил ва бегараз, ки тибқи қонун таъсис ёфтааст», ифода ёфтааст. Дар Тоҷикистон барои ташкил намудани суди босалоҳият, мустақил ва бегараз, ки бо адолати судӣ таъмини кишрҳои ҷомеа ва соҳаҳои ҳаётро фаро гирифта бошад, тадбирҳои зурури андешида шудааст. Тавассути боби алоҳидаи Конститутсия таъиноти судҳо, асосҳои ташкил ва фаъолияти онҳо, тарзи таъин ва интиқоби онҳо, муҳлати вақолати судяҳо, низоми судӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян гардидааст. Конститутсия пешбинӣ менамояд, ки

дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис намудани судҳои факултета манъ аст (м. 84). Хамаи муқаррароти Конституцияи доир ба ташкил ва фаъолияти суд шарон муҳайё намудааст, ки ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ ба таъини комил таъмин карда шавад.

Дар мавриди суд ҳамчун иштирокчи муносибатҳои муқофавӣ, кайд кардан ба маврид аст, ки ба хотири таъмини адолати воқеӣ ҳокимияти судӣ бояд дар асоси принципи конституционии қонуният, шаффофият, рақобат, баробарии тарафҳо, эҳтироми шанъу шараф ва ба ҳама дастрас фаъолиятро ба роҳ монанд.

Таҷрибаи судӣ ва баррасии арзу шикоятҳои соқинон ба суд нишон медиҳад, ки дар баъзе ҳолатҳо шаҳрвандон талаботи қонунҳои амалқунандаро намедонанд ва ё риои намеқунанд. Ҳол он ки дар қомеаи шаҳрвандӣ меъёрҳои асосии муайянқунандаи доира ва ҳудуди ҳар гуна озоди қонун аст. Маҳз қонун омилҳои асосии таъбиқи принципҳои озодӣ, адолат ва баробарӣ мебошад. Аз ин рӯ, ҳар фарди қомеа масъул аст, ки барои ба даст овардани ин арзишҳои олии танҳо дар доираи талаботи муайянқунандаи қонун рафтор намояд. Ҳуқуқи мурочиат ба суд танҳо дар мавриди мавҷуд будани ҳолатҳое, ки кодексҳои муқофавӣ пешбинӣ менамояд, амалӣ карда мешавад.

Қуноне ки нишондиҳандаҳои оморӣ шаҳодат медиҳанд, ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон давра ба давра сифати баландтарро касб намуда истодаанд. Ин ҳолат дар ба вучуд овардани падидаҳои нави ҳуқуқӣ, механизмҳои

таъсиррасонӣ ва ҳалли масоили аз он бармеомада, таъминли меъёрҳо ва санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ⁶⁴, таҳия ва қабул намудани қонунҳои нав, тақмили сохтори мақомоти хифзи ҳуқуқ, тақмили вазифаҳои функционалии мақомот ва шахсони мансабдори онҳо инъикос меёбад. Месазад иброз намуд, ки барномаи қабулнамудаи Ҳукумати ҚТ ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ самаранокӣ механизми судии ҳимояи ҳуқуқи инсонро дучанд намуда, барои бунёди қомеаи адолатпарвар таъминли воқеӣ мегузорад.

§ 2. Ҳимояи ҳуқуқи инсон аз қониби судҳои салоҳияташон умумӣ

Боби ҳаштуми Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ба ҳокимияти судӣ бахшида шудааст, судро ҳамчун қафилҳои амалишавии уҳдадорҳои давлат дар самти таъмини хифзу ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои қомеаи шаҳрвандӣ арзёбӣ намудааст. Ҳамзамон, дар асоси муқаррароти моддаи 9 Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон суд дар баробари ҳокимияти қонунгузор ва иҷроия ба сифати шохаи алоҳидаи ҳокимияти давлатӣ шинохта шудааст. Ин муқаррароти конституционӣ мақоми судро дар сатҳи давлатдорӣ то ба дараҷаи

⁶⁴ *Ҳоҷатова Н.Б.* Аҳамияти барномаҳои ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар ташаккили қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ислоҳоти судӣ дар Тоҷикистон: мушкilot ва роҳҳои ҳалли он (Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ аз 26.12.2013) / зери назари Маҳмудов И.Т. – Душанбе: Сино, 2014. – С. 147.

сохтори муҳимми давлатӣ арзёбӣ намуда, таҷрибаи пешқадами давлатҳои мутараққӣ ҷиҳати идораи давлат бо таҷзияи рукҳои алоҳидаи ҳокимияти давлатӣ ва бо ин тартиб таъмин намудани принципҳои волоияти қонун ва баробарӣ истифода гардид.

Ҳамзамон, бо мақсади тақвият бахшидан ба нақши суд дар амалӣ гаштани кафолатҳои конститутсионӣ дар моддаи 14-и Конститутсия муқаррар шудааст, ки ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд, мақсад, мазмун ва татбиқи қонунҳо, фаъолияти ҳокимияти қонунгузор, иҷроия, мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва худидорақунии муайян мекунад ва ба воситаи ҳокимияти судӣ таъмин мегардад. Бинобар ин, дар сатҳи конститутсионӣ ҳокимияти судӣ ҳамчун руқни алоҳидаи ҳокимияти давлатӣ барои дар амал татбиқ гардидани кафолатҳои дар Конститутсия муқарраршуда вазифадор карда шудааст. Ин аст, ки сарчашмаи асосии фаъолияти ҳокимияти судӣ Конститутсия ва қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб рафта, барои бегаразона ва мустақилона иҷро намудани уҳдадориҳои вазифавӣ судҳо ҳуқуқи дахлнопазирӣ дошта, зимни фаъолияти баамалбарории адолати судӣ мустақил буда, танҳо ба Конститутсия ва қонун итоат мекунанд. Даҳолат қардан ба фаъолияти онҳо манъ аст.

Ҳуқуқи мурочиат қардан ба суд (ҳуқуқ ба пешниҳоди даъво) танҳо дар мавриди мавҷуд будани ҳолатҳои муайяне, ки кодексҳои муқофавӣ пешбинӣ кардаанд, амалӣ карда мешавад. Аз ҷумла, тобеияти парванда ба судҳои салоҳияти умумӣ, қобилияти

амалқунии даъвогар, мавҷуд будани вақолати барасмиятдаровардашудаи намояндаи даъвогар, аризаи ба тариқи дахлдор тартибдодашуда (аризаи даъвогӣ) ва пардохти бочи давлатӣ дар ҳолатҳои пешбининамудаи қонунгузорӣ. Дар ҳолати иҷро гардидани шартҳои номбаргашта, суд вазифадор аст, ки аризаи шаҳрвандро барои баррасӣ қабул намояд. Рад қардани қабули ариза танҳо дар сурате ба амал меояд, агар як қатор омилҳои пайдо шаванд, ки идома додани барасмиятдарории даъво ро ғайриимкон мегардонанд. Ин қоидаҳо дар маҷмуъ тартиби муқофавро муайян мекунанд, ки дар доираи он дилҳо шахсе, ки ҳуқуқҳои худро поймолшуда меҳисобад, ҳуқуқ дорад барои химоя ва барқарорсозии ҳуқуқи озодиҳои бӯ тартиби қонунгузорӣ ба суд бо ариза мурочиат намояд.

Низомии судҳои салоҳияти умумиро Суди Олии ҚТ ҳамчун мақоми олии судӣ оид ба парвандаҳои граждани, ҷиноятӣ, маъмурий рохбарӣ менамояд. Назорати Суди Олии ҚТ аз болои фаъолияти судҳо, аз ҷумла, судҳои салоҳияти умумӣ ва судҳои харбӣ ба амал бароварда мешавад. Муқаррароти мазкур дар моддаи 21 Қонуни конститутсионии ҚТ «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» инъоси худро ёфтааст: «Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон мақоми олии судӣ ба ҳисоб рафта, назорати судиро аз болои фаъолияти Суди Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, судҳои вилоят, шаҳри Душанбе, судҳои харбии гарнизонҳо, шаҳр ва ноҳия оид ба парвандаҳои граждани, оилавӣ, ҷиноятӣ,

хукуквайронкунии маъмурӣ ва дигар парвандаҳои дар тобеияти ин судҳо буда, амалӣ менамояд»⁶⁵.

Судҳои салоҳияти умумӣ ва судҳои иқтисодӣ ду шохҳои низоми судиро ташкил медиҳанд. Ба судҳои салоҳияташон умумӣ шомиланд: Судҳои Олии ҚТ, судҳои ВМКБ, вилоятҳо, шаҳри Душанбе, судҳои шахрӣ ва ноҳиявӣ, инчунин судҳои ҳарбӣ.

Ҳокимияти судӣ тавассути мурофиаи конститусионӣ, граждонӣ, иқтисодӣ, маъмурӣ ва ҷиноятӣ амалӣ карда мешавад.

Дар Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» мурофиаи маъмурӣ ҳамчун яке аз унсурҳои амалисозии (таъбиқи) ҳокимияти судӣ ба қайд гирифта шудааст (қ. 3 м. 2) ва бо ин муқаррар мекунад, ки ҳимояи судии ҳукуку озодиҳои шахрвандон метавонанд дар ин шакли мурофиаи судӣ низ амалӣ карда шавад.

Ин намуни мурофиаи судӣ – ба суди шикоят қардан аз болои амал ва қарорҳои мақомоти давлатӣ, мақомоти ҳудидораи маҳаллӣ ва шахсони мансабдорро, ки ҳукук ва озодиҳои шахрвандонро поймол қардаанд, дар бар мегирад. Ин назорати воқеии судӣ аз болои амали (беамалии) шахсони мансабдор, зиёда аз ин, бо ташаббуси шахрвандон ё намояндаи қонунии онҳо мебошад. Бесабаб нест, ки дар адабиёти ҳукукии соҳаи маъмурӣ маҳз ҳамин намуди фаъолияти суд ҳамчун

⁶⁵ Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 26 июли соли 2014, №1084 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 2014, №7, қ.1, мод. 380; 2015, №7-9, мод. 698, 2016, №7, мод. 603; 2018, №2, мод. 62.

нигони рад қардани танзими маъмурии ҳукуки шахрвандон ба ҳимояи судӣ, баррасӣ карда мешавад.

Н.Д. Бахрах қайд менамояд, ки «баррасии шикояти шахрвандон аз болои санадҳои шахсони мансабдор ва мақомоти ҳокимияти иҷроия – ин адлияи маъмурӣ ё асосат оид ба парвандаҳои маъмурӣ мебошад»⁶⁶.

Чӣ хеле ки қаблан зикр гардид, ин тартиби мурофиавӣ дар Кодекси мурофиавии граждонии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бобҳои 23 ва 24 пешбинӣ шудааст, ки тартиби баррасии бахсхоро, ки аз муносибатҳои ҳукуки-омма, қарор, амалӣ (беамалии) мақомоти ҳокимияти давлатӣ, мақомоти ҳудидоракунии маҳаллӣ, шахсони мансабдор ва хизматчиёни давлатӣ бармеоянд, муқаррар менамояд. Предмети категорияи парвандаҳои мазкур ин назорати судӣ дар соҳаи муносибатҳои ҳукуки конституционӣ ва маъмурӣ мебошад, ки бо амали мақомоти ҳокимияти иҷроия алоқаманданд. Дар ин ҷо на танҳо амалҳо, балки санадҳо, ки ҳукук ва манфиатҳои қонунии шахрвандонро поймол мекунад, қарор мегирад.

Мохияти номи ин намуни мурофиаи судӣ аз он иборат аст, ки судҳо тибқи тартиби барои ин намуни мурофиаи судӣ муқарраршуда, на танҳо парвандаҳоеро, ки аз муносибатҳои ҳукуки маъмурӣ, инчунин парвандаҳоеро, ки аз муносибатҳои ҳукуки конституционӣ, андозбандӣ ва дигар муносибатҳои ҳукуки бармеоянд (шикоятҳо оид ба амали комиссияҳои

⁶⁶ Бахрах Н.Д. Административное право. – М., 1996. – С. 57.

интихоботӣ, аз болои амали мақомоти андоз, шикоятҳо дар бораи рад ғардидани бақайдгирии амволи ғайриманкул ва ғайра)-ро баррасӣ ва ҳал менамояд.

Ба ибораи дигар мурофиа аз рӯи парвандаҳое, ки аз муносибатҳои ҳукуки оммавӣ бармеоянд, бо мавҷудияти баҳси ҳукукие, ки дар он ду ҷониби манфиатдор иштирок меkunанд, хусусияток аст, аммо дар таносуб аз мурофияи судии даввоғӣ, баҳс ҳосияти ҳукуки хусусиро доро нест. Дар мурофияи судии даввоғӣ тарафҳои баҳс мавқеи баробарро доро мебошанд, дар ҳолате ки аз муносибатҳои ҳукуки оммавӣ бароянда бошад, тарафҳо дар ибтидо баробар нестанд ва дар муносибатҳои ҳокимиятиву тобеиятӣ қарор доранд. Ҳамин тариқ, табиати оммавии муносибатҳои ҳукукӣ, на танҳо бо иштироки онҳо ҳамчун яке аз субъектҳои мақомоти давлатӣ, мақомоти худидораи маҳаллӣ ва ё шахсони мансабдори онҳо муайян карда мешавад, инчунин зарур аст, ки иштирокчиёни муносибатҳои ҳукукӣ баробар набошанд ва яке аз онҳо нисбат ба дигар ваколатҳои тобеиятӣ дошта бошанд⁶⁷.

Кодекси мурофиявии граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ин категорияи парвандаҳо он парвандаҳоро шомил менамояд, ки оид ба дархостҳо доир ба шикоят қардан аз болои қарорҳо ва амали (беамалии) мақомоти ҳокимияти давлатӣ, худидоракунии маҳаллӣ, шахсони мансабдор ва хизматчиёни давлатӣ, дархостҳо оид ба Ҳимояи ҳукукҳои интихоботии

⁶⁷ Комментарий к Гражданско-процессуальному кодексу РФ / Под ред А.И. Нечаева. – М., 2008. – С. 289.

шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон ё ҳукуки иштирок қардан дар раъйпурсӣ, аризаҳо оид ба баррасии қарорҳои мақомот ва шахсони мансабдор, ки барои баррасии маводҳо оид ба ҳукуквайронкунии маъмурий ваколатдоранд, дигар парвандаҳое, ки муносибатҳои ҳукуки оммавӣ ва тибқи қонун ба салоҳияти судҳои умумӣ вобаста карда шудааст. Инчунин объекти шикояти судӣ дар мурофияи маъмурий ин амалҳои бо амалисозии ваколатҳои ҳокимиятӣ алоқаманд, аз ҷумла, натиҷаҳои амалҳои ҳифзи ҳукукро ифода мекунад. Инчунин инқонияти шикояти судӣ аз беамалии мақомоти давлатӣ, худидораи маҳаллӣ, шахсони мансабдор, хизматчиёни давлатӣ пешбинӣ шудааст. Дар ин ҳолат объекти шикоят метавонад саркашии мақомоти номбурда ва шахсоне, ки инчунин амал ба салоҳияти онҳо мувофиқи меъёрҳои ҳукукӣ мансубанд, ба ҳисоб мераванд.

Дар суд амали (беамалии) инфиродӣ ва ҳам дастачамъӣ (коллективӣ), қарорҳои мақомоти давлатӣ, мақомоти худидораи маҳаллӣ, шахсони мансабдори онҳо, хизматчиҳои давлатӣ, ки дар натиҷаи онҳо ҳукуку озодиҳои шаҳрванд поймол ғардиданд, барои амалиғардонии ҳукук ва озодиҳои шаҳрванд монеа эҷод менамоянд, ба шаҳрванд ғайриқонунӣ ухладорие вогузор карда шудааст ё ки ғайриқонунӣ ба ҷавобгарӣ кашида шудааст, мавриди баҳс қарор гирифта метавонад.

Дар амалия бисёр ҳолатҳо ба назар мерасанд, ки шахсони мансабдори давлатӣ ва мақомоти салоҳиятдори давлатӣ вазифаҳои худро дар шакли дахлдор иҷро

наменаомоянд ва шаҳрванд имконият ба даст меорад то ба мақомоти судӣ оид ба ҳолати мазкур муроҷиат намояд. Ба монанди рад кардани дархост барои гирифтани шиносномаи хориҷӣ, рад кардани бақайдгирии воситаи нақлиёт, рад кардани дархост барои тарки Тоҷикистон, қарори мақомоти худидораи маҳаллӣ дар бораи рад кардани бақайдгирӣ ба шахсони ниёзманд ба манзил, қарори мақомоти давлатӣ ё мақомоти худидораи маҳаллӣ дар бораи муқаррар намудани пардохтҳо ва пардохтҳои иловагӣ, рад кардани бақайдгирии ҷойи истиқомат, қарори комиссияи экспертии тиббию-ичтимой дар бораи муайян кардани гуруҳи маъюбӣ, рад кардани бақайдгирӣ ҳамчун бекор, рад кардани бақайдгирии иттиҳодиҳои ҷамъиятӣ, амалҳои маъмурияти муассисаҳои ислоҳӣ, қарор дар бораи таъини ҷарима ва дигар чораҳои ҷаримаҳои маъмурӣ аз ҷониби шахсе, ки вақолати ҷунин чорахоро надорад, амалҳои шахсони мансабдор, ки ҷазои маъмуриро иҷро намуда баргاردонидани ҳуҷҷатҳои тасдиқкунандаи ҳуқуқи шахсро рад намудааст ва ғ.

Қайд кардан ба маврид аст, ки ин намуди мурофиаи судӣ идомаи мантиқии низоми маъмурӣ-ҳуқуқӣ (ғайрисудӣ)-и химояи ҳуқуқи инсон ва алаҳхусус, тартиби маъмурии овардани шикоят мебошад. Тавре ки қаблан иброз намудем, вобаста ба васеъ шудани доираи масъулияти давлат барои ҳуқуқвайронкуниҳое, ки кормандони дастгоҳи давлатӣ содир мекунанд, вақти он расидааст, ки дар ин соҳа ислоҳот гузаронда шавад. Дар ин самт аллакай заминаи қонунгузорӣ гузошта шудааст,

танҳо лозим аст, ки онро муттиҳид ва ба як шакли умумӣ овард. Дар заминаи қонунгузории мазкур ташикли ҳуқуқҳои махсуси маъмурӣ зарур аст. Ин барои ба сатҳи нави самаранокӣ баровардани химояи ҳуқуқи инсон аз амалҳои ғайриқонунии мансабдорон ва мақомоти давлатӣ имконият медиҳад.

Бо дарназардошти гуфтаҳои ғавқуззикр метавон ба ҳуҷҷаи омад, ки амалҳои муайяни мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдори онҳо, ки ғайриқонунӣ ва манфиатҳои вайро поймол мекунанд, имконияти воқеӣ талаб кардани: а) боз доштан ё пурра бекор кардани содир гардидани ҷунин амал; б) ғайриқонунӣ ё бегътибор донистани он; в) аз ҷониби давлат ҷуброн гардидани зарари ба шаҳрвандон расонидашударо дошта бошад.

Ҳокимияти судӣ дар самти ҳалли баҳсҳои граждани дар се намуди мурофиаи граждани – даъвогӣ, мурофиа дар парвандаҳое, ки аз муносибатҳои оммавӣ бармеоянд ва мурофиаи махсус амалӣ мегардад. Бар ҳар яки он аломатҳои махсус хос аст, аммо нақши пешбарандаро аз ҷиҳати ҳаҷми худ, албатта мурофиаи даъвогӣ ишғол мекунанд. Ҷунин тартиби пешниҳоди даъво аз ҷониби шаҳрвандоне, ки ҳуқуқҳои субъективӣ ва манфиатҳои бо қонун хифзшавандаи худро аз муносибатҳои шаҳрвандӣ, онлавай, меҳнагӣ, манзилӣ, нафақавай, замин ва дигар муносибатҳои ҳуқуқӣ бармеоянд, химоя мекунанд.

Дар байни онҳо мутобикати парванда ба салоҳияти суди мазкур, қобилияти ҳуқуқи даъвогар, мавҷуд будани нақолатҳои барасмиятдаровардашудаи намояндаи

даъвогар, аризаи ба таври дахлдор тартибдодашуда, пардохти бочи давлатӣ дар ҳолатҳои пешбининамуданӣ қонунро номбар намудан мумкин аст. Агар шартҳои номбаргардида иҷро шаванд, суд вазифадор аст, ки аризаи шаҳрвандро барои баррасӣ қабул кунад. Рад кардани қабули ариза танҳо дар ҳолате ба амал омада метавонад, агар яке аз талаботҳои қабулияти даъво иҷро нашуда бошад, дар ин ҳолат идома додани амалиёти даъвогиро ғайриимкон мегардонад. Масалан, пардохти накардани бочи давлатӣ хангоми қабули аризаи даъвогӣ оид ба парвандаҳои оилавӣ.

Ин қоидаҳо дар маҷмӯъ тартиби мурофиаро муайян мекунанд, ки дар доираи он «ҳар шахси манфиатдор ҳуқуқ дорад, барои Ҳимояи ҳуқуқҳои вайроншуда, баҳсталаб, манфиатҳои бо қонун ҳифзшавандаи худ ба суд муроҷиат намояд».

Барои мурофиаи граждани дар маҷмӯъ ва институти муроҷиат барои Ҳимоя дар суд, хусусан таъбиқи принципи диспозитивӣ, ки маънои имконияти мустақилона ва бо салоҳиди худ амалӣ гардонидани ҳуқуқҳои субъективӣ ва ҳам мурофиавиро дорад, мушаххас аст. Меёри диспозитивии мурофиавӣ идома ва натиҷаи мустақилии муносибатҳои меёрий мебошад, зеро шаҳрванд ҳуқуқҳои шаҳрвандии худро «бо хоҳиши худ» ва «бо манфиати худ» ба даст меорад ва амалӣ мекунад. Ба ибораи дигар муроҷиати шаҳрванд ба суд барои Ҳимояи ҳуқуқҳои худ, пурра аз иродаи ӯ вобаста аст ва ҳеҷ кас наметавонад ӯро маҷбур кунад, ки даъвогар,

аризадиханда ё шикояткунанда бошад. Ҳатто шахс аризаро пешниҳод карда бошад ҳам, дар рафти баррасӣ ва мурофиа ҳуқуқ дорад асос ё предмети даъво ро тағйир донад ё қисман иваз намояд ва ё ки аз даъво ба пуррагӣ даст кашад, албатта дар парвандаҳои, ки хусусияти хусусӣ доранд. Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки ҳуқуқ ба муроҷиати судӣ хусусияти табиӣ дошта, ба ҳама бидуни истисно мутааллиқ аст. Аммо, истифода аз он ё баръакс истифодаи воситаҳои дигаре, ки қонун манъ накардааст, барои Ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои онҳо қори сифр шахсӣ аст, ки аз иродаи ҳар шахс вобастагӣ дорад. Ҳалли ин масъала тахти назорати на ҳома ва на давлат қарор гирифта наметавонад, зеро он танҳо ба фарди мушаххас тааллуқ дорад.

Ҳуқуқи конститутсионии шахс ба Ҳимояи судӣ дар мавридҳои муайян метавонад аз ҷониби шаҳрванд дар шакли мушаххаси амалисозии ҳокимияти судӣ, ба монанди мурофиаи суди иқтисодӣ амалӣ карда шавад. Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон мақоми олии судӣ оид ба ҳалли баҳсҳои иқтисодӣ ва дигар парвандаҳо мебошад, ки судҳои иқтисодӣ баррасӣ мекунанд. Назорати судиро аз болои фаъолияти онҳо дар шаклҳои мурофиавии пешбининамудаи қонун амалӣ менамояд ва оид ба масъалаҳои таҷрибаи судӣ тавзеҳот медиҳад.

Судҳои иқтисодӣ баҳсҳои иқтисодиеро баррасӣ ва ҳал мекунанд, ки яке аз тарафҳои онҳо шаҳрвандоне мебошанд, ки фаъолияти соҳибқори бидуни ташкили шахси ҳуқуқӣ анҷом медиҳанд ва мақоми соҳибқорро

доро мебошанд. Шахрвандон ва соҳибкорон ҳуқуқ доранд ба хогири Ҳимояи ҳуқуқи манфиатҳои бо қонун ҳифзшавандаи худ ба суди иқтисодӣ бо даъвои ба салоҳияти суди иқтисодӣ дахлдошта муроҷиат кунанд. Дар мурофияи иқтисодӣ ба монанди, мурофияи граждании принсипи диспозитивӣ амал мекунад, бинобар ин шикоят ба суди иқтисодӣ қомилан ба салоҳияти соҳибкор вобаста аст. Ин ҳуқуқи маҳдуднашудаи ӯ мебошад, ки эҳтимолан ба қонун таъмин шудааст.

Дар асоси сохтори номбаргардида ҳокимияти судӣ дар Тоҷикистон тавассути суди конституционӣ, маъмури, ҷиноятӣ, гражданий ва иқтисодӣ амалӣ карда мешавад.

Е.А. Лукашева қайд менамояд, ки ҳуқуқи дар конститутсия қафолагдошуда ба Ҳимояи судӣ дар шакли муносибатҳои ҳуқуқӣ аз як тараф шахс баромад менамояд, ки барои Ҳимоя муроҷиат кардааст, аз тарафи дигар бошад суд баромад мекунад, ки вазифадор аст шикояти шахсро баррасӣ намуда, қарори асосноку қонунӣ қабул намояд. Лекин ин ҳам мушаххас нест, чунки қанбаи мухофизатин ҳуқуқ ба Ҳимояи судӣ аз ибтидо ва доимо амал мекунад, он ҳатто пеш аз пайдоиши далели ҳуқуқӣ амал мекунад⁶⁸.

Ҳар шахси манфиатдор ҳуқуқ ба муроҷиат қардан ба судро дорад ва субъекти ҳуқуқи мурофиявӣ мебошад, вале иштирокчи муносибатҳои мурофиявӣ танҳо баъди он ки дар натиҷаи ташаббуси ӯ муносибатҳои ҳуқуқӣ дар шакли маҷмуи ҳуқуқ ва уҳдадорихои байни даъвогар

⁶⁸ Ниг.: Права человека / Под ред. Е.А. Лукашевой. – М., 2009. – С. 333.

ва суди дахлдор ва шахси ҷавобгар ба вучуд омадааст, шуда метавонад.

Вазифаи баррасии муроҷиати шахрвандон ба зимаи ҳар як суде гузошта мешавад, ки ба низоми судии кишвар дохил мешаванд. Шахрванд ҳуқуқ дорад дар бораи байрон қардани ҳуқуқ ва озодиҳои худ ба ҳама гуна ҳуқуқон дар қонун пешбинишуда шикоят намояд.

Дар мурофияи ҷиноятӣ ҳуқуқи инсон ба Ҳимояи судӣ бинобар гуногунии асосҳо, ин намууди фаъолияти давлатӣ махсусияти ба худ хосро касб мекунад. Дар муқоиса бо мурофияи гражданий, ки принсипи диспозитивӣ баргари дорад, дар мурофияи ҷиноятӣ принсипи ошкорбаёнӣ аз мақомоти таъкиботи ҷиноятӣ (прокуратура, муфатиш, истинтоққунанда) талаб мекунад, ки дар ҳар як ҳолати ошкор намудани аломатҳои ҷиноят парвандаи ҷиноятиро оғоз намояд ва тамоми қораҳои пешбининамудаи қонунгузорино барои муайян намудани аломатҳои ҷиноят, ошкор намудани ҷиноятқорон ва таъкиқ намудани ҷазо нисбат ба онҳо, хос мебошад. Бо ибораи дигар, шахсони мансабдор назифадоранд, ки раванди тафтишотро бо назардошти максими хизматии худ, новобаста аз он ки ҷабрдида барои даъстгир ва ҷазо додани гунаҳгор ва ҳатто хилофи иродаи ӯ дархост кунад, парванда оғоз кунанд. Ин принсип қомилан муҳолифи принсипи диспозитивӣ буда, махсусияти мурофияи ҷиноятиро нишон медиҳад.

Ҳусусияти мурофияи ҷиноятӣ аз он иборат аст, ки он бо ташаббуси мақомоти таъкиби ҷиноятӣ ва ё шикояти

ҷабрида оғоз карда мешавад. Истифодаи ҳукуки Ҳимояи судӣ аз ҷониби айбдоршаванда одаган на дар марҳилаи оғози парвандаи ҷиноятӣ, балки дар марҳилаҳои баъдинаи рафти тафтишоти ҷиноятӣ ба вучуд меояд.

Ташкили низоми самарабахши ҳокимияти судӣ, Ҳимояи воқеии ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванди вазифаи афзалиятноки давлат ба ҳисоб меравад. Кодекси нави мурофиавии ҷиноятӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки аз 1-уми апрели соли 2010 қабул шудааст, номгуӣ муайяни ҳукуки иштирокчиён ва як қатор қафолатҳоро, ки баҳри таъмини ҳукуки онҳо равона шудаанд, пешбини менамояд. Аммо таҳлил ва омӯзиши меъёрҳои КМҶ ҚТ нишон медиҳад, ки дар мурофиаи ҷиноятӣ норасоӣҳои муайян мавҷуданд, ки самаранокӣи механизми таъмини ҳукуки инсонро дар мурофиаи ҷиноятӣ коҳиш медиҳанд. Ин пеш аз ҳама ба он вобаста аст, ки раванди ҷиноят дар Тоҷикистон то ҳол хусусияти инквизиционӣ (бераҳмона) дорад. Аз ин рӯ суҳан дар бораи ташкили низоми сифатан нави адлияи ҷиноятӣ, ки тавонад, самаранокӣи механизми Ҳимояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрвандро таъмин карда тавонад, меравад.

Аз муқаррароти моддаи 2 КМҶ ҚТ бармеояд, ки вазифаи мурофиаи ҷиноятӣ Ҳимояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд, ҳалли одилонаи масъалаҳои баррасишаванда дар суд мебошад. Ин ҳадаф ва вазифаҳои мурофиаи ҷиноятӣ тавассути ҳалли вазифаҳои мушаххасе, ки дар назди мақомоти ҳифзи ҳукуку гузошта шудааст, ба даст оварда мешавад. Ин вазифаҳо набояд

маълумиявӣ бошанд, балки дақиқ муайян карда шаванд. Ба иборати дигар, вазифаҳои мақомоти ҳифзи ҳукуку аз муносибагҳои муайян иборатанд ва ҳамчун воситаи расидан ба ҳадафи умумии мурофиаи ҷиноятӣ – Ҳимоя ва барқароркунии ҳукукҳои поймолшуда бо роҳҳои қонуний, амалӣ карда мешавад. Бо назардошти ин омил, мурофиаи ҷиноятӣ бояд кафили адолат бошад. Он бояд Ҳимояи ҳар шахсе, ки дар мурофиаи судии ҷиноятӣ иштирок менамояд, новобаста аз вазъи мурофиавии онҳо таъмин карда шавад. Аз ин бармеояд, ки қонуни мурофиаи ҷиноятӣ, вазъи ҳукуки ҳар шахсро, ки бо ин ё он роҳ дар доирани муносибагҳои мурофиавӣ-ҷиноятӣ қарор гирифтааст, ба таври возеҳ муайян намояд.

Ҳамин тариқ, унсурҳои муҳими сохтори механизми ҳифзи ҳукуки инсон дар соҳаи мурофиаи ҷиноятӣ мақоми субъекти мурофиаи ҷиноятӣ мебошад. Нақш, ҳадаф ва вазифаҳоеро муайян мекунад, ки барои ҳалли мурофиаи ҷиноятӣ хизмат мекунад. Қонунгузории мурофиаи ҷиноятӣ як қанд гурӯҳи субъектҳои ҳукуки мурофиавиро фарқ мекунад. Нақши роҳбарикунандаро дар байни онҳо суд ва дигар мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдор, ки мурофиаи парвандаи ҷиноятиро анҷом медиҳанд, гузошта шудааст. Онҳо барои қарорҳои дар ҷараёни мурофиаи ҷиноятӣ қабулшуда масъулият доранд. Гурӯҳи дигари субъектҳо шахсоне мебошанд, ки ба натиҷаи парвандаи манфиатдоранд ва манфиатҳои онҳоро Ҳимоя мекунад. Ба ин гурӯҳи гумонбаршуда, айбдоршаванда, Ҳимоячӣ, ҷабрида, айбдоркунандаи

давлатӣ, даъвогари граждани, ҷавобгари граждани дохил мешавад.

Тахлили меъёрҳои ҳукукие, ки вазъи ҳукукони субъектони мурофиаи ҷиноятиро танзим мекунанд, асоснок менамояд, ки мақоми ҳукукии онҳо на ҳамеша мушаххас муайян карда шудааст. Аз ҷумла, на дар ҳама ҳолатҳо уҳдадорӣи иштирокчиёни мурофиаи ҷинояти муқаррар карда шудаанд, на ҳама вақт ҷавобгарӣ барои бадрафторӣ муайян карда шудааст. Ин метавонад аксар вақт ба поймолкунии (вайронкунии) ҳукуки инсон дар раванди мурофиаи ҷиноятӣ оварда расонад. Дар ин ҳолатҳо кафолатҳои конституционӣ, ки дар Конститутсияи муқаррар ва дар қонунгузории мурофиавии ҷинояти ташаққул ёфтаанд, аҳамияти муҳимро касб менамоянд. Кафолатҳои мазкур дар мурофиаи ҷиноятӣ ба сифати принципҳои он ва ғояҳои асосии мурофиаи судии ҷиноятӣ баромад мекунанд. Ба онҳо шомиланд: принципи ошкорбаёнӣ, бетаъхирӣ, хусусияти мубоҳисавӣ доштани мурофиаи ҷиноятӣ, риояи қатъии расмиеъти таъминӣ пайдарпайии марҳилаҳои мурофиа ва риояи тобеияти пурра, ҳамаҷониба, воқеъбинона ва объективона тафтиш намудани ҳамаи ҳолатҳои парванда, эҳтимолияти бегуноҳӣ ва ғ.

Дар низоми ин кафолатҳо ҷойгоҳи марказиро кафолати тартиби дақиқи танзимшуда оид ба парвандаҳои ҷиноятӣ ишғол мекунанд. Вайрон кардани тартиби муқарраркарда асос барои безъибор донишони ҳама гуна қарорҳои парвандаи ҷиноятӣ эътироф

мегардад. Ҳимояи шахс дар мурофиаи судии ҷиноятӣ аз онҳое вобаста аст, ки ҳангоми пешбурди парванда қарор қабул мекунанд ва барои қонунияту асоснокии онҳо масъулияти пурраро ба уҳда доранд. Ҳар гуна рафтори шахс аз нуқтаи назари қонунӣ будан ё ғайриқонунӣ будани онҳо баҳо дода мешавад, бахусус ин ба амал ва қарорҳои шахсоне, ки аз тарафи давлат бо салоҳиятҳои таъмин шудаанд, тааллуқ дорад. Чи тавре ки онҳо таърифҳои худро иҷро мекунанд, соҳибқасбии онҳо, боасалоҳиятии онҳо илова бар ин, дар мурофиаи ҷиноятӣ, бағаразӣ ва боадолатии онҳо баҳо дода мешавад.

Ҳадафҳои асосии сиёсати судӣ-ҳукукӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Консепсияи сиёсати ҳукукии кишвар барои солҳои 2018-2028 (Фармони Президенти ҚТ аз 6 феввали соли 2018) ва Барномаи ислохоти судӣ-ҳукукӣ барои солҳои 2019-2021 (Фармони Президенти ҚТ аз 19 апрели соли 2019) мустаҳкам шудаанд. Дар ҳуҷҷатҳои мазкур самтҳои асосии инкишофи низомии судии кишвар ва ҷораҳо доир ба амалисозии онҳо дарч гардидаанд. Мақсади асосии ислохоти судӣ аз тақмили сохтор ва таҳкими фаъолияти судҳо ҷиҳати химояи беғаразонаи ҳукуку озодиҳои инсон ва шахрванд, манфиати давлат, ташкilotҳо, қонунияту адолат, назорати иҷроӣ саривақтии санадҳои судӣ, баланд бардоштани сифат ва самаранокии қори судҳо, бехтар намудани вазъи иҷтимоии судяҳо ва қормандони дастҳои судҳо, инчунин тақмили қонунгузорӣ дар ин самт мебошад. Вале, масъалаи дар қонунгузории ҚТ

мустаҳкам намудани принципи дастрасии иштироки шаҳрвандон дар баамалбарории адолати судӣ мубрам боқӣ мемонад, ки як навъ ифодакунандаи возеҳи ташаккули давлати демократӣ дар Тоҷикистон, ташкили механизми самараноки Ҳимояи ҳуқуқ, озодӣ ва манфиатҳои қонунии шаҳрвандон дониста мешавад.

Набояд фаромӯш кард, ки иштироки шаҳрвандон дар амалисозии адолати судӣ — яке аз шаклҳои амалисозии ҳуқуқҳои халқ дар идоракунии давлат ва тасдиқи тағйиротҳои сифатӣ мебошад, ки дар давлати демокративу ҳуқуқбунёд ба амал меоянд. Аммо дар ҷумҳурӣ то кунун стратегияи умумии тақмили иштироки шаҳрвандон дар баамалбарории адолати судӣ таҳия нашудааст, дар илми ҳуқуқи ватанӣ бошад, таҳқиқотҳои дахлдори ҳуқуқӣ дар ин соҳа, ки ба ошкоркунӣ ва таҳлили шаклҳои иштироки шаҳрвандон дар баамалбарории адолати судӣ бахшидашуда, мавҷуд намебошад. Дар ин бахш қонунгузорӣ эҳтиёҷ ба тақмил дорад. Зеро шаффофияти мурофои судиро иштироки шахсони аз ҷониби халқ пешбинишуда, ки тибқи қонун салоҳияти муайнро доранд, таъмин карда метавонад.

Ҳамин тариқ, аз нигоҳи мо масъалаи таъмини ҳуқуқи инсон дар мурофиаи судӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мукаммал набуда, ислоҳоти ҷиддиро тақозо менамояд. Ислоҳоти минбаъдаи низоми судӣ, дур шудан аз низоми судии тафтишотиро талаб мекунад. Инчунин, як қатор институтҳои мурофиаи ҷиноятиро тақмил додан зарур аст, ба монанди вазифаҳои субъектҳои тафтишот,

ҷараёни тафтишоти пешакии мурофиаи судӣ, баланд бардоштани мавқеи адвокатҳо ҳангоми ҷамъоварии далелҳо, тағйир додани тартиби мурофиа дар робита бо иштироки судя дар тафтишоти судӣ. Тағйироти асосие, ки мурофиаи ҷиноятӣ талаб менамояд, истисно кардани ҷунин марҳилаи мурофиа, ба монанди фириристодани парванда ба тафтишоти иловагӣ, мебошад. Зеро суд набояд ба ҳеҷ вачҳ иштибоҳ ва ҳатоҳои мақомоти тафтишотиро ислоҳ кунад. Ҷунки дар ин замина ӯ вазифаи ҳакамиро қатъ карда, ба мақомоти гунаҳгоркунанда табдил меёбад. Дар ин хусус ақидаи М. Шариповаро дастгирӣ кардан ба мақсад мувофиқ аст, зеро ӯ қайд менамояд: «Ҳимояи ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар баамалбарории адолати судӣ дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври дахлдор мустаҳкам нашудааст. Дар робита ба ин, зарур мешуморем, ки масъалаи мазкур дар сағҳи қонунгузорӣ ҳал карда шавад. Ба Қонуни конституционии ҶТ «Дар бораи судҳои ҶТ» бояд муқаррароте ворид карда шавад, ки масъалаҳои таъмини ҷораҳои амниятӣ, ҳуқуқӣ ва Ҳимояи иҷтимоии машваратчиёни халқиро танзим намоянд ва ҳангоми таҳдиди таҷовуз ба ҳаёт, саломагӣ ва молу мулкӣ шахсони ишорашуда дар робита ба фаъолияти хизмати онҳо таъбиқ карда шаванд». Дар ҳолати мустаҳкамкардани ҷунин муқаррарот машваратчиёни халқӣ бо тақия ба қафолатҳои қонунӣ баҳри Ҳимояи ҳуқуқҳои иштирокчиён талош менамоянд.

§ 3. Хусусияти мурофиаи судӣ дар Ҳимояи ҳукуки инсон

Мубоки Конституция функцияи Ҳимояи ҳукуки инсон ба тамоми низомии судӣ, ки дар Конституция ва қонунгузори мамлакат муқаррар гардидааст, вогузор шуда ва танзимгари фаъолияти мақомоти ҳокимияти судӣ, махсусан Суди конституционӣ, Суди Олӣ ва Суди олии иқтисодӣ мебошанд. Ин судҳо Ҳимояи ҳукуки инсонро бо тартиби мурофиаи судии конституционӣ (аз ҷониби Суди конституционӣ ба амал бароварда мешавад), ҷиноятӣ, граждонӣ, маъмурӣ (аз ҷониби судҳои салоҳияти умумидошта амалӣ мегардад) ва мурофиаи судии иқтисодӣ (аз ҷониби Суди олии иқтисодӣ амалӣ мешавад) ба амал мебароранд.⁶⁹

Аз мазмуни меъёрҳои Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон бармеояд, ки ҳокимияти судӣ чун руқни мустақили давлат эътироф гашта, фаъолияти он баҳри таҳкими қонуният ва таъмини адолати иҷтимоӣ, бунёд намудани ҷомеаи демократӣ ва ҳуқуқбунёд, Ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии шаҳрвандон, равона шудааст. Субъектони амалиқунандаи ҳокимияти судӣ бояд тамоми имкониятҳои ҳокимияти судиро баҳри Ҳимояи ҳуқуқ, озодӣ ва манфиатҳои қонунии инсон ва шаҳрванд равона созанд. Амалӣ намудани асосҳои ислохоти судӣ-ҳуқуқӣ бояд баҳри аз ҷониби судҳо дақиқ, саҳеҳ ва дуруст таъбиқ кардани

⁶⁹ Камолов Ш.Х. Танзими ҳуқуқ-конституционии падидаҳои Ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: автореферати дис. ... н.и.х. – Душанбе, 2019. – С. 46.

таъбиқоти қонунгузори кишварамон равона гардида, дар баънда бардоштани мақоми ҳокимияти судӣ мусоидат намояд. Моҳияти ҳуқукии конституционии ҳифзи судӣ аз ухладори давлат дар симои ҳокимияти судӣ бо риоя намудани шартҳои қонунии муқаррардашудаи муроҷиат барои амалӣ намудани он, қабул кардани муроҷиат ва баррасӣ намудани он аз тартиб ва муҳлати муқарраркардаи қонун иборат аст. Ҳимояи судӣ – ин амалӣ намудани таъбиқоти ҳифзисудии давлат оид ба Ҳимояи намудани ҳуқуқу озодӣ ва манфиатҳои шахс ба воситаи механизми давлатии фаъолиятқунандаи ҳокимияти судӣ ва барқарор намудани ҳуқуқҳои поймолшуда, таъкили шароит барои таъбиқи он, баргараф намудани ухладориҳои ғайриқонунии маҷбуран гузошташуда ва баҳсноки муносибатҳои ҳуқуқӣ дар маҷмӯъ мебошад.

Хусусияти механизми судии Ҳимояи ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд дар он ифода меёбад, ки аз ҷониби ҳокимияти судӣ парвандаҳо аз рӯи муроҷиати шахсон инсбат ба вайронкунии ӯ ба вучуд овардани монеаҳо дар таъбиқи ҳуқуқу озодиҳои онҳо ва ӯ ба зимаи онҳо гузоштани ухладориҳои бо қонун пешбинӣ нашуда бо тартиби мурофиаи суди конституционӣ, граждонӣ, иқтисодӣ, маъмурӣ ва ҷиноятӣ ифода менамояд, ки барои барқарор кардани ҳуқуқи вайроншуда, таъбиқи озодиҳои ӯ ҷуброни зарари расонидашуда, равона карда шудааст.

Сатҳи Ҳимояи судии ҳуқуқҳои инсон ва шаҳрванд қимчун нишондиҳандаи асосии мақоми ҳокимияти судӣ дар ҷомеа, нишондиҳандаи демократӣ будани ҳудуди ҷомеа

баррасӣ карда мешавад. Вобаста аз ин, мо метавонем ҳимояи судии ҳуқуқ инсонро ҳамчун мачмуи ҳуқуқҳои моддӣ ва мурофиавии ҳама гуна шахсони воқеӣ қатъи назар аз ягон ҳел тафовутҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ва ё фарқияти нақоди забонӣ ё маҳалли таваллуд, ки барқароркунии ҳуқуқҳои поймолшуда ва ё пешгирӣ намудани таъбиқи ғайриқонунии меъёрҳои ҳуқуқӣ ба воситаи мурочиат ба судхоро таъмин менамояд, муайян намоем. Шакли махсуси ҳимояи судӣ ба воситаи мурофиаи судии конститутсионӣ аз ҷониби Суди конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ карда мешавад.

Барои пешниҳоди масъала дар бораи ҳуқуқи инсон ба мурочиат кардан ба суд рӯйхати намудҳои мурофиаи судие, ки дар қисми 4-и моддаи 2-и Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои ҚТ» мустақкам шудаанд ба роҳбарӣ гирифта мешавад, Бояд қайд намуд, ки дар парвандаи мушаххас оид ба шикоятҳои шаҳрвандон таъбиқшаванда ва шумораи имкониятҳои мурочиатҳои шаҳрвандоне, ки ба он мурочиат мекунанд сол аз сол меафзояд. Ин аз баланд рафтани шуури ҳуқуқии ҷомеаи шаҳрвандӣ вобастагӣ дорад. Шаҳрванд, вақте дарк мекунад, ки нисбат ба амали ӯ меъёре таъбиқ мешавад, ки ҳилофи муқарраротҳои Конститутсия аст, дар ин сурат дигар зарурати ба зинаҳои болоии мақоми таъбиқкунандаи меъёри таъбиқгашта зарурат надорад. Чунки тамоми санадҳои меъёрие, ки қабул мешаванд, агар ҳилофи

меъёрҳои Канститутсия бошанд, эътибори ҳуқуқӣ надоранд. Дар ин сурат ягона роҳи барқарор кардани ҳуқуқҳои поймолгардида, ин мурочиат ба Суди конститутсионӣ ва дархост оид ба аз эътибор соқит кардани қисми санади меъёрие, ки ҳилофи меъёрҳои Конститутсия аст, мебошад. Масалан, Суди конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон дархости шаҳрванд А.А. Рачабовро дар хусуси муайян намудани мутобикати қисми 5 моддаи 124 Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба моддаҳои 14 ва 19 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дида баромада, қайд намуд, ки ҳама гуна тартибе, ки ҳуқуқҳои интирокчиёни мурофиаи ҷиноятиро оид ба ҳифзи ҳуқуқҳои мурофиавии онҳо маҳдуд карда, монеа барои ҳимояи бозътимоди ҳуқуқҳои зикршудаи онҳо аз ҷониби марҳилаи судӣ мегардад, он ҳамчун маҳдуд кардани нафолати ҳифзи судии муқаррарнамудаи Конститутсия, санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ эътирофнамудаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва қонунгузории мурофиавӣ ба ҳисоб меравад.

Бинобар ин, Суди конститутсионӣ бо қарори худ аз 20 декабри соли 2012 қисми 5 моддаи 124 Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба моддаҳои 14 ва 19 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон номутобик ҳисоб намуд. Бояд зикр кард, ки тамоми қарорҳои қабулшудаи Суди конститутсионӣ сари вақт дар нашрияҳои расмӣи кишвар нашр мегарданд, ки шаффофияти мурофиаи канститутсиониро нишон медиҳад.

Шидат гирифтани мурочиати шаҳрвандон ба Суди конститутсионӣ ба чанд омил вобастагӣ дорад. Аввал, конуни амалкунанда «Дар бораи суди конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон» бар ҳилофи конуни қаблӣ талаб намекунад, ки шикоят дар бораи амалияи таъбиқи конун ба суд танҳо пас аз истифодаи усулҳои маъмурии тафтиши қарори эътирозкардаш пешниҳод карда шавад. Дувум, воситаи ахбори омма мунтазам ва ба таври қофӣ дар бораи имкониятҳои воқеии Суд барои кумак ба шаҳрванд дар баҳси ӯ бо мақомот, аз ҷумла, ба он ки конунро шубҳанок гузориш медиҳанд ва он таблиғоти хос бенатиҷа намоёнад. Сеюм, шикоятҳои инфиродии аз ҷониби Суди конститутсионӣ баррасишуда чунин масъалаҳои шадид ва дарднокро дарбар мегирад, ки наشري чунин қарорҳо ба истисноӣ баъзе ҳолатҳо аз ҷониби шаҳрвандоне буданд, ки умедҳои зиёди иловагӣ ва хеле ҷидди ро барои имкони ба даст овардани адолат бо истифода аз воситаҳои назорати конститутсионӣ ба вучуд оварданд.

Ҳимояи судии ҳукуки инсон дар шароити муносири Тоҷикистон механизми марказии ҳимояи ҳукуки инсон ба ҳисоб меравад. Ҳамчун механизми ҳимояи универсалӣ он бояд ҳамчун воситаи муассири самарабахши ҳифзу ҳимоя ва барқарорсозандаи ҳукукҳои поймолшуда баромад намояд. Аммо ин маънои онро надорад, ки ҳимояи судии ҳукуки инсон аз камбудихо ҳолӣ аст. Зеро аини замон дар Тоҷикистон ислоҳоти судӣ-ҳукукӣ идома дорад, ҳадафи он дарёфт кардани имконияти бехтарини (оптималии) тақмили низомии судӣ мебошад, ки кодир ба

таъминии адолат ва ҳимояи ҳукуку манфиатҳои конунии инсон мебошад. Дар тури фаъолияти худ Суди конститутсионӣ ба ҳайси мақоми мустақили ҳокимияти судӣ ва падидаи нави давлати ҳукуқбунёду демократӣ дар ҳимояи ҳукуку озодӣ ва манфиатҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ нақши назаррас гузоштааст.

Махсусияти ҳимояи ҳукуки инсон аз нигоҳи мурофиаи судии граждани дар он ифода меёбад, ки дар он тарафҳо барои ба мақсад расидан талош намуда, барои ҳимояи манфиатҳои худ мубориза мебаранд. Ин шакли ҳимояи судӣ фарогири доираи васеи муносибатҳое мебошад, ки аз мазмуни муносибатҳои ҳукуки оилавӣ, маънӣ, меҳнатӣ ва ғ. бармеоянд. Бо тартиби мурофиаи судии граждани шаҳрванд ҳукукҳои субъективӣ ва манфиатҳои конунии худро ҳимоя менамояд. Қайд кардан бамаврид аст, ки ҳимояи ҳукуки инсон бо тартиби мурофиаи судии граждани шакли мурофиавии ҳимояи ҳукукҳои граждани, ки асоси мурофиаи гражданиро ифода менамояд, дар бар мегирад ва бояд ҳамчун фаъолияти судӣ онд ба ҳимояи ҳукукҳои граждани баррасӣ гардад. Ҳамзамон қайд кардан бамаврид аст, ки мурофиаи судии граждани ба мурофиаи судии маъмурий алоқаи зич дорад. Таъассути ин намуни мурофиаи судӣ имкон дода мешавад, ки бо тартиби судӣ нисбат ба қарори мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва худидораи маҳаллӣ, ҳамчунин шахсони мансабдори он, ки ба вайроншавии ҳукук ва манфиатҳои конунии шаҳрванд оварда расонидааст, шикоят оварда шавад. Дар адабиёти ҳукукӣ ин намуни мурофиаи судӣ

баъзан вақт адлияи маъмурӣ номида мешавад. Моҳияти ин намуди мурофиаи судӣ дар он ифода мегардад, ки он фарогири намудҳои алоҳидаи назорати судӣ ба фаъолияти мақмоти ҳокимияти давлатӣ ва шахсони мансбдори он мебошад, ки бо ташаббуси шаҳрвандон иҷро шуда, қарори қабулнамудаи мақмоти мазкур, ки ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии шаҳрвандро вайрон менамояд, таҳти назорати судӣ қарор мегирад. Шакли ниҳонии Ҳимояи судии ҳуқуқ инсон дар доираи мурофиаи судии ҷиноятӣ мебошад. Ин нави мурофиаи судӣ барои кушодани ҷиноят зарур аст, ки аз нуктаи назари ҳуқуқи инсон ҳамчун падидаи манфии иҷтимоӣ фаҳмида мешавад ва дар натиҷаи он ба ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии инсон зарар расонида мешавад. Ҳимояи судӣ дар доираи мурофиаи судӣ аз лиҳози намуни фаъолияти давлатӣ дорои хусусиятҳои худ мебошад. Ин намуди мурофиаи судӣ дар фарқиат аз мурофиаҳои дар боло зикршуда (конститутсионӣ, граждонӣ, маъмурӣ) дар заминаи принципи императивӣ асос меёбад, на диспозитивӣ, яъне мақмоти хифзи ҳуқуқи ваколатдори амаликунандаи таъкиби ҷиноят бояд парвандаи ҷиноятӣ оғоз намуда, дар ҳама ҳолат аломатҳои ҷиноятро ошкор кунанд ва тамоми ҷораҳои пешбининамудан конунгузорию барои муқаррар намудани ҳолати ҷиноят андешанд, шахсияти содиркунандаи ҷиноятро муайян намуда, ӯро ба ҷавобгарӣ кашанд. Махсусияти мурофиаи ҷиноятӣ дар он зоҳир мегардад, ки он бо ташаббуси мақмоти таъкиби ҷиноятӣ (прокурор, муфаттиш, таҳқиқбаранда) ва бо шикоятӣ ҷабрдида сураи мегирад.

МАВЗУИ 5.

НАҚШИ СУДИ КОНСТИТУТСИОНӢ ДАР ҲИМОЯИ ҲУҚУҚИ ИНСОН

§1. Ташақкул ва инкишофи ниҳоди назорати конститутсионӣ

Падидаи назорати конститутсионӣ яке аз институтҳои муҳими ҳуқуқии давлатҳои пешрафтаи ҷаҳон ба шумор меравад. Дар замони муосир барои давлатҳои демократӣ амалисозии қафолати ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванди Ҳимояи онҳо, таъзияи ҳокимияти давлатӣ, волоияти меъёрҳои Конститутсия, аз назорати конститутсионӣ ҳамчун воситаи таъмини волоияти Конститутсия вобастагӣ дорад. Суди конститутсионӣ ҳамчун мақоми назоратӣ оид ба мутобикатии санадҳои меъёрӣ ба Конститутсия фаъолият намуда, дар миёни механизмҳои судии Ҳимояи ҳуқуқи инсон мавқеи назаррас дорад. Назорати конститусиониро дар шароити имрӯза ба он хотир муҳим артебӣ менамоем, ки вазифаи асосии он хифз ва Ҳимояи меъёрҳои Конститутсия мебошад.

Мақмоти назорати конститутсионӣ ҳамчунин барои фаъолияти институтҳои давлатӣ аҳаммияти муҳим дошта, дар сохтори давлатдорӣ аксар давлатҳои ҷаҳон оид ба хифзу Ҳимояи меъёрҳои қонуни асосии онҳо нақши қалбидоро доро мебошад. Бинобар ин, мақоми назорати конститутсионӣ дар Конститутсия ва қонуни алоҳида ҷойи

махусро ишғол менамояд. Дар тачриба бо фаъолияти мақомоти назорати конституционӣ ҳалли масъалаҳои муҳими таносуби сарчашмаҳои гуногуни қонунгузории дохилӣ, муносибатҳои мутақобилаи мақомоти ҳокимияти давлатӣ, мустаҳкамкунии низомии таҷзияи ҳокимият, тақмил додан ва ба Конституция мутобик намудани санадҳои меъёрии ҳукуки амалкунанда ва дигар санадҳоро вобаста менамоянд.⁷⁰

Волеият ва муътадили Конституция ва низомии ҳукукӣ, ки тибқи он асос ва ташаккул меёбанд, ин қафолати таъмини устувории иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсии давлатӣ мебошад. Қайд кардан ба маврид аст, ки мавҷудияти падидаи назорати конституционӣ ин қафолати ташаккули ҳар як давлати ҳуқуқбунёд арзёбӣ мегардад, ки дар ҳифзу ҳимояи қонун дар мадди аввал меистад. Падидаи назорати конституционӣ ҳоси ҳама гуна шаклҳои сохтори давлатӣ, аз қабили давлатҳои федеративӣ (иттифоқӣ) – (Австрия, Олмон, Россия) ва давлатҳои унитарӣ (Қазоқистон, Тоҷикистон) мебошад.⁷¹

Падидаи назорати конституционӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ханӯз аз соли 1990 бо таъсис гаштани Қумитаи назорати конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон рӯйи қор омад. Таъсиси он аз талаботи ҷомеа ва давлат ба мавҷудияти ҷунин як падида ва ниҳоди нав

⁷⁰ Маҳмудзода М.А. Нақш ва аҳмияти мақомоти назорати конституционӣ дар таъмини волеияти Конституция ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд // Конституция ҷаминаи ташаккули низомии ҳуқуқи милли (матбуи мақолаю марӯзаҳо). – Душанбе: ЭР-граф, 2014. – С. 223.
⁷¹ Ҳамон ҷо. – С. 223-224.

дар низомии мақомоти ҳокимияти давлатӣ шаҳодат меод. Қумитаи мазкур назорат, риоя ва таъбиқи меъёрҳои Конституцияро амалӣ менамуд ва баъдан дар таъсиси Қуди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон нақши муҳим бозид. То Истиклолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва қабули санадҳои зикршудаи сиёсӣ ҳукукӣ, аз ҷумла Конституцияи мамлакат, мафҳуми ҳокимияти судӣ, аз ҷумла мақомоти назорати конституционӣ дар қонунгузорӣ ва адабиёти илмӣ менамехӯрд ва фаъолияти ҳукукии суд ҳеч гоҳ ба сифати ҳокимият арзёбӣ намегардид.

Пас аз ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ, иншарҳое, ки аъзои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ буданд, бо қабули Конституцияи давлати мустақили худ ва бо мақсади таъмини ҳифзи ҳукукии он барои таъсиси мақомоти махсус, ки назорати конституциониро ба амал мебарорад, яъне суди конституционӣ ва ё дар баъзе давлатҳо шӯрои конституционӣ ном бурда мешавад, кушиш ба ҳарч доданд. Айни ҳол дар бисёр давлатҳои демократӣ назорати конституционӣ унсури муҳими сохти давлатдорӣ ба шумор меравад.

Назорати конституционӣ як намуди махсуси механизми судии ҳимояи ҳукуқи инсон ба шумор меравад, ки фаъолияти он барои санчиши мутобикати қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳукукӣ ба Конституция аз тарафи мақомоти мустақили ҳокимияти судӣ ва ё мақомоти махсуси назоратӣ дар асоси муроҷиати субъектони муайян равона гардидааст.

Институти назорати конституциониро дар шаҳри имрӯза амалаш саравал дар Штатҳои Муттаҳиди Америка ба миён омадааст, ханӯз соли 1803 Суди Олии федеролӣ дар хусуси доштани ҳуқуқ оид ба номутобиқ эътироф намудани ҳар гуна қонунҳо ба Конститутсияи ШМА, ки аз ҷониби мақомоти қонунгузори кишвар қабул карда мешаванд, эълон намуд. Ҳамон давра ва ҳоло ин чунин эътирофи қонун, яъне ба Конститутсия номутобиқ будан, маънои дар амал татбиқ нагаштани онро дорад. Чунин назорати конститусионӣ баъдан навъи амрикоӣ ном гирифт. Аввалин мақомоти махсуси назорати конститусионӣ ба ном Суди конститусионӣ бошад, дар Австрия дар асоси Конститутсияи соли 1920 ташкил карда шуд, ки барои зухур намудани навъи аврупоии назорати конститусионӣ асос гардид.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бошад, бавҷудони падидаи мазкур бо таърихи навини давлатдории мо алоқан ногусастанӣ дошта, таъсиси он аз истиқлолияти давлатӣ ва қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон сарчашма мегирад. Бинобар ин қайд кардан ба мақсад мувофиқ аст, ки Суди конститусионӣ маҳсули истиқлолияти давлатӣ буда, пайдоиши падидаи назорати конститусионӣ як дастоварди назаррас дар байни механизмҳои ҳимояи судӣ дар шароити имрӯза ба ҳисоб меравад.

Баъди соҳибистиклол гардидани Тоҷикистон ва қабули Конститутсияи нав ҳокимияти судӣ ҳамчун руқия муҳим ва зарурии соҳтори ҳокимияти давлатӣ дар ҳимояи ҳуқуқу озодӣ ва манфиатҳои инсон ва шаҳрванд

дарнохта шуд, ки вазифаи аввалиндараҷаи он ин таъмини адолати судӣ ба ҳисоб мерафт. Ҳокимияти судӣ ҳамчун асоси мустақили соҳтори давлатӣ дар асоси конститутсия ва қонунҳои амалкунанда фаъолият карда, адолати судиро ба амал бароварда, яке аз роҳҳои муҳим аз ҷониби хифз, риоя ва таъмини волоияти меъёрҳои конститутсия, қафилҳои ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, манфиати давлату муассисаҳо ва тартиботи қонуният мебошад.

Таърибаи ҷаҳонии давлатдорӣ дар таърих гувоҳ аст, ки ҳеҷ як давлат бе ниҳоди судӣ арзи вучуд карда наметавонад, ба он чун таъмини воситаи адолату ҳақиқат аз ҷанан ниҳонии ҳимояи инсон ниёз дорад, аз ин рӯ дар ин ҷо он шакли низомии судии худро ҳамчун соҳтори муҳим таъсис дода, фаъолиятро ба роҳ мемонад. Ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон, хифзи манфиатҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ ва устувории давлат ба фаъолияти босуботи ба адолатонаи ҳокимияти судӣ вобастагӣ дорад. Маҳз бо асоси хотир Ҷумҳурии Тоҷикистон баробари қабули Конститутсияи ҳокимияти судиро шоҳи муҳимми соҳтори давлатӣ эътироф карда, ба души он таъмини волоияти Конститутсия ва адолати судиро воғузур намудааст.

Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар пайдоиш ва таъини яқ қатор падида ва ниҳодҳои нави давлатдорӣ ва ҷомеаи демократӣ, аз қабили таъсиси Суди конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон – ҳамчун мақоми махсуси назорати конститусионӣ имконияти воқеӣ фароҳам овард. Қайд кардан бамаврид аст, ки дар

Тоҷикистон барои таҳкими қонунияти конститутсионӣ тамоми шароит ва заминаҳои зарурӣ муҳайё карда шудаанд. Онҳо имкон медиҳанд, ки институти назорати конститутсионӣ дар ҷумҳурӣ вусъат ёбад ва ёмори давлати демократии ҳуқуқбунёд, дунавӣ ва иқтимоӣ нақш босазо гузорад.⁷²

Дар асоси муқаррароти Конститутсияи Тоҷикистон барои таъмини фаъолияти Суди конститутсионӣ Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон аз 15 майи соли 1995, №238 заминаи ҳуқуқӣ гузошт. Суди конститутсионӣ бевосита ба фаъолияти худ дар интиҳон соли 1995 шуруъ намуд ва 3 ноябри соли 1995 дар Иҷлосияи дуюми Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Суди конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон» қабул шуд, ки вазифа, салоҳият, тартиби ташкил ва фаъолияти онро муқаррар менамояд.

Баъдан Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 майи соли 1997, №234 «Дар бораи тасдиқ намудани тасвир ва намунаи либоси махсус ва муқаррар намудани намунаи нишони сарисинагӣ барои судяҳои Суди конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон», Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 июли соли 2014, №1084 «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва Низомномаи тартиби додани дараҷаҳои таҳассусӣ ба судяҳои судҳои

⁷² Маҳмудзода М.А. Нақш ва аҳмияти мақомоти назорати конститутсионӣ дар таъмини волияти Конститутсия ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд // Конститутсия заминаи ташаққули низоми ҳуқуқи милли (маҷмуи мақолаҳои марӯзаҳо). – Душанбе: ЭР-граф, 2014. – С. 223-225.

Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 15 октябри соли 2008, №551 тасдиқ шудааст, қабул гардидаанд, ки дар ташкили фаъолияти Суди конститутсионӣ ва таъмини шароити иқтимоӣ маишии судяҳои он нақши муҳим бозиданд.

Тибқи муқаррароти моддаи 89 Конститутсия ва моддаи 1 Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Суди конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон» мақсади таъсиси ин мақоми назорати конститутсионӣ дарҷ ғфтааст, ки тибқи он Суди конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун мақоми мустақили ҳокимияти судӣ бо мақсади ҳифз, таъмини волият ва амали бевоситаи Конститутсия ва ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд таъсис гардидааст.

Мувофиқи моддаи 10 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон «Конститутсия эътибори олии ҳуқуқӣ дорад ва меъёрҳои он мустақиман амал менамоянд. Қонунҳо ва дигар санадҳои ҳуқуқие, ки ҳилофи Конститутсияянд, эътибори ҳуқуқӣ надоранд». Қайд намудан ба маврид аст, ки маҳз ҳамин хусусияти меъёрҳои Конститутсия ва таъмини волияти ин меъёрҳо тақозо намуд, ки мақоми махсуси босалоҳият, мустақил ва бегараз баҳри таъмини ҳифзи арзишҳои муқаррарнамудани Қонуни асосии кишвар фаъолият намояд.

Дар моддаи 89-и Конститутсияи Тоҷикистон моҳият ва салоҳияти Суди конститутсионӣ пешбинӣ гардидааст, ки тибқи он Суди конститутсионӣ аз 7 нафар: Раис, муовини Раис ва 5 судяи Суди конститутсионӣ иборат

буда, яке аз судяҳои он намояндаи Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон мебошад.

Конститутсия вазъи ҳуқуқӣ ва сатҳи баланди масъулияти судяи Суди конститутсиониро ба эътибор гирифта, яқинд талаботро нисбат ба шахсоне, ки ба ин мансаб интихоб мешаванд, пешбинӣ кард. Номзаде, ки ба мансаби судягии Суди конститутсионӣ пешбарӣ мешавад, бояд шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистонро дошта бошад, дорои таҳсилоти олии ҳуқуқшиносӣ буда, синни ӯ аз 30 кам набошад ва ҳадди ақал 7 сол собиқаи кории касбӣ дошта бошад. Синни ниҳоии дар вазифаи судяи Суди конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон будан барои мардҳо 63 ва барои занҳо 58 мебошад.

Қарорҳои Суди конститутсионӣ барои тамоми мақомоти давлатию ҷамъиятӣ, шахсони ҳуқуқӣ ва шахсони мансбодори онҳо ҳатмӣ буда, ҷиҳати бартарарф намудани номувофиқии санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ба Конститутсия ва татбиқи дурусти онҳо мусоидат менамоянд. Ба Қарори Суди конститутсионӣ шикоят овардан мумкин нест. Чунин таҷриба дар судҳои конститутсионии давлатҳои пешрафтаи ҷаҳон қобили дастгирӣ мебошад. Суди конститутсионӣ ҷойи махсусро дар низоми судии кишвар ишғол намуда, қарорҳои он характери ҳатмӣ доранд ва ин аз мақоми волои он дар давлати демократӣ шаҳодат медиҳад. Салоҳияти Суди конститутсионӣ дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар шудааст.

Вобаста ба мақоми Суди конститутсионӣ Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар

муҳанрониашон ба муносибати 15-умин солгарди таъсиси Суди конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон иброз намуданд, ки «дар тағбиқи меъёрҳои Конститутсия, пеш аз ҳама дар самти таъмини ҳуқуқи озодиҳои шаҳрвандон, ки ин арзишҳо меҳвари низоми давлати демократӣ мебошанд, ҳокимияти судӣ, аз ҷумла Суди конститутсионӣ нақши бағоят муҳим дорад. Суди конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷумлаи дастовардҳои даврони истиқлолият ва самараи Конститутсияи Тоҷикистони соҳибистиқлол ба ҳисоб рафта, ҳамчун мақоми мустақили ҳокимияти судӣ онд ба хифзи Конститутсия ғаъолият мекунад».

Умуман, рушди ғаъолияти Суди конститутсионӣ ба дастури супоришҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон, ки дар Паёмҳои ӯ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон таъкид ёфтаанд, алоқамандии зиёд дорад. Дар асоси Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 20 апрели соли 2006⁷³ барномаҳои ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия ва бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ шудаанд.

Вобаста ба салоҳият ва доираи амале, ки тибқи Конститутсия ва Қонуни конститутсионӣ ба ин мақомоти мустақили ҳокимияти судӣ дода шудааст, метавонад мувофиқати қонунҳо ва дигар санадҳои ҳуқуқии мақомоти қонунгузорӣ ва иҷроияи кишвар, Суди Олӣ, Суди Олии

⁷³ Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 20 апрели соли 2006. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: www.president.tj (санаи мушоҳида: 14.02.2020).

иктисодӣ ва дигар мақомоти давлатию ҷамъиятӣ, инчунин қарордодҳои ба қувваи қонун надаромадаи Тоҷикистонро ба Конститутсия муайян намояд. Ҳалли баҳсҳои байни мақомоти ҷумҳуриявии ҳокимияти давлатӣ, мақомоти ҷумҳуриявӣ ва маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, инчунин байни мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва мақомоти ҳудудии худидоракунии маҳаллиро, ки ба салоҳияти онҳо вобаста мебошад, ҳал мекунад.

Суди конститутсионӣ, ки ҳамчун мақоми назорати конститутсионӣ баҳри таъмини волияти Конститутсия дар кишвар арзи ҳастӣ менамояд, дар як вақт масъалани ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мутобик будани лоиҳаи тағйири иловаҳои ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон воридшаванда, лоиҳаи қонунҳо ва дигар масъалаҳоеро, ки ба раёипурсии умумихалқӣ пешниҳод мешаванд, муайян менамояд. Масъалаҳоро оид ба вайронкунии ҳукуку озодиҳои конститутсионии шаҳрвандон вобаста ба қонун ва дигар санади ҳукуки татбиқшуда ё татбиқшаванда дар муносибати мушаххаси ҳукукӣ баррасӣ мекунад, инчунин ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мутобик будани қонун, дигар санади ҳукукӣ ва тавзеҳоти дастурии Пленумҳои Суди Олӣ, Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар парвандаи мушаххас, ки аз тарафи суд нисбаташон татбиқ шудааст, тибқи тартиби муқарраршуда муайян менамояд.

Бо васеъ гардидани салоҳияти Суди конститутсионӣ, дар асоси ворид намудани тағйири

иловаҳо ба Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Суди конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон», доираи субъектоне, ки ҳукуки ба ин мақом муроҷиат кардан доранд, васеъ гардида, шумораи арзу шикоят ва пешниҳоди дархостҳои мақомот ба шаҳрвандон рӯ ба афзоиш ниҳод.

Вобаста ба ташкил, тарзи фаъолият ва доираи баррасии масъалаҳо, Суди конститутсионӣ аз дигар мақомоти судии кишвар фарқ менамояд. Субъектони дорои ҳукуки муроҷиат ба ин мақомот вобаста ба масъалаҳои дар Қонуни конститутсионӣ пешбинишуда муайян гардидаанд. Дар хусуси масъалаи ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мутобик будани тағйири иловаҳои ба он воридшаванда, лоиҳаи қонунҳо ва дигар масъалаҳо, ки ба раёипурсии умумихалқӣ пешниҳод мешаванд, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва мақомоти қонунгузории кишвар, яъне Маҷлиси миллий ва Маҷлиси намояндагон ҳукуки муроҷиат кардан ба Суди конститутсиониро доро мебошанд.

Вобаста ба масъалаи ба Конститутсия мутобик будани қонунҳо, санадҳои ҳукукии яқчоя ва алоҳидаи мақомоти қонунгузории мамалакат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҳукумати кишвар, Суди Олӣ ва Суди Олии иқтисодӣ ва шартномаҳои байналмилалӣ ба қувваи қонун надаромадаи Тоҷикистон бошад, дар Қонуни конститутсионӣ доираи субъектоне номбар шудааст, ки метавонанд ба Суди конститутсионӣ дар ин хусус муроҷиат намоянд.

Ба Прокурори генералӣ, вазоратҳо, кумитаҳои давлатӣ ва идораҳои назди Ҳукумати кишвар, мақомоти намояндагӣ, мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ ва инчунин, бо мақсади шахсан бархӯрдор будан аз ҳифзи ҳукуку манфиатҳои қонуниашон ба шаҳрвандон ва шахсони ҳукукӣ низ ҳукук дода шудааст, ки вобаста ба масъалаҳои муайяни дар Қонуни конституцисонӣ пешбинигардида, ба Суди конституцисонӣ мурочиат намоянд.

Дар Тоҷикистон бо мақсади тақвияти қафолатҳои конституцисони химояи давлатии ҳукук ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд, мусоидат ба риоя ва эҳтироми онҳо аз ҷониби мақомоти ҳокимияти давлатӣ, мақомоти ҳудидоракунии шаҳрак ва деҳот (ҷамоат), шахсони мансабдори онҳо, роҳбарон ва шахсони мансабдори корхонаҳо, муассисаю ташкилотҳо, сарфи назар аз шакли ташкилию ҳукуқиашон, институти маҳсус – Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис шудааст, ки он низ метавонад субъекти мурочиат ба Суди конституцисонӣ бошад.

§ 2. Таъинот ва салоҳияти Суди конституцисонӣ

Қойгоҳи марказиро дар низоми судии химояи ҳукуки инсон Суди конституцисонӣ ишғол менамояд. Н.В. Витрук иброз менамояд, ки «ҳимояи ҳукуки инсон вазиғаи тамоми мақомоти давлатӣ, аз ҷумла ҳокимияти судӣ мебошад ва дар байни онҳо Суди конституцисонӣ

мақоми калиди ро доро аст»⁷⁴. Аз нигоҳи Н.М. Чепурнова «Суди конституцисонӣ ҳамчун қафил дар муносибатҳои байни давлат ва шахс баромад намуда, ба ин восита ҳифзи ва химояи ҳукуку озодиҳои инсонро таъмин менамояд»⁷⁵. Назифаи асосии Суди конституцисонӣ баррасии мутобиқагии санадҳои меъёрии ҳукукии қабулшуда ба меъёрҳои Конституцисия маҳсуб мебошад. Суди конституцисони Ҷумҳурии Тоҷикистон мақоми маҳсусгардонидашуда оид ба ҳифзи Конституцисия ба маҳсуб рафта, дар доираи салоҳияти худ қарор, таъинот ва қулоса мебарорад⁷⁶. Тибқи талаботи моддаи 89 Конституцисияи Ҷумҳурии Тоҷикистон санадҳои Суди конституцисонӣ қатъӣ мебошанд. Қарори суди конституцисонӣ дар ду шакл қабул мегарданд: а) қарори Суди конституцисонӣ дар бораи ба Конституцисия мутобиқ будани санади меъёрии ҳукукӣ; б) қарори Суди конституцисонӣ дар бораи ба Конституцисия мутобиқ набудани санади меъёрии ҳукукӣ. Мувофиқи тағйири иловаҳое, ки 20 марти соли 2008 ба Қонуни конституцисони ҚТ «Дар бораи Суди конституцисони Ҷумҳурии Тоҷикистон» ворид гардид, салоҳиятҳои Суди конституцисонӣ ва доираи субъектҳои ҳукуки мурочиат ба ин мақом васеъ карда шуданд. Ин аз баланд гардидани

⁷⁴ Витрук Н.В. Конституционное правосудие в России (1991-2001 гг.). Очерки теории и практики. – М., – С. 231-277.

⁷⁵ Чепурнова Н.М., Белоусов Д.В. Судебная защита в механизме гарантирования прав и свобод. – М., 2010 – С. 86-87.

⁷⁶ Сафаров Д.С. Мавқеи ҳукуки суди конституцисонӣ ҳамчун яке аз ҷиҳатҳои герменевтика // Ҳаёти ҳукукӣ. – 2019. – №1 (25). – 75-76.

накши Суди конституцсионӣ дар низоми судии кишвар шаҳодат медиҳад. Баъзе аз ин тағйиротҳо ба ҳукуки инсон низ дахл доранд. Аз ҷумла, Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон ба Суди конституцсионӣ вобаста ба масъалаи поймолгардидани ҳукуку озодиҳои конституцсионии шаҳрвандон, мутобикати қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ба Конституцсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муроҷиат намояд.

Инчунин, шаҳрвандон метавонанд ба Суди конституцсионӣ дар бораи вайрон гардидани ҳуқуқ ва озодиҳои конституцсионии худ марбут ба қонунҳои таъбиқшуда ё таъбиқшаванда, ҳамзамон мутобикати қонунҳо, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва тавзеҳоти Пленумҳои Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки аз ҷониби суд нисбат ба онҳо дар парвандаи мушаххас таъбиқ карда шудааст, муроҷиат намоянд.

К.Н. Холиков кайд мекунад, ки Суди конституцсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон мақом ва ҳадафи махсус дорад⁷⁷.

Он гунае ки Н.С. Бондар дуруст кайд мекунад, дар низоми тақсимои ҳокимият, Суди конституцсионӣ як сохтори беназари мақомоти давлатӣ мебошад, ки барои пайдо кардани таносуби дурусти қудрат ва озодӣ, манфиатҳои ҷамъиятӣ ва хусусӣ, ҳимояи шахс, ҷомеа ва давлат аз суиқасдҳои беасос, нигоҳ доштани ҳолати хифз

⁷⁷ Холиков К.Н. Конституционный суд Республики Таджикистан: статус, организация и деятельность. – М., 2009. – С. 9.

ва амнияти вазъи конституцсионӣ ва ҳукуки ҳама ва ҳар як субъекти муносибатҳои иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ хизмат мекунад⁷⁸. Ин муносибат аз ваколатҳои конституцсионии Суди конституцсионӣ бармеояд.

Ҳангоми ҳалли парвандаҳои мушаххас оид ба конституцсионӣ будани муқаррароти қонунгузории байхбарангез, Суди конституцсионӣ мутобикати онҳоро ба меъёрҳои Конституцсия муайян менамояд, муқаррароти қонунгузории соҳавӣ ва алоқамандии онро баҳо медиҳад.

Суди конституцсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар фаъолияти худ аз тамоюлҳои муосир, ки барои низоми назорати конституцсионӣ ва адолати конституцсионӣ асос гузоштаанд, истифода мебарад.

Г.А. Василевич кайд мекунад, ки «таъмин ва риояи ҳукуку озодиҳои инсон дар марҳилаи қунунӣ ҳамчун вазифаи муҳимтарини фаъолияти мақомоти давлатӣ назаруфта шудааст. Дар ин раванд Суди конституцсионӣ истисно нест. Гузашта аз ин, моҳияти вазифаи асосии Суди конституцсионӣ он аст, ки конституцсионӣ будани санадҳои меъёроӣ ҳамеша зери призмаи ҳимояи ҳукуку озодиҳои инсон, таъмини муносибатҳои дурусти байни давлат ва шахс баррасӣ менамояд»⁷⁹.

⁷⁸ Бондар Н.С. Власть и свобода на весах конституционного правосудия: защита прав человека Конституционным судом Российской Федерации. – М., 2005. – С. 29.

⁷⁹ Василевич Г.А. Деятельность Конституционного суда Республики Беларусь по защите прав и свобод граждан [Электронный ресурс]. URL: <http://www.law.bsu.by>

Аз ин бармеояд, ки мукаррароти Конституция, ки ҳуқуқ ва озодиҳои мушаххаси инсон ва шаҳрвандро дар худ ҷой додааст, бояд аз ҷониби Суди конституционӣ дар асоси принципҳо ва меъёрҳои умуми эътирофшудаи ҳуқуқи байналмилалӣ мавриди ҳаллу ғасл қарор дода шавад.

Аз таҷрибаи Суди конституционӣ бармеояд, ки он ҳангоми баррасии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд аз мукаррароти санадҳои меъёрии ҳуқуқи байналмилалӣ ба таври васеъ истифода менамояд. Яъне, Суди конституционӣ дар қарорҳои худ аксар вақт зиддият ва баръакс, мутобиқати мукаррароти меъёри ҳуқуқи бахсбарангезро бо принципҳо ва меъёрҳои эътирофшудаи ҳуқуқи байналмилалӣ ва шартномаҳои байналмилалӣ асоснок менамояд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон узви комилҳуқуқи ҷомеаи ҷаҳонӣ мебошад ва дар заминаи санадҳои байналмилалӣи ратификатсиякардашуда уҳдадорҳои мушаххасро ба зимма гирифтааст. Аз ин рӯ, Суди конституционӣ ҷиҳати равшан намудани масъала, дарчи он дар санади байналмилалӣ ва асоснок намудани санади меъёрии худ аз мукаррароти санадҳои байналмилалӣ истифода мебарад.

Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо истифодаи далелҳои ҳуқуқи байналмилалӣ, мавқеи ҳуқуқие, ки характери умумӣ доранд ва барои судҳо, мақомоти дигари давлатӣ ва шахсони мансабдор ҳатмӣ мебошанд, инкишоф дода, дар амал мукаррароти конституционӣ оид ба мансубияти принципҳо ва меъёрҳои

байналмилалӣи ҳуқуқиро ба низоми ҳуқуқи милли таъбиқ менамояд.

Амалияи Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки он дар рафти фаъолияти худ, яъне ҳангоми ҳалли парвандаҳои мушаххас аз як қатор ғояҳои бунёдӣ, ки дар санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ, ба монанди Эълומияи умумии ҳуқуқи инсон, Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ, Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ, Конвенсия оид ба ҳуқуқи кӯдак ва дигар санадҳои меъёрие, ки аз ҷониби Тоҷикистон эътироф ва тасдиқ шудааст, инчунин амалияи шарҳҳои умумии Кумитаи СММ оид ба ҳуқуқи инсонро истифода менамояд.

Суди конституционӣ ҳангоми фаъолияти худ ба таъмини принципҳои баробарии ҳама дар назди қонун ва суд, рафъи таъбиз, шароити одилоноро барои таъбиқи ҳуқуқҳо ва озодиҳои бунёдии инсон ва шаҳрванд мусоидат мекунад, ки аз моддаи 3 Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон» бармеояд. Бояд қайд намуд, ки ин принципҳо аз мазмуни моддаи 5 Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон сарчашма мегиранд.

Бахусус, дар парванда «Дар бораи мувофиқати Фармони Раёсати Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14 ноябри соли 1993, № 134 ба Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон», Дар бораи боздоштани амали моддаҳои 6, 28, 48, 49, 53, 53.1, 85, 90, 92, 97, 221¹ ва 221² Кодекси

мувофики чиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон «ки бо тасдиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28 декабри соли 1993, № 944», Дар бораи тасдиқи фармонҳои Президиуми Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи ворид намудани таъйиру иловаҳо ба санадҳои қонунгузории алоҳида дар робита ба шикоят ё дароз кардани муҳлати ҳаёс дар суд ва тафтишоти судии асоснокӣ ҳаёс ё дароз кардани муҳлати нигоҳдошт дар маҳбас». Суди конституцсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таъиноти (қарори) худ қайд мекунад, ки фармони мазкур хилофи моддаи 19 Конституцсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, зеро мутобиқи муқаррароти Конституцсия, ба ҳар як шаҳрванд ҳимояи судӣ ва ҳуқуқи талаб кардани баррасии парвандаи ӯ аз ҷониби суди босалоҳият ва бетараф қафолат дода мешавад. Инчунин, дар ин таъинот, Суди конституцсионӣ қайд мекунад, ки ин фармон ҳуқуқ ва озодиҳои конституцсионии шаҳрвандонро маҳдуд мекунад ва ба моддаи 9 Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ аз 16 декабри соли 1966, муҳолиф аст. Мувофиқи он шахси дар ҳаёс буда ҳақ дорад ба суд дар бораи сафед кардани ҳаёси худ муроҷиат кунад ва эътироф кард, ки Фармони Раёсати Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 15 ноябри соли 1993 «Дар бораи шикоят ба суд оид ба ҳаёс ё дароз кардани муҳлати ҳаёс ва игъои судии асоснокӣ ҳаёс ё дароз кардани муҳлати ҳаёс», ки бо Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28 декабри соли 1993⁸⁰

⁸⁰ Сборник решений Конституционного суда Республики Таджикистан. – Душанбе, 2010. – С. 321-326.

таъдиқ шудааст, ба Конституцсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мувофиқат намекунад.

Суди конституцсионӣ ҳангоми қабули қарорҳои худ мавқеи ҳуқуқии мақомоти байналмилалӣ шартномавиरो қамчун далелҳои иловагии ҳуқуқӣ, инчунин ҳангоми муайян кардани мундариҷаи ҳуқуқ ва озодиҳои асосие, ки дар Конституцсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мустаҳкам шудаанд, истифода мебарад. Бо дарназардошти он ки ҳуқуқ ва озодиҳои дар паймонҳо ва конвенсияҳо сабтшуда дар қонунгузории миллий инъикоси ҳудро ёфтанд, Суди конституцсионӣ ба онҳо низ таъя менамояд.

Суди конституцсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳоди судияи Суди ноҳияи Шохмансури шаҳри Душанбе Ш.Р. Шодиёвро «Дар бораи муайян кардани мувофиқати моддаи 17 Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қисми 2 моддаи 17 ва қисми 2 моддаи 33 Конституцсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон», ки ба андешаи ӯ, муқаррароти Кодекси оила ба талаботи қисми 2 моддаҳои иншорашуда муҳолифат доранд, баррасӣ менамояд. Мувофиқи моддаи 17 Конституцсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон «мардон ва занон баробарҳуқуқанд». Мутобиқи қисми 2 моддаи 33 Конституцсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон «дар муносибатҳои оилавӣ ва бекор кардани ақди никоҳ ҳамсарон баробарҳуқуқ мебошанд». Суди конституцсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар қарори худ аз 1 июли соли 2009 қайд менамояд, ки баробарии мардон ва занон дар масъалаҳои талоқ дар заминаи ҳифзи ҳуқуқҳои

манфиатҳои молумулкӣ ва ғайримолумии зани ҳомила, модари парастор, афзалияти тарбияи кӯдак ва ғамхорӣ дар бораи рушди он, инчунин таъмини ҳуқуқ ва манфиатҳои модарон ва кӯдакон, зеро «модарӣ ва кӯдакӣ ба нигоҳубин ва кумаки махсус ҳуқуқ медиҳанд», баррасӣ карда мешавад ва талаб мекунад, ки кӯдакон ҳамчун шахси ба инкишофи ҷисмонӣ ва руҳӣ нарасидаанд, ба нигоҳубин, ғимоя ва таҳсилоти махсус ниёз доранд.

Дар натиҷаи баррасии парванда, Суди конститусионӣ ба чунин хулоса омадааст, ки моддаи 17 Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қисми 2 моддаи 17 ва қисми 2 моддаи 33 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мувофиқат мекунад. Суди конститусионӣ ба муқаррароти моддаи 16 Эъломиаи умуми ҳуқуқи инсон, моддаи 10 Паймони байналмилалӣ дар бораи ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ, моддаи 23 Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳравандӣ ва сиёсӣ, муқаррароти Конвенсияи СММ оид ба ҳуқуқи кӯдак ишора намуда, хулосаи худро асоснок менамояд.⁸¹

Тавсифи ин ҷанбаро дар фаъолияти Суди конститусионӣ, В.Д. Зоркин чунин иброз менамояд: «Судҳои конститусионӣ бо истифодаи далелҳои ҳуқуқии байналмилалӣ мавқеи ҳуқуқие, ки ҳосияти умумӣ доранд ва барои судҳо, мақомоти дигари давлатӣ ва шахсони мансабдор ҳатмӣ мебошанд, қоркард намуда, муқаррароти конститусионӣ оид ба мансубияти принципҳо ва меъёрҳои

⁸¹ Сборник решений Конституционного суда Республики Таджикистан. – Душанбе, 2010. – С. 224-229.

байналмилалиро ба низоми ҳуқуқии миллӣ, дар амал таъбиқ мекунад»⁸².

Далели гуфтаҳои болоро метавон дар амалияи Суди конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон мушоҳида намуд. Суди конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор қарорҳо оид ба эътирофи санади меъёрӣ ё муқаррароти он ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул кардааст, ки ба фаъолияти қонунгузорӣ таъсири назаррас расонида, қонунгузории миллиро ба санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ оид ба ҳуқуқи инсон мутобиқ кардааст.

Ба ҳайси мисол, метавонем қарори Суди конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистонро аз 12 июни соли 2001 оид ба парванда «Дар бораи муайян намудани мувофиқати қисми 5 моддаи 329 ва қисми 2 моддаи 339 Кодекси муқофавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» оварем. Моҳияти ин шикоят аз он иборат буд, ки мувофиқи моддаи 33 Кодекси муқофавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз соли 1961, Суди Олӣ ҳуқуқ дошт парвандаҳоро оид ба ҷиноятҳои махсусан вазнин ва дорои аҳаммияти иҷтимоӣ ҳамчун суди марҳилаи аввал қабул кунад. Аммо, мувофиқи муқаррароти қисми 5 моддаи 329 Кодекси муқофавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз соли 1961, шикоят ё

⁸² Зоркин В.Д. Роль Конституционного Суда Российской Федерации в реализации конвенции о защите прав человека и основных свобод // Имплементация решений Европейского суда по правам человека в практике конституционных судов стран Европы. Материалы VIII Международного форума по конституционному правосудию [Электронный ресурс]: URL: <http://www.kstf.ru>.

эътирози кассатсионӣ аз болои қарорҳои Суди Олии Ғайриимкон буд.

Дар натиҷа, шаҳрвандоне, ки парвандаҳошонро Суди Олӣ ҳамчун суди марҳилаи аввал баррасӣ кардани имконият надоштанд, ки аз болои ҳукми баровардаи Суди Олӣ, ки хилофи талаботи моддаи 17, 19 ва 20 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, шикоят намоянд. Ҳама ҳолатҳои парвандаро омӯхта, Суди конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳулосае омад, ки воқеан ин муқаррароти Кодекси муҳофизати ҷиноятӣ ба моддаҳои зикршудаи Конститутсия муҳолиф аст ва бо қарори худ онро безътибор донист.⁸³ Ин қарори Суди конститутсионӣ аҳамияти тақдирсоз дошт, зеро ҳукуки шикоят қардан аз болои қарори суд ҳамчун ҳукуки ҷудонашавандаи ғумонбаршуда, айбдоршаванда на судшаванда эътироф қарда шуд. Ҳамин тариқ, муносибат ба ҳалли ин масъала дар сатҳи қонунгузорӣ тағйир дода шуд ва ҳолигӣ дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон бартараф қарда шуд.

Мисоли дигар қарори Суди конститутсионӣ аз 23 майи соли 1996 «Дар бораи муайян намудани мувофиқати моддаи 226 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» мебошад. Моҳияти ин парванда дар он буд, ки мутобиқи моддаи 226 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон, категорияи муайяни кормандон, аз ҷумла прокурорҳо ҳақ надоштанд, ки аз

⁸³ Сборник решений Конституционного суда Республики Таджикистан. – Душанбе, 2010. – С. 300-306.

болои қарори аз қор озод қардан, ба вазифаи дигар гузаронидан ва як қатор ҳолатҳои дигари марбут ба фавқолиятӣ худ ба суд шикоят кунанд.

Суди конститутсионӣ ба ҳулосае омад, ки муқаррароти моддаи 226 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон хилофи моддаи 19 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Зеро, он имконияти дастрасии баробари шаҳрвандонро ба суди одилона ва бегаразро аз байн мебарад.⁸⁴

Ин қарори Суди конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба рушди минбаъдаи қонунгузории меҳнат таъсири назаррас расонида, принсипи баробариро дар ҳама муносибатҳои меҳнатӣ мустаҳкам намуд. Таъбиқи меъёро ба стандартҳои байналмилалӣ дар соҳаи ҳукуки инсон аз ҷониби Суди конститутсионӣ ҳамчун механизми муҳими ғимояи ҳукуки инсон метавон барои аз байн бурдани индидяҳои ва ихтилофоти қонунҳо мусоидат намояд. Ҷунки қарорҳои Суди конститутсионӣ барои тамоми мақомоти давлатию ҷамъиятӣ ва шахсонаи мансабдор ҳатмӣ буда, онҳо барои бартараф намудани номувофиқии санадҳои меъёрии ҳукукӣ ба Конститутсия равона гардида, барои таъбиқи дурусти санадҳои меъёрии ҳукукӣ мусоидат менамоянд. Қувваи ҳукукӣ пайдо қардани санадҳои Суди конститутсионӣ дар ҳудуди санад нишон дода мешавад. Ҳамон тавре ишора намудем нисбат ба қарорҳои Суди конститутсионӣ шикоят овардан мумкин нест, чунин

⁸⁴ Сборник решений Конституционного суда Республики Таджикистан. – Душанбе, 2010. – С. 318-320.

таҷриба дар судҳои конституционии давлатҳои пешрафтаи ҷаҳон низ ба назар мерасад. Аз сабаби он ки Суди конституционӣ дар низоми судии кишвар мақоми махсусро ишғол намудааст, қарорҳои он характери ҳатмӣ доранд ва ин аз мақоми волои он дар давлати демократӣ шаҳодат медиҳад, ки баҳри ҳимоя намулдани ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд равона гардидааст.

Фаъолияти Суди конституционӣ оид ба таъмини волоияти Конститутсия ва ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд шаҳодати он мебошанд, ки ташаққули институти назорати конституционӣ барои бунёди ҷомеаи шаҳрвандӣ нақши муассир дорад. Бинобар ин, бо итминони комил гуфта метавонем, ки Суди конституционӣ ҳамчун қисми ҷудонапазири ҳокимияти судӣ баҳри ҳифзи меъёрҳои Конститутсия, ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд, таъмини волоияти қонун дар ҷомеаи демократӣ нақши арзанда дошта, барои таъмини адолати конституционӣ ҳамачониба мусоидат менамояд.

Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун мақоми судии назорати конституционӣ рушди низоми ҳуқуқи миллий, қонунгузорӣ ва амалияи таъбиқи онро ба самти фаҳмиши муосири ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд, ки дар санадҳои асосии байналмилалӣ оид ба ҳуқуқи инсон инъикос ёфтааст, равона мекунад.

Падидаи назорати конституционӣ ҷавобгӯи мақсаду ваифаҳои ҷомеаи мо буда, ташаққулу рушди он баҳри таҳкими қонунияти конституционӣ, низоми пойдории

давлат ва ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд равона шудааст. Дар шароити қунунӣ барои таҳкими фаъолияти Суди конституционӣ тамоми шароитҳо ва заминҳои ҳуқуқӣ мухайё карда шудааст. Онҳо имкон медиҳанд, ки падидаи мазкур дар кишвари мо бештар рушд намуда, дар эъмори давлати демократию ҳуқуқбунёд ва дунявину иҷтимоӣ нақши босазо гузорад.

МАВЗУИ 6.

ШАКЛҲОИ МАЪМУРӢ-ҲУҚУҚӢИ ҲИМОЯИ ҲУҚУҚИ ИНСОН

§ 1. Мафҳум ва мақоми шаклҳои ғайрисудии ҳимояи ҳуқуқи инсон

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар моддаи 1 Конститутсияи Ҷамоати Шайхони аз вазифаҳои асосии давлат ташкили ҳамаи ҳуқуқбунёдро муқаррар кардааст. Барои таъини ин падидаи ҳуқуқӣ як қатор принципҳо дар Конститутсия, аз ҷумла мустақиман амал кардани меъёрҳои Конститутсия, аз афзалияти меъёрҳои санадҳои байналмилалӣ, таъиноти ҳокимият, арзиши олии эътироф кардани ҳуқуқи инсон, эҳтимолияти бегуноҳӣ, баробарӣ дар назди суд дар ҳақиқат, дар асоси онҳо низоми ҳокимияти давлатӣ ташаккул ёфтааст.

Механизмҳои ғайрисудии ҳимояи ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд яке аз воситаҳои дохилидагрии ҳимояи ҳуқуқи инсон ба шумор меравад. Он бо роҳи амалкарди контролӣ-назоратии фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ алоқаманд мебошад, ки баъзан дар илмҳои ҳуқуқшиносӣ онро шакли маъмурии (ғайрисудии) ҳимояи ҳуқуқи инсон ном мебаранд. Муффики Конститутсия, ҳамаи мақомоти давлатӣ ва таъмоми инсон мансабдор уҳдадоранд на танҳо ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрвандро эътироф ва риоя намоянд, ҳамаи

назифадоранд, ки онҳоро хифз намоянд. Бинобар ин қайд кардан зарур аст, ки ҳамаи мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдори он уҳдадоранд, ки дар ҳимояи ҳуқуқи инсон ширкат варзанд, ҷунки ин вазифа бевосита дар Конститутсияи кишвар муқаррар гардидааст⁸⁵. Вобаста ба ин, дар Конститутсия бевосита доираи мақомоти ҳокимияти давлатӣ, ки ба амалкарди онҳо ҳимояи ҳуқуқи инсон шомил мегардад, муайян гардидааст. Ба низоми механизмҳои ғайрисудӣ дохил мешаванд: Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва сохтори дастгоҳи он, Қумитаи оид ба қонуниятӣ Маҷлиси миллии Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қумитаи оид ба ҳуқуқи инсон Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, прокуратура, милитсия, адвокатура ва дигар сохторҳои, ки шомили Ҳуқумати Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошанд.

Механизми ғайрисудии ҳимояи ҳуқуқи инсон ифодакунандаи фаъолияти дар қонун мустақкамгардидаи мақомоти намояндагӣ, иҷроия, назоратӣ ва мақомоти хифзи ҳуқуқ, инчунин ҷомеаи шаҳрвандӣ, баҳри таъмини ҳимояи ҳуқуқи озодиҳо, бе истифодаи шакли судии ҳимоя мебошад. Шакли мазкурӣ ҳимояи ҳуқуқи инсон ҳамчун намуди мустақил дар низоми ниҳодҳои ҳимояи ҳуқуқи инсон баромад менамояд ва махсусияти он дар он зоҳир меёбад, ки вай бо тартиби амали маъмурии иҷро

⁸⁵ Қамолов Ш.Ҳ. Танзими ҳуқуқӣ-конститутсионии падидаҳои ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: автореференти диссертатсияи барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзадӣ илмҳои ҳуқуқшиносӣ. – Душанбе, 2019. – С. 43-45.

мегардад, на балки бо шакли муурофиявӣ. Дар ин сурат, шакли ғайрисудии химояҳо метавонанд мустақил ва ғайр дар маҷмуъ бо дигар ниҳодҳои химояи ҳукуки инсон амалӣ гарданд.⁸⁶

Қайд кардан бамаврид аст, ки шаклҳои химояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шахрванд метавонанд гуногун бошанд. Умуман, тахти мафҳуми шакли фаъолият амали мақоми ваколатдор дар доираи ваколатҳои он фаҳмида мешавад, ки ба ҳифз, химоя ва барқароркунии ҳукукҳои поймолшудаи инсон ва шахрванд равона карда шудааст. Дар асоси ин муқаррарот, онҳо бояд ба якчанд категорияҳо тақсим шаванд: 1) химояи давлатӣ; 2) химояи ҳукуку озодиҳо аз ҷониби мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва худидоракуний; 3) химояи ҳукуку озодиҳои иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва иттифокҳои касаба, ташкилотҳои ҳифзи ҳукук; 4) химояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шахрванд, аз ҷумла пешниҳоди шикоят, ариза ва пешниҳодҳо ба мақомоти давлатӣ ё муруҷият ба вوسитаи ахбори омма, суҳанронии оммавии шахрвандон, муруҷият ба мақомоти байналмилалӣ химояи ҳукуки инсон. Дар байни онҳо шаклҳои маъмурии химояи ҳукуки инсон нақши муассир дорад, зеро дастрасии он ба ҷомеаи шахрвандӣ боиси ба вучуд омадани эътимоди шахрвандон гардидааст. Таҷриба нишон медиҳад, ки шахрвандон кӯшиш мекунанд, баҳсҳои ҳукукии худро новобаста аз тобеияти ҳукукиашон

⁸⁶ Камолов Ш.Х. Танзими ҳукукӣ-конститусионӣ падидаҳои химояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шахрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: автореферати диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои ҳукукшиносӣ. – Душанбе, 2019. – С. 34–35.

тавассути механизми маъмурий мавриди баррасӣ қарор диҳанд. Ин шаходати он аст, ки ба ин тарзи химоя мардум эътимод доранд ва тавассути он мушкилоти поймолшудаи ҳукукҳои худро бартараф карда метавонанд.

Фаъолияти муназам ва самараноки Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон роҷеъ ба химояи ҳукук ва иҷрои уҳдадорӣҳои конститусионии давлат оид ба химояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шахрванд ба таври назаррас таъсир мерасонад. Дар асл, мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ вобаста ба моҳияти худ, иқтидори назаррас оид ба химояи ҳукукро доранд, ки бо ин васила робитаи фаъоли онҳо бо аҳолии таъмин мегардад. Ғайр аз ин, ба таври конститусионӣ пешбинӣ намудани иерархияи онҳо, ҷалб намудани манбаи таъсирбахши маъмуриро барои мақсадҳои ҳукуки инсон таъмин мекунад. Функсияи мақомоти ҳокимияти иҷроия оид ба химояи ҳукук инсон ба маънои васеъ фаъолияти ин мақомот бояд хусусияти ҳукукҳимоявӣ дошта бошад, ки дар функсияи ҳукукэҷодкунӣ ва ташкилии он ифода гардида, бо маҷмуи амалҳои мақомоти ҳокимияти иҷроия амалӣ гардида, дар шаклҳо ва усулҳои мухталиф вобаста ба хусусиятҳои ҳукукҳимоявии онҳо сурат мегирад.

Ҳамзамон бояд қайд намуд, ки мутобиқи қисми 2 моддаи 14 Конститутсияи Тоҷикистон, ҳукук ва озодиҳои инсон ва шахрванд бевосита амалӣ мешаванд. Онҳо мақсад, мазмун ва татбиқи қонунҳо, фаъолияти ҳокимияти қонунгузор, иҷроия, мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва худидоракуниро муайян мекунанд. Маҳз ин

мукаррарот мохият ва мазмуни шакли маъмурӣ-хукукии (ғайрисудии) химояи хукуки инсонро муайян мекунад, ки шакли мустақили механизми миллии ҳифзу химояи хукуки инсонро ташкил медиҳанд.

Дар ташаққули шакли маъмурии химояи хукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дигаргунҳои куллие, ки дар тамоми соҳаҳои ҳаёти давлатию ҷамъиятӣ ба вуқӯъ пайвастаанд, таъсиргузор мебошанд. Дар роҳи ислоҳоти мураккаби иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва сиёсӣ-хукукии рушди давлатдорӣи Тоҷикистон диққати асосӣ ба масъалаи тақмили механизми фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар соҳаи химояи хукук ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд дода мешавад. Мухимияти онҳо на танҳо дар суҳанронҳои Пешвои миллат ва Паёмҳои ӯ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳамчунин дар мурочиатҳои ҳарсолаи шаҳрвандон ба Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҳукумат ва Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон шаҳодат медиҳанд.

Накши мақомоти давлатӣ, алаҳусус мақомоти қонунгузор ва иҷроия дар таъмини дахлдор ва амалишавии ниҳоди хукук ва озодиҳои инсон хеле калон аст. Онҳо на танҳо баҳри фароҳам овардани шароити зарурӣ барои тағбики хукуку озодиҳои шаҳрвандон тарҳрезӣ шудаанд, балки вазифаи химоя ва барқароркунии хукукҳои поймолшударо низ иҷро мекунанд. Аз ин лиҳоз, Конститутсия барои ҳар як шахс имкониятҳои васеи химояи хукукҳои поймолшудаашро фароҳам меорад. Барои

тағбики ин принцип, дар давлат бояд механизмҳои самараноки химоя ва қафолати хукуки инсон ташкил карда шаванд. Мутаассифона, дар ин масъала дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мушкилоти муайяни объективӣ ва субъективӣ мавҷуданд, ки боиси вайронкунии хукукҳои инсон мегарданд.

Дар Тоҷикистон вақтҳои охир ислохотҳои хукуки гузаронида шуда истодаанд, ки ҳадафи ниҳии онҳо ташкили давлати хукукбунёд ва мубориза бо тамоюлҳои манфии қори сохторҳои давлатӣ мебошад. Муносибати давлат ба хукуки инсон дар симои мақомоти он нишондиҳандаи равшани табииати низоми сиёсии мавҷуда мебошад. То он даме ки хукукҳои инсон афзалият пайдо накунанд ва ҳамчун боздорандаи қудрати номаҳдуди давлат амал карда натавонанд, онро наметавон ҳамчун давлати демократӣ ва хукукбунёд таъсиф кард. Барои иҷрои ин вазифаҳо тақмили заминаи меъёрӣ, ташкили усул ва воситаҳои самарабахши химояи хукуки инсон, инчунин ҳалли масъалаҳои марбут ба нигилизми хукукӣ ва фарҳанги хукуки инсонро идома додан зарур аст.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон як низоми муайяни мақомоти ҳокимияти давлатӣ ташаққул ёфтааст, ки фаъолиятшон дар соҳаи хукуки инсон шаклҳои маъмурӣ-хукукии (ғайрисудии) химояи хукуки инсонро ташкил медиҳад. Е.А. Лукашева қайд менамояд, ки ин шакли химояи хукуки инсон пеш аз ҳама муайян карда мешаванд тавассути қонунҳои конститусионӣ ва

конунхое, ки дар асоси Конститутсия қабул шуда, салоҳияти мақомоти ҳокимияти иҷроияро дар соҳаҳои мушаххаси идоракунӣ муқаррар карда, дар ин соҳаҳои муносибати мақомоти ҳокимияти давлатӣ бо шахсон алоҳида, масъулияти мақомоти дахлдор ва шаклҳои ғимояи шаҳрвандонро аз амалҳои ғайриқонунии шахсон мансабдор муқаррар кардаанд.⁸⁷

Дар байни шаклҳои маъмурӣ-ҳуқуқии (ғайрисудии) ғимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон, шаклҳои зеринро ҷудо кардан мумкин аст:

- 1) Президент ҳамчун қафилӣ ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд;
- 2) назорати парламентӣ аз болои фаъолияти мақомоти ҳокимияти иҷроия;
- 3) тартиби маъмурии (ғайрисудии) овардани шикоят;
- 4) фаъолияти ҳокимияти иҷроия дар симои комиссияҳои Ҳукуматӣ дар самти ғимояи ҳуқуқи инсон;
- 5) назорати прокурорӣ оид ба риояи қонунҳо аз ҷониби мақомоти ҳокимияти иҷроия;
- 6) фаъолияти адвокатура оид ба ғимояи ҳуқуқҳои инсон ва шаҳрванд.

Ба таври муфассал ҳар яки инҳоро дар зербобҳои минбаъда, шарҳ хоҳем дод.

⁸⁷ Права человека / Под ред. Е.А. Лукашевой. – М., 2009. – С. 381.

2. Тартиби маъмурии (ғайрисудии) овардани шикоят

Тартиби маъмурии (ғайрисудии) овардани шикоят яке аз шаклҳои ғимояи маъмурӣ-ҳуқуқии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ба ҳисоб меравад. Моҳияти ин шакли ғимоя аз он иборат аст, ки дар ин ҷо принсипи ҳокимият ва тобеияти мақомоти иҷроияи поёӣ ба мақомоти сатҳи боло ғайбик карда мешавад. Тавре ки А.М. Диноршоев қайд менамояд, дар баробари ғимояи судии ҳуқуқу озодиҳои шаҳрвандон, тартиби маъмурии баррасии шикоятҳо пеш аз ҳама бо ғимояи ҳуқуқҳои конституционии онҳо, инчунин ҳуқуқҳои, ки дар қонунгузорӣ барои соҳаҳои гуногуни ҳаёти инсон муқаррар шудааст, алоқаманд аст.⁸⁸ Табиист, ки тартиби маъмурии баррасии шикоятҳои шаҳрвандон танзими дақиқи ҳуқуқиро талаб мекунад.

Аз ин рӯ, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тартиби баррасии шикоят ва аризаҳои шаҳрвандон бо як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, ба монанди Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муроҷиатҳои шахсонӣ воқеӣ ва ҳуқуқӣ» аз 23 июли соли 2016, №339, Кодекси расмиёти маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 5 марти соли 2007, №232 ва Кодекси мурофиавии граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 5 январи соли 2008, №341 танзими худро ёфтаанд.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муроҷиатҳои шахсонӣ воқеӣ ва ҳуқуқӣ» муносибатҳоро вобаста ба тартиби пешниҳод ва баррасии муроҷиатҳои

⁸⁸ Права человека / Под ред. Е.А. Лукашевой. – М., 2009. – С. 398.

шахсони воқеъ ва ҳуқуқӣ, ки ҷиҳати ҳимояи ҳуқуқи озодиҳо ва манфиати қонунии онҳо ба мақомоти ҳокимияти давлатӣ, мақомоти худидорақунии шаҳрак ва деҳот, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, ташкилотҳо, мутаассисаҳо, корхонаҳо, сарфи назар аз шакли ташкилию ҳуқуқӣ, ирсол гардидаанд, танзим менамояд. Кодекси расмиеи маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон тибқи муқаррароти моддаи 1 он тартиби таҳия, қабул ва иҷрои санадҳои ҳуқуқии маъмурӣ, баррасии ариза ва шикоятҳои маъмурӣ, мурофиаи расмиеи маъмурӣ дар суд, ҳамкории мақомоти маъмуриро муайян менамояд. Ҳамчунин таъмини риояи волоияти қонун, ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд, манфиатҳои ҷамъият, давлат ва шахсони ҳуқуқӣ аз ҷониби мақомоти маъмурӣ мебошад. Кодекси мурофиавии граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон бошад, тартиби овардани шикоят аз болон амал ва санадҳои мақомоти давлатиро бо тартиби судӣ муқаррар менамояд.

Тибқи муқарроти Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мууроҷиатҳои шахсони воқеъ ва ҳуқуқӣ» шахсони воқеъ ва ҳуқуқӣ ҳуқуқи доранд шахсан ё якҷоя бо дигарон ва (ё) тавассути намояндагони ваколатдори худ дар шакли шифохӣ, ҳаттӣ ва электронӣ ба мақомоти ташкилоти дахлдор мууроҷиат намоянд. Шахсони воқеъ ва ҳуқуқӣ ҳуқуқи худро оид ба мууроҷиатҳо озодона ва ба таври ихтиёрӣ амалӣ менамоянд. Маҷбур намуҷдани шахс барои мууроҷиат қардан ё ширкат намуҷдан дар пешниҳоди он манъ аст. Амалӣ намуҷдани ҳуқуқи ба мууроҷиат набояд

ҳуқуқи ва озодиҳои шахсони дигарро ҳалалдор созад (моддаи 7).

Аз мазмуни меъёри мазкур бармеояд, ки тартиби маъмурии овардани шикоят яке аз қафолатҳои конституцсионӣ ва механизми татбиқи ҳуқуқҳои шаҳрвандон ба ҳисоб меравад. Мазмуни он дар меъёро дар шакли мутамарказ ифодаи худро ёфтааст, ки бидуни нишон додани мавзӯ, тартиб ва усулҳои амали субъектҳо ифода қарда мешавад. Чи тавре ки Х. Ойев қайд менамояд, мууроҷиати шаҳрвандон дорои маълумоти якхела намебошанд ва аз ҷиҳати тамоюли омма ба ҳам мувофиқат намеқунанд. Онҳо бо хусусиятҳои ҳуқуқии худ фарқ меқунанд ва мувофиқан, оқибатҳои ҳуқуқии нобаробарро ба бор меоранд.⁸⁹

Истилоҳи «мууроҷиат» ба таври васеъ истифода мешавад. Ин мафҳум ҳама гуна шаклҳои мууроҷиати шахсро ба мақомоти давлатӣ фаро мегирад. Ба сифати мууроҷиат одаган пешниҳод, шикоят, ариза, дархост, даъво, тақлиф ва ғайра фаҳмида мешавад. Аммо, мутаассифона, санадҳои меъёрӣ на ҳамеша таърифи возеҳи ин мафҳумро медиҳанд.

Бояд таъкид намуд, ки айни замон масъалаи фарқиятгузории онҳо ҳеле муҳим аст. А. Имомов дуруст қайд мекунад, ки дурустии истилоҳоте, ки дар ҳуҷҷатҳои ҳуқуқӣ истифода мешаванд, ба истифода ва татбиқи дурусти дастурҳои ҳуқуқӣ мусоидат мекунад, санади ҳуқуқи ро дастрас ва фаҳмо мегардонад, ба шаҳрвандон барои беҳтар

⁸⁹ Ниг.: Ойев Х. Ҳуқуқи маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қисми 1. – Душанбе: Офсет Империя, 2013. – 564 с.

истифода бурдани ҳуқуқҳо ва иҷрои ухладории худ кумак мерасонад.⁹⁰ Фарқиятгузории возеҳи қонунгузор байни намудҳои гуногуни мурочиатҳо барои содда кардани баррасии ин категорияҳои парвандаҳо, таҳлили амиқи онҳо бо мақсади муайян кардани тамоюлҳо дар ҳолати умумии қонуният, дараҷаи қонёғардонии талаботи шаҳрвандон ва ғайра нақши мусбат дорад. Ҳар як намуди мурочиатҳо хусусиятҳои хос ва мақоми худро доранд, бинобар ин, бояд ба таври меъёри муайян карда шаванд.

Мафҳум, мазмун ва намудҳои гуногуни мурочиатҳо дар моддаи 1 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мурочиатҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ» дода шудааст, аз ҷумла:

– **ариза** – хоҳиш дар бораи мусоидат намудан ба амалисозии ҳуқуқу озодиҳо ва манфиати қонунии худ, ҳуқуқу озодиҳо ва манфиати қонунии шахсони дигар ё пешниҳод намудани маълумот дар бораи вайрон кардани қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии дигар, норасоӣҳо дар фаъолияти мақомоти ташкилотӣ дахлдор ё танкиди фаъолияти шахсони мансабдор, роҳбарон ва кормандони мақомоти ташкилотӣ дахлдор;

– **дархост** – хоҳиш дар бораи аз ҷониби шахси ваколатдор дар доираи мукаррароти қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон иҷро намудани амали муайян барои қонёғ намудани талаботи мурочиаткунанда;

⁹⁰ Муфассал ниг.: Имомов А., Ҳуқуқу озодӣ ва вазифаҳои асосии инсон ва шаҳрванд. – Душанбе: Оли Сомон, 1997. – 112 с.

– **таклиф** – тавсия оид ба тақмили қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии дигар, фаъолияти мақомоти ташкилотӣ дахлдор, рушди муносибатҳои ҷамъиятӣ, беҳғардонии соҳаҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва дигар самтҳои фаъолияти давлат ва ҳаёти ҷомеа;

– **шикоят** – изҳори норозигӣ нисбат ба амали (беамалии) шахсони мансабдор, роҳбарон ва шахсони ваколатдоршудаи мақомоти ташкилотӣ дахлдор ҷиҳати қимоя ва барқарор намудани ҳуқуқу озодиҳо ё манфиати қонунии вайронгардидаи худ ё шахсони дигар.

Кодекси мурофиавии граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон тартиби пешниҳоди даъво дар бар мегирад, аммо дар он ҳуди мафҳуми «даъво» пешбинӣ нашудааст.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мурочиатҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ» тартиби овардани шикоят, муҳлати баррасӣ ва амали шахсони мансабдор ва мақомоти давлатиро оид ба қабули мурочиатҳо мукаррар мекунад.

Мурочиатҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ бевосита ба мақомоти ташкилотӣ дахлдор, ки баррасии масъалаҳои дар мурочиат дарҷгардида ба салоҳияти онҳо мансуб аст ё бо тартиби тобеияти идоравӣ ба мақомоти болоӣ, ки шахси амалаш мавриди шикоят қароргирифта тобеи он аст, пешниҳод карда мешаванд.

Шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ ҳуқуқ доранд шахсан ё тавассути намояндаи ваколатдори худ мурочиати хаттии

худо ба мақому ташкилоти дахлдор ба воситаи алоқин почта ё почтаи электронӣ ирсол намоянд. Ба манфиати нобилигон, шахсони ғайриқобили амал ё қобилияти амалашон маҳдуд бо тартиби пешбининамудан конунгузориي Ҷумҳурии Тоҷикистон намояндагонии қонунии онҳо ё мақомоти ваколатдор мурочиатхоро пешниҳод менамоянд. Инчунин, ин қонун доираи амалҳои мақомот ва шахсони мансabdори онҳоро, ки мавриди шикоят қарор мегиранд ва уҳдадорихои онҳоро оид ба баррасии мурочиатҳо муайян мекунад.

Мувофиқи моддаи 16 «Дар бораи мурочиатҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ», шахсони воқеӣ ва ҳуқуқие, ки мурочиат пешниҳод намудаанд, ҳуқуқ доранд:

- дар баррасии мурочиат бевосита ширкат намоянд;
- шахсан ба шахсони мансabdор ва ваколатдоршудае, ки мурочиатро баррасӣ мекунанд, вачҳҳои худро изҳор кунанд;

- барои тасдиқи мурочиати худ ҳуҷҷатҳо ва маводи иловагиро пешниҳод ё дар бораи талаб қардани онҳо дархост намоянд;

- бо маводи ҷамъовардашуда шинос шаванд, агар ин ҳолат ҳуқуқу озодиҳо ва манфиати қонунии шахсони дигарро ҳалалдор насозад, инчунин ҳуҷҷатҳо дорои маълумоти сирри давлатӣ ё дигар сирри бо қонун ҳифзшаванда набошанд;

- оид ба рафти баррасии мурочиат маълумот гиранд;
- аз рӯйи моҳияти масъалаҳои дар мурочиат изҳоршуда ҷавоби ҳаттӣ гиранд, ба истиснои ҳолатҳои дар

қисми 1 моддаи 19 Қонуни мазкур зикргардида, дар бораи фиристодани мурочиат ба мақому ташкилоти дахлдори дигар, ки ҳал қардани масъалаҳои дар мурочиат изҳоршуда ба салоҳияти онҳо мансуб аст;

- то моҳиятан баррасӣ гардидани мурочиат ҷиҳати бозпас намудани он дархост намоянд;

- ҷуброни зарари расонидашударо аз шахсони гунаҳгор бо тартиби муқаррарнамудани конунгузориي Ҷумҳурии Тоҷикистон талаб намоянд;

- нисбат ба натиҷаи баррасии мурочиат ё аз амал (беамалӣ)-и шахсони баррасикунандаи мурочиат бо тартиби муқаррарнамудани конунгузориي Ҷумҳурии Тоҷикистон ба мақомоти болоӣ ва (ё) суд шикоят намоянд;

- ҳуқуқҳои дигари пешбиниамудани Қонуни мазкур ва конунгузориي Ҷумҳурии Тоҷикистонро амалӣ намоянд.

Мурочиатҳое, ки бо тартиби муқаррарнамудани Қонуни мазкур пешниҳод шудаанд, бояд аз ҷониби мақому ташкилоти дахлдор қабул қарда, дар арақаи иттилоотӣ ба қайд гузошта ва бо додани рақаи алоҳида ба ҳар як мурочиат ба ҳисоб гирифта шаванд. Рад қардани қабули мурочиатҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ манъ аст.

Мурочиатҳои воридгардида, новобаста ба тобеияти идоравии онҳо, бояд дар мақому ташкилоти дахлдор ба қайд гирифта шаванд. Баҳисобгирии мурочиатҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ аз ҷониби мақому ташкилоти баррасикунандаи мурочиат анҷом дода мешавад. Тартиби коргузори ва баҳисобгирии омори оид ба мурочиатҳои

шахсони воқеъ ва ҳуқуқӣ Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар менамояд. Масъулият оид ба ташкили қабул, бақайдгирӣ, дар муҳлати муқарраргардида баррасӣ намудан ва баҳисобгирии омурии муроҷиатҳои шахсони воқеъ ва ҳуқуқӣ ба зиммаи роҳбарони мақомоту ташкилотӣ дахлдор вогуздор карда мешавад. Баррасии муроҷиатҳои шахсони воқеъ ва ҳуқуқӣ ройгон мебошад, агар бо қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон тартиби дигар пешбинӣ нагардида бошад.

Ҳамин тариқ, қонун ба таври возеҳ муқаррар кардааст, ки аз болои кадом амали мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдори онҳо ба мақомоти болоӣ шикоят кардан мумкин аст.

Дар асоси моддаи 9 қонуни зикргардида маҳал, рӯз ва соати қабули муроҷиаткунандагонро роҳбарони мақомоту ташкилотӣ дахлдор муайян мекунанд. Шахсони мансабдор ва шахсони ваколатдоршуда ухдадоранд дар асоси чадвали тасдиқнамудаи роҳбари мақомоту ташкилотӣ дахлдор муроҷиаткунандагонро шахсан қабул намоянд. Қабули шахсони воқеъ ва ҳуқуқӣ (намояндагони онҳо) дар маҳалли ҷойгиршавии мақомоту ташкилотӣ дахлдор, дар рӯз ва соати муайянгардида тибқи чадвали қабул гузаронида мешавад. Ин иттилоот бояд тавассути дар лавҳаи эълонҳо насб намудани чадвали қабул, ҷойгир намудани он дар сомонаҳо ва воситаҳои дигари техникӣ дастраси шаҳрвандон бошад. Мухтавои муроҷиатҳои шифохӣ дар китоби қабули муроҷиаткунандагон дарч карда мешавад. Дар сурате ки ҳодиса ва ҳолатҳои дар

муроҷиати шифохӣ иброзгардида аён бошанд ва санҷиши иловагиро талаб накунанд, посух ба муроҷиаткунандагон бо розигии онҳо зимни қабули шахсӣ мумкин аст ба тариқи шифохӣ дода шавад ва дар ин бора дар китоби қабули муроҷиаткунандагон қайд гузошта мешавад. Агар муроҷиати шифохӣ дар рафти қабули шахсӣ бинобар зарурати санҷиши иловагӣ ҳалли худро наёбад, ҳуҷҷати алоҳида дар шакли варақаи қабули муроҷиаткунанда ба расмият дароварда шуда, дар он мухтавои муроҷиат қайд карда мешавад ва он ҳамчун муроҷиати ҳаггӣ мавриди баррасӣ қарор мегирад. Муроҷиатҳои ҳаггӣ зимни қабули шахсӣ супоридашуда, ба қайд гирифта шуда, бо тартиби муқаррарнамудаи Қонуни ҚТ «Дар бораи муроҷиатҳои шахсони воқеъ ва ҳуқуқӣ» баррасӣ карда мешаванд.

Шахсони мансабдор ва шахсони ваколатдоршуда ҳуқуқ надоранд, қабули шахсони воқеъ ва намояндаи шахсони ҳуқуқиро рад намоянд, агар масъалаҳои дар муроҷиат зикршуда ба салоҳияти ҳамин мақомоту ташкилот мансуб бошанд, ба истиснои ҳолатҳои, ки қаблан зимни қабули шахсӣ муроҷиати муроҷиаткунанда айнан бо ҳамин мазмун ҳал гардида, дар ин ҳусус ӯ хабардор бошад ё ин ки тавассути мактуб ҷавоб (муроҷиати такрорӣ) ирсол гардида бошад. Агар дар муроҷиат масъалаҳои гузошта шуда бошанд, ки ҳалли онҳо ба салоҳияти мақомоту ташкилотӣ дахлдор дохил намешавад, ба муроҷиаткунанда дар ҳусуси ба кадом мақомот муроҷиат намудан фаҳмонида мешавад.

Агар мурочиаткунанда зимни қабули шахсӣ нисбат ба шахси мансабдор ё шахси ваколатдоршудае, ки қабули шахсиро анҷом медиҳад муносибати беэҳтиромона зоҳир намуда, ба истифодаи ифодаҳои қабех, таҳқирқунанда, таҳдид ба ҳаёту саломати ӯ ё аъзои оилааш роҳ диҳад, шахси мансабдор ё шахси ваколатдоршуда ҳуқуқ дорад қабулро қатъ намояд. Бо қарори роҳбари мақомоту ташиклоти дахлдор қабули шахсии сайёр, инчунин номнавис намудани пешакиро барои ҷунин қабул ташикл кардан мумкин аст. Ҳангоми қабули шахсӣ бо қарори роҳбари мақомоту ташиклоти дахлдор ва розигии хаттии мурочиаткунанда мумкин аст воситаҳои техникӣ маҳсус, ба монанди сабти видеоӣ ё аудиоӣ, расмгирӣ истифода шаванд. Зимни мурочиати шифохӣ мурочиаткунанда бояд ҳуҷҷатҳои тасдиқкунандаи шахсиятро пешниҳод намоянд. Намояндаи мурочиаткунанда инчунин бояд ҳуҷҷатҳои тасдиқкунандаи ваколаташро пешниҳод намояд.

Агар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мурочиатҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ» тартиби шикоятро аз амали шахсони мансабдор ва мақомоти давлатӣ пешбинӣ карда бошад, пас Кодекси расмиёти маъмурии тартиби шикоятро нисбат ба санадҳои ин шахс ва мақомот муқаррар менамояд. Аз бисёр ҷиҳат, онҳо яқинлаанд. Ягона истисно муқаррароти Кодекси мебошад, ки тибқи он муқаррароти санади бахс қароргирифта метавонад ба муҳлати баррасии шикоят боздошта шавад.

Қонуни ҚТ «Дар бораи мурочиатҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ» ва Кодекси расмиёти маъмурии инчунин

муҳлати баррасии шикоятро муайян мекунам. Дар моддаи 18 Қонуни ишорашуда омадааст: мурочиатҳои ба мақомоту ташиклоти дахлдор пешниҳодшуда дар давоми 30 рӯз ва мурочиатҳое, ки омӯзишу таҳқиқи иловагиро талаб намекунам, дар муҳлати 15 рӯз аз рӯзи ба қайд гирифта шуданашон баррасӣ карда мешаванд.

Дар ҳолатҳои истисноӣ, инчунин дар ҳолатҳои пешбиниамудаи қисми 2 моддаи 20 Қонун, роҳбари мақомот ва ташиклоти дахлдор ҳуқуқ дорад муҳлати баррасии шикоятро на бештар аз сӣ рӯз дароз кунам ва дар ин бора ба аризадиҳанда дар муддати се рӯз хабар диҳад.

Барои пешниҳоди ариза, дархост, тақлиф аз тарафи шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ муҳлат муқаррар карда нашудааст. Шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ ҳуқуқ дорад аризаҳои худро дар давоми се сол аз рӯзи огоҳ шуданашон дар бораи вайрон кардани ҳуқуқ, озодиҳо ва манфиатҳои қонунӣ онҳо пешниҳод кунанд. Барқарор кардани муҳлатҳои гузашта бо сабабҳои дарозмуддат (бемории вазнин, маъҷубӣ, сафари хизмати дарозмуддат ва ғайра), ки бо ҳуҷҷатҳои дахлдор тасдиқ шудаанд, ба салоҳияти роҳбари мақомот ва ташиклоти дахлдор (шахс, ки аз номи ӯ мурочиатро баррасӣ мекунам) вогузор карда мешавад.

Ин санадҳо инчунин масъулият ва тартиби ҷуброни зиёро вобаста ба вайрон кардани талаботи қонун ҳангоми баррасии арзу шикоятҳо муайян мекунам.

Дар сурати қонён қардани шикоят ва ариза, мақомоте (ташиклоте), ки нисбат ба онҳо қарори

ғайриқонунӣ қабул кардааст, ба шаҳрвандон зарари вобаста ба пешниҳод ва баррасии шикоят ё аризи расонидашударо, аз ҷумла андозаи бочи давлатӣ, хароҷоти вобаста ба иштирок дар баррасии шикоят на музди меҳнати миёнаи дар ин муддат аздастрафтаро ҷаброн мекунад. Баҳсҳо дар бораи ситонидани хароҷот дар суд баррасӣ карда мешаванд.

Шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ ҳуқуқ доранд барои барқарор намудани зарар ва ҷаброни зарари маънавии дар натиҷаи амал (беамалӣ)-и ғайриқонунии мақомоти ташиклоти дахлдор зимни баррасии муроҷиат расонидашуда, бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ба суд муроҷиат намоёнд. Дар сурати аз тарафи муроҷиаткунанда дидаву дониста дар муроҷиат нишон додани маълумоти бардурӯғ, хароҷоти мақомоти ташиклоти дахлдор, ки зимни баррасии он сарф шудааст, бо қарори суд аз муроҷиаткунанда рӯёнда мешавад.

Тавре ки таҷриба нишон медиҳад, шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон аз имконияти ба мақомоти давлатӣ муроҷиат кардан ғайриқонунӣ истифода мебаранд. Ҳамин тавр, дар давраи аз соли 2009 то 2019, 59341 нафар шаҳрвандон бо муроҷиатҳои инфиродӣ ва дастаҷамъона ба Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муроҷиат кардаанд. Қисми асосии муроҷиатҳои шикоятҳо аз болои амалҳои қонундони мақомоти иҷроия, милитсия, прокуратура ва суд, инчунин амалҳои шахсони алоҳида ва оид ба масъалаҳои бахшиши ҷазо ташикл медиҳанд. Ҳамин тавр,

дар соли 2019 892 муроҷиат аз болои амалҳои шахсони мансабдори гуногуни мақомоти иҷроия, 214 муроҷиат аз болои қонундони прокуратура, 189 муроҷиат аз болои қонундони милитсия, инчунин дар хусуси амали (беамалии) судҳо, розӣ набудан бо қарори суд, умуман иҷро нашудани қарори суд ба таври умумӣ 887 нафар муроҷиат кардаанд. Дар соли 2019 аз болои амали шахсони алоҳида 512 нафар шикоят карда, 196 нафар барои бахшиши ҷазо муроҷиат кардаанд.⁹¹

Соли 2020 ба Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон 1946 нафар ва дар соли 2019 – 3249 нафар шаҳрвандон муроҷиат кардаанд. Шумораи аз ҳама зиёди муроҷиатҳо марбут ба масъалаҳои тафтиши боадолати судӣ – 93 муроҷиат, масъалаҳои моликият – 40 муроҷиат ва ҳуқуқ ба манзил – 80 муроҷиатро ташкил медиҳанд.⁹²

Ҳамин тариқ, бояд қайд кард, ки қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон имконияти шикоят кардан аз амалҳои ғайриқонунии мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдори онҳоро муайян кардааст. Бояд таъкид кард, ки тартиби маъмурии баррасии шикоятҳо ва дигар муроҷиатҳои шаҳрвандон ҳамчун механизми химояи ҳуқуқи инсон ҳадафи объективӣ дорад ва он ба ҳеҷ ваҷҳ аҳаммияти химояи судии ҳуқуқу озодиҳоро коҳиш намедихад, зеро ҳуди шахс ҳуқуқ дорад усули судӣ ё ғайрисудии химояи ҳуқуқҳояшро аз таҷовузи мақомоти

⁹¹ Саидов И.Х. Конституционное право граждан на обращение и его реализация в Республике Таджикистан: дис. ... к.ю.н. – М., 2014. – С. 151-160.

⁹² Марӯзан Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба-рои соли 2020. – Душанбе, 2021. – С. 15-24.

давлатӣ интихоб кунад. Дар айни замон, тартиби маъмурии баррасии шикоят ба тартиби минбаъдаи баррасии он дар суд монеъ намешавад, ки масъалаи мазкур дар зербобҳои минбаъдаи мавзӯ баррасӣ мешаванд.

Ҳамзамон, таъкид бояд намуд, ки ин механизм тақмилро тақозо мекунад. Аввалан, ба назари мо, танзими масъалаи мурочиати шаҳрвандон дар якҷанд санади меъёрӣ аз нуктаи назари амалияи Ҳимояи ҳуқуқ бесамар аст. Аз ин рӯ, ҳуб мешуд, агар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мурочиатҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ», Кодекси расмиёти маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Кодекси мурофиавии граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон аз нав дида баромада шуда, Кодекси нави мурофиавии маъмурии ҚТ қабул карда шавад. Санади мазкур бояд тартиби баррасии ҳама намудҳои мурочиати шаҳрвандонро аз болои санадҳо ва амалии шахсони мансбдор ва мақомоти давлатиро ҳам бо тартиби маъмури ва ҳам судӣ дар бар гирад. Дар асоси ин кодекс, дар низоми судҳои умумӣ ислохот гузаронида шуда, аз ҷумла ба онҳо судҳои маъмури дохил карда шавад, ки ба вазифаашон танҳо баррасии парвандаҳои дар хусуси овардани шикоят аз болои амал ва санадҳои ҳокимияти давлатӣ дохил мешаванд. Ҳамин тариқ, мо ба он низоме мегузарем, ки дар аксари кишварҳои ҷаҳон вучуд дорад ва дар адабиёти ҳуқуқӣ «адлияи маъмури» номида мешавад.

Ҳамчунин, бо мақсади баланд бардоштани масъулияти шахсони мансбдор хангоми баровардани санадҳо ва амалҳои муайян, дуруст мешуд, ки

масъулияти шахсии молиявии шахсони мансбдор ба таври қонунгузорӣ муқаррар карда шавад, вақте ки ҷаброни зарар ба шахси ҷабрдида на аз ҷониби мақомоти давлатӣ, балки аз ҷониби шахси мансбдоре, ки дар пайрон кардани ҳуқуқи шаҳрванд гунаҳгор аст, пардохт карда шавад.

Чи хеле ки кайд намудем, тамоми механизми давлат таваассути мақомоти давлатии дар мамлакат мавҷудбуда дар таъмин ва қафолати ҳуқуқи озодиҳои инсон иштирок мекунанд. Бо дарназардошти ин ва дар асоси принсипи тақсимои ҳокимият, дар Тоҷикистон як қатор механизмҳои ғайрисудии Ҳимояи ҳуқуқи инсон ташаққул ёфтаанд. Инҳо пеш аз ҳама назорати парламентӣ аз болои фаъолияти мақомоти иҷроияро дар бар мегиранд. Ин назорат ба системаи назорат ва тавозун, ки аз принсипи тақсимои ҳокимият бармеояд, асос ёфтааст. Аз ҳама муҳимаш, албатта, салоҳияти қонунгузорӣ мебошад, зеро ҳуқуқи инсон бояд ҳамчун дастури асосии арзиш дар таҳия ва қабули қонунҳо амал кунад. Тибқи таҷрибаи пешрафта дар соҳаи техникаи қонунгузорӣ, дар санадҳои меъёрии қабулшуда мақсадҳои қабули онро нишон медиҳанд, ки яке аз онҳо таъмин ва Ҳимояи ҳуқуқҳои инсон мебошад. Аммо, О.Н. Рибиков дуруст кайд менамояд, ки маҷмуи қонунҳои сершумор ханӯз маънои сифати баланди фаъолияти қонунгузорӣ, нигаронида шудани он ба шахс ва наздик шудан ба давлати ҳуқуқбунёдро надорад⁹³.

⁹³ Рибиков О.Н. Российская правовая политика в сфере защиты прав и свобод личности вопросы теории: дис. ... д.ю.н. – Саратов, 2005. – С. 280.

Аз ин рӯ, конун бояд ифодаи воқеи талаботи ҷамъият бошад. Барои қудрати худ конунгузор бояд рушди пайвастаи манфиатҳои ҷомеаро ҳушёрона назорат кунад ва ба кадри имкон ба онҳо қаноатмандӣ бахшад.

§ 3. Президент ҳамчун кафили ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд. Раёсати қафолатҳои ҳуқуқи инсонии Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Президент ҳамчун ҳомии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар сохтори ҳокимияти давлатӣ нақши калидӣ дорад. Чунки ханӯз хангоми ба иҷрои вазифа шуруъ намуданаш Президент савганд ёд мекунад, ки Конститутсияро ҳифз хоҳад кард, ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрвандонро эҳтиром намуда, ба халқи худ содиқона хизмат мекунад. Табиист, ки ӯ, ҳамчун сарвари давлат, баҳри иҷрои ин вазифаҳо ваколатҳои зиёд ва имкониятҳои васеъро дар даст дорад. Дар тобеияти бевоситаи Президент дастгоҳ ва ҷузъҳои маҳсуси сохторӣ қарор доранд, ки ба ӯ дар иҷрои ҷунин ухдадории муҳими давлатӣ мусоидат менамоянд.

Дар моддаи 6 Конститутсияи Тоҷикистон омадааст: «... халқ баёнғари соҳибхитӣро ва сарчашмаи ягонаи ҳокимияти давлатӣ буда, ... аз номи тамоми халқи Тоҷикистон фақат Президент, Маҷлиси миллий ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҷаласаи якҷояи худ ҳуқуқи суҳан гуфтан доранд». Моддаи 14 Конститутсияи Тоҷикистон таъкид

мезадад, ки «ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ба воситаи Конститутсия, конунҳои ҷумҳурӣ ва санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки аз тарафи Тоҷикистон эътироф шудаанд, ҳифз мегарданд. Ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд бевосита амалӣ мешаванд».

Мувофиқи муқаррароти зикргардида, Президент дорои салоҳияти зарурии конститутсионӣ буда, ҳамчун раъс ва қафолатдори Конститутсия, ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд баромад менамояд.

Дар масъалаи таъмини ҳуқуқҳои инсон, механизми ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон назорати президентӣ дар сохтори ҳокимияти иҷроия нақши муҳим доранд. Зеро пешрафти босуботи давлат ва ҷомеа, пеш аз ҳама, ба таъмини амният, волоияти конун, таҳкими тартиботи ҷамъиятӣ ва риояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд асос меёбад⁹⁴. Аз нуқтаи назари таъмини волоияти конун, ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва ҳимояи он аз ҷониби Президент нақши маҳсус дорад. Шаклҳои тағбиқи онҳо гуногунанд ва бо ваколатҳои конститутсионии мақомот ва шаҳсоне, ки шохаҳои дахлдори ҳокимияти иҷроияро намояндагӣ мекунанд, алоқаманд мебошанд. Шакли муҳими ҷунин назорат аз ҷониби Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ намудани ваколатҳои конститутсионии худ мебошад. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун кафили ҳуқуқ ва озодиҳои конститутсионии инсон ва

⁹⁴ Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сатҳҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 26 декабри соли 2018.

шаҳрванд, фаъолияти ҳамоҳангшудаи мақомоти давлатиро таъмин менамояд. Мутабокии Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон вазифадор аст, ки амалисозии ҳокимияти иҷроияро дар тамоми қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон таъмин намояд ва аз ин рӯ, фаъолияти ин мақомотро, аз ҷумла тавассути Дастгоҳи худ назорат кунад (моддаи 64).

Президент ҳомии Конститутсия ва қонунҳо, ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд, қафилҳои истиқлолияти миллий, ягонагӣ ва тамомияти арзӣ, пайдориву бардавомии давлат, мураттабии фаъолияти мақомоти давлатӣ ва ҳамкории онҳо, риояи қарордодҳои байналмилалӣи Тоҷикистон мебошад. Мазмунӣ ин муқаррароти Конститутсия ҳеле васеъ аст. Якум, дар ин модда омадааст, ки Президент ҳомии Конститутсия ва қонунҳо аст. Тибқи «Фарҳанги забони тоҷикӣ» истилоҳи «ҳомӣ» мазмунӣ ҳимояткунанда, пушту паноҳ ва ё пуштибонро дорад⁹⁵. Яъне, Президент шахсест, ки Конститутсия ва қонунҳоро ҳимоя ва пуштибонӣ менамояд. Президент шахси муқаррарӣ набуда, дорои мансаби олии давлатӣ аст. Ӯ имконият ва қудрат дорад, ки муқаррароти Конститутсия ва қонунҳоро ҳимоя намояд, ҳамзамон дар қатори дигар муносибатҳо ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрвандро низ қафолат ва ҳифз намояд. Дуюм, Президент ҳимоятгари ҳукук ва озодиҳои конститутсионии инсонро шаҳрванд мебошад. Ин

⁹⁵ Ниг.: Фарҳанги забони тоҷикӣ / Дар зери таҳрири М.Ш. Шукӯров, В.А. Капранов, Р. Ҳошим, Н.А. Маъсумӣ. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – С. 752.

масъулиятро Президент бо роҳи усулҳои гуногун ба амал мебарорад. Аз як тараф ӯ худ бевосита шаҳрвандонро қабул намуда, аризаҳои шикоятҳои онҳоро ғуш қарда, баҳри нешгирӣ намудани ҳукуквайронкунӣ ва барқарор намудани ҳукукҳои вайроншуда қораи мушаххас меандешад. Қораҳои андешидаи Президент фаврӣ ва пурсамар мебошад. Мисол, мардуми Рашт ба Президент дар бораи таъмин намудани ҳукуки онҳо ба маълумот муроҷиат намуда буданд. Дар як мавриди кӯтоҳ дар ноҳияи Рашт маркази телевизионӣ сохта шуда, ба истифода дода шуд, ки мардуми зиёд аз он баҳраманд шуданд. Аз тарафи дигар Президент мақомоти мустақили давлатӣ таъсис намода, онҳоро вазифадор менамояд, ки дар самти ҳимояи ҳукуки инсон мунтазам кор кунанд.

Президенти давлат баҳри ҳимоя намудани Конститутсия ва қонунҳои ҷумҳурӣ, ки онҳо ҳукук ва озодиҳои асосии инсонро шаҳрвандро мустаҳкам намудаанд, механизмҳои худро истифода менамояд. Аз он ҷумла, ӯ Дастгоҳ ва Ҳукуматро таъсис намодааст, ки дар он сохторҳои гуногун баҳри иҷро намудани Конститутсия ва қонунҳои ҷумҳурӣ фаъолият менамоянд. Масалан, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Фармони худ аз 25 феввали соли 2002 Низомнома дар бораи Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба тасвиб расонид. Тибқи банди 2 он Дастгоҳи иҷроияи Президент мақоми давлатиест, ки фаъолияти Президент ва Ҳукумати Тоҷикистонро таъмин менамояд. Дар банди 10 ин Низомнома таъкид қарда мешавад, ки вазифаи асосии

Дастгоҳи иҷроияи Президенти кишвар таъмин намудани шароит баҳри аз тарафи Президент иҷро намудани функсияи **ҳомигии** Конститутсия ва қонунҳои ҷумҳурӣ, ҳуқуқ ва озодии инсонро шаҳрванд, қафилҳои истиқлолияти миллий, ягонагӣ ва тамомияти арзӣ, пайдориву бардавомии давлат, мураттабии фаъолияти мақомоти давлатӣ мебошад.

Ҳамзамон, мувофиқи моддаи 69 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Президент метавонад қарор ё фармоиши Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистонро бекор кунад, агар он ғайр аз амру фармонҳои Президент бошад. Ин меъёр дар Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон» тақрор шудааст. Аз ин рӯ, агар Президент дар амалҳои Ҳукумат вайронкунии қонунро, ки ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрвандро муайян мекунад, бинад, вай ҳуқуқ дорад қарор дар боло зикршударо истифода барад. Агар Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон амал ё қарорҳои роҳбари мақомоти иҷроия аз ҷониби ӯ таъиншударо ғайриқонунӣ ҳисоб кунад, вай ҳуқуқ дорад, ки қарорро аз вазифа сабукдӯш кунад ё ба ӯ мӯҷозоти интизомӣ таъин кунад. Инчунин, Президент ҳуқуқ дорад санадҳои мақомоти ҳокимияти маҳаллиро дар сурати мухолифати онҳо ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, қонунҳо, уҳдадорӣҳои байналмилалӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ё дар сурати вайрон кардани ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, то ҳалли ин масъала аз ҷониби суди дахлдор боздорад. Ба сифати ин суд Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон баромад мекунад.

Назорати риояи ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳрвандон аз тарафи вазорату идораҳо мустақиман ба Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон вогузор карда шудааст. Аз ин лиҳоз, қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ваколат медиҳад, ки санадҳои ҳокимияти иҷроияро бекор кунад ё фаъолияти онҳоро боздорад, қарорҳои интизомиро, аз ҷумла дар шакли сабукдӯш кардан аз вазифа нисбат ба шахсони мансабдори таъиннамудаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон (роҳбарони мақомоти иҷроия, ки вазир, муовинони вазир, аъзои коллегияҳои вазоратҳо ва кумитаҳои давлатӣ нестанд ва ғайра) татбиқ наояд. Инчунин, салоҳиятҳои муҳимми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи ҳуқуқи инсон ҳалли масъалаҳои шаҳрвандӣ, додани паноҳгоҳи сиёсӣ ва татбиқи баҳшиши ҷазо, пешниҳоди лоиҳаи қонун дар бораи афв ба Маҷлиси намояндагон мебошад, ки шаҳодати мавқеи ҷашмрас доштани Президент дар ҳимояи ҳуқуқу озодҳои инсон аст.

Таҳлили механизмҳои ғайрисудии ҳимояи ҳуқуқи инсон нишон дод, ки таввачӯҳи махсус ба назорати президенти дода мешавад. Зеро, Президенти ҚТ ба он хотир назорат мебарад, ки механизмҳои ҳимояи ҳуқуқи инсон доимӣ, самаранок босифат ба амал бароварда шаванд ва дар амалигардии онҳо ягон ҳел вайроншавӣ аз тарафи мақомоти ҳокимияти давлатӣ ба миён наояд. Президент дар мавриди ҳимоя қарор додани ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд метавонад ба тамоми низомии мақомоти қонунгузор, иҷроия ва судӣ таъсир расонад.

(масалан, агар санадҳои меъёрии ҳукукии мақомоти ҳокимияти давлатӣ ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрвандро вайрон ва ё маҳдуд намояд, Президент ҳуқуқ дорад, ки амали онҳоро боз дорад, ҳамчунин агар қонунҳои аз ҷониби парламент қабулгардида ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрвандро вайрон маҳдуд гардонад, Президент ҳуқуқ дорад, ки ба онҳо имзо нагузорад)⁹⁶.

Ҳангоми аз ҷониби Президенти ҚТ баамалбарорини химояи ҳуқуқи инсон, масъалаи асосӣ муқаррар намудани воситаҳои ҳуқуқӣ мебошад, ки таваассути онҳо Президент амалкарди конституисионии худ, яъне кафили ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрвандро амалӣ менамояд.

Раёсати кафолатҳои ҳуқуқи инсонии Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз якҷанбаи вохидҳои сохторӣ иборат буда, байни онҳо сохторҳои мавҷуд мебошанд, ки вазифаи асосии онҳо бевосита ба масъалаи ҳифз ва химояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд бахшида шудааст. Ба ҳайси ҷунин сохтор раёсати кафолатҳои ҳуқуқи инсонии Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор меравад. Котиботи Комиссия оид ба таъмини иҷрои уҳдадорихон байналмилалӣ дар соҳаи ҳуқуқи инсон Раёсати кафолатҳои ҳуқуқи инсонии Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Ин раёсат дар доираи вазифаҳои

⁹⁶ Камолов Ш.Х. Танзими ҳуқуқӣ-конституисионии падидаҳои химояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: автореферати диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илми номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ. – Душанбе, 2019. – С. 43-44.

ҷонии худ, қабули шаҳрвандон, мактубҳо ва муроҷиати шаҳрвандонро таҳлил мекунад, сари вақт ба роҳбарият дар бораи ҳолати қор бо муроҷиати шаҳрвандон хабар медиҳад, тақлифхоро оид ба тақмили он қоркард мекунад. Раёсати кафолатҳои ҳуқуқи инсонии Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳангоми муайян намудани ҳолати найроншавии ҳуқуқи инсон дар рафти баррасии арзу шикоятҳои аз шаҳрвандон ё ташиқлотҳо воридгардида, қарор қабул мекунад ва ба мақомоти ваколатдори давлатии дахлдор бо мақсади ҳалли ниҳонии ин масъалаҳо, раван менамояд. Қарорҳои Раёсати кафолатҳои ҳуқуқи инсонии Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар доираи салоҳияташ қабул гардидааст, барои ҳамаи мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ ҳатмӣ мебошанд. Баррасии арзу шикоятҳои шаҳрвандон, ки бевосита ба ниҳоди мазкур ворид гардидааст яке аз роҳҳои химояи ҳуқуқи инсон ба шумор меравад.

Раёсат дар асоси Низомномаи бо Амри Президенти ҚТ тасдиқшуда фаъолият мекунад. Мутобиқи Низомномаи мазкур раёсат ҷунин вазифахоро иҷро мекунад:

1. Таъмини фаъолияти Президент ва Ҳукумати Тоҷикистон оид аз амалисозии назорат ба ҳолати риояи ҳуқуқу озодиҳои конституисионии инсон ва шаҳрванд;
2. Таъмини фаъолияти Президент ва Ҳукумати Тоҷикистон бобати барқарорсозии ҳуқуқу ва озодиҳои конституисионии вайронкардашудаи инсон ва шаҳрванд;
3. Иштирок дар амалисозии сиёсати Сарвари давлат дар соҳаи ҳифз ва химояи ҳуқуқу ва озодиҳои

конституцисони инсон ва шаҳрванд ва масъалаҳои дигаре, ки ба Ҳимояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд равона гардидааст. Бо мақсади иҷрои вазифаҳои зикргардида Раёсати қафолатҳои конституцисонии ҳукуку инсонии Дастгоҳи иҷроияи Президент пайваста талош мекунад, ки байни мақомоти ҳокимияти давлатӣ ҳамоҳангии доимиро нигоҳ дорад, зеро ягона роҳи Ҳимояи ҷомеаи шаҳрвандӣ ба ҳисоб меравад.

§ 4. Назорати парламентӣ аз болои фаъолияти мақомоти ҳокимияти иҷроия

Дар ин росто, чунин масъалаҳои марбут ба фаъолияти парламент, ба монанди демократия ва мавҷудияти гуногунандешӣ дар ташаққули он, шаффофият, дастрасӣ, касбият ва мустақилият аҳаммияти калон пайдо мекунанд.

Маҷмуи фишангҳои муайяни таъсиррасонии назорати парламентӣ аз болои фаъолияти мақомоти иҷроия мавҷуданд. Аз ҷумла, ба тасвиб расонидан ва бекор кардани шартномаҳои байналмилалӣ, тасдиқи барномаҳои иҷтимоию иқтисодӣ, тасдиқи буча ва ғайра.

Нақши парламент дар Ҳимояи ҳукуку инсон бисёр назаррас мебошад, зеро аз ҷониби парламент Ҳимояи ҳукуку инсон тавассути якҷанд воситаҳои таъсиррасонӣ амалӣ карда мешавад. Яқум, тавассути фаъолияти бевоситаи конунҷодкунии парламент. Ин фаъолият масъалаи таҳия ва

қабули конунҳои ҳам умумӣ ва ҳам махсус оид ба тарзҳои Ҳимояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд, ҳамчунин вараид намудани тағйиру иловаҳо ба онро дар бар мегирад. Дуюм, фаъолияти марбут ба инъикосгардонии ҳуҷҷатҳои байналмилалӣ ва стандартҳо оид ба ҳукуку инсон дар конунгузории кишвар. Сеюм, намояндаи бевоситаи ҷомеаи шаҳрвандӣ мебошад, ки арзу шикоятҳои халқро қабул намуда, аз мақомоти давлатӣ тақозо менамояд, доир ба бартараф намудани ҳукуқпоймолкунӣ чораҳои таъхиринопазир андешанд.

Аммо, дар ин ҷо зарур аст, ки номукаммалии механизмҳои таъсиррасониро дар доираи низоми мувозинаат ва худдорӣ пешбинӣ шудаанд, изҳор кунем. Дар бисёр давлатҳо, барои иҷрои ваколатҳои назорати парламентӣ, дар назди он як қатор мақомот, аз ҷумла, ниҳоди Ваколатдор оид ба ҳукуку инсон ва Палатаи ҳисоб таъсис дода мешаванд. Ин мақомот чун мақомоти назорати парламентӣ даъват карда мешаванд, ки фаъолияти ҳокимияти иҷроияро дар соҳаҳои дахлдор назорат кунанд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ин ду мақомот низ ташкил шудаанд, аммо на дар шакли мақомоти парламентӣ, балки ҳамчун ниҳодҳои ҳокимияти иҷроия.

Фаъолияти асосии парламент конунгузорӣ ба ҳисоб меравад. Ин мақомот фаъолияти худро аз номи халқ анҷом медиҳад, аз ин рӯ, конунҳои қабулкардаи парламент ба бехтар гардонидани вазъи ҳукукуи инсон ва шаҳрванд равона шудааст. Яке аз шаклҳои фаъолияти вакилони Маҷлиси намоёндагон ва аъзои Маҷлиси миллий қор бо

интихобкунандагон мебошад⁹⁷. Вакилон, ҳамчун намояндагони мардум, бояд иродаи мардумро баён кунанд. Вакилон мурочиати интихобкунандагонро баррасӣ мекунанд, шаҳрвандонро қабул мекунанд, ба мақомоти дахлдори давлатӣ, мақомоти маҳаллӣ ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ тақлифҳо пешниҳод мекунанд⁹⁸. Дар ҳар як палатаи парламони Ҷумҳурии Тоҷикистон кумитаҳои дахлдор ташкил карда шудаанд, ки масъалаҳои марбут ба ҳукуки инсонро ҳал мекунанд. Ҳамин тарик, дар доираи палатаи поёӣ тибқи Дастури Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 10 апрели соли 2013, №1145 тасдиқ шудааст, Кумитаи қонунгузорӣ ва ҳукуки инсон фаъолият мекунад ва дар Маҷлиси миллӣ бошад Кумита оид ба таъмини асосҳои конституционӣ, ҳукук ва озодиҳои инсон, шаҳрванд ва қонуният амал мекунад. Фаъолияти ин

⁹⁷ Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи вазъи ҳукукии узви Маҷлиси миллӣ ва вакили маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 6 августи 2001, №43 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 2001. № 7, мод. 517; с. 2003, №12, мод. 689; с. 2004, №12, қ. 1, мод. 698; с. 2005, № 7, мод. 397; с. 2006, №3, мод. 145; с. 2007, №7, мод. 654; с. 2011, №12, мод. 831, мод. 832; с. 2012, №8, мод. 812; с. 2016, №7, мод. 601; Қонуни конституционии ҚТ аз 18.07.2017 с., №1454).

⁹⁸ Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи вазъи ҳукукии узви Маҷлиси миллӣ ва вакили маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон» (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2001, № 7, мод. 517; с. 2003, №12, мод. 689; с. 2004, №12, қ. 1, мод. 698; с. 2005, № 7, мод. 397; с. 2006, №3, мод. 145; с. 2007, №7, мод. 654; с. 2011, №12, мод. 831, мод. 832; с. 2012, №8, мод. 812; с. 2016, №7, мод. 601; Қонуни конституционии ҚТ аз 18.07.2017 с., №1454).

кумитаҳо мустақиман ба ҳифз ва ҳимояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд равона гардидааст, инчунин лоҳияи қонунҳоеро таҳия мекунанд, ки дар он суҳан оид ба ҳимояи ҳукуку озодиҳои инсон рафта мақомоти давлатиро барои ҳимояи манфиатҳои ҷомеаи инсонӣ мувазаф мегардонад. Фаъолияти Кумитаи қонунгузорӣ ва ҳукуки инсони Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз қисматҳои калони фаъолияти Маҷлиси намояндагонро ташкил менамояд. Мувофиқи Дастури Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олӣ салоҳияти Кумитаи мазкурро масъалаҳои ташкил медиҳанд, ки ба ҳукуки инсон алоқаи ногӯсастанӣ доранд. Масалан, омода намудани лоиҳаи санади тафсири Конститутсия, қонунҳои конституционӣ ва қонунҳо, омода намудани қонунгузорӣ дар бораи ҳимояи ҳукук ва озодиҳои инсон, ки ба ҳамин Кумита мансуб мебошанд. Кумитаи мазкур на танҳо сирф ба фаъолияти қонунгузорӣ, балки ба фаъолияти ҳукукҳимоявӣ низ машғул мебошад. Ба ин Кумита ҳар сол ҳазорҳо аризаҳо шикоятҳо, пешниҳодҳо ворид мешаванд, ки аз ғарби ҳукук ва озодиҳои инсон суҳан меравад. Ин аризаҳо шикоятҳо дар Кумита баррасӣ карда шуда, баҳри ҳал намудани масъалаҳо ба вазорату идораҳо, мақомоти маҳаллӣ, мақомоти давлатӣ, шахсони мансабдори онҳо ирсол карда шуда, натиҷаи баррасии онро назорат мекунанд.

Кумита оид ба таъмин намудани асосҳои конституционӣ, ҳукук ва озодиҳои инсон, шаҳрванд ва қонунияти Маҷлиси миллии Маҷлиси Олии Ҷумҳурии

Тоҷикистон бо қарори Маҷлиси миллии Маҷлиси Олии ҚТ аз 17 апрели соли 2000 дар ҳайати 7 нафар аъзои Маҷлиси миллий таъсис дода шудааст. Кумитаи мазкур хангоми омӯзиш ва баррасии қонунҳо онҳоро аз нуктаи назари риояи асосҳои конституционӣ, ҳуқуқ ва озодиҳои инсонӣ шаҳрванд, қонуният амиқ таҳлил намуда, дар иҷлосияи фикр ва мавқеи Кумитаро пешниҳод менамояд. Агар қонунҳо бо дарназардошти риояи асосҳои конституционӣ, ҳуқуқ ва озодиҳои инсонӣ шаҳрванд таҳреҷи шуда бошанд, он гоҳ Кумита ҳулосаи мусбат пешниҳод менамояд. Вагарна қонунҳое, ки ҳуқуқу озодиҳои конституционии инсон ва шаҳрвандро сарфи назар карда бошад, чунин қонунҳо бозпас ба Маҷлиси намояндагон баргардонидида мешаванд. Бозпас ба Маҷлиси намояндагон гардонидани лоиҳаи қонунҳо яке аз усулҳои бавоситаи ғифзи ҳуқуқи инсон мебошад.

Дигар воситаи маъмули мусоидаг ба ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ин дар маҷлиси Кумита даъват намудани шахсони мансбдоре мебошад, ки онҳо масъули риояи ғифзи ҳуқуқи инсон мебошанд. Мисол, мувофиқи моддаи 20 Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 19 апрели соли 2000, №25 Кумитаи номбаршуда ҳуқуқ дорад дар назди Шурои Маҷлиси миллий соли як маротиба ё аз рӯи зарурат ҳисоботи Прокурори генералии Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар бораи ҳолати назорат ба иҷрои дақиқ ва яқхелаи қонунҳо дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон шунавад. Қарорҳои Маҷлиси вакилони халқи Вилояти Мухтори

Қўҳистони Бадахшон, вилоятҳо, шаҳри Душанбе, шаҳрҳо ва ноҳияҳоро дар сурати ба Конститутсия, қонунҳои конституционӣ ва дигар қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон мувофиқат накардани онҳо бекор мекунад. Маҷлиси миллий ҳуқуқ дорад маҷлисҳои вакилони халқи Вилояти Мухтори Қўҳистони Бадахшон, вилоятҳо, шаҳри Душанбе, шаҳрҳои ноҳияҳоро дар сурати талаботи Конститутсия ва қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистонро мунтазам иҷро накардани онҳо пароканда кунад (моддаи 21).

Усули дигари ғазолияти Кумита қабули аризаҳои шикоятҳои шаҳрвандон мебошад. Аризаву шикоятҳои шаҳрвандонро оид ба ғайрон намудани ҳуқуқ ва озодиҳои конституционӣ омӯхта, баҳри ҳалли қонунӣ ва барқарор намудани ҳуқуқҳои поймолшуда ба мақомоти салоҳиятнок рагон менамоянд ва иҷроиши саривақтии онро низ назорат менамоянд.

Моддаи 20 Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи вазъи ҳуқуқи узви Маҷлиси миллий ва вакили Маҷлиси намояндагон» муқаррар мекунад, ки шахсони мансбдори мақомоти давлатӣ, иттиҳодияҳои ғамъиятӣ, ташилот, муассиса ва қорхонаҳои сарфи назар аз шакли молияташон, вазифадоранд муқочияти узви Маҷлиси миллий ва вакили Маҷлиси намояндагонро баррасӣ намуда, аз натиҷаи тадбири андешидашуда ба узви Маҷлиси миллий ва вакили Маҷлиси намояндагон ба тариқи ҳаттӣ ҳабар диҳанд. Аз ин муқаррарот ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки вакили Маҷлиси намояндагон ё узви Маҷлиси миллий

хукук дорад ба шахсони мансбдори дахлдор бо талаби андешидани чораҳо оид ба фавран бартараф кардани вайронкунии ошкоршудаи хукуки инсон мурочиат кунад. Онҳо, инчунин хукук доранд, ки ба мақомоти гуногуни давлатӣ, мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ оид ба масъалаҳои дар салоҳияташон буда дархост кунанд.

Л.А. Нудненко фаъолияти парламентро дар соҳаи хукуки инсон таҳлил намуда, пешниҳод менамояд, ки бо мақсади баланд бардоштани иштироки шаҳрвандон дар ҳаёти сиёсии давлат, институти ташаббуси қонунгузории мардум пешбинӣ карда шавад, ки ба шарофати он аҳолии кишвар дар таҳия ва муҳокимаи лоиҳаҳои қонунҳои дорои аҳаммияти иҷтимоӣ ва сиёсӣ фаъолона ширкат варзанд⁹⁹. Барои ин, ӯ пешниҳод мекунад, ки қонун дар бораи муҳокимаи саросарии лоиҳаҳои муҳимтарин қонунҳо таҳия карда шавад. Мо нуктаи назари баёншударо дастгирӣ мекунем, алаҳусус бо назардошти он, ки Тоҷикистон аллакай дар ин самт таҷрибаи мусбат дорад. Қабули қонунҳо «Дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросимҳо» ва «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълим ва тарбияи фарзанд» бо иштироки бевоситаи мардум сурат гирифт. Дар робита ба ин, ба назари мо, қонунӣ кардани ин амалия дар шакли қабули қонуни мувофиқ мантиқӣ ҳоҳад буд. Парламент намоядаи қонилхукуки ҷомеаи шаҳрвандӣ мебошад, бинобар ин муаззаф аст, ки қонунҳое қабул кунад

⁹⁹ Нудненко Л.А. Конституционные права и свободы личности в России. – М.: Юридический центр Пресс, 2009. – С. 405.

то ҳифз ва ҳимояи хукуку озодиҳои инсон ва шаҳрвандонро дар мадди аввал гузошта бошад.

Қайд кардан ба маврид аст, ки парламент дар доираи фаъолияти худ аз болои фаъолияти мақомоти ҳокимияти иҷроия мақомоти намояндагӣ назорат мебарад. Чунин наъвъи назорат ба принципи низоми худдорӣ ва мувозинат асос ёфтааст. Ҷиҳати ниғахдории чунин тавозун Мачлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун мақоми намояндагӣ на қонунбарор дорои ваколатҳои муайян аст. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи вазъи хукукии узви Мачлиси миллӣ ва вакили Мачлиси намояндагони Мачлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон» муайян менамояд, ки яке аз шаклҳои фаъолияти вакили халқ ин қор бо интиҳобкунандагон мебошад. Вакилон мурочиатҳои интиҳобкунандагонро баррасӣ намуда, ба мақомоти дахлдор пешниҳодҳо мекунад. Тибқи муқаррароти меъёри моддаи 20 қонуни зикргардида шахсони мансбдори мақомоти давлатӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, ташкилоту муассиса ва қорхонаҳо, сарфи назар аз шакли моликиятшон вазифадоранд мурочиати узви Мачлиси миллӣ ва вакили Мачлиси намояндагонро тибқи қонун баррасӣ намуда, аз натиҷаи тадбири андешидашуда ба узви Мачлиси миллӣ ва вакили Мачлиси намояндагон ба таври хаттӣ хабар диҳанд. Ин гувоҳи он аст, ки дар ҳимояи хукуку манфиатҳои поймолшудаи инсон ва шаҳрванд Мачлиси Олӣ нақши муассир дорад.

§ 5. Комиссияи назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба таъмин намудани иҷроӣ ухдадорихон байналмилалӣ дар соҳаи ҳукуки инсон

Ҷумҳурии Тоҷикистон пас аз ба даст овардани Истиқлолияти давлатӣ ба марҳилаи нави инкишофи таърихӣ – бунёди давлати соҳибхитӣ, демократӣ, ҳукукбунёд, дунявӣ, ягона ва иҷтимоӣ ворид гардид. Рушди устувори сиёсату иқтисодӣ ва иҷтимоиву фарҳангии ҷомеа аз самаранокӣ сиёсати ҳукуки ҷумҳури вобастагӣ дорад. Ҳимояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шахрванд, таҳкими қонуният ва тартиботи ҳукуқӣ, пешгирии ҷиноятҳои фаромиллӣ, таъмини рушди устувори иқтисодӣ ва иҷроӣ ҳадафҳои стратеги давлат – таъмини истиқлолияти энергетикӣ, амниятӣ озукаворӣ, раҳой аз бунбасти коммуникатсионӣ, саноатикунонии босуръати кишвар бе таъмини волоияти қонун ва тартиботи ҳукуқӣ ғайримқон аст. Ҳифзи ҳукуку озодиҳои инсон ва шахрванд, ҳимояи манфиатҳои миллӣ, тақвияти соҳибхитӣ ва давлатдорӣ миллӣ, таҳкими идорақунии давлатӣ, ҳифзи саломати аҳоли, рушди маориф ва илм, фарҳанг, қафолати фаъолияти озоди иқтисодӣ, баробарӣ ва ғуноғунии шаклҳои моликият, рушди соҳибқорӣ, таъмини ваҳдати миллӣ ва сулҳу суботи ҷомеа вазифаҳои яқумдараҷаи сиёсати ҳукуки Тоҷикистони соҳибистиқлол мебошанд¹⁰⁰.

¹⁰⁰ Консепсияи сиёсати ҳукуки ҚТ барои солҳои 2018-2028, Фармони Президенти ҚТ аз 6 феввали соли 2018. – № 1005 // Маҳзани мутамакази иттилоотӣ-ҳукуки ҚТ «Адлия». Шақли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 09.08.2022).

Тоҷикистон ҳамчун узви фаъоли эътироф ва тасдиқи санадҳои байналмилалӣ вобаста ба ҳукуки инсон, аз қабилӣ Эъломиаи умумии ҳукуки инсон, Паймони байналмилалӣ оид ба ҳукуқҳои шахрвандӣ ва сиёсӣ, Паймони байналмилалӣ оид ба ҳукуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ, Конвенсия оид ба ҳукуки кӯдак, Конвенсия оид ба ҳукуки маъёбон, Конвенсия дар бораи барҳам додани тамоми шаклҳои табъиз нисбат ба қонун ва ғайра буда, қиҳати таъбиқи онҳо ҷораҳои амалӣ меандешад.

Ҳукумати мамлакат бо мақсади таъмини иҷроӣ ухдадорихон байналмилалӣ дар соҳаи ҳукуки инсон аз 4 марта соли 2002 қарор қард, ки дар назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон Комиссия оид ба таъмини намудани иҷроӣ ухдадорихон байналмилалӣ дар соҳаи ҳукуки инсон таъсис диҳад. Комиссияи мақкур мақмоти байниидораии машваратӣ маҳсуб шуда, қори ҳудро дар асоси низомнома баҳри ҳамохангсозии фаъолияти вазоратҳо ва идораҳо, қорхонаҳо ва ташкилотҳо оид ба таъмини иҷроӣ ухдадорихон байналмилалӣ дар соҳаи ҳукуки инсон равона намудааст.

Комиссияи назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба таъмини иҷроӣ ухдадорихон байналмилалӣ дар самти ҳимояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шахрванд фаъолияти ҳудро тибқи Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва санадҳои дигари меъёрии ҳукуки Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла санадҳои ҳукуки байналмилалӣ эътирофнамудаи Тоҷикистон ва

Низомномаи Комиссияи назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба таъмини иҷрои ухдадорихон байналмилалӣ дар соҳаи ҳукуки инсон¹⁰¹ ба роҳ мондааст.

Комиссия оид ба ҳукуки инсон дорои ваколатҳои васеъ мебошад, ки баҳри ҳимояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд равона гардидааст. Таҳлили ваколатҳои ӯ нишон медиҳад, ки ниҳоди мазкур дар фаъолияти худ ба таври пайваста бо мақомоти қонунгузорӣ, иҷроия ва судӣ дар ҳамоҳангӣ ва робита қарор дорад. Ҳамзамон, ба таври доимӣ барои тақмили механизми миллии ҳимояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд фаъолиятро ба роҳ мондааст.

Ба доираи салоҳияти Комиссия оид ба ҳукуки инсон вазифаҳои асосии зерин дохил мешаванд: робита (ҳамкорӣ бо муассисаҳои байналмилалӣ ва миллий, ки бевосита ё бавосита бо мусоидат ва ҳимояи ҳукуки инсон машғуланд), бозбинӣ (контрол); тақмил додани низоми мақомоти ҳимояи ҳукук ва ҳамоҳангсозии мақомоти давлатӣ оид ба ҳимояи ҳукуки инсон.

Комиссия оид ба ҳукуки инсон, вазифаҳоеро иҷро мекунад, ки амалишавии онҳо барои мусоидат ва ҳимояи ҳукуки инсон равона шудаанд. Ин яке аз хусусияти асосии ниҳоди мазкур мебошад. Бояд қайд кард, ки дар адабиёти ватанӣ доир ба Комиссия оид ба ҳукуки инсон ҳамаҷун

¹⁰¹ Низомномаи Комиссияи назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба таъмини иҷрои ухдадорихон байналмилалӣ дар соҳаи ҳукуки инсон. Бо қарори Ҳукумати ҚТ аз 1 апрели соли 2017 №163 // Маҳзани мутамаרכזи иттилоотӣ-ҳукуки ҚТ «Адлия». Шаkli 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 09.08.2022).

ниҳоди маҳсусгардонидашудаи ҳимояи ҳукук фикру амалиҳои мухталиф вучуд дорад. Як гурӯҳи олимони қайд менамоянд, ки Комиссия оид ба ҳукуки инсон ба низоми ниҳодҳои маҳсусгардонидашуда оид ба ҳимояи ҳукуки инсон шомил нест, чунки он аз ҷониби худ давлат бо мақсади иҷрои ухдадорихон байналмилалӣ дар соҳаи ҳукуки инсон таъсис дода шудааст ва ба фаъолияти он принсипҳои Париж паҳн намешавад. Гурӯҳи дигари олимони Комиссияро ба низоми мақомоти маҳсусгардонидашуда оид ба ҳимояи ҳукуки инсон дохил мекунад, ки мақсади асосии он мусоидат ба таъмин ва роҳияи ухдадорихон байналмилалӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи ҳукуки инсон мебошад. Барои амалӣ намудани ин мақсад, Комиссия дорои як қатор вазифаҳои мебошад, ки ба ҳимояи ҳукук ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд ниҳоронида шудаанд.

Мо ҷонибдори андешаи гурӯҳи дуюм мебошем, зеро мақсад ва таъиноти функсионалӣ, доираи вазифаҳо ва ғайра инсон медиханд, ки Комиссия оид ба ҳукуки инсон ҳамаҷун ниҳоди маҳсусгардонидашуда оид ба ҳимояи ҳукуки инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳисобида мешавад.

Комиссия оид ба ҳукуки инсон дорои ваколатҳои васеъ мебошад. Фаъолияти он ба амалишавии тамоми ҳукукҳои дар санадҳои ҳукукии байналмилалӣ аз ҷониби Ҷумҳурии Тоҷикистон бағавсвибрасида мусоидат мекунад. Қотиботи Комиссия оид ба таъмини иҷрои ухдадорихон байналмилалӣ дар соҳаи ҳукуки инсон Раёсати қафолатҳои ҳукуки инсонии Дастгоҳи иҷроияи Президентии

Чумхурии Тоҷикистон мебошад. Ин раёсат дар доирани вазифаҳои функционалии худ, қабули шахрвандон, мактубҳо ва мурочиати шахрвандонро таҳлил мекунад, сари вақт ба роҳбарият дар бораи ҳолати қор бо мурочиати шахрвандон хабар медиҳад, таклифхоро оид ба тақмили он қорқард мекунад. Қотиботи Комиссия ҳангоми муайян намудани ҳолати вайроншавии ҳукуки инсон дар рафти баррасии арзу шикоятҳои аз шахрвандон ё ташкилотҳои воридгардида, қарор қабул мекунад ва ба мақомоти ваколатдори давлатии дахлдор бо мақсади ҳалли низоиин ин масъалаҳо, равои менамояд. Қарорҳои Комиссия, ки дар доираи салоҳияташ қабул гардидааст, барои ҳамаи мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ ҳатмӣ мебошанд. Баррасии арзу шикоятҳои шахрвандон, ки бевосита ба Қотиботи Комиссия равона мешаванд, яке аз роҳҳои ҳимояи ҳукуки инсон ба шумор меравад.

Яке аз асосҳои, ки самаранокии фаъолияти Комиссияро таъмин менамояд ин имконпазирии ҳамкорин низои мазкур бо мақомоти давлатӣ ва намояндагони ҷомеаи шахрвандӣ мебошад. Чунончи, Комиссия мувофиқи Низомнома «Дар бораи Комиссияи назди Ҳукумати Чумхурии Тоҷикистон оид ба таъмини иҷрои уҳдадорихон байналмилалӣ дар соҳаи ҳукуки инсон», дар амалисозин ваколатҳои худ, метавонад қормандони вазорату идораҳо, мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, намояндагони ташкилотҳои ҷамъиятиро дар омордасозин масъалаҳо, дастурҳо, лоиҳаи қарорҳои Президенти Чумхурии Тоҷикистон, ки дар ҷаласаҳои Комиссия баррасӣ

мешаванд, ҷалб намояд. Ташкилотҳои ғайриҳукумати ҳимояи ҳукуки инсонро дар қори худ ҷалб намуда, онҳоро ба ҳамкории созанда баҳри ҳимояи ҳукуки инсон дар Тоҷикистон равона месозанд. Ҳамзамон, Комиссия таъмини иҷрои уҳдадорихон байналмилалӣ дар соҳаи ҳукуки инсонро таъмин менамояд. Комиссия функсияҳои муноғунро ба ҷо оварда, ҳукук дорад ба мақомоти маънафатдор супориш диҳад, ки иҷрои уҳдадорихоро дар соҳаи ҳукуки инсон ва барқарорсозии ҳукукҳои ноймолқардашударо таъмин намоанд, дар бораи иҷрои ин қорҳо ҳисобот шунавад.

Комиссияи назди Ҳукумати Чумхурии Тоҷикистон онд ба таъмини иҷрои уҳдадорихон байналмилалӣ дар соҳаи ҳукуки инсон низои маҳсусгардонидашудаи давлатӣ онд ба ҳимояи ҳукуки инсон маҳсуб ёфта, он вазифаҳоро иҷро мекунад, ки бевосита барои мусоидат ва ҳимояи ҳукуки инсон равона шудаанд, аз ҷумла, машваратӣ, маърифатӣ ва тафтишоти беғаразона.

Замоне фаро расидааст, ки фаъолияти Комиссияи мазкур дар баҳши ҳимояи ҳукуки инсон пурзӯр қарда шавад. Бо мақсади тақмил додани фаъолияти Комиссия оид ба ҳукуки инсон дар Чумхурии Тоҷикистон, бояд заминаи моддию техникаи он тақвият дода шуда, талабот, муҳлат ва таъризҳои таъйин қардани қормандони он муайян қарда шаванд. Намояндагони ташкилотҳои ғайриҳукумати ва ИАО-и хусусӣ бояд ба ҳайати Комиссия бо ҳукуки машваратӣ аъзо бошанд. Механизми иҷрои тавсияҳои Комиссия бояд тақвият дода шавад, уҳдадорихо ва

функсияҳои аъзои он, тартиби қабули муҷриботи шаҳрвандон дар комиссия муайян карда шавад.

§ 6. Назорати прокурорӣ оид ба риояи қонунҳо аз ҷониби мақомоти ҳокимияти иҷроия

Шакли дигари Ҳимояи маъмурӣ-ҳуқуқӣ (ғайрисудӣ)-и ҳуқуқи инсон назорати прокурорӣ оид ба риояи қонунҳо аз ҷониби мақомоти ҳокимияти иҷроия ба ҳисоб меравад. Ин намунаи механизмҳои Ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон, аз ҷумла механизмҳои давлатии ғайрисудии Ҳимояи рӯ ба инкишоф мебошад. Ҷи тавре ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президентии Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқот бо қормандони прокуратура қайд намуданд: «Мақомоти прокуратура яке аз ниҳодҳои муҳими давлатдорӣ мебошанд, ки фаъолияти онҳо ба ҳифзи арзишҳои ҷомеаи демократӣ, қонуният, тартиботи ҷамъиятӣ, ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, манфиатҳои давлат ва ҷомеа, ошкору пешгирӣ намудани ҳуқуқвайронкуниҳо ва мубориза бо ҷинояткорӣ равона гардидааст»¹⁰². И.Т. Маҳмудов дар навбати худ қайд менамояд: «Прокуратура дар низоми таҷзияи ҳокимият мавқеи мустиқилро ишғол мекунад. Ҷунин мақоми ҳокимияти прокурорӣ ба он имкон медиҳад, ки ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрвандро

¹⁰² Суҳанронии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президентии Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқот бо қормандони мақомоти прокуратура аз 13.03.2018. [Захираи электронӣ] – Манбаи дастрасӣ: <http://president.tj/node/17248> (санни муҷриботи 18.09.2022).

инсбатан босамар таъмин намояд ва ҳифз кунад. Бинобар ин, прокуратура ба сифати мақоми мустиқил ҳуқуқу озодиҳои шаҳрвандонро на танҳо аз рӯи таъйиноти назифавӣ, балки ба сифати шоҳаи мустиқили ҳокимият тавассути низоми мувозинату боздорӣ низ Ҳимоя мекунад»¹⁰³.

Ҷойгоҳи прокуратура дар низоми механизмҳои давлатии Ҳимояи ҳуқуқи инсон таҷассуми худро дар функцияҳои меъбад. Онҳо самтҳои асосии фаъолияти прокуратураро ифода мекунанд, ки бо истифода аз шаклу усулҳои мушаххас дар доираи салоҳиятҳои дақиқ муайяншуда амалӣ карда мешаванд. Вазифаҳо ва самтҳои асосии фаъолияти прокуратура дар Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мақомоти прокуратураи Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 25 июли соли 2005 сабт шудаанд.

Тибқи моддаи 5 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ арзиши олии доранд. Меъёри мазкур талаб мекунад, ки ҳуқуқу озодиҳои инсон на танҳо эътироф ва риоя гарданд, балки мавриди Ҳимояи низ қарор гиранд. Ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд вазифаи давлат ва мақомоти давлатӣ, махсусан мақомоти прокуратура ба шумор меравад. Зеро эълон шудани ҳуқуқу озодиҳои инсон ба сифати арзиши олии ҳоло маънои дар амал таъбиқ шудани онҳоро надорад. Барои дар

¹⁰³ Маҳмудов И.Т. К вопросу о месте прокуратуры Республики Таджикистан в системе разделения властей // Правовая жизнь. – 2013. – № 3. – С. 83

амал татбиқ шудани ҳукуку озодиҳои инсон зарур аст, ки воситаи муассир ва самарабахши амалисозии онҳо вучуд дошта бошад. Яке аз чунин воситаи назарраси таъсиррасонӣ дар татбиқ ва ҳимояи ҳукуки инсон ин прокуратура мебошад, ки дар доираи вазифаҳои асосии худ назорати иҷроии қонунҳоро ба дӯш дорад, ки бад-ин васила ҳукуку озодиҳои инсон ва манфиатҳои ҷомеаи шаҳрвандиро ҳимоя менамояд.

Мавзуи назорат – риояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд аз ҷониби вазорату идораҳо, мақомоти намояндагӣ (қонунгузор) ва иҷроияи ҳокимияти давлатӣ, мақомоти худидоракунӣи шахрак ва деҳот, мақомоти идораи ҳарбӣ, мақомоти назоратӣ, шахсони мансбдорӣ онҳо, инчунин мақомоти идоравӣ, роҳбарони ташкилотҳои тичоратӣ ва ғайритичоратӣ мебошад. Дар ин сурат прокуратура дигар мақомоти давлатӣ ва шахсони мансбдорро, ки риояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрвандро назорат мекунад, иваз намекунад, ба фаъолияти оперативию ҳоҷагидорӣи ташкилотҳо дахлат намекунад.

Ҳангоми иҷрои функцияи мазкур прокурор арзу шикоятҳо ва маълумоти дигарро оид ба риояи нагардидани ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд баррасӣ мекунад ва санҷиш мегузаронад, ба шахсони ҷабрдида татбиқи ҳифзи ҳимояи ҳукуку озодиҳои онҳоро мефаҳмонад, оид ба пешгирӣ ва барҳам додани риояи нашудани ҳукуку озодиҳо, ба ҷавобгарӣ кашида шудани шахсони гунаҳкор ва ҷабронӣ зарари расондашуда ҷораҳо меандешад. Дар ин ҳол

прокурор дар доираи он ваколатҳое амал мекунад, ки хосси фаъолияти ӯ оид ба назорати умумӣ мебошанд. Дар сурати мавҷуд будани асосҳо барои таҳмин кардани он ки риояи нагардидани ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд хусусияти ҷиноятро дорад, прокурор парвандаи ҷиноятиро огоз менамояд ва барои таҳти таъқиби ҷиноятӣ қарор гирифтани шахсони ба ин амалҳо роҳдода мутобиқи қонун тадбирҳо меандешад. Агар ҳолатҳои риояи нагардидани ҳукуки шаҳрванд хусусияти ҳукуквайронкунии маъмуриро дошта бошад, прокурор дар ин бора ба мақом ё шахси мансбдоре, ки ҷабронӣ баррасии парвандаҳои ҳукуквайронкунии маъмуриё ваколатдор аст, хабар медиҳад ва маводи санҷиширо пешниҳод менамояд.

Сохтори прокуратура дар Тоҷикистон марказонидашуда буда он пеш аз ҳама бо зарурати иҷрои вазифаи назоратӣ муайян карда мешавад. Дар механизми умумии назорати давлатӣ прокуратура нақши калидӣ дорад. Дар доираи салоҳияти худ, аз ҷониби мақомоти назоратии худ татбиқи қонунҳоро назорат мекунад, фаъолияти онҳоро муттаҳид ва тақвият мебахшад.

Назорат дар соҳаи ҳокимияти иҷроия яке аз самтҳои асосии фаъолият прокурорӣ мебошад, ки дар адабиёти ҳукукӣ «назорати умумӣ» ном мебаранд, яъне назорат аз болои риояи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва иҷрои қонунҳои дар қаламрави Тоҷикистон амалкунанда аз ҷониби мақомоти иҷроия, вазоратҳо, кумитаву идораҳои давлатӣ ва дигар мақомоти ҳокимияти иҷроия, мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва худидоракунӣ, шахсони

мансбдор, инчунин санадҳои ҳукукӣ, ки ин мақомот ба шахсони мансбдор баровардаанд.

Прокурор, инчунин Ҳимояи ҳукуку манфиатҳои қонунии шахсонро, ки аз ҷиноятҳо ва амалҳои шахсони дигар дар мурофиа иштирокунанда ҷабр дидаанд, таъмин мекунад, ҷиҳати Ҳимояи ҳифзи ҳаёт, саломатӣ, шарону шараф ва молу мулки онҳо ҷораҳои дахлдор меандешад. Бо максоди таъмин намудани ҷуброни зарари моддии дар натиҷаи содиршавии ҷиноят расонидашуда прокурор даъвои граждании пешниҳод менамояд ё даъвои граждании пешниҳоднамудаи ҷабрдидаро дастгирӣ мекунад. Прокурор сари вақт андешида шудани ҷораҳои ба таъмин даъвои граждании пешниҳодшуда ё эҳтимол дар оянда пешниҳодшаванда равонагардидаро назорат мекунад. Назорати прокурорӣ оид ба риояи ҳукуку манфиатҳои қонунии шахсоне, ки нисбат ба онҳо таъкиботи ҷиноятӣ анҷом дода мешавад – гумонбаршаванда ва айбдоршаванда мавқеи хосро дорост. Прокурор уҳдадор аст ба ин гуна шахсон фаҳмонда додани ҳукуқ ва имкониятҳои амалисозии воқеии онҳоро назорат кунад. Мақомоти прокуратура назорати ҷиддӣ мебарад, то ки мақомоти таҳқиқ сари вақт ба ҷиноятҳои содиршуда воқуниш нишон диҳанд ва ба ҷиноятҳои содиршуда бақайдгирии онҳо роҳ надиҳанд.

Санадҳои прокурорӣ дар ҷараёни амалисозии назорати таҳқику тафтиши пешакӣ инҳоянд: дастур, қарор, пешниҳод ва таъйинот. Амалисозии ҷунин ваколатҳо дар баробари ваколатҳои дигари назорати прокурорӣ, дар

қимбатҳои бо мустиқлияти мурофиагии муфаттиш, қимматҳои зич бо мақомоти таҳқиқ, ошкоркунии бомуваффақияти ҷиноятҳо, баргараф намудани сабабу шароитҳои ба содиршавии онҳо мусоидаткунандаро баҳолат медиҳад.

Самти дигари назорати прокурорӣ назорати иҷроӣ қонунҳо аз ҷониби маъмурияти мақомоту муассисаҳои иҷроӣ ҷазо ва ҷораҳои дигари хусусияти маҷбуридоштаи таъйиннамудаи суд аз ҷониби маъмурияти ҷойҳои маҳрумӣ аз озодӣ ҳисобида мешавад.

Ҳамон тавре қайд намудем, прокуратура дар механизмҳои давлатии Тоҷикистон функсияи мақоми махсуси назорати иҷро мекунад, ки самтҳои асосии фаъолияти он мебошад, яъне бо истифода аз шаклу усулҳои дақиқ муайяншуда салоҳияти худро амалӣ кунад. Мақомоти прокуратура дар доираи салоҳияти худ «назорат ба риояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шахрванд, ки арзиши олии эътироф гардидаанд, риояи онро аз тарафи ҳамаи сохторҳо ва шахсони мансбдор, инчунин мақомоти роҳбарикунанда ва роҳбарони ташкилотҳои тижоратӣ ва таърифиҷоратӣ, амалӣ менамояд»¹⁰⁴. Назоратро аз болои риояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шахрванд амалӣ намуда, мақомоти прокуратура дигар мақомоти давлатӣ ва шахсони мансбдорро, ки ин соҳаро назорат мекунад, иваз намекунад.

¹⁰⁴ Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мақомоти прокуратураи Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 25 июли соли 2005 тахти №107 // Маҳзани муттамаркази иттилоотӣ-ҳукукӣ «Адлия». – Шакли 7.0. Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиғат: 24.04.2018).

Академик М.А. Махмудзода қайд менамояд, ки «яке аз ҳадафҳои назорати прокурори ро таъминии волияти қонун, ягонагӣ ва мустақкамгардонии қонуният аз ҷониби инсон амалисозии ҳукуку озодиҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва дигар ҳукуку озодиҳои ташкил мемиҳанд»¹⁰⁵.

Прокурор инчунин ҳукук дорад ба мақомот ё шахси мансабдор, ки санади поймолкунандаи ҳукуки инсон қабул кардааст, ё ба мақомоти болоӣ ё шахси мансабдори болоӣ нисбат ба кирдори мақомот ва шахси мансабдор эътироз баён кунад ё тибқи қонунгузори мурофиавии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба суд мурочиат намояд. Прокурор ҳукук дорад ба он мақомот ё ба шахси мансабдор, ки барои бартараф кардани қонуншиканӣ вақолатдор аст, дархост пешниҳод кунад. Дар ин ҳолат мақомот ва шахси мансабдори болоӣ тибқи тартиби тобеият дар назар дошта шудаанд. Прокурор ҳукук дорад ба шахси мансабдор дар бораи ғайри қобили қабул будани вайрон кардани қонун огоҳӣ диҳад. Боз як салоҳияти муҳими прокурорро қайд кардан зарур аст: вай ҳукук дорад шахсоне, ки ғайриқонунӣ ба ҳабси маъмурий қашида шудаанд озод намуда, дар ин ҳусус қарори дахлдор қабул намояд.

Қонун инчунин муқаррар кардааст, ки қарорҳо ва талаботи прокурор оид ба таъбиқи тартиб ва шароити ҳабси муқарраркардаи қонун барои боздоштшудагон,

¹⁰⁵ Махмудов М., Худоев Б. Мақомоти хифзи ҳукуки Тоҷикистон. – Душанбе: ЭР-граф, 2012. – С. 171-173.

маҳбусон, ашхосе, ки ба ҷораҳои маҷбурий қашида шудаанд ё дар муассисаҳои психиатрии судӣ ҷойгиранд, бояд аз ҷониби маъмурияти муассиса ҳатмӣ иҷро карда шаванд¹⁰⁶. Дар байни самтҳои фаъолияти мақомоти прокуратура самти назорат ба риояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд аз лиҳози маглаб ва ҳаҷм ҳеле қалон мебошад. Гузашта аз ин, прокурор ҳангоми фаъолияти худ дар самтҳои гуногун бо ҳукуки инсон сару қор мегирад. Чунки объектҳои асосии назорат бо инсон алоқаманд буда, аз тарафи прокурор назорат карда мешавад, ки то ҷӣ андоза онҳо ҳукук ва озодиҳои инсонро шаҳрвандро риоя намуда истодаанд¹⁰⁷. Дар бораи пурзӯр намудани назорати риояи ҳукук ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд Прокурори генералӣ чандин нишододҳо ба тасвиб расонида, аз прокурорҳои тобеаш талаб намудааст, ки дар ин соҳа назоратро қатъӣ ва ҷиддӣ ба роҳ монанд.

Дар самти назорати риояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд прокурор ба чанд усул қори худро ба роҳ мемонад: яқум, ӯ метавонад бо ташаббуси худаш дар асоси нақшаи қори қорхонаву муассисаҳо, ташкилоту идораҳо, мақомоти давлатиро назорат намуда, қонуншиканиҳоеро ошқор намояд, ки дар натиҷа ҳукук ва озодиҳои инсонро шаҳрванд зарар дидааст. Дар чунин ҳолат прокурор уҳдадор аст, ки ҳолатҳои қорро муайян намуда, баҳри барқарор намудани ҳукукҳои вайроншуда

¹⁰⁶ Конституционное право / Под ред. В.В. Лазарева. – М., 1998. – С. 454.

¹⁰⁷ Искандаров З.Х. Ҳукуки инсон ва механизми миллии ҳимояи он. – Душанбе: Эҷод, 2006. – С. 114-117.

чораҳои мушаххас андешад. Яъне, ӯ метавонад вобаста аз характери кунуншиканӣ яке аз санадҳои таъсиррасонии прокурорӣ (эътироз, пешниҳод, қарор, амр)-ро таҳия намояд ва барои иҷроӣ раван намояд, дуюм, дар ҳаёт бисёр ҳолатҳое ба назар мерасанд, ки шахс аз амал ва ё қарори шахси мансабдори мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва ё ташкилоту идора ва ё шахсони мансабдор зарар мебинад. Мисол, шахс беасос ва ё ғайриқонунӣ аз қор озод карда шуда, бо ҳамин ҳуқуқҳои конституционии ӯ ба меҳнат поймол карда мешавад. Агар ин шахс ба прокурор муроҷиат намояд, прокурор дар натиҷаи санҷиш ба ҳулосае ояд, ки шахс воқеан беасос аз қор озод карда шудааст, ӯ нисбат ба фармони роҳбари қорхона эътироз меорад. Эътирози прокурор тибқи моддаи 25 Қонуни конституционӣ «Дар бораи мақомоти прокуратураи ҚТ» бояд ҳатман аз тарафи шахси мансабдор дар муҳлати 10 шабонарӯз баррасӣ карда шуда, аз натиҷааш ба прокурор ба тариқи ҳаттӣ хабар дода мешавад; сеюм, прокурор ҳангоми назорат аз болои фаъолияти фаврию ҷустуҷӯӣ ва таҳқиқи тафтишот кӯшиш менамояд, ки ҳуқуқҳои инсон ва шаҳрванд поймол карда нашуда, дар сурати таҳлиди таҷовуз ба ҳуқуқҳои пешии роҳи онро мегирад. Бинобар ҳамин ҳам қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи фаъолияти фаврию ҷустуҷӯӣ ва мурофиавии ҷиноятӣ назорати прокурориро чун қафолати риояи ҳуқуқи инсон муайян намудааст. Мисол, дар фаъолияти фаврию ҷустуҷӯӣ бе иҷозати прокурор гузаронидани

ҷорасое, ки ба ҳуқуқҳои конституционӣ оид ба сирри муқотибот, суҳбатҳои телефонӣ, муроҷиат, муқобилот, дахлнопазирии манзил даҳолат менамоянд, манъ аст, ба ҷуз аз ҳолатҳои таъхирнопазир будани гузаронидани он. Ё ҳангоми таҳқиқ ва тафтишоти пешакӣ прокурор асоснок ва қонунӣ будани дастгиркунӣ ва ҳабси пешақиро месанҷад, то ки ҳуқуқ ба озодӣ ва дахлнопазирии шахсияти инсон поймол карда нашавад. Танҳо дар сурати риоя намудани асос, шарт ва тартиби татбиқи ҳабси пешакӣ ба он иҷозат медиҳад.

Прокурор инчунин барои боздошту нигоҳдорӣ дар хонаҳои қабулу тақсимкунӣ, муқаррар намудани назорат ба рафтори шахси аз ҷазо озод кардашуда ва ҳабси амвол, ки ба маҳдуд кардани ҳуқуқи қафолатҳои конституционии шаҳрвандон вобастаанд, баъди омӯзиши маводи пешниҳодшуда ва мавҷуд будани асосҳои қофӣ иҷозат медиҳад. Прокурор уҳдадор аст, ки шахсони ғайриқонунӣ дар хонаҳои нигоҳдорӣ муваққатӣ ва изолятатори тафтишотӣ қарордоштаро озод намояд.

Ҳамин тариқ, низоми васеи маъмурию ҳуқуқии ҳимояи ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ шуда, ба шаҳрвандон, хориҷиён ва шахсони бешаҳрванд имкон медиҳад, ки ҳуқуқҳои худро дар сурати вайрон кардани онҳо аз ҷониби мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдори онҳо таъмин кунанд. Ҳамзамон, аз ин бармеояд, ки як қатор муқаррарот ва функсияҳои ин низомии ҳимояи ҳуқуқи инсон ислохотро талаб мекунад то самаранокӣ вазифаҳои дар наздашон гузошташударо

босифат ва саривакт иҷро наоянд. Муқарраротҳои зикргардида нишон медиҳанд, ки Ҷаъолияти мақомоти прокуратураро ҷунин шаклҳои амалигардии вақолатҳои прокуратура дар самти Ҷимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд ҷудо намудан мумкин аст: баргарафсозии бевоситаи вайроншавии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд; пешгирии содир шудани вайроншавии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон; муроҷиати прокуратура ба мақомоти салоҳиятдори дахлдор ва шахсони мансабдор дар шакли пешниҳод ва эътироз бо дархости қабули ҷораҳои зарурӣ оид ба вайронгардии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд.

§ 7. Адвокатура ҳамчун воситаи муҳими Ҷимояи ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд

Адвокатура дар байни дигар ниҳодҳои Ҷимояи ҳуқуқи инсон, ки Ҷаъолияташон ба Ҷимояи ниғаронида шудааст, ҷойгоҳи махсусро ишғол менамояд. Вазифаи асосии адвокатаура расонидани ёрии ҳуқуқӣ мебошад, ки бевосита дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда шудааст. Моддаҳои 19 ва 92-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон истилоҳҳои адвокат ва адвокатаураро таҳким бахшида, вазифаи онҳоро бо дастгиркунии ҳаби пешакӣ, тафтишот ва баррасии судии парвандаҳо вобаста меоданд. Агар Конститутсияи мавҷудияти адвокатаураро пеш аз ҳама бо муроғияи ҷиноятӣ вобаста шуморад, вай ҳамзамон муроғияҳои граждани, маъмури, иқтисодӣ ва

конститутсиониро низ дар назар дорад. Дар заминаи меъёрҳои Конститутсия ва тақвият бахшидан ба он Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи адвокатаура ва Ҷаъолияти адвокатаӣ» аз 18 марти соли 2015 қабул шудааст, ки асосҳои ҳуқуқии Ҷаъолияти адвокатаӣ, ҳуқуқу уқаддорихои адвокатаҳо ва ташкили адвокатаураро муқаррар мекунад. Мутобиқи моддаи 1 ин Қонун адвокатаура дар Ҷумҳурии Тоҷикистон – иттиҳоди касбӣ, ки дар он адвокатаҳо бо мақсади расонидани ёрии ҳуқуқӣ муттаҳид шудаанд, маънидод мегардад. Адвокат Ҷимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии шахси воқеию ҳуқуқиро амалӣ гардонида, ғояҳои инсондӯстӣ, адолат ва қонуниятро таҷассум менамояд.

Адвокатаура танҳо бо мақсади расонидани ёрии ҳуқуқӣ, Ҷимоя намудани ҳуқуқ ва манфиатҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ ташкил карда шуда, дар низоми Ҷаъолияти ҳуқуқ-Ҷимоявӣ мавқеи сазовор дорад. Адвокатаура ташкилоти соҳибқорӣ набуда, ифодагари ғояҳои башардӯстона, адолат ва қонуният мебошад.

Ҷаъолияти адвокатаӣ ҳамчун Ҷаъолияти касбӣ таъсиф мешавад. Он аз тарафи шахсоне, ки мақоми адвокатаиро соҳиб шудаанд, бо мақсади расонидани ёрии ҳуқуқии таҳассусӣ ба шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, Ҷимояи ҳуқуқҳои онҳо, озодӣ ва манфиатҳои қонунии онҳо, инчунин таъмин намудани дастрасӣ ба адолати судӣ амалӣ карда мешавад. Зимнан ёрии ҳуқуқӣ таҳассусӣ ва касбӣ буда, аз ҷониби адвокатаҳо баҳри Ҷимояи ҳуқуқ,

озодӣ ва манфиатҳои қонунии шахсони воқеӣ ва ҳукукӣ бо истифода аз воситаҳо ва роҳҳои қонунӣ расонида мешавад. Адвокат оид ба масъалаҳои ҳукукӣ маслиҳат медиҳад, ҳуҷҷатҳои хусусияти ҳуқуқидоштаро ба тартиб медиҳад, ба сифати намояндаи шахсони воқеӣ ва ҳукукӣ дар муқофиаи судии конституционӣ, граждонӣ, маъмурий, иқтисодӣ, ҷиноятӣ иштирок мекунад, ба сифати химоячии гумонбаршуда, айбдоршаванда, судшаванда, маҳкумшуда ва сафедшаванда дар муқофиаи ҷиноятӣ судӣ, инчунин шахсони ҳукукӣ дар баррасии парвандаҳои иқтисодӣ иштирок мекунад, манфиатҳои шахсони воқеӣ ва ҳукукӣ дар мақомоти давлатӣ, судҳо ва мақомоти хифзи ҳукукӣ давлатҳои хориҷӣ, судҳои байналмилалӣ, мақомоти ғайридавлатии давлатҳои хориҷӣ ҷонибдорӣ ва химоя мекунад¹⁰⁸.

Ҷаъолияти адвокатура ҷун иттиҳодияи ҳукукдонҳои касбӣ баҳри химояи манфиатҳои муштарӣ равана шуда, бештар характери хусусӣ дорад.

Ҷамин тарик, адвокатура ин иттиҳодияи ихтиёрии ҳукукшиносони касбие мебошад, ки баҳри расонидани ёрии ҳукукӣ бо максоди химояи манфиатҳои қонунии шахсони ҳукукӣ ва воқеӣ таъсис дода шудааст. Моҳияти адвокатура ҷун ташилот аз он иборат аст, ки вай баҳри химояи манфиатҳои давлат ва ё ҷаъолияти давлатӣ

¹⁰⁸ Ниг.: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи адвокатура ва ҷаъолияти адвокати» аз 7-уми январӣ соли 2015 // Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2015. – № 3. – М. 204

(адолати судӣ, тафтишот, ҷаъолияти ҳукукмуҳофизавӣ) ташикл нашуда, максоди химояи манфиатҳои хусусиро дорад¹⁰⁹.

Адвокатура вазифаҳои тавассути адвокати алоҳида бо роҳи ба амал баровардани ҷаъолияти адвокати ба иҷро мерасонад. Мазмуни ҷаъолияти адвокати рамуқҳои гуногуни ёрии ҳукукӣ, ки аз тарафи адвокат ба муштарӣ расонида мешавад, ташикл менамояд.

Моқдаи 6 Қонун рамуқҳои ёрии ҳукукӣ, ки адвокати мерасонанд, ҷунин муайян намуқдааст:

- додани маслиҳату тавзеҳот, маълумоти шиғоҳӣ ва қатъӣ оид ба масъалаҳои ҳукукӣ;
- тартиб додани ариза, шиқоятнома, дарҳост ва дигар ҳуҷҷатҳои дорои хусусияти ҳукукӣ;
- гирифтани маълумотҳо, ҷамъ намуқдани далелҳо ва тайёр намуқдани ҳуҷҷатҳо барои баррасӣ ва ҳал қардани онҳо мувофиқи тартиби муқарраршуда;
- ба ҷо овардани вазифаи рамуқдагӣ оид ба парвандаҳои граждонӣ, парвандаҳои ҳукуквайронқунҳои маъмурий ва наваҳҳои дигари парвандаҳо;
- иштирок дар муҳоқимаи парвандаҳои ҷиноятӣ, ҳангоми баррасии баҳсҳои ҳоҷагӣ дар суд ва дар суди конституционӣ ба сифати рамуқдагон;
- инчунин иштирок бо тарзҳои дигаре, ки ҳилофи қонунгузори ҷорӣ рамуқбошанд¹¹⁰.

¹⁰⁹ Исқандаров З.Ҷ. Ҷукукӣ инсон ва механизми миллии химояи он. – Душанбе: Эҷод, 2006. – С. 114-117.

Тавре мушохида мешавад, адвокатура ваколатҳои дорад, ки тавассути онҳо адвокатҳо дар амалӣ гардонидани функциҳои ҳуқуқҳимоявии давлат иштирок мекунанд. Бо вучуди ин, адвокатура субъекти ғайридавлатии ғаёлияти химояи ҳуқуқ мебошад. Мутобиқи моддаи 6 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи адвокатура ва ғаёлияти адвокатӣ», адвокатура ниҳоди ҷомеаи шаҳрвандӣ мебошад ва ба низоми мақомоти давлатӣ, мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва худидоракунии дохил намешавад.

Аз ин рӯ, қонунгузорӣ намуҳҳои ёрии ҳуқуқро муайян намуда доираи онҳоро маҳдуд наменамояд. Яъне, адвокатҳо метавонанд аз тарзҳои гуногуни ғаёлият баҳри химояи ҳуқуқ ва манфиатҳои муштариашон истифода намоёнд, ба ҷуз аз усулҳое, ки қонунгузорӣ манъ намулдааст.

Аҳаммияти иҷтимоии адвокатура дар расонидани ёрии ҳуқуқӣ ва химоя намудани ҳуқуқ ва манфиати муштариён зохир шуда, дар шароити эълон намудани давлати демократию ҳуқуқбунёд дучанд мегардад¹¹⁰. Мураккабии муносибатҳои ҷамъиятӣ дар замони ислоҳоти ҳуқуқӣ ва эъмори давлати ҳуқуқбунёд, қабули шумораи зиёди санадҳои меъёрию ҳуқуқро тақозо менамояд, ки дар

¹¹⁰ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи адвокатура ва ғаёлияти адвокатӣ» аз 18 марти соли 2015, №1182 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2015. – № 3. – М. 204.

¹¹¹ *Искандаров З.Х.* Ҳуқуқи инсон ва механизми миллии химояи он. – Душанбе: Эҷод, 2006. – С. 114-117.

таъбиқи дурусти он нақши адвокатҳо – ҷун ҳуқуқшиносони касбӣ ҳеле калон аст.

Масъалаи мансубияти адвокатура ба механизмҳои ғайрисудии химояи ҳуқуқи инсон бо дарназардошти бисёрҷанба будани ҳуди ғаёлияти ҳифзи ҳуқуқӣ ва гуногунии субъектони он мебояд ҳал намуд. Ба андешаи мо, ақидаи он муаллифон, ки ба механизмҳои ғайрисудии химоя ҳуқуқи инсон ворид кардан қобили қабул аст¹¹². Ҷеро новобаста аз он ки адвокатура ғаёлияти озод ва берун аз сохтори давлатӣ амал менамоянд, аммо барасмиятдарорӣ ва дар назди мақомоти давлатӣ ҳисоботдиҳанда будани он водор менамояд, ки онро ҳамчун механизми маъмурии химояи ҳуқуқи инсон маъриди омӯзиш қарор диҳем. Қайд кардан бамаврид аст, ки адвокатура дар миёни дигар механизмҳои химоя, ки ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрвандро химоя менамоянд, мақоми махсусро доро мебошад. Расонидани ёрии ҳуқуқӣ уҳдадории ягона ва таъиноти конститутсионии он ба ҳисоб меравад. Дар натиҷаи таҳқиқи қонунгузорӣ ва амалияи ҳуқуқтаъбиқкунӣ, ба ҳулосае омадем, ки адвокатура ба низоми механизмҳои химояи давлатии

¹¹² Ниг.: *Банков А.Г., Рагинский А.Ю., Муромец О.Ф.* Правовое воспитание в процессе правоохранительной практики // Организация и эффективность правового воспитания. – М., 1983. – С. 178-182; *Королева Л.Н.* Органы общественной самостоятельности и их взаимодействие с органами внутренних дел в укреплении общественного порядка и борьбе с правонарушениями: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1990; *Кваша Л.Ф.* Негосударственные субъекты правоохранительной деятельности в Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1996; *Мариценко В.В.* Проблемы становления негосударственной правоохранительной системы // Право. – 1997. – № 1.

хукук ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд шомил мебошад, ки аз мавҷудияти маҷмуии усулҳо ва расмиётҳои ҳукукии муайяни баамалбарории адолати судӣ шаҳодат медиҳад, ки тавассути онҳо бояд манфиатҳои шаҳрвандӣ ва давлат ҳимоя карда шаванд.

МАВЗУИ 7.

НИҲОДИ ВАКОЛАТДОР ОИД БА ҲУКУКИ ИНСОН ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

§1. Таърихи ташаккули ниҳоди Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Дар шароити эъмори давлати ҳукуқбунёд ва ҷомеаи шаҳрвандӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар баробари мақомоти судӣ, ки фаъолияти он бевосита ба ҳимояи ҳукуки инсон равона шудааст, инчунин ниҳодҳои давлатии ғайрисудии махсусгардонидашуда ташақкул ёфтааст, ки онҳо низ баҳри ҳимояи ҳукуки инсон фаъолият менамоянд. Онҳо фаъолияти худро чун унсурҳои ҳатмии ҷомеаи шаҳрвандӣ дар якҷоягӣ бо давлат ба амал мебароранд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба сифати ниҳодҳои махсусгардонидашудаи ҳимояи ҳукук Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон, Ваколатдор оид ба ҳукуки кӯдак ва Комиссия оид ба ҳукуки инсон баромад мекунанд.

Шакли маъмули механизмҳои ғайрисудии ҳимояи ҳукуки инсон ин падидаи Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон мебошад. Ташаккули падидаи Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон имконоти ҳимояи ҳукуки инсонро фароҳам намуд, ба ӯ носитаи иловагии ғайрисудиро оид ба барқарорсозии ҳукуқҳои вайронгардида фароҳам овардааст. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тарҳи президентии ташаққули

падидаи мазкур интихоб гардидааст, ки ба он имкон медихад, ки ба низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ ворид карда шавад. Таъиноти он ифодагари ин аст, ки назоратро ба фаъолияти мақомоти давлатӣ тавассути ҳамкориҳои мутақобила бо шаҳрвандон амалӣ менамояд. Қайд кардан ба маврид аст, ки ваколат ва вазифаҳои Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон ду самтро дар бар мегирад. Самти якум – ҳуқуқи барқарорсозӣ, яъне дар уҳдадории Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон фаъолияти марбут ба риоя ва барқарорсозии ҳуқуқ ва озодиҳои вайронгардидаи инсон ва шаҳрванд шомил мебошад. Самти дуюм – маърифатӣ-иттилоотӣ мебошад. Ин самт дар фаъолияти марбут ба тақмили қонунгузории ҚТ дар самти ҳуқуқи инсон ва мусоидат намудан ба инъикосгардони хуччатҳои байналмилалӣ дар самти ҳуқуқи инсон дар қонунгузории миллий ифода меёбад.¹¹³ Ҳамчунин, дар фаъолияти Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон диққати ҷиддӣ ба масъалаи маърифати ҳуқуқии шаҳрванд чун дар самти донишҳои умумӣ оид ба ҳуқуқи инсон ва ҳамчунин, нисбат ба шакл ва воситаҳои Ҳимояи онҳо дода мешавад.

Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсиси ниҳодҳои махсусгардонидашудаи ғайрисудии Ҳимояи ҳуқуқи инсон падидаи нав буда, ба даврони Истиқлоли давлатӣ рост меояд. Новобаста аз ин, решаҳои чунин ниҳодҳо ба умқи

¹¹³ Камолов Ш.Х. Танзими ҳуқуқӣ-конститутсионии падидаҳои Ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: автореферати диссертатсияи барои дарёфти дараҷаи илми номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ. – Душанбе, 2019. – С. 44-46.

таърих рафта мерасад. Халқи тоҷик дар масири таърих ба падидаҳои чун адолат, озодӣ ва баробарӣ доимо арҷ гузоштааст. Шаҳодати ин гуфтаҳо таҷрибаи ҳуқуқсҷодкунии миллати тоҷик ва ниҳодҳои, ки тули таърих дар ин сарзамин вучуд доштанду ҳуқуқи дигаронро Ҳимоя мекарданд, ба ҳисоб меравад. Мавҷудияти ниҳодҳои Ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсонро қанӯз муҳаққиқони бузурги дунёи қадим асоснок карда буданд. Чунончи дар сарзамини таърихии тоҷикон ниҳодҳои Ҳимояи ҳуқуқ бо унвони «баррасии оммавии шикоят аз ҷониби шох дар майдон» ва девони «мазолим» вучуд доштанд. Агар «баррасии оммавии шикоят аз ҷониби шох дар майдон» одати мукаррарии шохон ба ҳисоб равад, пас, девони «мазолим» на одат, балки ниҳоди расмӣ-давлатии Ҳимояи ҳуқуқи одамон ба ҳисоб мерафт. Албатта, ниҳодҳои он замон аз ниҳодҳои замони муосир куллан фарқ мекарданд. Аммо онҳо барои ташкил ва фаъолияти ниҳодҳои замони муосир ҳамчун замина хизмат намудаанд.

Шакли паҳнгардидаи механизми Ҳимояи ҳуқуқи инсон дар шароити муосир, ки он ҳамчун шакли ғайри-судии Ҳимояи ҳуқуқи инсон амал мекунад, ин Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон мебошад. Масъалаи Ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон дар давлати ҳуқуқбунёд дар мадди аввал меистад. Ҳимояи ҳуқуқи озодиҳо тавассути воситаҳои гуногун ба роҳ монда мешавад, ки миёни онҳо ниҳодҳои махсусгардонидашудаи давлатӣ нақши муҳим доранд. Муносибатҳои мутақобилаи шахс ва давлатро на танҳо

хукук ва озодиҳои эътирофгардида ва дар қонунгузорӣ мустақамшуда, балки сатҳи муносиби таъмин ва ҳимояи онҳо муайян менамояд.

Кафолати ҳукуки инсон ҳамчун хусусияти муҳим ҷудонопазири давлати ҳуқуқбунёд, на танҳо дар сатҳи меъёрҳои ҳуқуқ мустақам намудани он, балки амалишавии воқеиро талаб менамояд. Дарвоқеъ, таъминии ҳуқуқ ва ҳимояи он ба сифати омили муайянкунандани ҳосияти демократии ҳокимият дар давлати ҳуқуқбунёд баромад мекунад. Бинобар ин, яке аз мушкilotи асосии давлатҳои муосири демократӣ муқаммал намудан ва дар сатҳи зарурӣ ба роҳ мондани ниҳодҳои махсусгардонидашуда оид ба ҳимояи ҳукуки инсон ва самаранокӣ фаъолияти онҳо ба ҳисоб меравад.

Тибқи тавсияҳои созмонҳои байналмилалӣ дар солҳои охир (аз ҷумла, тавсияҳои Кумита оид ба ҳукуки инсонии СММ) тавачҷуҳи бештар ба таҳияи механизмҳои ғайрисудии ҳимояи ҳукуки инсон дода мешавад. Ин муассисаҳо барои тақмили механизмҳои мавҷудаи ҳимояи маъмурий-ҳуқуқӣ ва судӣ пешбинӣ шудаанд. Чунки, ҳукуки инсон ин дастоварди умумии инсоният буда, ташкилотҳои байналмилалӣ дар ташаққули он нақши муассир гузоштаанд¹¹⁴. Ислоҳоти институтсионалӣ, ки бо мақсади таҳким бахшидани механизмҳои ҳимояи ҳукуки инсон амалӣ карда мешаванд, дар рушди ҳукуки инсон нақши муҳим доранд. Яке аз қадамҳои устувори Ҷумҳурии

¹¹⁴ Мизрбов Ш.Ш. Фаъолияти СММ дар самти ҳимояи ҳукуки кӯдак // Давлатшиносӣ ва ҳукуки инсон. – 2019. – №3 (15). – С. 63-70.

Тоҷикистон дар ин самт таъсис додани мансаби Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон мебошад, ки дар фаъолияти худ баҳри рушди ҳукуки инсон ҷораҳои дахлдорро андешида истодааст.

Тоҷикистон ҳамчун як ҷузъи ҷудонашавандаи ҷомеаи ҷаҳонӣ зарурати таъмини соҳибхтиёрӣ ва рушди давлатиро дарк намуда, ҳукуку озодиҳои инсонро ҳамчун арзиши оӣ эътироф намуда, қарорҳои қабулкардаи Ассамблеяи Генералии СММ-ро аз рӯи уҳдадорӣҳои байналмилалии худ риоя ва иҷро менамояд¹¹⁵.

Масъалаи таъсиси ниҳоди Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон ҳанӯз ҳангоми таҳияи конститутсияи нави Тоҷикистони соҳибхтиёр дар солҳои 1991-1994 ба вучуд омада буд¹¹⁶. Аммо солҳои аввали истиқлолият ташаққули ин ниҳод бо монеаҳои мушкilotи дар натиҷаи ҷанги шаҳрвандӣ пешомада рӯ ба рӯ гардид. Бо барпо намудани сулҳ ва бунёди низоми идоракунии давлатии қомил, дар заминаи принсипҳои демократӣ ва ҳуқуқӣ, бо эътирофи ҳукуки инсон ҳамчун арзиши олии конститутсионӣ, тасвиби санадҳои ҳукукии байналмилалӣ оид ба ҳукуки инсон, раванди таъсиси ниҳоди Ваколатдор суръат гирифт. Бинобар ин андешаҳо дар бораи таъсисёбии Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон дар Тоҷикистон дубора соли 1999, вақте аввалин

¹¹⁵ Ҳамон ҷо.

¹¹⁶ Исқандаров Ш.Ф. Ташаққули ниҳодҳои махсусгардонидашудани давлатӣ оид ба ҳимояи ҳукуки инсон дар Тоҷикистон: автореферати диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ. – Душанбе, 2018. – С. 21-23.

Конфронси байналмилалӣ дар шаҳри Душанбе оид ба мавзуи «Рушди минбаъдаи ҳукуки инсон дар Тоҷикистон нақш ва фаъолияти ниҳоди омбудсмен» баргузор гардид, ба миён гузошта шуд. Дар кори Конфронс омбудсменҳои амалкунандаи Аврупо ва Осиё (Норвегия, Полша, Словения, Покистон), инчунин намоёндагонии институтҳои демократии ҳукуки инсон аз кишварҳои ИДМ (Қирғизистон ва Ўзбекистон) иштирок намуданд. Иштирокдорон ба мувофиқа расиданд, ки корҳо оид ба баланд бардоштани эътибор ва аҳамияти ин ниҳод миёни аҳоли ба роҳ монда шаванд.

Пас аз чанд сол моҳи феввали соли 2006 дар пойтахти Ҷумҳурии Тоҷикистон дуюмин Конфренсияи байналмилалӣ дар мавзуи «Рушди таъсиси ниҳоди милли оид ба ҳукуки инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» баргузор гардид. Дар кори конференсия зиёда аз 80 нафар, аз ҷумла намоёндагонии ҳукумат, парлумон, вазорат ва идораҳо, судяҳо, мақомоти хифзи ҳуқуқ, аҳли илм, ҳамзамон кормандони ташкилотҳои ғайриҳуқмагии миллий ва байналмилалӣ, ташкилотҳои байналмилалӣ иштирок доштанд. Баромадкунандагон ва иштирокчиён муҳим будани таъсис ва мавқеи ниҳоди омбудсменро дар мустаҳкамкунии демократия ва волоияти қонун дар ҷумҳурӣ таъкид намуданд.

Шомилишавии Тоҷикистон ба СММ зарураги мутобиқ сохтани қонунгузории Тоҷикистонро ба меъёрҳои байналмилалӣ дар соҳаи ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд пеш овард.

Комиссари Олии СММ оид ба ҳукуки инсон – Луиза Арбор бо мақсади пайвастании Ҷумҳурии Тоҷикистон ба як қатор давлатҳо – ҷустуҷӯгарон дар соҳаи ҳукуки инсон, моҳи апрели соли 2007 ба Ҳукумаати Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод кард, ки ниҳоди омбудсменро таъсис диҳад. Ҳамзамон, вай изҳор дошт, ки «ин як механизми миллий хоҳад буд, ки тибқи принципҳои мустақилият, шаффофият ва ошкорбаёнӣ фаъолият хоҳад кард». Вай инчунин пешниҳод кард, ки Дафтари ҳукуки инсони СММ омода аст дар таъсиси ин ниҳод кумак намояд, то он дар муддати кӯтоҳтарин тибқи принципҳои меъёрҳои ҳукуки байналмилалӣ ба фаъолият шуруъ кунад.

Фаъолияти ниҳоди Ваколагдор оид ба ҳукуки инсон (Омбудсмен) дар Ҷумҳурии Тоҷикистон солҳои 90-ум, нақте ки вазъи ҷамъиятию сиёсӣ дар Тоҷикистон муътадил гашт, шуруъ гардид. Аммо ташаккули ниҳоди Ваколагдор оид ба ҳукуки инсон аз давлат муҳайё намудани шароити зарурии демократиро барои фаъолияти худ талаб мекард. Бинобар ин бо муҳайё гардидани имкониятҳои сиёсӣ иқтисодӣ ва талоши ташкилотҳои байналмилалӣ 30 апрели соли 2007 Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон қайд намуданд, ки «бо мақсади пурзӯр намудани фаъолият дар ин бахш ва густариши минбаъдаи раванди демократикунории ҷомеа, инчунин баланд бардоштани сатҳи ҳимояи ҳукуки инсон чунин

мешуморам, ки дар мамлакатамон вақти ҳалли масъалаи таъсис додани институти миллии Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон расидааст»¹¹⁷. Ин таъкиди Президенти кишвар қобили дасғирӣ буд, зеро таъсиси ниҳоди миллии Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон барои ҳимояи ҳукуки инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон талаби замон буда, он дар самаранокии таъмини ҳимояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд нақши муҳимро мебозад. Чунин ниҳод ба таъмини дахлдори ҳолати ҳукукии инсон мусоидат мекунад.

Таъсиси ниҳоди Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон асосан бо зарурати инкишофи минбаъдаи раванди демократикунонӣ ва таҳкими воситаи ҳимояи ҳукуки инсон ва шаҳрванд анҷом дода шудааст. Тибқи фармони Президент як комиссияи махсус таъсис дода шуд, ки бо таҳия ва оммавигардонии таҷрибаи ин ниҳод дар дигар давлатҳо машғул буд, то як мақоми самаранокро барои ҳимояи ғайрисудии ҳукуки инсон таъсис диҳад. Ин комиссия лоиҳаи Қонун «Дар бораи Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон»-ро омода намуд, ки 20 марти соли 2008 қабул гардид.

Аз нигоҳи В.В. Бойтсова, дар низоми субъектҳое, ки назоратро аз болои фаъолияти мақомоти ҳокимияти

¹¹⁷ Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 30 апрели соли 2007. [Заҳираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.mmk.tj/president/letter/2007> (санаи муроҷиат: 04.03.2021с.).

ичроия, ки ба ҳукуку озодиҳои шаҳрвандон сару қордоранд, амалӣ менамоянд мавқеи хосро ниҳоди Омбудсмен ишғол мекунад. Вазифаҳои он ба ҳимояи ҳукуки шаҳрвандон аз худсарӣ ва суиистифода аз қониби мансабдорон равона карда шудаанд. Омбудсмен ҳамчун як тарҳи дигари имкониҳои ғайриқонунии зарурии иловагии низоми маъмурии бозғирмонӣ, қафилӣ қабули қарорҳои қонунонаи он ба ҳисоб меравад¹¹⁸.

А.Г. Седишев қайд мекунад, ки Омбудсмен муҳимтарин омилҳои таҳкими қонуният ва заминаи ҳукуқӣ дар фаъолияти ҳокимияти иҷроия, шакли назорати ғайрисудӣ ҳисобида мешавад. Принципи асосии ниҳоди омбудсмен ин мақсадҳои қонин он ҳамчун воситаи ҳимояи ҳукуки инсон ва шаҳрванд мебошад, ки аз ҷунин шаклҳои назорат, ба монанди назорати парламентӣ, судӣ, маъмурӣ фарқ мекунад¹¹⁹.

Шуҳрат ва нуфузи махсуси ин ниҳод бо бисёр ҳусусиятҳои демократӣ шарҳ дода мешавад, ки мақоми онро тавсиф мекунад ва самаранокии фаъолияти онро таъмин мекунад: мавқеи мустақил дар низоми мақомоти давлатӣ; таъйирнопазирӣ дар тули тамоми муҳлати иҷролати парламент ва ғайра.

Ҳамаи ин принципҳо ва расмиётҳо ба иҷрои самаранокӣ вазифаҳои Ваколатдор оид ба ҳимояи ҳукуку озодиҳои инсон бо суиистифода аз қониби мақомоти

¹¹⁸ Бойцова В.В. Омбудсмен как защитник фундаментальных личных прав. – Тверь, 1994. – С. 4.

¹¹⁹ Седишев А.Г. Институт уполномоченного по правам человека в Российской Федерации: проблемы становления. – Ставрополь, 2003. – С. 31.

давлатӣ ва шахсони мансабдори онҳо мусоидат мекунанд¹²⁰.

Омбудсмен як мансабдори мустақил ва бозғатимон мебошад, ки аз ҷониби парламент ваколатдор карда шудааст, ки ҳуқуқҳои инсон ва назорати ғайримустақими парламентиро дар шакли назорати васеъ аз болои ҳама мансабҳои давлатӣ ва намоёндагон амалӣ намояд, аммо ҳуқуқи тағйири қарорҳои онҳоро надорад¹²¹.

Ин мақом воситаи иловагии ҳимояи ҳуқуқи инсон аст, ки воситаҳои ҳимояи мавҷударо иваз ё ба ҳам омезиш намекунад, мақомоти давлатӣ ё мақомоти судӣ нест.

Барои ҳамаҷониба амалӣ намудани ваколатҳои Қонуни ҚТ «Дар бораи Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» ба Ваколатдор мақоми дахлнопазирро додааст (ба монанди Президент, узви Маҷлиси миллий ва вакили Маҷлиси намоёндагон, судяҳо).

Вазифаи Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон ин тақвияти қафолатҳои конститутсионии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд мебошад. Бояд зикр кард, ки Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон мақоми махсус оид ба ҳифз ва ҳимояи ҳуқуқи инсон мебошад, ки бевосита ба мусоидат ва барқароркунии ҳуқуқу озодиҳои инсон машғул мебошад. Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон дар тақмили қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ба ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дахл доранд, инчунин ба мутобиқсозии онҳо ба Конститутсияи Ҷумҳурии

¹²⁰ Права человека / Под ред. Е.А. Лукашевой. – М., 1999. – С. 430.

¹²¹ Большой юридический словарь. – М., 1999. – С. 448.

Тоҷикистон ва санадҳои байналмилалӣи эътирофнамудаи Тоҷикистон мусоидат намуда, ҳуқуқ дорад, қорҳои зайро ба анҷом расонад: ба субъектҳои ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ оид ба тақмили қонунҳо пешниҳод ирсол намояд; дар таҳияи лоиҳаҳои санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ба ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд дахл доранд, иштирок намояд ва ҳулоса диҳад; ба мақомот ва шахсони мансабдори ваколатдори давлатӣ оид ба қабул намудани санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ вобаста ба ҳуқуқи инсон ё ворид намудани тағйиру иловаҳо ба онҳо пешниҳод ирсол намояд. Ҳамзамон, бо мақсади мусоидат дар амалӣ шудан ва ҳимояи ҳуқуқи инсон дар муассисаҳои нушида (қойҳои иҷроӣ қазои ҷиноятӣ) ва баланд бардоштани донишҳои касбии қормандони муассисаҳои мақсур Ваколатдор дар якҷоғӣ бо намоёндагони Дастгоҳи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Прокурори генералӣ ва факултети ҳуқуқшиносии ДМТ оид ба механизми байналмилалӣ ва миллий муносибат бо шахсони аз озодӣ маҳрумшуда ва ҳифзи ҳуқуқи онҳо бо дастгирии Ниҳоди Даниягӣ оид ба ҳуқуқи инсон семинарҳо гузаронидааст. Ҷиҳати амалисозии барномаҳои таълим дар соҳаи ҳуқуқи инсон барои солҳои 2013-2020 ва 2022-2026 ки бо Қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ карда шудаанд, дар назди Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон Шурои ҳамоҳангсозии байниидоравӣ таъсис дода шудааст, ки дар он намоёндагон аз мақомоти давлатӣ, созмонҳои ғайридавлатӣ ва қоршиносони соҳа қалб гардидаанд, Шуро фаъолияти худро ба хотири ҳифзу ҳимояи

манфиатҳои ҷомеаи шахрвандӣ пайваستا идома доди истодааст.

Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон ба ягон мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва мақомоти худидоракунии шахрак ва дехот, инчунин ба шахсони мансабдори онҳо ҳисоботдиҳанда нест. Чунин ҳолат ба он вобаста аст, ки Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон мақомоти маҳсусгардонидашудаи мусоидат ба ҳимояи ҳукуки инсон мебошад. Дар сураги тобеъ будани он ба ягон мақомоти давлатӣ ва худидораи маҳаллӣ ӯ наметавонад нисбат ба мақомот ва шахсони мансабдор назоратро оид ба риояи ҳукуки инсон амалӣ наояд. Бояд қайд кард, ки мустақилияти Ваколатдор яке аз стандартҳои умумиэътирофшудаи байналмилалӣ мебошад. Ҳамзамон муқаррароти мазкур ба талаботи Принсипҳои Париж, ки стандартҳои таъсиси Ваколатдор оид ба ҳукуки инсонро пешбинӣ кардааст, ҷавобгӯ мебошад.

Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки ба институти Омбудсмен ҷаҳор хусусият хос аст: мустақилият, адолат, бетарафӣ ва самаранокӣ. Албатта, дар амал тағбиқ гаштани ин хусусиятҳо аз дарки салоҳият ва мустақилияти масъулин вобастагӣ дорад. Фаъолияти ниҳоди Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон дар давраи кӯтоҳи таърихӣ нишон дод, ки он ба талаботи ҷомеаи демократӣ, ҳукуқбунёд ва дунявии Тоҷикистон мутобиқ аст ва чун воситаи босамар барои ҳимоя ва рушди ҳамаҷонибаи ҳукуку озодиҳои инсон баромад мекунад.

§ 2. Танзими қонунгузории фаъолияти Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Фаъолияти Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» танзим мегардад.

Мувофиқи қонуни мазкур фаъолияти Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба амалӣ намудани назорати мустақил нисбат ба эҳтиром ва риояи ҳукуки инсон дар қарор, амал ва беамалии мақомоти ҳокимияти давлатӣ, худидоракунии шахрак ва дехот, шахсони ҳуқуқӣ, шахсони мансабдор ва ҳизматчиёни давлатӣ, мусоидат дар барқарорсозии ҳукуку озодиҳои вайроншудаи мурочиаткунандагон равона карда шудааст. Бо истифода аз воситаҳои муқаррарнамудаи Қонун Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баҳри рушди ҳамаҷонибаи байналмилалӣ оид ба ҳукуки инсон, ҳукуку озодиҳои инсон, ҳамаҷонибаи мақомоти ҳокимияти давлатӣ, сохторҳои ҷомеаи шахрвандӣ дар самти ҳукуки инсон, баланд бардоштани маърифатнокии шахрвандон оид ба ҳукуку озодиҳои инсон ва шахрванд мусоидат менамояд.

Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон дар иртибот бо фаъолияти ҳимояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шахрванд назъи ба худ хос дорад. Дар адабиёти илмӣ сохтори мазкур ҳамчун шакли назорати ғайрисудӣ ва механизми

иловагии назорат аз болои ғаъолияти хамаи мақомоти давлатӣ ва ғайридавлатӣ, воситаи иловагии хусусӣ-хукукии ғимояи хукуки инсон тавсиф карда мешавад, ки аз дигар воситаҳои ғимояи хукукии шаҳрвандон бо ин хусусияташ фарқ менамояд¹²².

Бо мақсади таҳкими нақши мақомот дар ғимояи хукуки инсон қонунгузори амалкунанда пайваста тақмил дода мешавад. Ҳамин тавр, ба Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Ваколатдор оид ба хукуки инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» якҷанд маротиба вобаста ба тақмилу таҳкими салоҳияти Ваколатдор оид ба хукуки инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйироту иловаҳо ворид карда шудаанд.

Таъсиси Ваколатдор оид ба хукуки инсон барои давлате, ки бунёди ҷомеаи демократӣ, хукуқбунёд ва дунявиро эълон доштааст, аҳаммияти ниҳоят бузург дорад. Зеро, Ваколатдор оид ба хукуки инсон воситаҳои мавҷудаи ғимояи хукуку озодиҳои инсон ва шаҳрвандро пурра менамояд ва баҳри ҳифзу пешрафти он аз тамоми салоҳиятҳои худ истифода мебарад. Гузашта аз ин, таъсиси чунин ниҳод нишон дод, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар роҳи ғимоя ва пешрафти хукуки инсон қадамҳои устувор мегузорад.

Ҳангоми таъсиси ниҳоди ишорашуда махсусиятҳои он дар Қонуни ҚТ «Дар бораи Ваколатдор оид ба хукуки

¹²² Ниг.: Искандаров З.Х. Участие Уполномоченного по правам человека в уголовном процессе // Труды Академии МВД РТ. – 2010. – № 2 (14). – С. 12.

инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» мустаҳкам карда шуданд. Мутобиқи Қонуни мазкур вазифаи Ваколатдор дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз таҳкими қафолатҳои конститутсионии ғимояи хукуки инсон ва шаҳрвандон, мусоидат ба риоя ва эҳтироми онҳо аз ҷониби мақомоти давлатӣ, мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот (ҷамоат) ва шахсони мансабдори онҳо, роҳбарон ва шахсони мансабдори онҳо, муассисаҳо ва ташкилотҳо, новобаста аз шакли ташкили хукукиашон мебошад (м. 1).

Ваколатдор аз ҷониби Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ризоияти Маҷлиси намояндагон ба вазифа таъин мегардад. Ҳангоми иҷрои ваколатҳои худ, Ваколатдор дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мустақил аст ва ба ягон мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдори онҳо ҳисоботдиҳанда нест.

Қонуни мазкур ба Ваколатдор оид ба хукуки инсон мустақилияти кофӣ ва имкониятҳо дар баррасии арзу шикоятҳои шаҳрвандон, хукуки мурочиат ба Суди конститутсиониро фароҳам овард, аммо ба Ваколатдор хукуки ташаббуси қонунгузорӣ надодааст.

Низоми хукукии кишвар тамоми номгуӣ хукуқҳои дар санадҳои байналмилалӣ пешбинишударо муттаҳид намуд, ки воқеан ба як нағоние дар қонунгузорӣ дар баҳши ғимояи хукуки инсон табиӣ ёфтанд. Дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон як боби алоҳида ба хукуқ, озодӣ, вазифаҳои асосии инсон ва шаҳрванд

бахшида шудааст, ки ба маънои муайян зинаи низомии ҳукуки Тоҷикистони муосирро ифода мекунад¹²³.

Тақвият ва самаранокӣи ниҳодҳои ҳукуки инсон ва ташаққули низомии ҳукукии башардӯстона, ба андешаи мо шартӣ асосии бунёди давлати пуриқтидори ҳукукӣ ва иҷтимоӣ, ки тартибот ва танзими равандҳои иҷтимоиро таъмин мекунад, ҳамчунин ҳамоҳангӣ ва мутобикати манфиатҳои гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ ва сиёсӣ, таҳкими низомии мураккаби робитаҳо ва муносибатҳо дар ҷомеа, самти иҷтимоии ислохот, тақмил додани низомии мақомоти давлатӣ дар соҳаи тағбики ҳукук ва озодиҳои инсон имконпазир аст.

Мувофиқи муқаррароти моддаи 11 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» мусоидат намудан ба риояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд, барқарор намудани ҳукуку озодиҳои вайроншуда, тақмили қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба ҳукуку озодиҳо, баланд бардоштани маърифатнокӣи шаҳрвандон, рушд ва ҳамоҳангсозии ҳамкорихон байналмилалӣ дар соҳаи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд аз вазифаҳои асосии Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон маҳсуб мешавад¹²⁴.

¹²³ *Искандаров Ш.Ф.* Омбудсмен как национальный институт по правам человека // Вестник ТНУ. – 2014. – №3/8(150). – С. 104-109.

¹²⁴ Ниг.: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 20 марти соли 2008 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2008. – № 3. – С. 191.

§ 3. Тартиби овардани шикоят ва баррасии он аз ҷониби Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон шикоятҳои шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрвандро нисбат ба қарор ё амали (беамалии) мақомоти ҳокимияти давлатӣ, мақомоти худидоракунии шаҳрак ва дехот (ҷамоат), шахсони мансбдор ва хизматчиёни давлатӣ, роҳбарон ва шахсони мансбдори корхонаҳо, муассисаҳо ва ташкилотро новобаста аз шакли ташкилӣ-ҳукукиашон вайрон кардаанд, баррасӣ менамояд, агар мурочиҷаткунанда нисбат ба ин қарор ё амали (беамалии) ба тариқи судӣ ё маъмурий шикоят карда бошад, вале бо қарори оид ба шикояти ӯ қабулгардида розӣ набошад.

Барои пурсамар амалӣ намудани фаъолияти худ Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон аз доираи васеи ҳукук ва салоҳиятҳо бархӯрдор аст, ба монанди: маълумотро аз мақомоти ҳокимияти давлатӣ, мақомоти худидоракунии шаҳрак ва дехот (ҷамоат), корхонаҳо, муассисаҳо ва ташкилотҳо, новобаста аз шакли ташкилию ҳукукиашон, инчунин шаҳрвандони алоҳида, воситаҳои ахбори омма ҷамъ ва таҳлил менамояд; бе монеа ба мақомоти ҳокимияти давлатӣ, мақомоти худидоракунии шаҳрак ва дехот (ҷамоат), корхонаҳо, муассиса ва ташкилотҳо, новобаста аз шакли ташкилию ҳукукиашон, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ташриф оварад, аз болои фаъолияти мақомоти ҳокимияти

давлатӣ санҷиш гузаронад, аз шахсони мансабдор на хизматчиёни давлатӣ оид ба масъалаҳое, ки дар рафти баррасии шикоят ба миён меоянд, баёнот гирад. Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон ҳолатҳои вайроншавии ҳукуки инсонро ошкор намуда, дар барқарорсозии онҳо бо истифода аз воситаҳои гуногун тадбирҳо меандешад. Аз ҷумла, мақомоти давлатиро огоҳ месозад, ки садди роҳи вайроншавии ҳукуки инсон нагардад. Ба ташкилотҳои ғайридавлатие, ки бо Ҳимояи ҳукуки инсон машғуланд (бештар ба ҳукуки гурӯҳҳои осебпазири аҳоли) тавачҷуҳ зоҳир менамоянд. Ин ташкилотҳо бештар ба масъалаҳои кӯдакон, гурезагон, шахсони имконияташон маҳдуд, занҳо, тахлили вазъи ғарби ҳукуки шахсони аз озодӣ маҳрумшуда машғул мебошанд, монеа эҷод наkunанд. Ҳамзамон, самти фаъолияти ташкилотҳои оғир, ки вазифаашон расонидани ёрии ҳукукӣ бо мақсади таъмини ҳукуки дастрасӣ ба мурофиаи суди одилонро ташкил медиҳад, мусоидат менамояд.

Фаъолияти Ваколатдор самти фаъолияти дигар институтҳои Ҳимояи ҳукукро иваз наменамояд ва бештар аз ин фаъолияти онҳоро бекор намекунад. Барои ҳамин ниҳоди Ваколатдор оид ба ҳукуки инсонро ҳамчун ивазкунандаи суд ва прокуратура баррасӣ кардан мумкин нест.

Бояд гуфт, ки ҳангоми баррасии шикоятҳои Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон як қатор афзалиятҳо дорад, аввалан вай принципҳои адолат, ростгавӣ, самаранокӣ, мақсаднокиро ба назар мегирад. Дуюм,

баррасии муроҷиатҳо нисбат ба ҳолате ки зерин тобеянт баррасӣ мешаванд, хусусияти нисбатан бегаразона доранд. Ин ба Омбудсмен имкон медиҳад, ки шикоятҳои оғирро низ ҳал кунад, ки бинобар аҳаммият надоштани онҳо аз ҷониби мақомоти иҷроия, парламент ва судҳо сарфи назар карда мешаванд.

§ 4. Роҳҳои барқароркунии ҳукукҳои поймолшуда аз ҷониби Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон ҳамчун ниҳоди асосии махсусгардонидашудаи давлатӣ оид ба Ҳимояи ҳукуки инсон баромад намуда, низоми мавҷудаи Ҳимояи ҳукукро пурра мекунад. Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон мақоми мустакил буда, дар асоси принципҳои мустакилият, касбият, дастрасӣ, шаффофият, баробарӣ ва манъи таъйид фаъолият менамояд.

Ҳангоми вайрон кардани ҳукуки инсон аз ҷониби мақомоти давлатӣ, Ваколатдор вазифадор аст ба ин мақомот ҳулоаи худро дар бораи тавсияҳои оид ба ҷораҳои имконпазир ва зарурӣ барои барқарор кардани ин ҳукук ва озодиҳои ғайристад. Дар сурати рад кардани ҷораҳои пешниҳодшуда, Ваколатдор ҳукук дорад аз маҷмуи воситаҳои ҳукуки ба ӯ пешниҳодшударо, ки бо муроҷиат ба мақомоти салоҳиятдор, аз ҷумла мақомоти прокуратура ва ҳокимияти иҷроия алоқаманд аст, барои Ҳимояи давлатии ҳукукҳои аризадиҳанда таъйид кунад. Ба ғайр аз

кор бо аризадиҳандагони инфиродӣ ва расонидани кумани мушаххас дар барқарор кардани ҳуқуқ ва озодиҳои вайроншудаи инсон, Омбудсмен имкониятҳо дорад, ки ҳам конунгузорӣ ва ҳам амалияи татбиқи қонунро дар соҳаи ҳуқуқи инсон тақмил диҳад. Ҳамин тариқ, Ваколатдор метавонад дар маҷмуъ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон вайронкунии маъмулии ҳуқуқи инсонро пешгирӣ кунад.

Яке аз самтҳои мақсадноки ин мақомот тавсифи додани ҳамкориҳои байналмилалӣ ва химояи ҳуқуқи муҳоҷирони меҳнати тоҷик дар Федератсияи Россия мебошад. То имрӯз бо омбудсменҳои 4 минтақаи Россия, аз ҷумла шаҳрҳои Масква, Самара, Оренбург ва Омбудсмени федералӣ созишномаҳои ҳамкорӣ ба имзо расонидааст. Ҳамин тариқ, гуфтан мумкин аст, ки ниҳоди Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон барои давлати тозаистиклоли мо бисёр муҳим ва ногузир мебошад. Барои он, ки ин мақомот дар сатҳи байналмилалӣ самту сифати инкишофи давлати мушаххасро бо кафолатҳои химояи ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд муайян ва баҳогузорӣ менамояд. Имрӯзҳо аз васоити ахбори омма хуб огоҳ ҳастем, ки аз ҷониби мақомоти номбурда семинар, конференс, мизҳои гирд, ҷаҳмондадихӣ ва форумҳои гуногун гузаронида мешавад, ки ин ҳолат барои боз ҳам ривоч ёфтани механизми химояи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд тақони ҷиддӣ мебахшад. Аз дигар ҷониб барои босифат ба анҷом расонидани адолати судӣ ва корҳои тафтишотии мақомоти қудратӣ мусоидат

менамояд. Ба мақсад мувофиқ аст, ки намояндагҳои мустақили Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон дар шаҳр ва ноҳияҳо низ амал намоянд. Зеро бинобар дар сатҳи паст қарор доштани маърифати ҳуқуқӣ, аксарияти поймолкунии ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд асосан дар маҳалҳо ба назар мерасад, ки боиси нигаронӣ аст. Бо мақсади химояи манфиатҳои муҳоҷирони меҳнатӣ ва қамватанони мо намояндагҳои ин мақомот на танҳо дар Россия, балки дар дигар давлатҳои ИДМ низ ташкил карда шаванд. Яъне, ин ниҳод механизмҳои мавҷудаи химояи судӣ, химояи ғайрисудӣ ва механизмҳои байналмилалӣ химояи ҳуқуқи инсонро пурра мегардонад. Ваколатдор инчунин муайян намудани вайронкунии ҳуқуқҳои инсон ва шаҳрванд ҳуқуқ дорад ба мақомоти салоҳиятдори давлатӣ оид ба ҷавобгарии интизомӣ, маъмурий ё ҷиноятӣ қарбидани шахси мансбдор, ки қарор ё амал (беамалии) ӯ боиси вайронкунии ҳуқуқи инсон гаштааст, маъсалагузорӣ намояд.

Аз тарафи дигар, Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон вазифаи иловагии мусоидат ва тақвияти ҳуқуқи озодиҳои инсон мебошад.

Албатта, фаъолияти Ваколатдор танҳо ба химояи ҳуқуқи инсон равона нашудааст. Инчунин, ӯ бояд дар ғарз, эҳтиром ва химояи ҳуқуқи инсон дар ҷомеа мусоидат намояд. Риояи ҳуқуқи озодиҳои инсон пеш аз ҳама аз ҷониби мақомоти ҳокимияти давлатӣ, мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот ва шахсони мансбдори

онҳо, инчунин аз тарафи роҳбарон ва шахсони мансабдори корхона, муассиса ва ташкилотҳо таъкид шудааст. Чунин мушаххасот, албатта бесабаб нест, зеро Ҳақ, иҷро ва таъмини ҳуқуқи озодиҳои инсон дар наҷоти аввал аз ин субъектҳо вобаста мебошад. Ин мақомот ва шахсони мансабдори онҳо дар фаъолияти ҳарроҷаашон ба таъмини ҳуқуқи озодиҳои инсон сару қор доранд ва аз фаъолияти дурусту самараноки онҳо вазъи ҳуқуқи инсон вобастагии бевосита дорад.¹²⁵

Ҳамин тариқ, фаъолияти Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон дар Тоҷикистон механизм менамояд, аз нав дида ҳуқуқи инсонро муқаммал менамояд, аз нав дида баромадани ваколатҳои мақомоти давлатиро, ки барои ҳимоя ва барқароркунии ҳуқуқҳои поймолшудаи шаҳрвандон пешбинӣ шудаанд, бекор намекунад ё ба амал намеорад. Вай бояд тавассути воситаҳои худ дар барқароркунии ҳуқуқҳои поймолшуда сахм гузорад, қонунгузориро дар бораи ҳуқуқҳои инсон ва шаҳрванд таъмин диҳад, инчунин онро ба принципҳои ва меъёрҳои аз ҷониби умум эътирофшудаи ҳуқуқи байналмилалӣ мутобик созад, ҳамкорӣҳои байналмилалиро дар соҳаи ҳуқуқи инсон инкишоф диҳад, таълими ҳуқуқӣ оид ба ҳуқуқи озодиҳои инсон, шакл ва усулҳои ҳимояи онҳоро муайян намояд.

¹²⁵ Муфассал ниг.: *Искандаров И.Ф. Специализированные государственные правоохранительные институты по правам человека в Таджикистане: история, теория и современная практика* [монография]. – Душанбе, 2019. – С. 81-133.

5. Зарурати таъсис ва мақсади фаъолияти Ваколатдор оид ба ҳуқуқи кӯдак дар Тоҷикистон

Дар доираи амалигардонии уҳдадорихои байналмилалӣ Тоҷикистон дар самти ҳифзи ва ҳимояи ҳуқуқи манфиатҳои кӯдакон яқчанд санадҳои байналмилалиро ба тасвиб расонидааст, аз ҷумла Конвенсияи СММ оид ба ҳуқуқи кӯдак, протоколҳои иловагии Конвенсияи мазкур вобаста ба иштироки кӯдакон дар низоъҳои мусаллаҳона ва савдои кӯдакон, фохӣшағӣ ва беҳаёӣ (порнография) кӯдакона, Конвенсияи СММ зидди ҷинояткории муташаккилонаи фаромиллӣ ва Протоколи иловагӣ оид ба пешгирӣ ва рафъи хариду фурӯши одамон ва ҷазо барои он, Конвенсияи Ташкилоти байналмилалӣи меҳнат «Дар бораи барҳам додани шаклҳои бадтарини меҳнати кӯдакон». Дар заминаи санадҳои байналмилалӣи зикргардида Ҷумҳурии Тоҷикистон баъд аз ба даст овардани Истиқлоли давлатӣ санадҳои зиёди меъёрии ҳуқуқӣ қабул намуд, ки дар таъмини эҳтиром, риоя ва ҳифзи ҳуқуқҳои кӯдак нақши муҳим мебозанд. Қонунгузори амалкунанда бо назардошти принципи манфиатҳои беҳтарини кӯдак, ки аз талаботи Конвенсияи СММ оид ба ҳуқуқи кӯдак бармеояд, пайваста таъмин дода мешавад. Бо мақсади дар амал татбиқ гардонидани муқарраротҳои меъёрҳои санадҳои зикргардида ва уҳдадорихои байналмилалӣи Тоҷикистон ва таъмили минбаъдаи сиёсати давлатӣ бобати дастгирии оилаву

кӯдак ва ислохоти низоми идоракунии Ҳимояи ҳуқуқи кӯдак, фароҳам овардани шароити муносиб барои инкишофи маънавию ҷисмонии кӯдакону наврасон соли 2008 дар назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон Комиссия оид ба ҳуқуқи кӯдак таъсис дода шуд. Комиссия мақоми доимоамалкунанда буда, сиёсати давлатиро ба хотири таъмини ҳуқуқи манфиатҳои кӯдак бо мақсади таъбиқи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон ва инчунин, уҳдадорҳои ҳуқуқи байналмилалӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки аз Конвенсияи СММ оид ба ҳуқуқи кӯдак ва дигар шартномаҳои байналмилалӣ дар соҳаи Ҳимояи ҳуқуқи кӯдак бармеоянд, амалӣ менамояд¹²⁶.

Бо вучуди чораҳои андешидашаванда дар шароити имрӯзаи ҷаҳонишавӣ, боло рафтани муҳочирати меҳнатӣ, рушди демографияи аҳоли, таълиму тарбияи насли наврас, ҷамоҳангии ғайрилатӣ мақомоти таъминкунандаи Ҳимояи ҳуқуқҳои кӯдак зарурати таъсис додани мақоми махсус – Ваколатдор оид ба ҳуқуқи кӯдакро ба миён овард. Ҳамчун қафилӣ ҳуқуқ ва озодиҳои инсон Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 23 январи соли 2015 бо мақсади таъмини ҳифзи ҳуқуқи кӯдак таъсис додани ниҳоди Ваколатдор оид ба ҳуқуқи кӯдакро

¹²⁶ Ниг.: Саъидзода Ҷ. Ташаққули фарҳанги ҳуқуқи инсон дар шароити эъморӣ давлати ҳуқуқбунёд дар Тоҷикистон: диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ. – Душанбе, 2018. – С. 160.

масъалагузорӣ намуданд¹²⁷. Ваколатдор оид ба ҳуқуқи кӯдак дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мутобиқи моддаи 32¹ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» бо тағйиру иловаҳо аз 15 марти соли 2016, тахти №1281 бо мақсади тақвияти қарорҳои конституционии Ҳимояи давлатии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд, вазифаи муовини Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон – Ваколатдор оид ба ҳуқуқи кӯдак дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис ёфт. Ниҳоди мазкур бо мақсади таъмини эҳтиром, риоя, ҳифз ва пешрафти ҳуқуқи озодиҳои кӯдак таъсис дода шудааст.

Албатта, ин мақомот дар дигар давлатҳо низ вучуд дорад. Аммо сохтори он дар давлатҳои алоҳида гуногун аст. Умуман дар таҷрибаи байналмилалӣ ду роҳи таъсис додани ин мақомот мавҷуд мебошад. Яке ҳамчун мақоми мустақил ё дар назди Президент (мисол дар Федератсияи Россия, Украина, Молдова, Қирғизистон чунин аст). Дуюм, ба сифати муовини Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон (чунин сохтор дар Маҷористон, Словения, Испания) таъсис дода шудааст. Дар баъзе давлатҳо, масалан Лахистон Ваколатдор оид ба ҳуқуқи кӯдак ғайрилатӣро ба сифати муовини Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон оғоз намуда, пас аз гузашти

¹²⁷ Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сифатҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 23 январи соли 2015. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.pmmk.tj/tj/president/letter/2015> (санаи муроҷиат: 5.03.2022).

муддате фаъолияти худро ҳамчун мақомоти мустақил ба роҳ монд.¹²⁸

Аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки доир ба ин масъала таъриба гуногун мебошад. Мухим он аст, ки мақом мазкур дар амалӣ намудани фаъолиятҳои мустақил буда ба Принципиҳои Париж, ки талаботро нисбат ба ниҳодҳои миллии Ҳимояи ҳуқуқи инсон пешбинӣ менамоянд, ҷавобгӯ бошад.

Аммо ҳамчун муовин фаъолият намудани Ваколатдор оид ба ҳуқуқи кӯдак ба ақидаи мо мувофиқи мақсад нест, зеро самаранокии фаъолияти ин ниҳодро таъмин кардан наметавонад. Чунки Ҳимояи ҳуқуқи кӯдак дорон хусусиятҳои мебошад, ки аз Ҳимояи умумии ҳуқуқи инсон фарқ мекунад. Кӯдакон гурӯҳи осебпазири аҳолии мебошанд, Ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои онҳо, механизми мустақилии худро талаб мекунад. Дар шароити мураккаби иқтисодии сиёсӣ кӯдаконро зарур аст, ки аз истисмор, муносибати бераҳмона ва безъитноӣ аз ҷониби ҷомеа Ҳимоя намуд ва бо ин мақсад таъсиси ниҳоди мустақили зарурат дорад, ки фаъолияти он ба Ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои кӯдакон равона шуда бошад. Имрӯз фаъолияти Ваколатдор оид ба ҳуқуқи кӯдак маҳаки равонӣ, таълимӣ, тарбиявӣ ва ҷузъҳои дигарро дар бар мегирад.

Дар робита ба ин гуфтаҳо бахри пурра ва ҳамаҷониба Ҳимоя намудани ҳуқуқ ва манфиатҳои бехтарини кӯдак, ба

мақсад мувофиқ медонем, ки Ваколатдор оид ба ҳуқуқи кӯдак чун мақом мустақил дар алоҳидагӣ аз Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон таъсис ёбад, зеро таъриба нишон медиҳад, ки дар давлатҳои алоҳида ин ниҳод мустақил фаъолият дорад ва натиҷаҳои дилхоҳ дода истодааст.

Аммо новобаста аз ин падидаи мазкур ба риоя ва Ҳимояи ҳуқуқ, барқарорсозии ҳуқуқҳои поймолшудаи кӯдакон, тақмили қонунгузорӣ, баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон, аз ҷумла амалӣ гардонидани муқаррароти Конвенсияи СММ оид ба ҳуқуқи кӯдак мусоидат мекунад. Барои иҷрои ин вазифаҳо Ваколатдор оид ба ҳуқуқи кӯдак аз он ваколатҳое, ки қонун барои Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон пешбинӣ намудааст, истифода мебарад. Диктати бештар ба ҳифзи Ҳимояи ҳуқуқҳои гурӯҳҳои осебпазир, кӯдакони дорони маъъюбият, духтарон, кӯдакони ақаллиятҳои миллий, хусусан ҳуқуқи онҳо ба таҳсил дода мешавад. Бо ин мақсад мониторинги риояи ҳуқуқу озодиҳои ин гурӯҳи кӯдакон баргузор мегардад.

Конвенсияи СММ оид ба ҳуқуқи кӯдак яке аз асосҳои санадҳои байналмилалӣ дар самти Ҳимояи ҳуқуқи кӯдак мебошад, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон 26 октябри соли 1993 онро ба тасвиб расонидааст. Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба иҷрои он ба Ҳимояи оид ба ҳуқуқи кӯдаки СММ ду маротиба маърузаи миллий пешниҳод намуда, бо дарназардошти тавсияҳои Ҳимоя бахри таъмини ҳамаҷонибаи ҳуқуқу озодиҳои кӯдак ҷораҳои мушаххас андешид. Қонунгузори Ҷумҳурии дар самти

¹²⁸ Ниг.: *Шоҳидзода Ш.Ш.* Ташаккул ва ҳуқуқи кӯдак дар Тоҷикистон: диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илми номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ. – Душанбе, 2020. – С. 138-140.

хукуку озодиҳои кӯдак ба талаботу принципҳои санадҳои байналмилалӣ мувофиқ гардонида шудааст. Бо максоди таъмини ҳукукҳои онҳо дар соҳаи маориф, тандурустӣ, ҳифзи иҷтимоӣ нақшаву барномаҳои миллий, стратегия ва консепсияҳои дахлдор қабул ва амалӣ мегарданд. Ҷиҳати боз ҳам бехтар намурадани раванди таълиму тарбияи кӯдакон, ҳимояи онҳо аз ҳама гуна зӯроварии хонаводагӣ, таъмини эҳтиром, риоя ва ҳифзи ҳукукҳои кӯдак конунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд», «Дар бораи пешгирии зӯроварӣ дар оила», «Дар бораи ҳимояи ҳукуки кӯдак» қабул гардидаанд. Ваколатдор оид ба ҳукуки кӯдак муаззаф аст, ки барои ҳимояи ҳукукҳои кӯдакон аз муқарраротҳои конунҳои зикргардида дифоъ намуда, барои татбиқи онҳо ба мақомоти давлатӣ мусоидат намояд.

МАВЗУИ 8. ШАКЛИ ҒАЙРИҲУКУМАТИИ ҲИМОЯИ ҲУКУКИ ИНСОН

§ 1. Асосҳои ҳукукии ташкил ва фаъолияти ташкилотҳои ғайриҳукумати

Дар давлати демократӣ барои таъмини ҳукуки инсон на танҳо механизмҳои ҳимояи ҳукук, балки кӯшишҳои ҳар як шаҳрванд, инчунин фаъолияти ташкилотҳои ғайриҳукумати, ки барои барқарор кардани ҳукукҳои ноймолшуда ва назорати ҳолати иҷроиши ҳукуки инсон бо усулҳои худ таъмин дода мешаванд, зарур мебошад.

Шакли дигар механизмҳои ҳимояи ҳукуки инсон воятаҳои ғайридавлатии ҳимоя мебошад, ки ба онҳо метавонем фаъолияти ташкилотҳои ғайридавлатиро (иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ)-ро мансуб намоем. Дар натиҷаи таҳқиқи қонунгузорӣ ва амалияи ҳукуктабиккунӣ, ба ҳуҷҷае омадем, ки низоми ташкили ғайридавлатии ҳимояи ҳукук ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд аз мавҷудияти маҷмуии усулҳо ва расмиётҳои ҳукуки муайяни баамалбарории ҳимояи ғайридавлатӣ шаҳодат медиҳад, ки таваҷҷути онҳо бояд манфиатҳои шахс, ҷомеа ва давлат ҳимоя карда шаванд. Нақши муҳими дар механизмҳои ғайриҳукумати ҳимояи ҳукуки инсон иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ иҷро мекунанд. Қайд намудан ба маврид аст, ки дар давлатҳои демократӣ

арҷ мегузоранд, ташкилотҳои ҷамъиятӣ нақши мобайниро миёни давлат ва шахсони алоҳида иҷро мекунанд. Ташкилотҳои ҷамъиятӣ, ки барои ноил гардидан ба натиҷаҳои мушаххас ташкил гардидаанд, доираи вазифаҳои зиёдро анҷом медиҳанд ва амалкарди зиёди гуманитариро иҷро мекунанд. Онҳо масалан, ба маълумоти ҳукумат талаботи аҳолиро мерасонанд, назорати ҷамъиятиро ба ҷаъолияти мақомоти ҳифзи ҳуқуқ амалӣ менамоянд, ба иштироки ҷаъол дар ҳаёти сиёсии сатҳи маҳал мусоидат менамоянд, масоили хусусияти фарҳангидошта, муҳити зист ва тандурустиро ҳал менамоянд.¹²⁹

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ҷаъолияти самарабахши ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ заминаҳои қонунии мусоид фароҳам овардааст. Қайд кардан бамаврид аст, ки солҳои охир давлат ва ҷомеаи шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон ба таъсис ва рушди шакли ғайрисудии ҷимояи ҳуқуқи инсон, ки яке аз воситаҳои он механизми ҷамъиятии ҷимояи ҳуқуқи инсон мебошад, таваҷҷуҳи бештар зоҳир менамояд. Ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ дар Тоҷикистон дар ҷимояи ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд дар соҳаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ нақши муҳим доранд. Агар, аз як тараф, афзоиши онҳо ба ташаққули ҷомеаи шаҳрвандӣ вобаста бошад, пас аз тарафи дигар, бо сабаби ҳолатҳои мавҷудаи вайронқунии ҳуқуқи инсон, ки

¹²⁹ Камолов Ш.Х. Танзими ҳуқуқӣ-қонституционии падидаҳои ҷимояи ҳуқуқу озолиҳои инсон ва шаҳрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: автореферати диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ. – Душанбе, 2019. – С. 45-46.

ҷимояи онҳо аз мадди назари механизми ҷимояи давлатӣ дур мондааст, ба вучуд меоянд.¹³⁰

Тартиби ташкил ва ҷаъолияти ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ» ва Кодекси гражданин Ҷумҳурии Тоҷикистон танзим карда мешавад.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ» аз 12 майи соли 2007 тартиби таъсиси ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ, ташкили мақомоти роҳбарикунандаи он, қабули оиннома, ба даст овардани қобилияти ҳуқуқдориро муайян мекунад.

Ҳангоми таҳлили қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон маълум гардид, ки қонун мафҳуми «ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ»-ро дар бар намегирад, аммо он ҳам дар амалияи ҷамъиятӣ-сиёсӣ ва байналмилалӣ-ҳуқуқӣ васеъ истифода мешавад. Ба ғайр аз истилоҳҳои ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ, дигар истилоҳҳои низ истифода мешаванд, ба монанди «ассотсиатсияҳо», «ташкилотҳои ихтиёрӣ», «ташкилотҳои ҷамъиятӣ».¹³¹ Аммо, онҳо зери танқид қарор мегиранд, зеро ки табиати ин падидаҳо дақиқ муайян намеқунанд. Вактҳои охир дар робита ба тақвияти равандҳои демократӣ дар ҷаҳон, як

¹³⁰ Исқандаров Ш.Ф. Неправительственные правозащитные организации как национальный институт по правам человека / Вестник РТСУ. – 2015. – №1 (48). – С. 35.

¹³¹ Исқандаров Ш.Ф. Неправительственные правозащитные организации как национальный институт по правам человека / Вестник РТСУ. – 2015. – №1 (48). – С. 35.

истилохи дигар – «ташкилоти ҷомеаи шахрвандӣ» пайдо шудааст, ки то андозае моҳияти механизми ҷамъиятӣ ғимояи ҳукуки инсонро ифода менамояд. Аммо аксари муаллифон фарқияти назаррасро дар байни ҳамаи ин истилоҳҳо намебинанд, ҷунки вазифаи асосии ҳамаи он расонидаи ёрии ҳукукӣ ва ғимояи манфиатҳои ҷомеаи шахрвандӣ мебошад.

Муаллифони китоби мазкур низ ҷонибдори он ҳастанд, ки зери мафҳуми ташкилоти ғайриҳукуматии ҳукукғимоявӣ як шакли иттиҳоди ҷамъиятӣ, фаҳмида мешавад, ки мақсадаш ғимояи ҳукуку озодиҳои инсон буда, мустақилона амал мекунад, фаъолияти худро дар асоси қонунгузории миллӣ ва байналмилалӣ ба роҳ мондааст, мақсадаш ба даст овардани ғоида набуда, манбаъҳои маблағгузории худро доранд. Дар шароити кунуне, ки вазъияти ҷомеаи ҷаҳонӣ ниҳоят мураккаб ва дар ҳолати бархурд қарор дорад, бояд ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ баҳри расидан ба ҷомеаи воқеан демократӣ дар асоси ҳифзу ғимояи манфиатҳои миллӣ талоши бештар кунанд.

Ба андешаи мо, хусусиятҳои асосии ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ ин дар асоси иродаи ҷомеаи шахрвандӣ ва аъзои худ берун аз сиёсати давлатӣ фаъолият қардани онҳо мебошанд, ки дар адабиёти ҳукукӣ бо истилоҳи «худидорақунанда» эътироф шудааст. Ҷунин ташкилотҳо бо ташаббус ва иродаи шахрвандони алоҳида ё гурӯҳҳои онҳо таъсис дода мешаванд; ҳукумат ё мақомоти он дар ташкили онҳо иштирок намекунад. Аз ин бармеояд, ки

ҷомеаи шахрвандӣ мушкilotи иҷтимоиро бидуни даҳолати мақомоти давлатӣ ҳал мекунад.

Дар адабиёти ҳукукӣ, инҷунин мавҷудияти дигар хусусиятҳои муҳими ташкилотҳои ҷамъиятиро қайд мекунам. Масалан, ихтиёрӣ ва қонуният, мо махсус қайд мекунем, ки хусусияти фардии узвият дар ҷунин иттиҳодияҳо яке аз хусусиятҳои асосии ҳолати ҳукукии он мебошад.

Ҳамзамон қайд қардан зарур аст, ки ташкилотҳои ғайридавлатӣ низ як қисми ҷудонопазири ҷомеаи шахрвандӣ буда, дар ташкили ниҳодҳои демократӣ фаъолона иштирок намуда, яке аз механизмҳои муҳими ташвику тарғиб ва ҳифзу ғимояи ҳукуки инсон мебошанд. Бинобар ин дар низоми механизмҳои миллии ғимояи ҳукуки инсон нақши ташкилотҳои ғайридавлатӣ ҳеле назаррас мебошад.

Табиати ғайриҳукумати ташкилотҳо, ба гуфтаи С.С. Юров ба сифати унсурҳои асосӣ ва вазъи ҳукукии иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ дар баробари хусусияти ихтиёрӣ ва ғайритиҷоратӣ, ин хусусияти ғайриҳукумати иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ мебошад, ки бо қобилияти мустақилона иҷро қардани вазифаҳо, ки давлатӣ нестанд, ифода ёфтааст.¹³²

Тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон шартҳои бақайдгирии иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ин тасдиқи оинномаи худ ба ҳисоб меравад. Моддаи 18 Қонуни

¹³² Юров С.С. Правовой статус общественных объединений. Монография. – М.: Инженер, 1995. – С. 15.

Чумхурии Тоҷикистон «Дар бораи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ» мавҷудияти баъзе шартҳоро дар оиннома талаб мекунад, аз ҷумла: ном, ҳадафҳои иттиҳодияи ҷамъиятӣ, шакли ташкилию ҳукукии он; сохтори иттиҳодияи ҷамъиятӣ, мақомоти идоракунии ва назорату тафтиши иттиҳодияи ҷамъиятӣ, ҳудуде, ки ин иттиҳодия фаъолияти худро анҷом медиҳад; шартҳо ва тартиби ба даст овардан ва аз даст додани узвият дар иттиҳодияи ҷамъиятӣ, ҳукук ва уҳдадорихои аъзои ин иттиҳодия; салоҳият ва тартиби ташкили мақомоти идоракунии иттиҳодияи ҷамъиятӣ, муҳлатҳо, салоҳиятҳо, маҳалли ҷойгиршавии мақомоти идоракунии доимӣ; тартиби ворид намудани тағйирот ва иловаҳо ба оинномаи иттиҳодияи ҷамъиятӣ; манбаъҳои ташаккули маблағҳо ва дигар молу мулки иттиҳодияи ҷамъиятӣ, ҳукукҳои иттиҳодияи ҷамъиятӣ ва филиалҳои он, намояндагиро оид ба идораи амвол; тартиби азнавташкилдихӣ ва барҳамдихии иттиҳодияи ҷамъиятӣ.

Мавҷудияти ҷунин шартҳо ба хотири бегаразии ташкили иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ барои ҷимояи ҳукуки ҷомеаи шаҳрвандӣ роҳандозӣ карда шудааст.

Муассисон, аъзоён ва иштирокчиёни ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ метавонанд шаҳрвандоне бошанд, ки ба синни 18-солагӣ расидаанд (қ. 1 м. 17 Қонун) ва шахсони ҳукукӣ – иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ (қ. 1 м. 16 Қонун). Мақомоти ҳокимияти давлатӣ, шахсони ҳукукӣ ва шахсоне, ки алоқамандии онҳо бо ташкилотҳои террористӣ, экстремистӣ (ифротгарой) ва сепаратистӣ аз

тарафи суд муайян шудааст, наметавонанд ба ҳайси муассис, аъзо ва иштирокчиёни иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ баромад кунанд.

Мувофиқи моддаи 17 Қонуни Чумхурии Тоҷикистон «Дар бораи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ» шаҳрвандоне, ки ба синни 14 расидаанд, аъзо ва иштирокчиёни иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ чавонон шуда метавонанд. Шаҳрвандоне, ки ба синни 8-солагӣ расидаанд, метавонанд аъзо ва иштирокчиёни иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ кӯдакон бошанд. Вақте ки иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ дар шакли ташкилотҳои ҷамъиятӣ таъсис дода мешаванд, муассисони онҳо бевосита аъзои ин ташкилотҳо шуда, ҳукук ва уҳдадорихои дахлдорро ба даст меоранд; вақте ки иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ дар шаклҳои дигар таъсис дода мешаванд, ҳукук ва уҳдадорихои муассисони ҷунин ташкилотҳо дар оинномаҳои онҳо нишон дода мешаванд.

Бояд қайд кард, ки шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванд баробари шаҳрвандони Чумхурии Тоҷикистон метавонанд муассисон, аъзоён ва иштирокчиёни иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ бошанд, ба шарте ки ҷои доимии зисти онҳо Чумхурии Тоҷикистон бошад ё гувоҳномаи иқомат дар Чумхурии Тоҷикистон дошта бошанд. Ҳолатҳои маҳдуд кардани ин ҳукуки шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрвандро қонунҳои Чумхурии Тоҷикистон, инчунин санадҳои ҳукуки байналмилалӣ эътирофкардаи Тоҷикистон муқаррар

менамоянд. Ҳамин тарик, шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванд наметавонанд аззои хизбҳои сиёсӣ бошанд (қисми 2 моддаи 5 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизбҳои сиёсӣ»).

Бақайдгирии давлатии иттиҳодияи ҷамъиятиро бо ташаббуси ташкилкунандагони он аз ҷониби мақоми ваколатдори давлатӣ тибқи тартиби муқаррарнамудан қонун ба феҳристи ягонаи давлатии шахсони ҳуқуқӣ ворид карда мешавад. Бақайдгирии давлатии иттиҳодияҳои ҷамъиятии ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ, инчунин иттиҳодияҳои ҷамъиятии маҳаллӣ, ки фаъолиятшон дар қаламрави шаҳри Душанбе, шаҳрҳо ва ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ амалӣ карда мешавад, аз ҷониби Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ карда мешавад; иттиҳодияҳои ҷамъиятии маҳаллӣ аз ҷониби Раёсати адлияи Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон ва вилоятҳо ба қайд гирифта мешаванд (моддаи 21 Қонун). Тавре зикр гардид, бақайдгирии давлатӣ шартӣ зарурӣ барои таъсис ва фаъолияти иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ нест, агар онҳо нияти ба даст овардани ҳуқуқи шахси ҳуқуқиро надошта бошанд.

Барои бақайдгирии давлатии иттиҳодияи ҷамъиятӣ ба мақомоти бақайдгиранда ҳуҷҷатҳои зерин пешниҳод карда мешаванд:

- ариза, ки онро аззои мақомоти роҳбарикунандаи иттиҳодияи ҷамъиятӣ имзо кардаанд ва дар он насаб, ном, номи падар, ҷойи истиқомат ва телефонҳои робита нишон дода шудаанд;

- оинномаи иттиҳодияи ҷамъиятӣ дар ду нусха бо забони давлатӣ ва бо хоҳиши ташкилоти ҷамъиятӣ ду нусха бо забони муоширати байни миллатҳо;

- иқтибос аз протоколи анҷуман, конференсия, маҷлиси умумӣ ё маҷлиси таъсисӣ, ки дар бораи таъсиси иттиҳодияи ҷамъиятӣ, тасдиқи оиннома, ташкил кардани мақомоти роҳбарикунанда ва мақоми назорату тафтишии он маълумот дорад;

- маълумот дар бораи муассисони иттиҳодияи ҷамъиятӣ: барои шахсони воқеӣ – насаб, ном, номи падар, соли таваллуд, ҷои суқунат, шаҳрвандӣ (бо имзоҳои ғасдик мегардад) ва нусхаи шиноснома ё дигар ҳуҷҷате, ки шахсиятро тасдиқ мекунад; барои иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ҳангоми таъсиси иттифоқи (ассотсиатсия, шурои) иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ – нусхаи шаҳодатномаҳо дар бораи бақайдгирии давлатии оинномаи ин иттиҳодияҳо, иқтибос аз протоколи маҷлиси мақомоти роҳбарикунандаи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, бо қарор дар бораи таъсиси иттифоқи (ассотсиатсия, шурои) иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, инчунин нусхаи шартномаи таъсисӣ;

- аризаи шахсоне, ки дар бораи розигӣ ба истифодаи номи шаҳрванд дар номи иттиҳодияи ҷамъиятӣ;

- ҳангоми аз тарафи иттиҳодияи ҷамъиятӣ истифода бурдани рамзи тахти химояи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи хифзи моликияти зеҳнӣ ё ҳуқуқи муаллифӣ қарордошта – ҳуҷҷатҳое, ки ҳуқуқи истифодаи онро тасдиқ мекунад;

• хуччати пардохти бочи давлатӣ;

• хуччат дар бораи нишонии (маҳалли ҷойгиршавии) мақомоти роҳбарикунандаи иттиҳодияи ҷамъиятӣ;

• барои иттиҳодияҳои ҷамъиятии ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ – протоколҳои анҷуманҳо, конференсияҳо, маҷлисҳои умумӣ ё маҷлисҳои таъсиси воҳидҳои сохторӣ.

Бақайдгирии давлатии иттиҳодияи ҷамъиятӣ дар давоми як моҳ аз санаи пешниҳоди ҳама хуччатҳо анҷом дода мешавад ва ба иттиҳодияи ҷамъиятӣ шаҳодатномаи бақайдгирии давлатӣ дода мешавад (моддаи 21 Қонун).

Бақайдгирӣ, инчунин бояд ба тағйироте, ки бо оинномаи иттиҳодияи ҷамъиятӣ ворид карда шудааст, бо ҳама тартиб ва дар муҳлати бақайдгирии давлатии иттиҳодияи ҷамъиятӣ сурат гирад. Қонун барои рад кардани бақайдгирии давлатии иттиҳодияи ҷамъиятӣ ҳамаҷун шахси ҳуқуқӣ асосҳоеро фароҳам меорад, ки оиннома муҳолифи талаботи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон бошад, пешниҳод накардани рӯйхати пурраи хуччатҳои зарурӣ, мавҷудияти иттиҳодияи ҷамъиятӣ бақайдгирифташуда бо ҳамаин ном, ошкор кардани маълумоти нодуруст дар хуччатҳои пешниҳодшуда мебошад. Рад кардани бақайдгирии давлатии иттиҳодияи ҷамъиятӣ бо сабаби мувофиқи максад набудани таъсиси он иҷозат дода намешавад.

Агар сабти давлатии иттиҳодияи ҷамъиятӣ рад карда шавад, дар ин бора ба таври ҳаггӣ, бо нишон додани

муқаррароти мушаххаси қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки вайронкунии он боиси радди бақайдгирии давлатии ин таъкилот шудааст, ба иттиҳодияи ҷамъиятӣ кабар дода мешавад.

Ассотсиатсияи ҷамъиятӣ ҳуқуқ дорад дар бораи радди ба қайд гирифтани иттиҳодияи ҷамъиятӣ ва инчунин саркашӣ аз ин бақайдгирӣ ба суд шикоят кунад. Гузашта аз ин, радди бақайдгирии иттиҳодияи ҷамъиятӣ барои пешниҳоди дубораи хуччатҳо барои бақайдгирии давлатӣ монеа нест, ба шарти асосҳои, ки боиси рад кардан шудаанд, баргараф карда шаванд.

§ 2. Ҳуқуқ ва ухладорихон таъкилотҳои ҷамъиятӣ

Дар давлати демократию ҳуқуқбунёд, давлате, ки максаду маромаш бунёди ҷомеаи шахрвандӣ аст, нақши таъкилоту иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, сохторҳои ҳудидорақунии ҷамъиятӣ қалон мебошад. Зеро онҳо пеш аз ҳама бо максади пешбарӣ ва ҳимоя намудани манфиатҳои ҷамъиятӣ таъсис дода шуда, аз восита ва усулҳои истифода менамоянд, ки характери маҷбурияти давлатиро нашошта, ба боварӣ ва эътиқоди мардум асос мебад¹³³. Ин таъкилотҳо одамонро қабул намуда, арзу дархости онҳоро мешунаванд, аз мушқилотҳои онҳо бохабар гашта, дар мавриди мавҷуд будани поймолшавии ҳуқуқ ва манфиатҳои онҳо, ба ин масъала диққати аҳли ҷомеаеро тавассути воситаҳои ахбори умум қалб намуда,

¹³³ Искандаров З.Х. Ҳуқуқи инсон ва механизми миллии ҳимояи он. – Душанбе, 2007. – С. 32.

зери таъсиррасони чамъиятӣ аз ҳуқуқҳои вайронгашта дифоъ менамоянд.

Дар давлати демократӣ ва ҷомеаи шахрвандӣ аҳолии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд аз масоилҳои муҳимме арзёбӣ мегардад, ки ба он таваҷҷуҳи махсус дода мешавад. Ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд яке аз вазифаҳои аввалиндараҷа ва муҳимми давлат ба ҳисоб меравад, ки он ба воситаи ниҳодҳои гуногун амалӣ мешавад. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯро арзиши олии ҳисобида, ҳаёт, кадр, номус ва дигар ҳуқуқҳои фитрии инсонро дахлнопазир шуморида, онҳоро эътироф, риоя ва ҳифз менамояд. Бояд тазаққур дод, ки дар таъбиқи ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд на танҳо давлат ҳамчун ташкилоти сиёсӣ нақш дорад, балки дар амалишавии онҳо нақши иттиҳодияҳои чамъиятӣ ва ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ низ мушоҳида мешавад. Мавриди зикр аст, ки яке аз хусусиятҳои ҷомеаи шахрвандӣ маҳз мавҷуд будан ва фаъолият намудани иттиҳодияҳои чамъиятӣ ва ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ мебошад, ки мақсади онҳо ҳимоя намудани ҳуқуқу манфиатҳои ҷомеаи шахрвандӣ ва ҷилавгирӣ аз суиистифодаи шахсони мансабдор ва мақомоти давлатӣ ба ҳисоб меравад.

Иттиҳодияҳои чамъиятӣ яке аз рӯкнҳои низомии иҷтимоӣ-сиёсии чамъият ва шакли муҳимми амалӣ гардонидани соҳибхтиёрии халқ мебошанд. Таъсису фаъолияти онҳо ҳам ба манфиати шахрвандон ва ҳам ба

манфиати ҷомеа мувофиқат мекунад¹³⁴. Аз ин рӯ, ҳар як давлати демократӣ дар баробари дигар падидаҳои сиёсӣ ҳуқуқӣ баҳри ривочи низомии иттиҳодияҳои чамъиятӣ ва самаранокии фаъолияти онҳо шароит фароҳам менамояд. Ҳамкориҳои давлат бо иттиҳодияҳои чамъиятӣ дар заминаи манфиатҳои низоми умумии ҳардуи онҳо сурат мегирад. Давлат дар таъбиқи сиёсати худ ба дастгирии ҳамкориҳои иттиҳодияҳои чамъиятӣ ҳавасманд буда, иттиҳодияҳои чамъиятӣ бошанд ба ёрии ҳуқуқӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва маънавии давлат манфиатдоранд. Мақсад аз ташкилу ривочи иттиҳодияҳои чамъиятӣ барпо кардани ҷомеаи шахрвандӣ мебошад. Моҳияти давлати демократӣ маҳз бо муҳайё кардани шароити муносиб барои ташкилу фаъолияти иттиҳодияҳои чамъиятӣ дар ҳамаи самтҳои ҳаёт амалӣ карда мешавад.

Давлати демократӣ ва ҷомеаи инкишофёфтаи шахрвандӣ ду кутбе мебошанд, ки дар заминаи яқдигар қарор гирифта, ба рушди ҳамдигар мусоидат менамоянд¹³⁵. Нақши иттиҳодияҳои чамъиятӣ ва ташкилотҳои ғайриҳуқуматӣ дар амалишавӣ ва ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд дар ҷомеаи шахрвандӣ ва давлати демократӣ, чун тарз ва шакли ҳимоя назаррас ва аҳамиятнок мебошад. Бояд қайд кард, ки дар амалии ҳукуқтабиккунӣ ва таҷрибаи ҷаҳонӣ иттиҳодияҳои чамъиятӣ – ташкилотҳои ғайридавлатӣ

¹³⁴ Имомов А.И. Ҳуқуқи конситутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2017. – С. 300-301.

¹³⁵ Имомов А.И. Ҳуқуқи конситутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2017. – С. 300-302.

низ ном мебаранд. Дилхох чомеаи демократӣ барои ташкилӣ ва инкишофи ташкилотҳои ғайридавлатие, ки ҳадафи асосиашон ғимояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд мебошад, мусоидат менамояд. Марҳилаи асосини инкишофи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва ташкилотҳои ғайридавлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баъд аз мустақил гардидани Ҷумҳурии Тоҷикистон оғоз меёбад. Албатта, замони дар ҳайати Иттиҳоди Шуравӣ қарор доштани Ҷумҳурии Тоҷикистон иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ дар ин ғайри шакл амал мекарданд, зеро ханӯз солҳои 60-уми асри XX аввалин ҳаракатҳои шаҳрвандӣ дар хусуси ғимояи манфиатҳои шаҳрвандон ташкил ёфта буданд. Вале давраи асосии муътадил инкишофи онҳо ба соҳибхитӣ гардидани Ҷумҳурии Тоҷикистон рост меояд. Дар замони муосир ташкилотҳои ғайридавлатии ҳукукумухофизавӣ, яке аз падидаҳои муҳими ҷамъиятии маддасон оид ба амалишавии ҳукук, озодӣ ва манфиатҳои қонунии инсон ва шаҳрванд мебошад. Барои самаранок ғимоя намудани ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд ташкилотҳои ғайридавлатии ҳукукумухофизавӣ тарз ва усулҳои махсусро истифода менамояд. Яке аз усулҳои асосие, ки ташкилотҳои ғайридавлатии ҳукукумухофизавӣ барои амалишавии ғимояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд истифода менамоянд, ин ҳамкорӣ (ва таъсиррасонӣ) бо намояндагони ҳокимияти қонунгузор, иҷроия ва мақомоти хифзи ҳукук бо мақсади қабул намудани санадҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ аҳамиятнок дар самти ҳукуки инсон мебошад. Бояд тазаққур дод, ки

ба сифати ташкилотҳои ғайридавлатӣ, дар маҷмуъ намудҳои гуногуни он, яъне аз гурӯҳҳои хурд то иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ баромад мекунад¹³⁶. Ин ташкилотҳо, ки бо ташаббуси ҷамъият ташкил ёфтаанд, одатан ба падидаи чомеаи шаҳрвандӣ мансубанд. Ташкилоти ғайридавлатии ҳукукумухофизавӣ — ин ташкилоти мустақили худидораи ғайритиҷоратие мебошад, ки хусусияти сиёсӣ надоста, бо ташаббус ва майлу хоҳиши шахсони ҷудогона таъсис ёфта, бо мақсади ғимояи ҳукуку озодиҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ фаъолият менамояд. Ташкилотҳои ғайридавлатии ҳукукумухофизавиро ба ташкилотҳои ғайридавлатии миллӣ, маҳаллӣ ва байналмилалӣ гурӯҳбандӣ менамоянд. Мафҳуми ташкилоти ғайридавлатӣ аввалин маротиба бо ташкилҳои Созмони Миллалӣ Муттаҳид истифода шудааст. То ин дам ибораи «агентҳои ихтиёр» истифода бурда мешуд. Ин гуна агентҳои қаблан то ташкилҳои Лигаи Миллатҳо (1919) амал мекарданд. Фаъолияти «агентҳои ихтиёр» инъикосунандаи асосии ҳаёти ҷамъиятӣ дар тамоми ҷаҳон гардид. Аввалин маротиба ташкилотҳои ғайридавлатӣ дар ғарб ташкил ёфтаанд. Дар давлатҳои соҳти коммунистӣ фаъолияти мустақил ва ҳисоботдиҳанда набудан ба давлат маҳдуд ва маън гардида буд. Дар самти ҳукуки инсон ва ғимояи он ҷадин ташкилотҳои байналмилалӣ аз қабилӣ Кумитаи байналмилалӣ Салиби Сурх (Женева 1863), Лигаи

¹³⁶ Коваленко И.И. Международные неправительственные организации. — М., 1996. — С. 187.

байналмилалӣ оид ба ҳукуки инсон (Ню-Йорк 1942), Комиссияи байналмилалӣи ҳуқуқшиносон (Женева 1951) фаъолияти густурдари ба роҳ мондаанд¹³⁷. Дар давлати демократӣ барои таъмини ҳуқуки инсон натавоно механизмҳои давлатии Ҳимоя, балки фаъолияти ташкилотҳои ғайридавлатии ҳуқуқҳимоявӣ бояд фаъол гарданд. Феълан ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ, ҳамчун механизми ҷамъиятии Ҳимояи ҳуқуки инсон яке аз падидаҳои ҷамъиятии асосии кумақрасон дар амалишавии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд ба ҳисоб мераванд.

Ҷамъияти инсонӣ гарчанде барои худ давлату ҳукумат таъсис намудааст ва ин ҳукумат тамоми қорҳои идоракунии одамонро бар дӯш дорад, вале вай боз ба иттиҳодияҳои одамони ғайриҳукуматӣ ниёзманд буда, онҳо дар қатори ҳукумат қорҳоеро баҳри бехбудии аҳли ҷамъият ба бор меоранд. Ин ташкилотҳо аз қониби гурӯҳи одамон ихтиёрона ташкил қарда шуда, ғайритиҷоратӣ мебошанд ва мақсаду вазифаҳои гуногуни башардӯстона доранд. Масалан, онҳо ба самъи ҳукуматдорон арзу ниодоҳои мардумро мерасонанд, дар қараёни ҳуқуққочоднамоӣ фаъолона иштирок мекунанд, дар назди ҳукумат масъалаҳои муҳими ҷамъиятиро дар соҳаи экология, тандурустӣ, фарҳангӣ масъалагузорӣ ва талаб менмоянд, ки ҳукумат баҳри ҳалли он қораҳои лозима андешад. Фаъолияти мақомоти давлатиро омӯзиш намуда, аз натиҷааш аҳли ҷомеаро огоҳ менамоянд ва

¹³⁷ Имомов А.И. Ҳуқуки қонситутисионии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2017. – С. 129-130.

ғайра. Баъзе аз ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ муаммоҳои инёсири таҳлил намуда, ба он баҳо медиҳанд, дар мониторинги иҷроиши уҳдадорихои байналмилалӣи ҳукумат кумақ менамоянд. Ташкилотҳои ғайриҳукуматие ҳастанд, ки маҳсус бо мақсади ҳал намудани масъалаҳои Ҳимояи ҳуқуки инсон таъсис дода шудаанд. Мавриди зикр аст, ки солҳои охир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шумораи ташкилотҳои ғайриҳукуматии Ҳимояи ҳуқуки инсон рӯ ба афзоиш аст. Ин гуна ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ дар Тоҷикистон хеле сершуморанд. Ба монанди, «Бюрои ҷумҳуриявӣ оид ба ҳуқуки инсон ва риояи қонуният», «Ассотсиатсияи миллии воситаҳои ақбори умуми мустақил», «Ҷавонон ва тамаддун», «Маркази таҳлилию машваратӣ оид ба ҳуқуки инсон», «Маркази тараққиёти инсон ва ҷомеа» ташкилоти ҷамъиятии «Маркази мустақил оид ба Ҳимояи ҳуқуки инсон» ва ғайра. Онҳо қорҳои зиёдеро ба анҷом расонида истодаанд. Масалан, бо кӯшиши ташкилотҳои номбаршуда соли 2004 Гузориш оид ба иҷроиши Паймони байналмилалӣ дар бораи ҳуқуқҳои шахрвандӣ ва сиёсӣ аз тарафи Ҷумҳурии Тоҷикистон тартиб дода шуда, ба Қумитаи СММ оид ба ҳуқуки инсон ирсол қарда шуд. Ё ин ки ташкилоти ҷамъиятии «Маркази мустақил оид ба Ҳимояи ҳуқуки инсон», ташкилоти Ҳимояи ҳуқуқ буда аз ҳуқуқшиносон ва гурӯҳи адвокатҳо иборат мебошад, ки фаъолияти худро дар самти Ҳимоя ва ҳифз намудани манфиатҳои ҷомеа амалӣ менамояд. Аз он ҷумла, дорои иқтидори таҳлилии худ мебошад, ки самти

фаъолияти худро дар доираи барномаҳои (лоиха) зерин анҷом дода истодааст:

1. Мубориза бар зидди шиканча ва бечазой дар Тоҷикистон (истифода гардидани шиканча, муносибати бераҳмона ё тахкиркунанди шаъну шарафи инсон);

2. Ҳимояи ҳукукии намояндагони ВАО ҳуқуқшиносони ташкилот ба ВАО-и дохилӣ кумаку дастгирии ҳуқуқӣ пешниҳод менамоянд;

3. Ёрии ҳуқуқӣ ба шахсоне, ки бинобар гирифтани китъаҳои заминашон барои эҳтиёҷоти давлатию ҷамъиятии тахти кӯчонидани иҷборӣ қарор гирифтаанд ҳуқуқшиносони ташкилот ба шахрвандоне, ки хонаҳояшон кӯчонида шуданду ҷуброни мутаносиб пардохт карда нашудааст, машварату маслиҳати ҳуқуқӣ расонида дар суд манфиатҳои онҳоро ҳимоя мекунанд.

- Дастрасӣ ба иттилоот оид ба фаъолияти мақомоти давлатӣ ва иттилооте, ки ба манфиати ҷамъиятӣ мебошад.

- Мурофияҳои судии стратегӣ, аз он ҷумла пешниҳод намудани маълумотҳои инфиродӣ ба Кумитан СММ оид ба ҳуқуқи инсон.

Ҳамзамон яке аз навъҳои маъмули фаъолияти созмонҳои ғайриҳуқуматӣ расонидани ёрии роғбонӣ ҳуқуқӣ ба табақаҳои ниёзманди (камбизоати) аҳоли мебошад. Дар ин бобат созмонҳои ғайриҳуқуматӣ ба монанди «Ҳуқук ва некӯаҳволӣ», «Маркази таҳлили машваратӣ оид ба ҳуқуқи инсон» ва ғайра қорҳои зиёдеро ба анҷом мерасонанд. Маҳз бо ёрии созмони

ғайриҳуқуматии «Ҳуқук ва некӯаҳволӣ» бисёр табақаҳои камбизоати аҳоли ба ҳимояи ҳуқуқҳои иҷтимоии худ муваффақ гардидаанд.

Созмони ғайриҳуқуматии «Маркази таҳқиқоти гендерӣ» тавассути гузаронидани конференсия, семинарҳои гуногун, мизҳои гирд, курсҳои кутоҳмуддати омӯзишӣ ҳамчунин чопи китобу маводҳои марбут ба баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии занон ва мардон, ҳамзамон паҳн намудани иттилоот оид ба ҳалли проблемаҳои оилавӣ, ба занҳо додани маслиҳатҳои ғармандӣ ва ғайра машғул мебошанд.

Имрӯз дар Тоҷикистон масъалаҳои марбут ба ҳимояи ҳуқуқҳои муҳоҷирони меҳнатӣ, ки дар Федератсияи Россия мебошанд, мушкилоти рақами як мебошад, чун таъмини ҳуқуқи озодиҳои онҳо дар сатҳи паст қарор дорад. Ҳуқумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Федератсияи Россия як қатор созишномаҳои байниҳуқуматӣ ба имзо расонидаанд, ки ба масъалаҳое чун баробарсозии ҳуқуқҳои шахрвандон дар Россия ва Тоҷикистон, осон кардани тартиби рафту бозгашти шахрвандони харду ҷониб ва ғайра алоқаманд мебошанд. Мутаассифона, таъриба нишон медиҳад, ки муқарраротҳои созишномаҳои байниҳуқуматӣ дар амал таъбиқ намегарданд, агар амалӣ шаванд ҳам дар як сатҳи паст ё нокифоя. Сабаби амалӣ нагаштани онҳо аз як қатор омилҳо вобастагӣ дорад, аз як тараф бетаваҷҷуҳии мақомоти дахлдор оид таъбиқи созишномаҳо бошад, аз тарафи дигар безътиноии ҷомеаи шахрвандӣ мебошад.

Дар давлати хукукбунёд ва демократӣ, ки андешани бунёди давлати милли ва барпо кардани ҷомеаи шаҳрвандист, нақши ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ ва мақомоти худидоракунии маҳаллӣ басо калон мебошад. Қабл аз ҳама онҳо барои ҷимояи манфиатҳои ҷомеа таъсис меёбанд. Аз ин рӯ, роҳу усулҳои истифода мекунанд, ки характери маҷбурсозӣ надошта, бештар ба боварӣ ва эътиқодмандӣ таъяс мекунанд. Ин ташкилотҳои шаҳрвандонро қабул карда, шикоят ва пешниҳодҳои онҳо ғӯш мекунанд, бо мушқилиҳои онҳо аз наздик шинос мешаванд, дар сурати ошкор гардидани далелҳои вайроншудани ҳуқуқ, озодӣ ва манфиатҳои таваҷҷуҳро ба онҳо таваҷҷуҳи ВАО ҷалб месозанд ва бо истифода аз афкори ҷамъиятӣ ҳуқуқҳои вайроншударо ҷимоя мекунанд. Феълан дар Тоҷикистон беш аз 1850 ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ (ба ин номгу ғизҳои сиёсӣ, иттиҳодиҳои касаба ва ташкилотҳои тичорати дохил намешаванд, зеро ғабъолияти инҳо бо қонунгузории алоҳида ба танзим дароварда мешаванд) амал мекунанд, ки дар ҳамкорӣ бо аҳли ҷомеа ва сохторҳои давлатӣ қорҳои муфиди ба ҷимояи ҳуқуқҳои инсон нигаронидашударо ба ҷо меоранд. Ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ аз рӯйи мақоми худ бояд ташаббусқор бошанд ва шаҳрвандони эҷодқори ҷумҳуриро муттаҳид сохта, ғабъолияти хешро бо истифодаи захираҳои дохилидавлатии молиявӣ амалӣ созанд.

Ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ дар кишварҳои дорандани анъаноти демократӣ ҷун як воситаи манфиатқори муносиботи байни давлат ва шахс баромад намууда,

бархӯрди манфиатҳои онқоро сабуқ менамояд ва аз сарқуб намулдани шахсияти инсон як навъ бозмедорад. Хушбақтона, дар мамлақати мо аллақай шумораи ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ бисёр шуда, нақши онҳо дар ба низоми андохтани ҳаёти давлатӣ ва ҷамъиятӣ назаррас гардида истодааст. Ташкилоти ғайриҳукуматӣ ниқоди ҷомеаи шаҳрвандӣ мебошад, ки бо истифода аз тарзу воситаҳои ғайрисиёсӣ ҳуқуқу озодӣ ва манфиатҳои инсонро ҷимоя мекунанд. Ташаккул ва инкишоф ёфтани ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ ба рушду нумуи ҷомеаи шаҳрвандӣ мусоидат менамояд. Ҷомеаи шаҳрвандӣ ба эътироф намулдани ҳуқуқ ва озодии инсон, дахлнопазир будани он, баробарӣ ва гуногуншаклии молияқт, озодии меҳнат ва соҳибқорӣ, худидорақунӣ ва гуногунандешӣ асос меёбад. Бо баробари мустаҳкам шудан ва инкишоф ёфтани заминаи ҷомеаи шаҳрвандӣ худуди таъсиррасонӣ ва масъулияти иҷтимоии давлат нисбат ба шаҳрвандонаш суст ғашта, вобастагии сақти шаҳрванд аз давлат аз байн меравад.

Аз ин рӯ, мувофиқи моддаи 24 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иттиҳодиҳои ҷамъиятӣ» барои амалӣ намулдани мақсадҳои оинномавӣ иттиҳодиҳои ҷамъиятӣ ҳуқуқ дорад: дар бораи ғабъолияти худ озодона аҳбор паҳн намояд; дар таҳияи қарорҳои мақомоти давлатӣ бо тартиб ва дар доираи пешбиниқардаи Қонуни ҚТ «Дар бораи иттиҳодиҳои ҷамъиятӣ» ва дигар қонунҳо иштироқ намояд; маҷлисо, ғирдиҳамоиҳо, намоишҳо, роҳпаймоиҳо ва дигар қорабиниҳои оммавиرو бо тартиби пешбиниқардаи қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон гузаронад; мувофиқи

конунгузории Ҷумхурии Тоҷикистон воситаҳои ахбори оммаро таъсис ва фаъолияти нашриро анҷом диҳад; дар мақомоти давлатӣ, ташкилотҳо, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, суд ҳукукҳои худ, манфиатҳои конунии аъзо ва иштирокчиёни худ, инчунин дигар шахрвандонро намояндагӣ ва ҳифз намояд; аз рӯи масъалаҳои гуногуни ҳаёти ҷамъиятӣ бо ташаббусҳо баромад намояд, ба мақомоти давлатӣ пешниҳодҳо кунад; аз мақомоти давлатӣ маълумоте гирад, ки барои иҷрои вазифаҳои оинномавӣ зарур аст, ба истиснои ҳолатҳои муқаррарнамудаи конунгузории Ҷумхурии Тоҷикистон; тибқи конунгузории Ҷумхурии Тоҷикистон фаъолияти истеҳсолӣ ва ҳоҷагиро, ки он ба иҷрои мақсаду вазифаҳои оинномавӣ мусоидат менамояд, анҷом диҳад, аз он ҷумла бо ёрии ташкилотҳои тичоратие, ки барои ин мақсадҳо таъсис дода мешаванд, барои таъбиқи фаъолияти оинномавӣ дар озмунҳои ҷумхуриявӣ ва байналмилалӣ бо мақсади гирифтани фармоишҳои иҷтимоӣ, грантҳо, стипендияҳо ва дигар афзалиятҳои бо конунгузории Ҷумхурии Тоҷикистон манънагардида иштирок намояд; бо шахсони воқеӣ ва ҳукуқӣ дар бораи ҳамкории илмӣю техникӣ, иқтисодӣ, молиявӣ ва истеҳсолӣ дар бораи расонидани хизмат ва иҷрои корхое, ки ба таъбиқи мақсад ва иҷрои вазифаҳои оинномавӣ нигаронида шудаанд, созишномаҳо бандад; аз шахсони воқеӣ ва ҳукуқӣ дар шакли молу мулк ва маблағ кумаки моддӣ қабул намояд; мувофиқи конунгузории Ҷумхурии Тоҷикистон корҳои илмӣю тадқиқотӣ ва лоиҳавию конструкториро амалӣ гардонад, лоиҳаю

барномаҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ аҳамиятнокро аз санҷиши ҷамъиятӣ гузаронад, дар қори комиссияҳои муштарак оид ба баррасии онҳо иштирок намояд, ба шарте ки ин намудҳои фаъолият дар оиннома пешбинӣ шуда бошанд; ваколатҳои дигари муқаррарнамудаи конунгузорию амалӣ намояд.

Инчунин, мутобиқи қонун, иттиҳодияи ҷамъиятӣ, ки шахси ҳукуқӣ мебошад, метавонад дорои бино, иншоот, фонди манзил, нақлиёт, таҷҳизот, асбобу анҷом, моликияти фарҳангӣ, маърифатӣ ва фароғатӣ, пули нақд, саҳмияҳо, коғазҳои кимматнок ва амволи дигар, ки барои таъминоти моддии фаъолияти оинномавии ин иттиҳодияи ҷамъиятӣ заруранд, дошта бошад. Аз ҷумла, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ҳукук доранд фаъолияти соҳибкорӣ анҷом диҳанд, ширкатҳои хоҷагидорӣ, ҷамъият ва дигар ташкилотҳои хоҷагидорӣ таъсис диҳанд, инчунин амволи барои иҷрои фаъолияти соҳибкорӣ пешбинишударо ба даст оранд. Аммо, даромад аз фаъолияти соҳибкории иттиҳодияи ҷамъиятӣ наметавонад дар байни аъзо ё иштирокчиёни ин иттиҳодия тақсим карда шавад ва танҳо барои ноил шудан ба ҳадафҳои оинномавӣ истифода мешавад.

Тибқи моддаи 25 Қонуни мазкур бошад, иттиҳодияи ҷамъиятӣ вазифадор аст: Конститутсияи Ҷумхурии Тоҷикистон, дигар санадҳои меъёрии ҳукуқии Ҷумхурии Тоҷикистон, инчунин санадҳои ҳукуқии байналмилалӣ эътирофнамудаи Тоҷикистон ва меъёрҳои пешбиникардаи оинномаро риоя намояд; ҳар сол то 1-уми апрел ба мақомоти бақайдгиранда дар бораи идомаи

фаъолияти худ маълумот, ки шакли он аз ҷониби Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда мешавад, пешниҳод намояд; бо дархости мақомоти бақайдгиранда қарорҳои мақомоти роҳбарикунанда на шахсони мансабдори иттиҳодияи ҷамъиятӣ, инчунин дар бораи фаъолияти худ гузориш пешниҳод намояд, намояндагони мақомоти бақайдгирандаро ба ҷорабинҳои оммавие, ки иттиҳодияи ҷамъиятӣ мегузаронад, роҳ диҳад; ба намояндагони мақомоти бақайдгиранда дар қори шиносшавӣ бо фаъолияти иттиҳодияи ҷамъиятӣ вобаста ба амалӣ намудани мақсадҳои оинномавӣ ва риояи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон мусоидат кунад.

Бояд тазаққур дод, ки шаклҳои маъмули фаъолияти ташкилотҳои ғайритиҷоратии ҳуқуқмуҳофизавӣ ин таблиғи санадҳои байналмилалӣ оид ба ҳуқуқи инсон, таҳлили қонунгузории миллӣ ва мутобикатии он ба меъёрҳои байналмилалӣ дар самти ҳуқуқи инсон, гузаронидани конференсияҳо ва семинарҳо оид ба масоилҳои мубрами риояи ҳуқуқи инсон, омода ва нашр намудани маводҳо дар матбуот ба ҳисоб меравад. Дар фаъолияти онҳо тавачҷуҳи хоса ба ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд дода мешавад. Таҷриба собит сохтааст, ки танҳо ташкилотҳои ғайридавлатӣ метавонанд ҳолати таъмини ҳимояи ҳуқуқи инсонро воқеан баҳогузорӣ намоёнд, зеро онҳо ҳамарӯза дар ин самт фаъолият менамоёнд ва онҳо аз камбудихҳои қонунгузорӣ ва фаъолияти мақомоти дахлдор огоҳанд. Эътимод на

бонарии шахрвандон ба ташкилотҳои ғайридавлатӣ, ки фаъолияти онҳоро ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд фаро гирифтааст, афзоиш меёбад. Мурочиат ба онҳо барои ёрии ҳуқуқии ройгон ҳамасола дар ҳолати рушд қарор дорад, ин гувоҳи он аст, ки шуури ҳуқуқии мардум рӯ ба рушд мебошад. Ҳамин тариқ метавон иброз кард, ки дар таъмини ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд нақши ташкилотҳои ғайридавлатӣ ва ҳуқуқҳимоявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар замони мӯосир назаррас мебошад.

§ 3. Шаклҳои маъмули фаъолияти ташкилотҳои ғайриҳуқуқуматӣ

Ҳамқорӣ ба мақомоти давлатӣ як навъ воситаи қудамалишавии ҷомеаи шахрвандӣ мебошад. Маҳз мавҷудияти роҳҳои гуногуни ҳамқорӣ ба мақомоти давлатӣ метавонад ба рушди ҷомеаи шахрвандӣ, ҳимояи манфиатҳои гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ ва афзоиши тавачҷуҳи онҳо ба рӯйдодҳои ҳозира мусоидат кунанд.

Ташкилотҳои ғайриҳуқуқуматӣ ба ин равандҳо ҳамчун яке аз ниҳодҳои ҷомеаи шахрвандӣ шомил карда мешаванд. Вобаста ба ин, то кадом андоза онҳо ҳуқуқҳоро ҳимоя карда метавонанд аз он муваффақияти ташаққули давлати ҳуқуқбунёд вобаста мебошад. Ташкилотҳои ғайриҳуқуқуматӣ – яке аз шаклҳои асосии ифодаи манфиатҳои шахрвандон ва зухури фаъолияти ҷамъиятии онҳо мебошанд. Ҳуқуқи ташкили гурӯҳҳо ва иттиҳодияҳо,

чамъ омадан барои муҳокимаи масоили муҳимини чамъиятӣ яке аз ҳуқуқҳои асосии инсон ба ҳисоб меравад. Озодии ташкили иттиҳодияҳо маънои онро дорад, ки шахсе ҳуқуқи озодона таъсис додани иттиҳодияҳо ва иштирок дар фаъолияти онҳоро бидуни маҳдудияти давлат доро мебошад.

Ҳамин тарик, асоси фаъолияти иттиҳодияҳои чамъиятиро манфиати оммавӣ-чамъиятӣ ташкил медиҳад, ки тавассути он шахрвандон дар идоракунии кор ва ҳаёти чамъиятӣ иштирок мекунанд. Аз ин рӯ, давлат бояд таъсиси шаклҳои гуногуни иттиҳодияҳои чамъиятиро таъмин кунад.

Асосҳои ҳуқуқии ташкил ва фаъолияти иттиҳодияҳои чамъиятӣ дар моддаҳои 8, 28-29 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иттиҳодияҳои чамъиятӣ» аз 12 майи соли 2007, «Дар бораи мақомоти худфаъолияти чамъиятӣ» аз 5 январи соли 2008, «Дар бораи озодии вичдон ва иттиҳодияҳои динӣ» аз 26 марти соли 2009, «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» аз 13 ноябри соли 1998, «Дар бораи иттифокҳои касаба» аз 2 августи соли 2011, инчунин дар Кодекси граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар санадҳои қонунгузорӣ танзими худро ёфтааст.

Мутобиқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон, иттиҳодияи чамъиятӣ – иттиҳодияи ихтиёрӣ, худидора ва ғайритиҷоратии шахрвандон мебошад, ки дар асоси умумияти манфиатҳо барои амалӣ намудани мақсадҳои

муттаҳид гардидаанд, ки дар оинномаи иттиҳодияи чамъиятӣ нишон дода шудаанд.

Амалишавии ҳуқуқ ба муттаҳидшавӣ чунин мақсадҳоро пайгирӣ мекунад: таъмини химоя, таъбиқи манфиатҳои умумии шахрвандон дар соҳаҳои сиёсӣ ва дигар соҳаҳои ҳаёти чамъиятӣ. Мутобиқан, иттиҳодияҳои чамъиятӣ метавонанд самтҳои ҳеле мутталиф дошта бошанд: сиёсӣ, экологӣ, эҷодӣ, ватандӯстӣ, занона, собикадорон, кӯдакона, илмӣ, техникӣ, фарҳангӣ, маърифатӣ, варзиш, иттифокҳои эҷодӣ, фондҳо ва ғайра.

Имрӯзо ташкилотҳои чамъиятӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаҳои гуногуни ҷомеа фаъолият мекунанд. Баъзеи онҳо, масалан, дар самти химояи ҳуқуқҳои гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоии аҳоли (гурезагон, шахсони бесарпаноҳ, маҳбусон, маъҷубон, кӯдакон ва ғ.) фаъолият доранд, қисми дигаре бо баъзе намунаҳои алоҳидаи вайроқунии ҳуқуқи инсон (ҳуқуқ ба зиндагӣ, озодии суҳан, ҳуқуқ ба интиҳобот, ҳуқуқи экологӣ) сару кор мекунанд.

Бештари ташкилотҳои дорои аҳаммияти ҷумҳуриявӣ ва маҳаллӣ, универсалӣ мебошанд – онҳо бо мачмуи мушкilotи марбут бо ҳуқуқи инсон сару кор доранд, дар раванди қонунгузорӣ мусоидат мекунанд, таҳлили (мониторинги) ҳуқуқи инсонро амалӣ мекунанд, ба ниёзмандон баҳри химояи ҳуқуқ ёрии мушаххас мерасонанд, қорҳои фаҳмондадиҳиро дар соҳаи ҳуқуқи инсон амалӣ мекунанд, семинар ва конференсҳо барпо

менамоянд, рушди ҳамкориҳои байнидавлатиро инкишоф медиханд.

Ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ дар асоси принципҳои ихтиёрӣ, баробарҳуқуқӣ, худидора ва қонуният таъсис ва фаъолият мекунанд. Онҳо метавонанд сохтори дохилӣ, мақсад, шакл ва усулҳои фаъолияти худро озодона муайян кунанд. Фаъолияти ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ бояд ошкоро бошад ва маълумот дар бораи ҳуҷҷатҳои таъсисӣ ва барномаи онҳо дастраси омма бошад.

Ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ вобаста аз рӯйи минтақае, ки дар он фаъолият мекунанд тақсим карда мешаванд. Аз ин рӯ, ташкилотҳои ҷамъиятӣ ба намудҳои зерин тақсим мешаванд:

- маҳаллӣ, ки дар ҳудуди мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ амал мекунад;
- ҷумҳуриявӣ, ки фаъолияти худро дар тамоми қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон ба амал мебарорад;
- байналмилалӣ, ки мувофиқи оинномаи ташкилот, филиал ё намоёндагӣ доираи Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин ташкилотҳои ҷамъиятии дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис дода шудааст ва ҳадди ақал яке аз зерсохтори онҳо дар кишварҳои хориҷӣ қарор доранд;

Вобаста аз шакли ташкилию ҳуқуқӣ, ки зери мафҳуми он шакли (навъи) иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ фаҳмида мешавад, ки ҳолати мушаххас, хусусиятҳои тартиби таъсис, мақсад ва вазифаҳои фаъолият, сохтори ташкилии онро инъикос мекунад, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ

дар шаклҳои ташкилию ҳуқуқии зерин метавонанд таъсис дода шаванд:

- ташкилоти ҷамъиятӣ;
- ҳаракати ҷамъиятӣ;
- мақомоти худфаъолияти ҷамъиятӣ.

Ташкилоти ҷамъиятӣ иттиҳодияи ҷамъиятиё мебошад, ки чун қоида, дар асоси узвият таъсис ёфта, барои фаъолияти яқҷояи шаҳрвандони муттаҳидшуда ҷиҳати ҳифзи манфиатҳои умумӣ ва ба даст овардани мақсадҳои оинномавӣ таъсис дода шудааст.

Ҳаракати ҷамъиятӣ иттиҳодияи ҷамъиятии оммавӣ мебошад, ки аз иштирокчиён иборат буда, узвият надорад, амалӣ намудани мақсадҳои иҷтимоӣ ва дигар мақсадҳои ҷамъиятии муфидро дорад, ки онҳоро иштирокчиёни ҳаракати ҷамъиятӣ дастгирӣ менамоянд.

Мақомоти худфаъолияти ҷамъиятӣ иттиҳодияи ҷамъиятии беузвият ва ғайрирасмӣ буда, тартиби таъсис ва фаъолияти онро қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ба танзим мебарорад.

Новобаста аз шакли ташкилию ҳуқуқӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ҳуқуқ доранд дар асоси созишномаҳо ва (ё) оинномаҳои аз ҷониби иттифокҳо қабулшуда иттиҳодияҳои (ассотсиатсияҳои) нав таъсис диҳанд. Шаҳрвандон, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, шахсони ҳуқуқӣ, мақомоти давлатӣ ҳуқуқ доранд ба ҷунин иттиҳодияҳо (ассотсиатсияҳо, шуроҳо) шомил шаванд.

Боз як хусусияти ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ дар Тоҷикистон ин аст, ки онҳо, мутаассифона, қариб

маблагузории дохилидавлатӣ надоранд. Бисёре аз онҳо фаъолияти худро дар асоси грантҳои созишҳои байналмилалӣ ва ёрии беруна аз дигар давлатҳо амали мекунанд. Сохторҳои тичоратии мамлакатаи мо имкониятҳои молиявии ба ин таъкилотҳо кумак расониданро алҳол надоранд. Пешрафти фаъолияти таъкилотҳои ғайриҳукумати ба манфиатҳои бунёди ҷомеаи шахрвандӣ созгор аст.

МАВЗУИ 9. МЕХАНИЗМҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ҲИМОЯИ ҲУҚУҚИ ИНСОН

§ 1. Механизмҳои фарогири (универсалии) ҳимояи ҳуқуқи инсон

Нимаи дуюми асри XX ва аввали асри XXI дар ҳуқуқи байналмилалӣ дар соҳаи ҳуқуқи инсон тағйиротҳои ҷашмас ба вучуд омад. Дар шароити имрӯза ақидае, ки ҳуқуқи инсонро маҳсули як тамаддун эътироф намуданд, моҳияташро гум кардааст ва он ба як чизи муқаррарӣ мубаддал гаштааст, чунки он як қисми ҳаёти инсон аст. Стандартҳои принсипҳои, ки Эълумияи умумии ҳуқуқи инсон эълон доштааст, дар шартномаҳои байналмилалӣ, минтақавӣ ва қонунгузории давлатҳо ки рӯя, қафолат, ҳифз ва ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои асосии инсонро танзим мекунанд, инъикоси ҳуқуқии худро ёфтаанд.

Бо ба итмом расидани Ҷанги Дуюми Ҷаҳон ҷомеаи ҷаҳонӣ дарк намуд, ки масъалаи ҳимояи ҳуқуқи инсон салоҳияти як давлат нест. Ҳаманун, масъалае, ки пурра ба салоҳияти давлат вогузор гардида буд, ба сифати мушкилоти аввалиндараҷаи ҷомеаи байналмилалӣ мубаддал гардида, тадриҷан зери таъсири меъёрҳои байналмилалӣ қарор гирифт. Соли 1945 ҳанӯз дар Конференсияи Крим зарурати таъсиси мақомоти нави байналмилалӣ, ки сулҳи ҷаҳониро таъмин карда

тавонад, таъкид шуда буд. Дар ш. Сан-Франсискои ИМА аз мохи апрел то июни соли 1945 Оинномаи СММ бо иштироки 50 давлат мавриди муҳокима қарор гирифт ва 26-уми июни ҳамаи он сол имзо шуд. Вале танҳо баъди тасдиқ шудани он аз ҷониби аъзои доимии Шурои амнияти СММ дар санаи 24-уми октябри соли 1945 ба ҳукми амал даромад ва ин рӯз чун рӯзи таъсисёбии СММ шинохта шудааст. Тибқи Оиннома яке аз самтҳои фаъолияти СММ-ро ташкили ҳамкорихои байналҳалкӣ бо мақсади кумак расонидан ба эҳтирому риояи умумии ҳуқуқҳои инсон ва озодиҳои асосӣ барои ҳама, сарфи назар аз тафовутҳои гуногуни иҷтимоӣ, ташкил менамуд. Ҷиҳати тезонидани ин раванд аз ҷониби СММ дар соҳаи эҳтиром ва ҳимояи ҳуқуқҳои инсон як қатор тадбирҳои андешида шуданд. Агар қабули Оинномаи СММ нахустин тадбир дар бунёдгузорию муносибатҳои нави байналмилалӣ бошад, пас қабули ЭУХБ дуюмин тадбири буд, ки ба рушди минбаъдаи сифатан нави ҳуқуқҳои инсон асос гузошт. Ассамблеяи Генералии СММ дар ҷаласаи якуми худ мохи январӣ соли 1946, қарор оид ба таҳияи Билли байналмилалӣ дар бораи ҳуқуқҳои таъсиб расонид. Мохи февралӣ соли 1946 Комиссияи оид ба ҳуқуқҳои инсон таъсис дода шуд (Қағъномаи Шурои иқтисодӣ ва иҷтимоии СММ 5 (I) аз 16 февралӣ соли 1946). Комиссияи вазифадор гардид, ки Билли байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои инсонро омода намояд¹³⁸.

¹³⁸ Раҳмон Д.С. Ҳуқуқи инсон дар шароити ҷаҳонишавӣ ва тақвиятёбии тафовутҳои фарҳангӣ-тамаддуний: Масъалаҳои назарӣ, усулӣ ва амалӣ.

Таъсиси низоми назорати байналмилалӣ аз болои инчунин ухдадорихои ҳуқуқие, ки давлатҳо дар соҳаи ҳуқуқи инсон ба зимма гирифтаанд, яке аз дастовардҳои муҳим дар танзими байналмилалӣи ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд мебошад. Нақши мақомотҳои назоратӣ дар шароити муосир мунтазам меафзояд. Ба функцияи ва салоҳиятҳои мақомоти назоратӣ дар фаъолияти СММ ва созишномаҳои гуногуни универсалӣ ва минтақавӣ рӯз то рӯз таваҷҷуҳи бештар ҷохир карда мешавад. Тавре ки маълум аст, ягон ҳокимияте аз болои давлат вучуд надорад, ки татбиқи принсипҳои ва меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалиро назорат карда тавонад. Аз ин рӯ, давлатҳо ташкили механизми назорати байналмилалиро пешбинӣ кардаанд.

Дар ин раванд як қатор масъалаҳои қаблан ба салоҳияти дохилии давлатҳо алоқаманд буда, имрӯзҳо бо стандартҳои байналмилалӣ дар соҳаи ҳуқуқи инсон низ танзим карда мешаванд. Функсияҳои назорати байналмилалӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ доимо дар ҳолати рушд қарор дорад, баъзе аз ин шаклҳо ва усулҳо аз таҷрибаи дохилии давлатҳо сарчашма мегирад. Назорати самаранокӣи истифодаи меъёрҳо ва принсипҳои мувофиқашудаи ҳуқуқи байналмилалиро аз ҷониби ҳар як давлат-иштирокчию созишномаҳои байналмилалӣ ба таври ҷиддӣ меафзояд. Шаклҳои ҷунин назорат бештар ба табиати вайронкунии ҳуқуқи инсон вобастаанд ва

ҳуқуқи. диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ. – Душанбе, 2020. – С. 256-260.

метавонанд гуногун бошанд. Онҳоро Оиннома ва қарорҳои СММ ва мақомоти махсуси он, созишномаҳои байналмилалӣ дорои хусусияти универсалӣ ва минтақавидошта муайян мекунанд.

Тарғибу ташфиқ ва Ҳимояи ҳуқуқи инсон яке аз муҳимтарин самтҳои фаъолияти СММ мебошад. Оинномаи СММ ҳамаи давлатҳои иштирокчиرو уҳдадор намудааст, ки ба ҳуқуқ ва озодиҳои инсон эҳтиром гузоранд, бидуни фарқият аз рӯйи наҷод, ранги пӯст, ҷинс, забон, дин, ақидаи сиёсӣ ва дигар ақидаҳои ҳамшабех, баромади миллӣ ё ҷиғимой, моликият, маҳалли таваллуд ва ё дигар мақомҳое, ки боиси ба вучуд омадани нобаробарӣ мегарданд. Дар Саммити Ҷаҳонии соли 2005, ҳуқуқи инсон дар қатори дигар масъалаҳои баррасишаванда ҳамчун яке аз асосҳои амнияти дастаҷамъона ва некӯаҳволии ҷомеа эълон карда шуд. Маҳз дар доираи СММ низоми универсалии Ҳимояи ҳуқуқи инсон ва назорати иҷроӣ уҳдадорӣҳои онҳо дар бахши ҳуқуқи инсон аз ҷониби давлатҳо таҳия шудааст.

Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки дар низоми механизмҳои Ҳимояи ҳуқуқи инсон аҳамияти бештар ба механизмҳои байналмилалӣ Ҳимояи ҳуқуқи инсон дода мешавад. Зеро Ҳимояи байналмилалӣ ҳуқуқ ва озодиҳои инсон яке аз мушкилоти мураккаб ва гуногунҷабҳан таъминӣ ҳуқуқи инсон дар шароити имрӯза маҳсуб меёбад. Ҷаҳонишавӣ, ташаккули муносибатҳои ҳуқуқӣ ва стандартҳои фарогир (универсалӣ) дар соҳаи ҳуқуқи инсон, боиси ба вучуд омадани механизми

байналмилалӣ Ҳимояи ҳуқуқи инсон гардидааст. Ин надида таърихи наҷандон тулонӣ дорад, аммо дар ҷунин як муддати кӯтоҳ тавонист ба муҳимтарин ниҳоди Ҳимояи ҳуқуқи байналмилалӣ табдил ёбад.

Тавре ки маълум аст, механизми байналмилалӣ Ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон пас аз Ҷанги Дуюми Ҷаҳон ва таъсиси Созмони Милали Муттаҳид рӯйи қор омадааст. Аммо ибрази ҷунин ақида, маъноӣ онро надорад, ки то таъсиси СММ механизми байналмилалӣ Ҳимояи ҳуқуқи инсон вучуд надошта бошад. Дар даҳсолаҳои аввали асри гузашта баъзе механизмҳои байналмилалӣ Ҳимояи ҳуқуқи инсон пайдо шуда буданд, ки аксарияти стандартҳои қабул намудаи онҳо, заминаи асосии санадҳои байналмилалӣ ҳуқуқи инсон, ки хусусияти универсалиро касб намудааст ва аз тарафи ҷомеаи ҷаҳон эътироф карда шудаанд, гаштааст. Шаҳодати ин гуфтаҳо қабули шартномаҳои бисёрҷонибаи байналмилалӣ оид ба ҳуқуқи инсон ва эътирофи Ҷомеаи умумӣ ҳуқуқи инсон ба ҳайси як санади ҳуқуқии бемисл.

Асоси ҳуқуқии фаъолияти СММ Оиннома мебошад. Оиннома – шартномаи байналмилалӣ, ки мутобиқи он давлатҳои иштирокчӣ уҳдадор мешаванд, дар алоҳидагӣ, аз ҷумла тадбирҳои муштаракро дар самти тарғибу Ҳимояи ҳуқуқи инсон дар тамоми ҷаҳон рағбона кунанд¹³⁹.

¹³⁹ Международное публичное право / Под ред. К.А. Бекяшева. – М., 2008. – С. 247.

Ҳадафи асосии фаъолияти СММ дар моддан Оиннома, ҳамчун яке аз ҳадафҳои даст ёфтан ба ҳамкорихои байналмилалӣ «дар тарғиб ва рушди эҳтироми ҳукуки инсон ва ҳама гуна озодиҳои бунёдӣ барои ҳама бидуни фарқиати наҷодӣ, ҷинсӣ, забонӣ ва динӣ»¹⁴⁰ мустаҳкам карда шудааст.

Моҳияти инноватсионии Оинномаи СММ дар он аст, ки он танҳо бо эълони ҳадафҳо ва принципҳо дар соҳаи таъшиқ ва химояи ҳукуки инсон маҳдуд намешавад. Оинномаи СММ ба мақомоти асосии СММ имконияти назарраси институтсионалӣ ҷиҳати пешбурд ва химояи ҳукуки инсон ҳавасмандгардонии онро таъмин менамояд. Дар амалия химояи ҳукуки инсон ва пешбурди он салоҳияти ҳамаи мақомоти асосии СММ мебошад. Ҳамзамон, ба ғайр аз он, дар сохтори онҳо мақомоти махсуси ёрирасон дар самти химояи ҳукуки инсон таъсис дода шуданд.

Ташаккул ва рушди механизмҳои байналмилалӣ химояи ҳукуки инсон бо таҳия ва қабули санадҳои ҳукукии байналмилалӣ, ки уҳдадорихои байналмилалиро барои давлатҳои иштирокчӣ дар ин самт мукаррар мекунанд, вобастагӣ дорад.

Рушди механизмҳои универсалии химояи ҳукуки инсон дар ибтидои солҳои 90-уми асри гузашта, пас аз хотимаи Ҷанги Сард, рӯйи кор омадааст. Дар рафти

¹⁴⁰ Оинномаи Созмони Милалӣ Муттаҳид аз 26.06.1945 // Ҳукуки инсон Маҷмӯи санадҳои байналмилалӣ ва конвенгузории миллии дар 8 ҷилд. Ҷилди 1. – Душанбе, 2010. – С. 7.

Конфронси ҷаҳонии ҳукуки инсон дар соли 1993 (Эълонии Вена ва Барномаи амал) санадеро қабул кард, ки эътироф ва химояи ҳукуки инсон вазифаи асосии ҷомеаи ҷаҳонӣ эълон намуд. Дар Эълония, инчунин тақлифҳо барои таъқиқи ҳамроҳангсозии СММ дар соҳаи ҳукуки инсон пешбинӣ гардид, ки бо тавсияҳои мушаххас дастгирӣ ёфтанд.

Дар маҷмӯъ, ҳулосабарорӣ кардан мумкин аст, ки механизмҳои байналмилалӣ химояи ҳукуки инсон ин фаъолияти мақомот ва ташкилотҳои байналмилалӣ ва минтақавӣ мебошанд, ки муносибатҳои байни давлатҳоро ба ҳоли мусоидату риояи стандартҳои байналмилалӣ ва эътирофи ҳукукҳои инсон, ҳамзамон ғайрихимояи онро таъмин менамояд.

Чун механизмҳои миллии химояи ҳукуки инсон, механизмҳои байналмилалӣ низ вобаста ба асосҳои гуногун таснифбандӣ карда мешаванд.

Олимони соҳаи ҳукуки байналмилалӣ механизмҳои байналмилалӣ химояи ҳукуки инсонро вобаста ба дипломатҳои гуногун тасниф намудаанд, ки ба онҳо дохил мешавад: вобаста аз хусусияти фаъолият, табиати ҳукукӣ, таркиб, объекти фаъолият, давомнокии фаъолият ва доираи салоҳият.

Механизмҳои байналмилалӣ химояи ҳукуки инсон аз рӯйи хусусияти фаъолияти худ ба судӣ (Суди байналмилалӣ СММ, Суди аврупоӣ оид ба ҳукуки инсон), квазисудӣ (мақомоти шартномавӣ оид ба ҳукуки инсон) ва ғайрисудӣ (Расмиёти махсуси Шурои СММ оид

ба ҳукуки инсон, муассисаҳои гуногун оид ба муқаррар кардани далелҳо, фаъолияти ҳуқуқхимоявии Шурои амнияти СММ, Муншии генералии СММ, Раёсати Комиссари олии СММ оид ба ҳукуки инсон ва дигар мақомот ва муассисаҳои махсусгардонидашудаи СММ)¹⁴¹

Аз рӯи табиати ҳуқуқӣ механизмҳои байналмилалӣ ба конвенсионӣ ва экстараконвенсионӣ ҷудо мешаванд. Механизмҳои конвенсионӣ дар асоси шартномаҳои байналмилалӣ оид ба ҳукуки инсон таъсис ва барҳам дода мешаванд, ки дар ин ҷо суҳан мавриди мақомоти шартномавӣ меравад.

Механизмҳои экстараконвенсионӣ чун қоида, дар асоси қарори мақомоти ваколатдори байналмилалӣ таъсис дода шуда, фаъолият менамояд. Масалан, Расмиёти махсуси Шурои СММ оид ба ҳукуки инсон, ки бевосита дар асоси қарорҳои шуроӣ мазкур таъсис ёфта салоҳият дода мешавад.

Аз рӯи таркиб механизмҳои байналмилалӣ химояи ҳукуки инсон ба механизмҳои фардӣ ва дастачамғӣ ҷудо мешаванд. Ҳамзамон, аз рӯи ин хусусият механизмҳои ишорашуда ба байнихукуматӣ (мақомоти асосии СММ, ба истиснои Судӣ байналмилалӣ ва котибот, инчунин мақомот ва механизмҳои хусусияти байнихукумати-дошта), экспертӣ ё санҷишӣ (Қумитаи машваратии Шурои СММ оид ба ҳукуки инсон, мақомоти шартномавӣ оид ба ҳукуки инсон) ва омехта (Расмиёти махфӣ оид ба

¹⁴¹ Абашидзе А.Х., Гольяев А.О. Универсальные механизмы защиты прав человека. – М., 2013. – С. 10-17.

баррасии шикоятҳо дар Шурои СММ оид ба ҳукуки инсон)¹⁴².

Вобаста ба объекти фаъолияти механизмҳои универсалии химояи ҳукуки инсон ба механизми баррасии шикоят ва механизми бонизомии химояи ҳукуки инсон ҷудо карда мешаванд.

Вобаста ба муҳлати амал ба муваққатӣ ва доимӣ ҷудо мекунанд. Механизмҳои муваққатӣ ба муҳлати муайян ё барои иҷрои вазифаи муайян ташкил карда мешаванд. Масалан, Расмиёти махсуси Шурои СММ оид ба ҳукуки инсон. Бештари механизмҳои универсалии химояи ҳукуки инсон муҳлати муайяни фаъолият надоранд, аз ин рӯ бемуҳлат фаъолият менамоянд.

Вобаста ба ҳаҷми салоҳият механизмҳоро ба механизмҳои салоҳияти умумидошта ва механизмҳои салоҳияти маҳдуддошта ҷудо менамоянд. Салоҳият метавонад аз рӯи предмет ва аз рӯи ҳудуди ҷуғрофӣ маҳдуд бошад. Бояд қайд намуд, ки низомии механизмҳои химояи ҳукуки инсон хусусияти ҳаматарафа ва сершоха дошта, дар худ назарҳои гуногун, аз ҷумла, табиати ҳуқуқӣ, салоҳият, таркиб, паҳнамоӣ ва муҳлати амали механизмҳоро муттаҳид намудааст¹⁴³.

Механизмҳои химояи ҳукуки инсонро ҳамчунин аз рӯи принципи ҷуғрофӣ ба механизмҳои универсалӣ ва минтақавӣ ҷудо менамоянд. Механизмҳои фарогир

¹⁴² Абашидзе А.Х., Гольяев А.О. Универсальные механизмы защиты прав человека. – М., 2013. – С. 10-17.

¹⁴³ Абашидзе А.Х., Гольяев А.О. Универсальные механизмы защиты прав человека. – М., 2013. – С. 10-17.

(универсалӣ) гуфта, мақомотро дар назар доранд, ки доираи ғаволиятшон ба ҳамаи давлатҳои сайёра паҳн мегарданд ва ҷун қоида аз вақолатҳои онҳо ҳамаи одамон истифода бурда мегардонанд. Асоси ҳукукии ғаволияти ҷунин мақомотро сананадҳои байналмилалӣ умумичаҳонӣ ташкил медиҳанд (Ассамблеяи Генералии СММ, Шуроӣ амният ва ғ.) дохил мешаванд. Механизмҳои минтақаӣ бошанд, дар заминаи санадҳои ҳукукии минтақаӣ бунёд гашта, салоҳияти онҳо ба давлатҳои иштирокчиӣ созмони минтақаӣ паҳн гашта, имконияти истифодаи вақолатҳои онро танҳо шаҳрвандони мансуб ба ҳамаи минтақа доранд.¹⁴⁴ Механизмҳои минтақаӣ механизмҳои амалкунандаи минтақаҳои муайяно дар бар мегиранд, ки дар навошти худ, онҳоро метавон ба континенталӣ (Суди аврупоӣ оид ба ҳукуки инсон, Суди африқоӣ оид ба ҳукуки инсон, Суди байниамриқоӣ оид ба ҳукуки инсон), байниконтиненталӣ (САҲА) ва гурӯҳи давлатҳо (ИДМ) ҷудо намуд. Қайд кардан зарур аст, ки дар қитъаи Осиё механизмҳои минтақаӣ вучуд надорад, ки Тоҷикистон иштирокчиӣ он набошад. Дар ин замина, дар Тоҷикистон аз механизмҳои байналмилалӣ танҳо механизмҳои, ки дар доираи СММ ва ИДМ амал мекунанд, истифода мешаванд.

Аз рӯйи мустаҳкамбӣ дар санадҳои байналмилалӣ механизмҳои ба оинномаӣ ва шартномаӣ тақсим

¹⁴⁴ Диноршорев А.М., Сафаров Д.С. Ҳукуки инсон. Китоби дарсӣ. – Душанбе, 2010. – С. 231.

мешаванд. Ба зумраи мақомотҳои аввал, ки дар асоси оинномаи СММ таъсис дода шудаанд, (Ассамблеяи Генералӣ, Шуроӣ амният, Шуроӣ иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва ғ.) шомил мешаванд. Ба қисмати механизмҳои шартномаӣ бошад, мақомоте, ки дар доираи санадҳои асосии байналмилалӣ оид ба ҳукуки инсон таъсис дода мешаванд, шомиланд. Айни замон 9 санади асосии байналмилалӣ қабул шудааст, ки дар асоси онҳо 10 мақомоти байналмилалӣ (масалан, дар асоси Конвенсияи индди шиканча ва протоколи факултативии он ду мақомот) таъсис ва ғаволият доранд.

Дар асоси таснифи номбаргардида, ба ҳулоасе омолан мумкин аст, ки низоми механизмҳои байналмилалӣ ҳимояи ҳукуки инсон хусусияти гуногунҷабҳаро доро буда, аз нуқтаи назари табиати ҳукуқӣ, салоҳият, таркиб, ҳаҷм ва давомнокии амали онҳо ғаволиятшон баҳогузори карда мешаванд.

Ҳамин тарик, механизмҳои байналмилалӣ ҳимояи ҳукуки инсон аз низоми васеи мақомоте иборат мебошад, ки вазифаи онҳо қафолат, таъмин ва ҳимояи ҳукуки инсон дар ҷомеаи башарӣ мебошад.

Тахлили илмӣ нишон дод, ки механизмҳои байналмилалӣ ҳимояи ҳукуку озодиҳои инсон ин консепсияи мустақили илмӣ буда, ғояҳои гуногуни ҳукукиро дар бар мегиранд. Ба монанди, низоми, сохтор, қадаф, вазифа ва самти ғаволият. Ҳамчунин, дарбаргирандаи ҷузъҳои ғаволияти қонунии субъектҳои ҳукуқ, расмиёти танзимӣ ва муурофиявӣ-ташкилӣ, инчунин

муайянкунандаи вазъи ҳукуки инсон аз ҷониби иштирокчиён ва масъулият барои поймолкунии онҳо.

Қайд кардан зарур аст, ки ҳадаф ва вазифаҳои механизми ҳимояи ҳукуку озодиҳои инсон ин ҳифз, ҳимоя ва барқароркунии ҳукукҳои вайроншудаи инсон, инчунин ташаққули фарҳанги ҳукукӣ дар ҷомеа мебошад.

Ҳамин тарик, механизми ҳимояи ҳукуки инсон ҳамчун низоми мукаммали меъёрӣ, мурофиавӣ, ташкилӣ ва назоратӣ, ки бо ҳамдигар дар робитаи зич қарор доранд ва самаранокии ҳимояи манфиатҳои ҳукукии инсонро таъмин мекунад, фаҳмида мешавад.

§ 2. Мақомоти шартномавии СММ оид ба ҳукуки инсон

Яке аз дастовардҳои СММ ташкили мақомоти шартномавӣ тибқи муқаррароти шартномаҳои (конвенсияҳои) умумичаҳонӣ оид ба ҳукуки инсон мебошад. Имрӯз аз ҷониби ин мақом тахминан 90 Конвенсия қабул гардидааст. Мақомоте, ки барои таъмини иҷроиши чунин конвенсияҳо таъсис дода шудаанд, мақомоти шартномавии СММ ном доранд. Хусусияти мақомоти назорати шартномавӣ дар он аст, ки тартиби ташаққул ва салоҳияти онҳо дар шартномаҳо оид ба ҳукуки инсон муқаррар карда шудааст. Ғайр аз ин, ба ҳамаи онҳо ваколатҳои назоратӣ оид ба риояи муқаррароти шартномаҳо аз ҷониби давлатҳои иштирокчӣ дода шудаанд ва як катори онҳо (Кумитаи ҳукуки инсон,

Кумитаи зидди шиканча) ҳукуки баррасии шикоятҳои инфиридии шаҳрвандон ва шикоятҳои давлатҳоро нисбат ба давлати иштирокчӣ доранд.

Тибқи муқаррароти шартномаҳои байналмилалӣ, мақомоти шартномавӣ аз 10 то 23 нафар қоршиносон иборатанд ва аз рӯйхати шахсоне, ки аз ҷониби давлатҳои иштирокчии Конвенсияи дахлдор дар ҷаласаи давлатҳои иштироккунанда бо овоздиҳии пинҳонӣ пешбарӣ шудаанд, ба муҳлати чор сол интиҳоб карда мешаванд. Истисно аз ин қоида Кумитаи СММ оид ба ҳукукҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ мебошад, ки аъзои он аз ҷониби Шурои иқтисодӣ ва иҷтимоии СММ аз рӯйхати шахсоне, ки аз ҷониби давлатҳои иштирокчии Паймони байналмилалӣ оид ба ҳукукҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ пешниҳод гардидаанд, интиҳоб карда мешаванд.

Дар раванди интиҳоби аъзои ҳамаи мақомоти шартномавӣ дар бештари мавридҳо омилҳо, ба монанди тақсимооти одилонаи ҷуғрофӣ (ба истиснои Кумитаи зидди шиканча) ва намоёндагии низомҳои асосии ҳукукӣ ба назар гирифта мешаванд. Ҳангоми интиҳоби аъзои Кумитаи СММ оид ба ҳукукҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ дар баробари намоёндагии низомҳои гуногуни ҳукукӣ, намоёндагии низомҳои гуногуни иҷтимоӣ низ ба интиҳоб гирифта мешавад. Ҳамзамон, ҳангоми интиҳоби ҳайат ба Кумитаи зидди шиканча ва Кумита оид ба ҳукуки инсон ба мақсаднокии иштироки яқчанд нафар шахсони дорони таҷрибаи ҳукукӣ тавачҷуҳ зоҳир карда мешавад. Дар амал аксарияти қоршиносони кумитаҳо, чун қоида,

маълумоти олии ҳуқуқшиносӣ доранд. Ғайр аз он, дар интиҳоби аъзои Кумита оид ба ҳуқуқи инсон, Кумита оид ба рафъи таъйиз нисбат ба занон ва Кумита оид ба рафъи таъйизи наҷодӣ, намоёндагони тамаддунҳои гуногун ба назар гирифта мешаванд.

Тибқи муқаррароти шартномаҳо оид ба ҳуқуқи инсон, мақомоти шартномавӣ бояд аз ашхоси дорони сифатҳои баланди ахлоқӣ ва мутахассисони салоҳиятнок соҳаи ҳуқуқи инсон иборат бошанд. Меъёри аввал – сифатҳои баланди ахлоқӣ – нисбат ба қоршиносони Кумитаи СММ оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ зикр нашудааст. Меъёри дувум – салоҳияти дахлдор дар соҳаи ҳуқуқи инсон бархурдор бошанд – ҳамчун як талабот барои аъзои Кумита оид ба рафъи таъйизи наҷодӣ пешниҳод карда намешавад. Ҳамзамон, қоршиносони Кумитаи номбурда ва инчунин Кумита оид ба ҳимояи ҳуқуқи ҳамаи муҳоҷирони меҳнатӣ ва аъзои оилаҳои онҳо бояд дорони бегаразии эътирофшуда бошанд.

Тибқи муқаррароти шартномаҳои байналмилалӣ, аъзои кумитаҳо аз ҳисоби шаҳрвандони давлатҳои иштирокчи конвенсияи дахлдор интиҳоб карда мешаванд. Аммо ин талабот нисбат ба қоршиносони Кумитаи СММ оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ пешбинӣ нашудааст, лекин дар амал, ҳар як давлати иштирокчи Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ танҳо шаҳрвандони худро ҳамчун номзад ба мақоми қоршиноси Кумита пешниҳод мекунанд.

Тартиби интиҳоби қоршиносон дар ҳама кумитаҳо анданан якхела аст. Интиҳоботи аъзои мақомоти шартномавии СММ оид ба ҳуқуқи инсон дар анҷуманҳои давлатҳои иштирокчи конвенсияи дахлдор баргузор мешавад. Қворум барои баргузори чунин анҷуманҳо аз се ду ҳиссаи иштирокдорони конвенсияи дахлдор муайян шудааст.

Ҳадди ақал чор мох пеш аз рӯзи интиҳобот ба Кумитаи ҳуқуқи инсон, Кумита оид ба ҳимояи ҳуқуқи ҳамаи муҳоҷирони меҳнатӣ ва аъзои оилаҳои онҳо, Кумитаи зидди шиканча ва Кумита оид ба ҳуқуқи кӯдак, Дабири кулли СММ ба давлатҳои ширкаткунандаи конвенсияҳои дахлдор мактуб фириастода, онҳоро даъват менамояд, ки дар муҳлати се мох ба Кумитаи ҳуқуқи инсон ва Кумитаи зидди шиканча ва дар муддати ду мох ба Кумита оид ба ҳуқуқи кӯдак ва Кумита оид ба ҳимояи ҳуқуқи ҳамаи муҳоҷирони меҳнатӣ ва аъзои оилаи онҳо номзадҳои худро пешниҳод кунанд. Дар мавриди Кумита оид ба рафъи таъйизи наҷодӣ ва Кумита оид ба рафъи таъйиз нисбат ба занон, Дабири кулли СММ ҳадди ақал се мох пеш аз рӯзи интиҳобот ба давлатҳои ширкаткунандаи конвенсияҳои дахлдор нома фириастода, онҳоро даъват мекунанд, ки дар давоми ду мох номи номзадҳои худро пешниҳод кунанд. Давлати иштирокчи конвенсияи дахлдор, ба истиснои Паймон оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ, метавонад аз байни шаҳрвандони худ як номзад пешбарӣ кунад. Давлати иштирокчи Паймон оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва

сиёсӣ метавонад аз байни шаҳравандонаш на бештар аз ду нафарро ба сифати коршинос пешбарӣ кунад.

Сипас, дабири кулли СММ вазифадор аст бо тартиби алифбо рӯйхати ҳамаи шахсонро, ки ба ин восита пешбарӣ шудаанд, бо нишон додани давлатҳои пешниҳодкунандаи ин номзадҳо тартиб диҳад ва ин рӯйхатро ба давлатҳои иштирокчии конвенсияҳои дахлдор пешниҳод намояд. Дар банди 3 модда 30 Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳравандӣ ва сиёсӣ ва банди 3 моддаи 72 Конвенсияи байналмилалӣ оид ба ҳимояи ҳуқуқи ҳамаи муҳоҷирони меҳнатӣ ва аъзои оилаи онҳо пешбинӣ шудааст, ки Дабири кулли СММ рӯйхати номбаршударо ба давлатҳои иштирокчии Паймон ва Конвенсия на дертар аз як моҳ пеш аз санаи интиҳобот пешниҳод мекунад. Гузашта аз ин, мутобиқи банди муқарраршудаи Конвенсияи байналмилалӣ оид ба ҳимояи ҳуқуқи ҳамаи муҳоҷирони меҳнатӣ ва аъзои оилаи онҳо, рӯйхати номзадҳо ба давлатҳои иштирокчии Конвенсия дар якҷоягӣ бо тарҷумаи ҳоли кӯтоҳи шахсони пешбарӣшуда пешниҳод карда мешавад. Дар амал тарҷумаи ҳоли номзадҳои пешбарӣшуда барои интиҳобот ба ҳамаи кумитаҳо пешниҳод карда мешаванд.

Интиҳоби аъзои кумитаҳо дар маҷлисиҳои (чаласаҳои) давлатҳои иштирокчии конвенсияҳои дахлдор, ки Котиби Генералии СММ дар қароргоҳи СММ даъват кардааст, гузаронида мешавад. Дар ин вохӯриҳо (сессияҳо) қворум аз се ду ҳиссаи давлатҳои иштирокчии шартномаи универсалии дахлдорро ташкил

медихад. Аъзои ба кумитаи дахлдор интиҳобшуда он номзадҳое мебошанд, ки шумораи бештари овозҳо ва аксарияти мутлақи овозҳои давлатҳои иштирокчии конвенсияи дахлдори ҳузурдошта ва овоздиҳиро ба даст овардаанд.

Ҳар як кумита аз байни аъзои худ раис, се ҷонишини раис ва маърузачиро интиҳоб мекунад. Ҳамаи шахсони мансабдори зикршуда ба муҳлати ду сол интиҳоб мешаванд ва ҳуқуқи аз нав интиҳоб шуданро доранд ва ҳеҷ кас наметавонад минбаъд дар мақоми худ қор кунад, агар онҳо дигар узви созишномаи дахлдор набоянд.

Ҳамаи мақомоти шартномавӣ, ба истиснои Кумита оид ба рафъи таъъиз нисбат ба занон, анҷуманҳои худро дар Шӯъбаи СММ дар ш. Женева мегузaronанд. Мақони баргузории машваратҳои Кумита оид ба рафъи таъъизи наҷодӣ бошад, муассисаҳои Марказии СММ дар ш. Нью-Йорк мебошанд. Аз се иҷлосияе, ки ки Кумитаи СММ оид ба ҳуқуқи инсон давоми як сол баргузор менамояд, дутоаш (дар тобистон ва тирамоҳ) дар ш. Женева ва яктоаш (дар фасли баҳор) дар муассисаҳои Марказии СММ дар ш. Нью-Йорк баргузор мешаванд. Шумора ва давомияти баргузории иҷлосияҳои мақомоти шартномавӣ ба таври гуногун сурат мегирад:

- Кумита оид ба ҳуқуқи инсон ҳар сол се иҷлосия баргузор мекунад, ки давомнокии ҳар яке се ҳафта мебошад;

- Кумита оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ҳамаасола ду иҷлосия баргузор мекунад (моҳҳои

май ва ноябр-декабр), ки давомнокии он се ҳафта мебошад;

- Кумитаи зидди шиканча одатан дар як сол ду иҷлосияи муқаррарӣ бо давомнокии ду ҳафта баргузор менамояд. Аммо, бо қарори Кумита, бо дархости аксарияти аъзои он ё бо дархости давлати иштирокчии Конвенсияи зидди шиканча, мумкин аст иҷлосияҳои махсус даъват карда шаванд;

- Кумита оид ба ҳукуки кӯдак дар як сол се иҷлосия баргузор мекунад, ки ҳар кадоме се ҳафта давом мекунад;
- Кумита оид ба рафъи таъъиз нисбат ба занон, ҳар сол ду иҷлосия баргузор мекунад, ки ҳар кадоме се ҳафта давом мекунад;

- Кумита оид ба рафъи таъъизи наҷодӣ дар як сол ду иҷлосия мунтазам баргузор мекунад, ки ҳар кадоме се ҳафта давом мекунад;

- Кумита оид ба ҳимояи ҳукуки ҳамаи муҳоҷирони меҳнатӣ ва аъзои оилаи онҳо соли як иҷлосия баргузор менамояд.

Бо мақсади қабули саривақтӣ, ҳамаҷониба ва баррасии ҳисоботи давлат, ҳар як мақомоти шартномавӣ (ба истиснои Кумита оид ба ҳимояи ҳукуки ҳамаи муҳоҷирони меҳнатӣ ва аъзои оилаи онҳо) як гурӯҳи кории пеш аз иҷлосиявиро бо мақсади баррасии ҳисоботҳои даврӣ таъсис медиҳанд. Гурӯҳи кории қаблии иҷлосиявӣ аз якчанд (одатан панҷ) аъзои кумитаи дахлдор иборат мебошад. Гурӯҳҳои кории қаблии иҷлосиявӣ аксарияти кумитаҳо одатан дар толи як ҳафта

пеш аз ба охир расидани иҷлосияи кумитаҳои мунтазам қамъ менамояд. Вазифаҳои гурӯҳи корӣ аз омӯзиши маълумоти давлатҳои иштирокчӣ, муайян намудани доираи мушкilotе, ки бояд бо намоёндогони давлати манфиатдор муҳокима карда шаванд ва таҳияи рӯйхати масъалаҳо бо назардошти камбудҳои дар ҷараёни омӯзиши ҳисоботҳо ҷойдошта иборат аст. Рӯйхати масъалаҳо ба давлат фириастода мешавад, ки бояд пеш аз баррасии ҳисобот дар иҷлосия ба ин саволҳо ҷавобҳои қатъӣ пешниҳод кунанд.

Вазифаи мақомоти шартномавӣ. Барои назорат кардани фаъолияти давлатҳои иштирокчӣ дар таъбири шартномаҳои дахлдор ва таҳияи тавсияҳо оид ба беҳтар намудани таъбири онҳо, кумитаҳо дорои салоҳияти зарурӣ мебошанд. Вазифаи асосии мақомоти шартномавӣ баррасии ҳисоботи давлатҳои иштирокчӣ дар бораи ҷораҳои андешидашон оид ба таъбири ҳукукҳои дар шартномаҳои умумичаҳонӣ эътирофшуда ва пешрафт дар таъбири ин ҳукукҳо мебошад. Дар асоси омӯзиши маълумоти ва дигар маводҳо, кумитаҳо ба давлатҳои иштирокчӣ тавсияҳои мушаххас медиҳанд. Ба вазифаҳои мақомоти шартномавӣ оид ба ҳукуки инсон, инчунин таҳияи шарҳҳои умумӣ дохил карда мешаванд, ки дар шакли тавзеҳи муқаррароти конвенсияҳои дахлдор сурат мегиранд ва барои кумак ба давлатҳои ширкаткунанда дар таъбири муқаррароти ин конвенсияҳо пешбинӣ шудаанд. Ин ду вазифа барои ҳамаи мақомоти шартномавӣ бидуни истисно умумӣ мебошанд. Ғайр аз ин, як қатор мақомоти

шартномавӣ, бо назардошти шароити зарурӣ, чунин вазифахоро иҷро мекунанд:

1) баррасии мурочиати ашхосеро, ки худро қурбонии вайронкунии муқаррароти шартномаи дахлдор аз ҷониби давлати иштирокчӣ меҳисобанд;

2) баррасии мурочиатҳои давлати ширкаткунандаи шартномаи дахлдор дар бораи он, ки давлати дигар иштирокчӣ ухдадорихои худро тибқи шартномаи дахлдор иҷро намекунад.

Функсияи охирине, ки ба баъзе мақомоти шартномавӣ хос аст (Кумита оид ба ҳуқуқи инсон, Кумитаи зидди шиканча, Кумита оид ба рафъи ҳамаи намудҳои таъбири наҷодӣ ва Кумита оид ба ҳимояи ҳуқуқи ҳамаи муҳоҷирони меҳнатӣ ва аъзои оилаи онҳо) баррасии шикоятҳои як давлат аз болои давлати дигар мебошад. Ҳар як давлати иштирокчӣ конвенсияи дахлдор метавонад ба кумита ҳабар фиристад, ки гӯё давлати дигар иштирокчӣ ухдадорихои худро дар доираи конвенсияи дахлдор иҷро намекунад. Аммо, ин амал танҳо дар ҳолате сураат мегирад, ки ҳарду ҷониб изҳор доштанд, ки салоҳияти мақомоти шартномавиرو оид ба қабул ва баррасии чунин ҳабарҳо эътироф мекунанд. Ҳамин тариқ, ин механизм барои давлатҳои иштирокчӣ конвенсияҳои дахлдор ихтиёрий мебошад, ки ҳуқуқи салоҳияти кумитаро эътироф кардан ё эътироф накардан доранд. Хусусияти ин вазифа дар робита бо Кумита оид ба рафъи таъбири наҷодӣ дар он аст, ки Кумита ҳуқуқ дорад шикояти як давлатро бар зидди давлати дигар, новобаста

а) он, ки давлатҳои дахлдор ин салоҳияти Кумитаро эътироф мекунанд, баррасӣ кунад. Гарчанде ки ин тартиб ҳеҷ вақт пеш эътибор пайдо карда бошад ҳам, то ҳол ба мақомоти шартномавӣ чунин шикоят ворид нашудааст.

Илова бар ин, Кумитаи зидди шиканча вақолатдор аст, ки дар давлатҳои иштирокчӣ Конвенсия оид ба қонатҳои истифодаи шиканча иттилоот гирад ва тафтишот гузаронад. Ин тартиб дар муқаррароти моддаи 20 Конвенсияи зидди шиканча пешбинӣ шудааст. Онро ду унсур тавсиф мекунанд: махфият ва ҷустуҷӯи ҳамкорӣ бо давлатҳои ширкаткунандаи манфиатдор. Чунин тартиби Кумитаи зидди шиканча барои давлатҳои иштирокчӣ Конвенсия ихтиёрий аст, зеро давлат дар лаҳзаи тасдиқи Конвенсия ё ҳамроҳшавӣ ба он метавонад изҳор намояд, ки ин салоҳияти Кумитаро эътироф намекунад. Дар чунин ҳолат, то бозхонд шудани чунин қайдӯ шарт, Кумитаи метавонад нисбат ба он давлати иштирокчӣ вақолатҳоро, ки мутобиқи моддаи 20 Конвенсия муқаррар шудаанд, амалӣ созад. Кумитаи зидди шиканча метавонад маълумотро дар бораи истифодаи шиканча алайҳи ҳамаи давлатҳое, ки ба тартиби пешбинишудаи моддаи 20 Конвенсия розӣ шудаанд, ба даст орад. Агар Кумита иттилооти гирифташударо бозғимод шуморад ва инчунин ҳисоб кунад, ки маълумоти пешниҳодшуда маълумоти асоснок дар бораи истифодаи мунтазами шиканча дар қаламрави як давлати иштирокчӣ Конвенсия дорад, Кумита аз он давлат даъват мекунанд, ки дар баррасии чунин маълумот тавассути пешниҳоди

мушоҳидаҳои худ оид ба масъала иштирок кунед. Кумита инчунин ваколатдор аст, ки аз намояндагони давлати манфиатдор ё ташкилотҳои ҳукуматӣ ва ҷамъиятӣ, инчунин шахсони алоҳида ҷиҳати ба даст овардани маълумоти нав барои арзёбии вазъ маълумоти иловагӣ талаб кунед. Кумитаи зидди шиканча, агар дар робита бо маълумоти гирифташуда онро мувофиқ ҳисобад, метавонад як ё якчанд аъзои онро барои гузаронидани тафтишоти махфӣ таъин кунед ва ба Кумита гузориши ғаврӣ пешниҳод кунед. Дар ин ҳолат, он аз давлати иштирокчӣ даъват мекунад, ки як ваколатдор таъин кунед, то ба аъзои Кумита, ки тафтишот ба онҳо супорида шудааст, иттилооти зарурӣ диҳад. Ҳамин тавр, Кумита мекушад, ки бо давлати манфиатдори узв ҳамкорӣ ба роҳ монад. Ҳангоми боздид аз қаламрави давлат, аъзои Кумита метавонанд нишондодҳои шохидонро бишнаванд. Аъзои Кумита, ки барои гузаронидани тафтиш ваколатдоранд, натиҷаҳои худро ба Кумита пешниҳод мекунанд, ки онҳо натиҷаҳоро бо эродҳо ва пешниҳодҳои худ ба давлати иштирокчӣ раван мекунанд. Аз давлати иштирокчӣ даъват карда мешавад, ки ба Кумита оид ба амалҳое, ки дар посух ба эродҳои қабулшуда амалӣ карда истодааст, хабар диҳад. Пас аз ба итмом расидани тафтишот ва машваратҳо бо давлати узв, Кумита метавонад қарор қабул кунед ва ҳулосаи натиҷаҳои тафтишотро ба ҳисоботи солонаи худ ворид намояд, танҳо дар ин ҳолат ғайолияти Кумита мутубики моддаи 20 Конвенсия интишор карда мешавад. Дар ҳолатҳои дигар,

тамоми ғайолиятҳо ва ҳуҷҷатҳои марбут ба вазифаҳои он мутубики моддаи ишорашуда махфӣ мебошанд.

Баррасии ҳисоботи давлатҳои иштирокчии Конвенсия. Мутубики муқаррароти конвенсияҳои умумичаҳонии ҳукуки инсон, давлатҳои иштирокчии ин конвенсияҳо вазифадоранд мунтазам ба кумитаҳои дахлдор ҳисоботи даврӣ пешниҳод кунанд. Пас аз эътибор пайдо кардани конвенсия барои давлат, уҳдадор аст дар давоми як ё ду сол ҳисоботи аввалин пешниҳод кунед (вобаста ба муқаррароти конвенсияи дахлдор). Ҳисоботи мазкур ба мақомоти шартномавӣ, ки назорат кардани иҷрои уҳдадорихои худро тибқи шартнома ба зиммаи як давлат гузоштаанд, шарҳи вазъи ҳукуки инсон дар ин давлатро фароҳам меорад. Ҳисоботи ибтидоӣ барои кумита замина фароҳам меорад, ки ҳамаи ҳисоботи минбаъдaro, ки ин давлат тибқи шартномаи дахлдор пешниҳод мекунад, баррасӣ намояд ва ба мақомоти шартномавӣ имкон диҳад, ки бори аввал бо давлати манфиатдор робита барқарор кунед. Ҳама аъзои кумита ҳисоботи ибтидоии ҳаттӣ пешниҳодшударо бодикқат баррасӣ мекунанд. Сипас кумита ҷаласа баргузор мекунад, ки дар он ҳисобот бо иштироки намояндагони давлати манфиатдори узв ба таври шифохӣ муҳокима карда мешавад. Далели он, ки кумитаҳо ба баррасии ҳисоботи аввалин назар ба баррасии ҳисоботи минбаъда бештар вақт ҷудо мекунанд, аз аҳаммияти муҳим доштани он шаҳодат медиҳад. Баъдан, давлати иштирокчии конвенсия вазифадор аст ба мақомоти шартномавӣ дар

хар ду, чор ё панҷ сол ва хар вакте, ки кумита инро дархост кунад, хисобот пешниҳод намояд.

Давлатҳое, ки иштирокчи Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шахравандӣ ва сиёсӣ, Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ, Конвенсия оид ба ҳуқуқҳои кӯдак, Конвенсия оид ба рафъи ҳамаи шаклҳои таъбиз нисбат ба занон мебошанд, дар маърузаҳои худ маълумотро оид ба чораҳои андешидашон бо мақсади амалисозии муқаррароти Конвенсия ва пешравиҳои ба даст овардаи худ оид ба амалисозии ҳуқуқҳои муқарраркардаи Конвенсияҳо пешниҳод мекунанд.

Давлатҳои иштирокчи Конвенсияи байналмилалӣ оид ба ҳимояи ҳуқуқи ҳамаи муҳоҷирони меҳнатӣ ва аъзои оилаи онҳо вазифадоранд, ки дар маърузаҳои худ дар бораи чораҳои андешидашон оид ба таъбиқи муқаррароти Конвенсияи мазкур, ҳама омилҳо ва мушкилоте, ки ба таъбиқи ин ҳуқуқҳо ва хусусиятҳои чараёни муҳоҷират, ки ба давлати дахлдор таъсир мерасонанд, маълумот диҳанд.

Мувофиқи Конвенсияи байналмилалӣ оид ба рафъи ҳама намудҳои таъбизи наҷодӣ ва Конвенсияи зидди шиканча ва дигар намудҳои муносибат ва ҷазои бераҳмона, ғайриинсонӣ ва таҳқиркундаи шаъну шарафи инсон, барои давлатҳои иштирокчи ҳатмист, ки ба кумитаҳо тибқи ин конвенсияҳо дар бораи чораҳои андешидашуда барои иҷрои уҳдадориҳои худ хисобот диҳанд.

Маъзалаҳои пешниҳод ва баррасии маърузаҳо ба инчунин муфассал бо қоидаҳои расмиеъти аз ҷониби хар як макомоти шартномавӣ мувофиқи муқаррароти шартномаи байналмилалӣ дахлдор қабулшуда танзим карда мешаванд. Барои мусоидат ба таҳияи гузоришҳо аз ҷониби давлатҳои ширкаткунанда, мақомоти шартномавӣ дастурҳо оид ба шакл ва мундариҷаи хисоботҳои аз ҷониби давлатҳои иштирокчи шартномаҳои байналмилалӣ марбут ба ҳуқуқи инсон, таҳия менамояд. Ин дастурҳо барои баланд бардоштани самаранокии назорати риояи шартномаҳои байналмилалӣ дахлдор нешбинӣ шудаанд.

Вобаста ба қисми муқаддимаии гузоришҳои давлатҳои ширкаткунанда, соли 1991 дастурҳои муттаҳидшуда барои шаш паймони байналмилалӣ ҳуқуқи инсон қабул карда шуданд. Тибқи принципҳои маҷмӯӣ, қисми муқаддимаии (якуми) гузоришҳо бояд маълумоти умумӣ дар бораи давлати хисоботдиҳандаро дар бар гирад, яъне шарҳи ҳамаи ҳолатҳое, ки ба иҷрои шартномаҳои байналмилалӣ таъсир мерасонанд. Ҳамин тавр, дар қисми аввал бояд маълумот дар бораи кишвар, аҳолии он, сохтори умумии сиёсӣ ва маълумот дар бораи асосҳои танзими ҳуқуқӣ дохил карда шавад.

Вакте ки гузоришҳо аз давлатҳои иштирокчи қабул карда мешаванд, мақомоти шартномавӣ барои баррасии онҳо қариб яхела амал мекунанд. Пас аз қабул ва коркард маърузаҳои давлатҳои ширкаткунанда ба ҳамаи забонҳои расмӣ аз ҷониби котиботи Дафтари Комиссари Олии

Созмони Милали Муттаҳид оид ба ҳукуки инсон тарҷума карда мешаванд. Дар ибтидо онҳо аз ҷониби гурӯҳи кории пеш аз ҷаласагии кумитаи дахлдор баррасӣ карда мешаванд. Гурӯҳи кории пешазинтиҳоботӣ баррасии пешакии ҳисоботро анҷом медиҳад ва таҳлили амнияти гузоришро ба зиммаи як иштирокчӣ месупорад. Гурӯҳи инҷунин рӯйхати саволҳои хаттиро бо назардошти камбудии ҳангоми санҷиши ҳисоботҳо муайяншуда таҳия намуда, сипас онҳоро ба давлатҳои дахлдор мефиристад ва онҳо бояд ба саволҳое, ки дар рӯйхат мавҷуданд, пеш аз баромадани намояндагони онҳо ҷавобҳои хаттӣ пешниҳод кунанд.

Пеш аз оғози муколамаи аъзои кумита бо намояндагони давлат, кумита метавонад аз муассисаҳои махсусгардонидашудаи СММ ва дигар ташилотҳо барои пешниҳоди маълумоти марбут ба гузориш, ки дар ояндаи наздик баррасӣ мешаванд, муроҷиат кунад. Одатан, муассисаҳои махсусгардонидашуда ва мақомоти дигар ин гуна маълумотро бо ташаббуси худ пешниҳод мекунанд. Маълумоти гирифташударо аъзои кумита ҳангоми баррасии ҳисоботи давлатӣ истифода мебаранд.

Ба намояндагони давлатҳое, ки гузоришҳои худро мефиристанд, тавсия дода мешавад, ки дар ҷаласаҳои мақомоти дахлдори шартномавӣ, ки ба баррасии онҳо бахшида шудаанд, ширкат варзанд. Дар амал, хайатҳои давлатҳо тақрибан ҳамеша дар ин раванд, ки одатан ду рӯз давом мекунанд, ширкат меварзанд. Хайат аввал шарҳҳои мукаддимаӣ ва посухҳоро ба саволҳои хаттӣ

гурӯҳи кории каблаҷаласаӣ пешниҳод мекунанд. Сипас, аъзои кумита ба намояндагони давлати узв, ки дар ҷаласа ҳузур доранд, саволҳо ва эродҳо медиҳанд. Дар ҷараёнаи дигар, аз намояндагони давлати иштирокчӣ даъват карда мешаванд, ки ба саволҳои матраҳшуда ва шарҳҳои худ посухҳои дақиқтаринро омода кунанд. Агар аъзои хайат ба саволҳои додашуда ҷавобҳои кофӣ дода натавонанд, мақомоти шартномавӣ аксар вақт аз давлати узв хоҳиш мекунанд, ки бо мақсади баррасии он дар ҷаласаҳои минбаъда ба онҳо маълумоти иловагӣ диҳад. Азбаски муҳокимаҳо метавонанд масъалаҳои дар рӯйхати масъалаҳо номбаршударо ба миён гузоранд, мақомоти шартномавӣ ба хайати расмӣ шомил кардани шаҳсони салоҳиятдорро муфид меҳисобанд.

Ҳангоме ки кумитаҳо ҳисоботи давлатро баррасӣ мекунанд, барои мусоидат ба муколамаи созанда байни давлатҳои аъзо ва аъзои кумита тамоми кӯшишҳо ба ҳарч дода мешаванд. Дар ҳоле ки баъзе аъзои кумита як давлатро дар масъалаи мушаххас танқид мекунанд, аъзои дигар ба пешрафти давлат дар соҳаҳои дигар суҳан меронад. Як ҷанбаи ин фазои дӯстона дар он аст, ки кумитаҳо ҳеч гоҳ расман эълон намеkunанд, ки давлат конвенсияи дахлдорро вайрон кардааст. Ин равиш инҷунин маънои онро дорад, ки кумита наметавонад ба давлатҳое, ки муқаррароти конвенсияро барои тағйир додани сиёсат ва қонунгузориҳои худ ошкоро вайрон мекунанд, фишори шадиди нишон диҳад.

Пас аз ба охир расидани баррасии гузориши давлати узв, кумитаи дахлдор мушохидаҳои хотимавино кабул мекунад, ки дар маҷмӯ аз бобҳои зерин иборатанд: 1) мукаддима; 2) ҷанбаҳои мусбат; 3) омилҳо ва мушкилотҳо, ки ба татбиқи конвенсияи ҳалал мерасонанд; 4) масъалаҳои асосии мавриди нигаронӣ; 5) пешниҳодҳо ва тавсияҳо.

Баррасии шикоятҳои инфиродӣ. Тартиби пешниҳод ва баррасии шикоятҳои инфиродӣ дар кумитаҳои шартномавӣ мутобики муқаррароти шартномаи универсалии ҳукуки инсон ва протоколҳои факултативӣ ба ду шартномаи дигари универсали амалӣ карда мешавад. Ин механизм дар Протоколи факултативии Паймони байналмилалӣ оид ба ҳукукҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ, Протоколи факултативӣ ба Конвенсия оид ба рафъи ҳама намудҳои таъъиз нисбат ба занон пешбинӣ шудааст. Моддаи 22 Конвенсияи зидди шиканҷа ва дигар муносибат ва ҷазои бераҳмона, ғайриинсонӣ ё таҳқиркунондаи шаъну шараф, моддаи 14 Конвенсияи байналмилалӣ оид ба рафъи ҳама намудҳои таъъизи наҷодӣ, моддаи 77 Конвенсияи байналмилалӣ оид ба ҳимояи ҳукуки ҳамаи муҳоҷирони меҳнатӣ ва аъзои оилаи онҳо (аз 12 декабри соли 2007, тартиби муоширати инфиродӣ мутобики моддаи 77 ин Конвенсияи эътибор пайдо накардааст) муроҷиати инфиродӣ пешбинӣ шудааст.

Тартиби пешниҳоди маълумот ва баррасии шикоятҳои инфиродӣ танҳо ба давлатҳое дахл дорад, ки салоҳияти кумитаҳоро оид ба кабул ва баррасии

шикоятҳои инфиродӣ тавассути татбиқи муқаррароти конвенсия ва ё иштирокчиёни протоколи дахлдор, интиёрӣ эътироф кардаанд. Танҳо шаҳрвандони давлатҳои салоҳияти кумитаи дахлдорро оид ба кабул ва баррасии шикоятҳои инфиродӣ эътироф карда ҳукуқ доранд, ки ба мақомоти шартномавӣ шикоятҳои инфиродӣ пешниҳод кунанд. Ҳамзамон, шикоятҳо дар бораи поймол гардидани ҳукуки инсон аз ҷониби давлат, ки пас аз эътирофи давлати дахлдор оид ба салоҳияти кумита оид ба баррасии шикоятҳои инфиродӣ сурат мегирад, мавриди баррасӣ қарор мегиранд.

Дар байни ин кумитаҳо, Ҷумҳурии Тоҷикистон танҳо салоҳияти Кумита оид ба ҳукуки инсонро эътироф кардааст. Дар ин робита, биед дар бораи баррасии салоҳияти ин кумита муфассалтар таваққуф кунем.

Пеш аз муроҷиат ба Кумита оид ба ҳукуки инсонӣ СММ бо шикояти инфиродӣ, бояд як қатор талаботҳое ба истилоҳ, шартҳои қобили қабулро иҷро кунанд. Ин шартҳои қобили қабул дар моддаҳои 2-5 Протоколи якуми факултативии Паймони байналмилалӣ оид ба ҳукукҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ оварда шудаанд.

Шарти аввал ин аст, ки Кумитаи СММ оид ба ҳукуки инсон шикоятҳои инфиродиро нисбат ба давлатҳои иштирокчиёни ПБҲШС ва Протоколи якуми факултативии он, масалан Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ мекунад. Шарти навбатӣ ин аст, ки Кумитаи СММ шикоятро қабул намекунад, агар «худи ҳамон масъала тибқи тартиби дигари тафтишот ё мақомоти байналмилалӣ баррасӣ шуда

бошад». Масалан, агар шахс дар бораи ин қонуншиканӣ ба Суди Аврупой оид ба ҳукуки инсон шикоят карда бошад, пас ӯ наметавонад бо ҳамон қонуншиканӣ ба Кумита оид ба ҳукуки инсонии СММ муроҷиат кунад.

Пеш аз он ки қарор қабул карда шавад ё не, Кумита ғуруҳи кории он метавонад аз ҷабрдидаи эҳтимолӣ ғавлати манфиатдор маълумоти иловагӣ ғ мушоҳидаҳои хаттӣ талаб кунанд ва муҳлати пешниҳоди онҳоро муқаррар кунанд. Агар дар ин марҳилаи муроғифа давлат ба хабари гирифташуда посух фиристад, шахси шикояткунанда нусхаи ин посухро барои тавзеҳот мегирад. Агар хабар ба шикояткунанда танҳо бо мақсади гирифтани маълумоти муфассал баргاردонида шуда, баъдан ғайри қобили қабул доништа шавад, пас ба давлати дахлдор чизе фириस्ताда намешавад. Кумита метавонад баррасии шикоятро қатъ намояд, масалан вақте муаллиф онро бозпас гирад ғ маълумоти носаҳеҳ пешниҳод кунад.

Пас аз он, ки шикоят қобили қабул доништа шудааст, Кумита аз давлати манфиатдор хоҳиш мекунад, ки тавзеҳот ғ изҳоротро оид ба мушкилот шарҳ диҳад ва нишон диҳад, ки оғ он давлат барои ҳалли он ягон чора андешидааст ғ не. Муҳлати пешниҳоди посух ба давлатҳои ширкаткунанда шаш моҳ аст. Сипас Кумита андешаҳои худро баён мекунад ва онҳоро ба давлати манфиатдор ва ба шикояткунанда мерасонад.

Дар тули ҳамаи давраҳои баррасии шикоят аз қониби Кумита ашхосе, ки шикояткунанда мебошанд ва давлатҳое, ки гӯё ҳукуки ин ашхосро поймол кардаанд,

дар заминаи баробар қарор доранд. Ҳар як тараф имкон дорад дар бораи далелҳои қониби дигар дар шакли хаттӣ итқори назар кунад.

Дар тули вақте ки Кумита барои пешниҳоди нуктаи назари охирини худ мегирад, шахсоне, ки худро қурбонии поймолкунии ҳукуки инсон меҳисобанд, ба муҳоғизат анда дошта метавонанд. Баъзан Кумита маҷбур мешавад, ки бидуни ҳалли моҳияти шикоятҳо, фикри пешакии худро ба давлатҳои алоҳида расонад. Масалан, ҳангоми баррасии яке аз парвандаҳо, Кумита ба давлат иттилоғ дод, ки ҷабрдидаи эҳтимолӣ «ки дар мамлақати А асноҳгоҳ ёфтани буд, набояд ўро ба кишвари В кўчонад ғ бадарға кунад». Дар ҳолати дигар, Кумита аз ваъи саломатии ҷабрдидаи эҳтимолӣ изҳори нигарони қарда, аз Ҳукумат дарҳост қард, ки фавран ташҳиси ҷабрдидаро аз қониби ягон мақомоти салоҳиятдори тиббӣ ташкил кунад. Кумита, инчунин нусхаи ҳулосаи тиббии дахлдорро талаб қард. Ғайр аз ин, қарорҳо қабул қарда шуданд, ки аз давлат хоҳиш қарда шавад то ҳукми қатлро иҷро накунад, дар ҳоле ки баррасӣ идома дорад.

Кумита вағифадор аст тамоми маълумоти хаттии ба он пешниҳодқардаи шахсони манфиатдорро баррасӣ кунад. То ин дам ба ӯ ҳанўз лозим нест, ки барои аниқ қардани қуъғиёти парванда ягон амали мустақилона анҷом диҳад.

Дар як қатор ҳолатҳое, ки ба масъалаҳои ҳукуқ ба ҳаёт, озодӣ аз шиканча ва бадрафторӣ, боздошт ва ҳабси ғайриқонунӣ дахл доранд, Кумита пешниҳод намуд, ки

ухдадории исбот набояд ба шахсе, ки аз конуншикани шикоят мекунад, вогузор карда шавад. Кумита, инчунин чунин мешуморад, ки радди умумии шикояти шахс дар бораи ҳукуки инсон кофӣ нест. Дар ҳоле ки шикоят ба Кумитаи ҳукуки инсон оварда шудааст, баррасӣ комилан махфӣ аст. Қарорҳои Кумита – нуктаи назаре, ки мақбул доништа шуданд ва аз рӯи моҳият баррасӣ шуданд, инчунин қарорҳое, ки дигар шикояту хабархоро ғайриқобили қабул донистанд – ҳамеша хонда мешаванд.

Аммо, бояд таъкид кард, ки қарорҳои Кумита хусусияти тавсиявӣ доранд, яъне он аз давлат вобаста аст, ки қарори Кумитаи Созмони Милали Муттаҳидро иҷро кунад ё на.

Кумита нисбат ба давлатҳо ягон таъсиррасонӣ на воситаи маҷбуркунӣ надорад. Нашри расмӣи хулосаи Кумита аксар вақт ягона мучозот барои давлате мебошад, ки ҳуқуқҳои қафолагдодаи Паймонро вайрон мекунад. Чун қоида, Кумита тавсия медиҳад, ки давлат вазъро тағйир диҳад ё ба шикояткунанда ҷубронпулӣ диҳад.

§ 3. Мақомоти махсусгардонидашудаи СММ онд ба ҳукуки инсон

Тибқи муқаррароти моддаҳои 57 ва 63 Оинномаи Созмони Милали Муттаҳид ва созишномаҳои байнихукуматӣ, сохторҳои гуногуни махсусгардонидашуда, таъсис дода шудааст, ки дорои ухдадорихон васеъ дар соҳаи иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳанг, маориф,

андурустӣ ва ғайра мебошанд, ки дар робита бо СММ дар натиҷаи бастани созишномаҳои дахлдор дар мувофиқа бо Шурои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ, ки аз ҷониби Ассамблеяи Генералӣ тасдиқ карда мешавад, фаъолият мекунанд. Бештари сохторҳои махсусгардонидашудаи СММ дорои салоҳият дар самти Ҳимояи ҳукуки инсон мебошад.

Созмони байналмилалӣ меҳнат (СБМ). Яке аз ҷунин смозмонҳои махсусгардонидашуда дар самти Ҳимояи ҳукуки инсон Созмони байналмилалӣ меҳнат ба ҳисоб меравад. Созмони мазкур аз рӯи теъдод барнамоияндатарин дар сатҳи байналмилалӣ ба ҳисоб меравад. Ин созмон соли 1919 ҳамчун як зерсохтори Лигаи Миллатҳо таъсис ёфтааст, ки муносибатҳои меҳнатиро ба танзим медаровард. Соли 1946 СБМ ҳамчун аъвалин сохтори махсусгардонидашудаи Созмони Милали Муттаҳид пазируфта шуд. Имрӯз зиёда аз 187 давлат иштирокчи СБМ мебошанд. Аз соли 1920 ситоди қароргоҳи СБМ дар шаҳри Женева қарор дорад. Дафтари намоияндагии минтақавӣ ин созмон барои давлатҳои Аврупои Шарқӣ ва Осиёи Марказӣ дар Масқав ҷойгир мебошад.

Фаъолияти меъёрэҷодкунӣ ва ҳукукатибиккунии СБМ-ро дар ташаккул ва рушди ҳукуки инсон ҳамчун назарияи байналмилалӣ-ҳуқуқӣ баҳогузорӣ намудан, ҳеле душвор аст. Ин Созмон аз рӯзҳои аввали шуруи вазифаи худ, фаълоне дар таҳия намудани стандартҳои байналмилалӣ дар соҳаи меҳнат дар шакли конвенсияҳо, тавсияҳо ва шарҳи муқаррароти онҳо оғоз намуд. Ба

сифати санадҳои қабул ва тавсиядодаи созмони мазкур, бештар санадҳои баромад менамоянд, ки дар соҳаи меҳнати кӯдакон, химояи занон, ғуломӣ ва меҳнати маҷбурӣ, ҳифзи саломатӣ, музди одилона, истифодаи меҳнати муҳоҷирон, ҳуқуқ ба озодии ҷамъомадҳо ва иттиҳодияҳо алоқаманданд. Ҳамаи муқарроти ин ҳуҷҷатҳо бевосита ба ҳуқуқи инсон равона гардида, аз бисёр ҷиҳат муқаррароти стандартҳои байналмилалӣ аз ҷониби СММ таҳияшударо дар бар мегиранд. Қисмати зиёди олимони ҳуқуқшинос бар он назаранд, ки муқарраротҳои Ёлломияи соли 1944 Филадельфия ва Оинномаи СБМ соли 1946, ки мувофиқи он ҳама одамон, новобаста аз наҷод, пайдоиш ва ҷинс, ҳуқуқ доранд барои беҳбудии моддӣ ва рушди маънавӣ дар шароити озод ва шаъну шараф саъй кунанд, амнияти иқтисодӣ ва имкониятҳои баробар дошта бошан, ки бевосита дар Ёлломияи умумии ҳуқуқи инсон на модаҳои алоҳидаи Паймонҳои байналмилалӣ оид ба ҳуқуқи инсон мустаҳкам гардидаанд.

Дар Иҷлосияи 86-уми СБМ соли 1998 Ёлломияи принципҳои асосӣ дар соҳаи меҳнат ва шугълмандӣ қабул шуд, ки дар он чор принцип мустаҳкам гардид ва иҷроиши онҳо барои ҳамаи кишварҳои иштирокчи СБМ ҳатмӣ мебошад. Ба монанди, бекор кардани ҳама шаклҳои меҳнати маҷбурӣ, озодии иттиҳодияҳо ва эътирофи ҳуқуқ ба ғуфтушунидҳои дастачамъӣ, манъи таъйин дар соҳаи меҳнату шугълмандӣ ва манъи меҳнати кӯдакон. Ҳамаи ин принципҳо ҷавобгӯ ба муқарраротҳои санадҳои байналмилалӣ дар соҳаи эътироф ва химояи ҳуқуқи инсон

мебошанд. Самти асосии фаъолияти СБМ таҳияи қоидаҳо, меъёрҷодкунӣ, шарҳи меъёрҳои муқарраршуда ва назорат аз болои иҷроиши онҳо мебошад. Аз ҷониби СБМ конвенсияҳои дар бахши танзими меҳнат қабул карда мешаванд, ки иҷроиши онҳо барои давлатҳои иштирокчи ҳатмӣ мебошад. Ҳачунин муқарраротҳои тавсиявиеро дар бар мегиранд, ки гарчанде хусусияти ҳатмӣ надошта бошанд ҳам, чун дастур нисбат ба сиёсат, тақмили конунгузорӣ ва амалия мавқеи намоёнро касб намулдаанд. Конвенсияҳо ва тавсияҳо дар Конфронси байналмилалӣ меҳнат аз ҷониби соҳибтаҳасусон таҳия ва қабул карда мешаванд.

СБМ ҳамчун механизми фарогири химояи ҳуқуқи инсон дар бахши меҳнат фаъолияти самаранокро ба роҳ монда, назорати иҷроиши санадҳои меъёрии аз ҷониби ташкилоти мазкур қабулшударо таъмин менамояд. Дар Оинномаи СБМ пешбинӣ шудааст, ки давлатҳои тавсиябнамудаи конвенсияҳои ин созмон, уҳдадоранд ба мақомоти коллегиялӣ – Дафтари байналмилалӣ меҳнат ҳисоботи даврӣ оид ба иҷроиши санади дахлдор нешниход намояд. Ҳамзамон ин гузориш ба бузургтарин ташкилотҳои корфармоён ва коргарони кишварҳои алоҳида барои эрод ва тафсир фириастода мешавад.

Ҳисобот ва эродҳо ба Кумитаи коршиносон оид ба тағбиқи конвенсияҳо ва тавсияҳо, ба мақоми интиҳобии назоратии иборат аз 20 коршинос фириостода мешаванд. Пас аз баррасӣ, ҳисоботи солона бо назардошти мушоҳидаҳо ва эродҳои Кумита нашр карда мешавад.

Ҳамзамон, қайд кардан зарур аст, ки баъзе эроду пешниҳодҳо аз ҷоп намебароянд, лекин ба давлатҳои иштирокчӣ фиристода мешаванд ва дар пойгоҳи электронии POLEX ҷойгир мекунамд, ки ба ҳама дастри мебошад. Ҳисоботи солонаи давлатҳои иштирокчӣ ба Конфронси байналмилалӣ меҳнат, ки мақоми асосии фаъолияти СБМ мебошад, пешниҳод карда мешавад ва он дар Кумитаи сетафаи Конфронс оид ба тағбики меъёрҳои баррасӣ карда мешавад. Кумита дар навбати худ баъзе эродҳои барои муҳокима намудан пешниҳод менамояд ва аз давлатҳо талаб мекунад, ки дар доираи онҳо ҳисоботи иловагӣ пешниҳод намоянд. Инчунин, қайд кард зарур аст, ки дар доираи СБМ расмиёти назоратии махсус дар соҳаи ҳукуки инсон мавҷуд мебошад.

Тибқи муқаррароти моддаи 24 Оинномаи СБМ, иттифокҳои касаба ва ташкилотҳои корфармоён метавонанд дар бораи иҷро накардани уҳдадорихон шартномавӣ аз ҷониби давлат, пешниҳодҳо ирсол кунанд. Пешниҳодҳои Шурои маъмурии СБМ қабул мекунамд ва барои баррасӣ ба кумитаи сетафаи махсус ҷиҳати омода кардани ҳулосаву тавсияҳо оид ба пешниҳоди воридгардида ирсол менамоянд ва онҳо қарори ниҳоиро ба ҳайати роҳбарикунанда ирсол менамоянд.

Дар баробари иттифокҳои касаба ва ташкилотҳои корфармоён моддаи 26 Оинномаи СБМ ҳукуки фиристондани чунин шикоятҳо ба давлатҳои иштирокчӣ, ки конвенсияи дахлдорро ба тасвиб расонидаанд, инчунин вакилони Конфронси

байналмилалӣ меҳнат қафолат додааст. Шикоятҳои конвенсияҳои махсуси тағтишотӣ дар шаҳри Женева баррасӣ мекунамд, баъд аз баррасӣ барои санҷиш ва баргараф намудани камбудиҳои дар шикоятҳои воридгардида, ба давлати манфиатдор тағриф меоранд. Тавсияҳои онҳо дар бюллетени махсуси СБМ нашр карда мешаванд. Салоҳияти назорат аз болои шикоятҳои воридгардида ва иҷрои тавсияҳо ба зимаи қоршиносони Кумита воғузур карда шудааст.

Моддаи 19 Оиннома муқарраротеро пешбинӣ кардааст, ки тибқи он СБМ ҳуқуқ дорад аз давлатҳо дар бораи иҷрои меъёри конвенсияҳои, ки аз ҷониби ин ташкилот қабул шудааст, гарҷанде Конвенсияро ба тасвиб расонидамд, талаб кунанд. Натиҷаи тадқиқотҳои умумие, ки аз ҷониби Кумитаи қоршиносон дар асоси маърузаи давлат тағия карда шуда, тағрибаи пешқадам баҳри иҷроиши «ғайришартномавӣ» меъёрҳои шартномавӣ пешкаш карда мешавад. Ҳамзамон, қисми 2 моддаи 23 Оинномаи СБМ ҳуқуқи фиристондани тавсияҳо оид ба ҳисоботи дар боло зикршударо ба иттиҳодияҳои қорғарон ва қорфармоён пешбинӣ мекунамд.

Дар ҳолатҳои истисноӣ, мутобиқи талаботи моддаи 13 Оинномаи СБМ, Конфронси байналмилалӣ меҳнат метавонад аъзои худро аз давлати иштирокчӣ даъват намояд ва барои расонидани қораҳои тағхирнопазир ба давлате, ки меъёрҳои байналмилалиро вайрон намудааст, махсусан дар соҳаи меҳнат тағбирандешӣ намояд. Дар ақмалӣ чунин ҳолат танҳо як маротиба – соли 2001 нисбат

ба Мянма, ки даҳсолаҳо боз барои истифодаи меҳнати маҷбурӣ ва меҳнати кӯдакон мавриди интиқод қарор гирифта буд ва аз ҳамкорӣ бо СБМ дар ин масъалаи саркашӣ мекард, анҷом дода шудааст, ки барои дастгирии ҳулосаи ин таҳкилот як қатор давлатҳо алайҳи Мянма таҳримҳои иқтисодӣ қарор карданд ва он маҷбур шуд, ки барои ислоҳи вазъ чораандешӣ намояд.

Дар ниҳоят, бояд расмиёти махсус оид ба озодии иттиҳодияҳо ва ҳуқуқ ба гуфтушунидҳои коллективӣ қарор карда шавад. Кумитаи Шурои маъмурӣ оид ба озодии иттиҳодияҳо гузоришхоро дар бораи вайронкунии принципҳои конституционӣ аз ҷониби давлатҳо, ба монандӣ: озодии иттиҳодияҳо ва ҳуқуқи ҳимояи дастаҷамъии ассотсиатсияҳои коргарон, корфармоён ва давлатҳо баррасӣ мекунад. Ин тартиб беназир аст, ки он ба ҳамаи давлатҳои иштирокчи СБМ, сарфи назар аз он ки онҳо конвенсияҳои дахлдорро ба тасвиб расонидаанд, дахл дорад. Комиссия оид ба тафтишот ва ошғӣ дар соҳаи озодии иттиҳодияҳо, инчунин шикоятҳои монандӣ баррасӣ мекунад, аммо «огоз»-и расмиёти он розигии давлати манфиатдорро талаб мекунад. Ҳамзамон, давлати метавонад узви СБМ набошад.

Таваҷҷуҳи ҳамаҷагии давлатҳо ва ҳисоботҳои саривақтии СБМ оид ба уҳдадориҳои худ, нишондиҳандаҳои самаранокии фаъолияти ин созмон дар бахши ҳимояи ҳуқуқи инсон ба меҳнат махсус меёбад. Ҳамзамон конвенсияҳои, ки аз ҷониби СБМ қабул карда мешаванд, ба давлатҳои иштирокчи ниёзманд расонидани кумақҳои

маънӣ ва техникаро қафолат медиҳанд. Инчунин, СБМ рушқати уҳадориҳоеро пешбинӣ кардааст, ки давлатҳои иштирокчӣ новобаста аз ба тасвиб расонидани санадҳои қабулнамудаи он, бояд онро иҷро намоянд. СБМ иҷроиш ба амалишавии меъёрҳои конвенсияхоро назорат мебарад, бо давлатҳо ва дигар тарафҳои манфиатдор дар робита қарор дорад. Аз ин рӯ, ҳамаи инҳоро ба инobat гирифта, қайд кардан ба маврид аст, ки СБМ ба сифати яке аз механизмиҳои фарогири махсусгардонидашудаи ҳимояи ҳуқуқи инсон баромад мекунад.

ЮНЕСКО – Созмон оид ба масоили маориф, илм ва фарҳанги Созмони Милали Муттаҳид мебошад, ки мақсади мустаҳкам кардани сулҳ ва амният тавассути тасвиб намулдани ҳамкориҳои халқҳо дар соҳаи маориф, илм ва фарҳанг ба манфиати таъмини эҳтироми умумии адолат, қонуният ва ҳуқуқи инсон, инчунин озодиҳои асосие, ки дар Оинномаи СММ барои ҳамаи халқҳо бидуни фарқиати наҷод, ҷинс, забон ва дин таъсис ёфтааст.

ЮНЕСКО ба хоҳири ҳимояи масоили маориф, илм ва фарҳанг баъд аз анҷоми Ҷанги Дуюми Ҷаҳонӣ соли 1946 ҷиҳати «бунёди сулҳ дар зехни инсоният» таъсис дода шудааст.

Оинномаи ЮНЕСКО 16 ноябри соли 1945 дар Конфронси Лондон қабул гашта, баъд аз супоридани санадҳои баимзорасидаи он 4 ноябри соли 1946 қувваи ҳуқуқӣ пайдо намудааст. Дар айни ҳол, ба ЮНЕСКО 193 давлати иштирокчи фаъл ва 7 кишвари иштирокчи

алокаманд, аъзо мебошанд. Аз 5 ноябри соли 1958 ситоди қароргоҳи ЮНЕСКО дар шаҳри Париж ҷойгир аст.

ЮНЕСКО ба низоми мақомоти амалкунандаи СММ шомил мебошад, ки саҳми худро дар ҷодаи сулҳ ва ҳамдигарфаҳмӣ ба воситаи тарғиби ҳамкории халқҳо дар соҳаи маориф, илм ва фарҳанг мегузорад.

Созмони мазкур дорои 67 ниҳоди минтақавӣ мебошад, ки онҳо дар саросари дунё ҷойгир шудаанд. ЮНЕСКО аз се муассисаи асосӣ иборат мебошад:

1. Конфронси генералии кишварҳои иштирокчӣ. Он мақоми олии роҳбарикунандаи Созмон буда, дар ду сол як маротиба дар Иҷлосияи навбатӣ ҷамъ меояд ва тибқи тартиб ҳар як кишвар дорои як овоз мебошад. Конфронси генералӣ барнома ва бӯчаи созмонро барои солҳои оянда тасдиқ мекунад.

2. Шурои иҷроия аз намояндагони 58 кишвари иштирокчӣ иборат буда, дар як сол ду маротиба иҷлосия баргузор менамояд. Шурои иҷроия мақоми маъмурии мебошад, ки омода намудани фаъолияти Конфронси генералӣ ва назорати иҷрои қарорҳои дар конфронс қабулшударо ба уҳда дорад.

3. Котибот мақоми иҷроияи созмон буда, тахти роҳбарии Дабири кулл, барномаҳои аз ҷониби давлатҳои иштирокчӣ қабулшударо тағбиқ менамояд. Дабири кулли ЮНЕСКО ба муҳлати 6 сол интиҳоб мегардад. Мақоми танзимгар ва ҳамохангсоз миёни ҳукумат ва ЮНЕСКО ин комиссияҳои миллии кишварҳои иштирокчӣ мебошад.

Ҳукуки инсон ва ҳимояи он яке аз самтҳои калидии фаъолияти ЮНЕСКО мебошад. Дар доираи фаъолияти он тақрибан 60 санади ҳатмӣ ва тавсияе қабул кардааст, ки ақсарияти онҳо мустақиман ба роҳҳои ҳифз ва ҳимояи ҳимояи ҳукуки инсон бахшида шудааст. Аз ҷумла, Конвенсия оид ба гуногунии фарҳангӣ аз соли 2003, Конвенсияи мубориза бар зидди таъбиъ дар соҳаи маориф аз соли 1960, Эълومияи умумӣ оид ба биоэтика ва ҳукуки инсон аз соли 2005, Тавсияҳо оид ба мусоидаг ба ҷаҳонӣ ва дастрасии умумӣ ба фазои маҷозӣ аз соли 2001, Эълумия дар бораи наҷод ва таассуби наҷодӣ аз соли 1987 ва ғайраро номбар кардан мумкин аст. Ғайр аз ин, ҳамчун як мақоми махсусгардонидашудаи Созмони Милалӣ Муттаҳид, ЮНЕСКО борҳо ба Созмони Милалӣ Муттаҳид ва мақомоти он дар таҳияи санадҳои байналмилалӣ дар соҳаи ҳукуки инсон, аз қабили Наймони байналмилалӣ оид ба ҳукукҳои иқтисодӣ, ҷамъиятӣ ва фарҳангӣ мусоидаг намудааст.

Фаъолияти ЮНЕСКО дар самти ҳимояи ҳукуки ҷаҳонӣ инсон ва шаҳрванд вақтҳои охир ба таври назаррас рушд карда истодааст. Ҳавасмандкунӣ ва ҳимояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд ҳамчун ҳадафи асосии санадҳои аз ҷониби ин созмон қабулшуда ба ҳисоб меравад.

Оинномаи ЮНЕСКО салоҳияти муайнро дар робита бо ҳимояи ҳукуки инсон муқаррар менамояд. Ҳукукҳои асосие, ки ба ин салоҳият шомиланд, қафолат ва ҳимояи ҳукук ба таҳсил, ҳукуки иштироки озодона дар ҳаёти

фархангӣ ва истифода бурдани дастовардҳои пешрафти илмӣ ва ҳукук ба озодии иттилоот, аз ҷумла ҳукук ба озодии ақида ва баёро дар бар мегиранд. Ғайр аз ин, як қатор ҳукукҳои дигар (ҳукук ба озодии андеша ва вичдон, ҳукук ба ҷустуҷӯ, дастрасӣ ва паҳн кардани иттилоот, ҳукук ба ҳимояи ҳукуки муаллифӣ ва ҳукук ба озодии ҷамъомадҳо ва иттиҳодияҳо) шомил кардан мумкин аст, ки ҳимояи онҳо дар сатҳи байналмилалӣ ба салоҳияти ЮНЕСКО дохил мешаванд.

Оинномаи ЮНЕСКО, инчунин назорати иҷрон муқаррароти шартномаҳо ва тавсияҳои алоҳида ро пешбинӣ мекунад, ки он ба фаъолияти Созмони байналмилалӣ меҳнат ва дигар мақомоти шартномавии СММ оид ҳимояи ҳукуки инсон монандӣ дорад. Масалан, ҳисоботҳои давлатҳои иштирокчи конвенсияҳо ва тавсияҳоро дар кумитаҳои дахлдор баррасӣ намуда, аз натиҷаи он ба мақомоти асосии ЮНЕСКО – Конфронси генералӣ гузориш пешниҳод карда мешавад, ки мақомати асосии он қарори ниҳоиро қабул мекунад. Маърузан давлатҳо дар Кумита оид ба конвенсияҳо ва тавсияҳо, ки аз 30 намояндаи давлати иштирокчӣ ва Шурои иҷроияи ЮНЕСКО иборат мебошад, баррасӣ менамояд.

Ҳимояи ҳукуку озодихои инсон ва шаҳрванд яке аз самтҳои афзалиятноки фаъолияти ЮНЕСКО ба ҳисоб меравад. Он шикоятҳои инфородиро низ баррасӣ менамояд, тартиби баррасии шикоятҳои инфородӣ оид ба поймол намудани ҳукуку озодихои инсон ва шаҳрванд аз ҷониби созмони мазкур «Тартиби 104» номгузори

мундаст. Ин сохтор соли 1978 таъсис ёфтааст, ки фаъолияти он ба тартиби баррасии шикоятҳои Кумита оид ба ҳукуки инсон ва Шуро оид ба ҳукуки инсон монанд мебошад. Шикоятҳои инфородӣ ва дастаҷамъӣ оид ба вайронкунии меёрҳои Конвенсия ва дастурамалҳои аз ҷониби ЮНЕСКО қабулшуда, барои баррасӣ ба Директори генералии он пешниҳод карда мешаванд. Агар Директори генералии ЮНЕСКО зарур шуморад, ки шикояти мушаххас ба салоҳияти «Тартиби 104» тааллуқ дорад, маълумоти дахлдор ба муаллиф фириастода мешавад.

Пас аз гирифтани розигии муаллиф барои баррасии шикоят тибқи ин тартиб, нусхаи он барои омӯзиш ва шарҳ ба давлат фириастода мешавад. Пас аз як давраи муайян (одатан 3 моҳ), Котибот ба Кумита маҷмуаи хуччагҳоро оид ба парванда мефиристад. Кумита, дар навбати худ, дар бораи қобили қабул будани хабар тасмим гирифта, онро моҳиятан баррасӣ мекунад ва бо давлати манфиатдор машварат менамояд, то роҳи ҳалли маъмулро пайдо кунанд. Тамоми тартибот махфӣ буда, ҷаласаҳои Кумита ба таври пӯшида баргузор мешаванд.

Бояд қайд кард, ки Кумита дар ҷараёни баррасии шикоят қарор қабул мекунад, ки ин парвандаи инфородии вайронкунии («парванда») аст ё «масъала»-и вайронкунии мунтазам ё дағалонаи ҳукуки инсон, ки натиҷаи сиёсати расмӣ ё воқеии давлат, ки ҳилофи ҳукуки инсон мебошад. «Савол» метавонад барои баррасии умум ба Шурои иҷроия ё Конфронси генералӣ фириастода шавад.

Дар тули мавҷудияти «Тартиби 104», тақрибан аз се ду ҳиссаи шикоятҳо бо мувофиқаи тарафайн ҳал карда шудаанд. Яъне мақсади он танҳо барқарор кардани ҳуқуқҳои поймолшуда мебошад. Боқимондаи шикоятҳои дохилшаванда аз сабаби мавҷуд набудани асосҳои қоидаи мавриди баррасӣ қарор нагирифтаанд.

Самаранокии ин механизми махсусгардонидашуда оид ба ҳимояи ҳуқуқи инсон, ба характери ғайрисисӣи доштани ғавҷолияти он вобастагӣ дорад: дар фарқиат аз расмиёти махфии Шуро оид ба ҳуқуқи инсон, он андешидани тадбирҳои яққонибаро пас аз баррасии хабарҳо, ба монанди гузаронидани баррасӣ бо тартиби қушода ё ташкили маърузачии махсусро дар назар надорад.

Ғавҷолияти ЮНЕСКО дар соҳаи ҳимояи ҳуқуқҳои фарҳангӣ ва назорати иҷроӣ уҳдадорихои дахлдор аз ҷониби он, ғавҷолияти механизми мавҷудаи шартномавии Кумита оид ба ҳуқуқи инсонро пурра мекунад. Мавзун ҳуқуқҳои фарҳангӣ ва гуногунии фарҳангӣ дар хошияи мақомоти шартномавӣ қарор доранд, ки ба ҳуқуқҳои граждани, сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодӣ диққати махсус медиҳанд. Ғавҷолияти Шуро оид ба ҳуқуқи инсон дар ин соҳа низ ҳанӯз дар марҳилаи ибтидоии худ қарор дорад танҳо дар соли 2009, пас аз музокироти тулонӣ ва душвор мандати Коршиноси мустақил оид ба ҳуқуқҳои фарҳангӣ таъсис дода шуд, ки асосан ваколатҳои таҳқиқотиро пешбинӣ мекунад. Дар соли 2009, Кумита оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ тавзеҳи умумин

№ 21 дод, ки он низ бо масъалаҳои ҳуқуқи фарҳангӣ туваллук дорад.

Хулоса, бояд қайд кард, ки ЮНЕСКО бо салоҳияти рунднамудаи ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд ҳамчун механизми универсалии ҳимояи ҳуқуқи инсон нақси намоён дорад.

4. Механизмҳои байналмилалии ҳимояи ҳуқуқи инсон ва роҳҳои баамалбарории онҳо дар Тоҷикистон

Таъсиси механизми байналмилалӣ оид ба назорат аз болои иҷроӣ уҳдадорихое, ки давлатҳо дар соҳаи ҳуқуқи инсон ба зимма гирифтаанд, яке аз дастовардҳои муҳим дар самти ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд ба ҳисоб меравад.

Ҳамчун воситаи батанзимдарорӣ дар сатҳи фарогир механизми ҳимояи ҳуқуқи инсон таърихи наҷандон тулониро доро мебошад. Механизми мазкур дар аввали асри XX бо таъсиси Лигаи Миллатҳо рӯйи қор омада, бо таъсисёбии СММ ташаққул ёфтааст. Ду ҷанги ҷаҳонӣ инсониятро водор кард, ки ҳуқуқи озодиҳои инсонро қрзиши оӣ эътироф кунанд, зеро ин ҷанг аз худ қурбонҳои зиёд боқӣ гузошт, ки боиси поймолшавии ҳуқуқи инсон дар сатҳи ҷаҳонӣ гардид.

Ташаққули механизми байналмилалии ҳимояи ҳуқуқи инсон аз призмаи ду падидаи ба ҳам алоқаманд гузаштааст. Аввалини онҳо падидаи соҳибхитиёрии давлат мебошад, ки ҳамчун таъбиқи мустақили сиёсати

дохилӣ ва хориҷӣ ва даҳолат накардан аз берун фаҳмида мешавад. Бо пайдоиш ва рушди муносибатҳо байни давлатҳо, ташаққули ҳуқуқи байналмилалӣ, қабули санадҳои гуногуни байналмилалӣ, давлатҳо ба гирифтани ухдадорихои гуногун шурӯъ карданд. Барои назорат аз болои иҷрои ин ухдадорихо мақомоти назораткунанда таъсис дода шуданд. Функсияҳои назорати байналмилалӣ доимо васеъ мешаванд, дар ҳоле ки баъзе шаклу усулҳои он аз амалияи дохилии давлатҳо гирифта шуда истодаанд.¹⁴⁵ Назорат самаранокӣ истифодаи меъёрҳо ва принципҳои мувофиқакардашудаи соҳаи ҳуқуқи инсонро аз тарафи ҳар як давлати иштирокчии созишномаҳои байналмилалӣ ба таври ҷиддӣ баланд менамояд. Ҳамин тарик, давлатҳо бо дарки ҳолати ҷойдошта, ихтиёрона ҳудуди соҳибхитиёрии давлаташонро танг мекарданд, ки ин дар натиҷа ба равандҳои ҳамгирӣ оварда расонд. Ҳамаи ин равандҳо дар бахши ҳуқуқи инсон боиси қабули як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, аз қабили Эълумияи умумии ҳуқуқи инсон, ду паймон ва маҷмуи дигари санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ оид ба ҳуқуқи инсон гаштанд ва дар ниҳояти қор боиси эҷоди концепсияи универсалии ҳуқуқи инсон ва механизми универсалии Ҳимояи ҳуқуқи инсон гардиданд. Ҳамин тарик, шаклҳои назорати байналмилалӣ бештар ба хусусияти вайронкунии ҳуқуқи инсон вобаста буда, метавонанд гуногун бошанд. Онҳоро Оиннома ва қарорҳои СММ ва мақомоти махсуси он, созишномаҳои

¹⁴⁵ Права человека / Под ред. Е.А. Лукашевой. – М., 2009. – С. 495-496.

байналмилалии дорои хусусияти универсалӣ ва интизақавӣ муайян мекунаманд.¹⁴⁶

Падидаи дувум, ки ба ташаққули механизми байналмилалии Ҳимояи ҳуқуқи инсон таъсир мерасонад, қонунгузории дохилӣ мебошад. Принципҳои асосии ҳуқуқи байналмилалӣ аз қонунгузории дохилидавлатай гирифта шудаанд. Аз ин рӯ, ташаққули ниҳодҳои миллии Ҳимояи ҳуқуқи инсонро нуқтаи ибтидоӣ барои ташкили механизми байналмилалии Ҳимояи ҳуқуқи инсон эҳсосибидан мумкин аст.¹⁴⁷

Дар муносибатҳои муосири байнидавлатай тағбиқи ҳуқуқи инсон ё ин ки имплементатсияи онҳо бо роҳҳои қонунгузорӣ, маъмурӣ ва дигар воситаҳои дар ихтиёри ҳар як давлат буда, амалӣ карда мешаванд ва мақомоти байналмилалӣ танҳо ин равандро назорат мекунаманд.¹⁴⁸ Аз ин рӯ, мо чунин мешуморем, ки андешаи як қатор мутахассисон дар бораи он, ки мақомоти назораткунанда назифаҳои мустақиман таъмини ҳуқуқи инсонро таъассути воситаҳои дар ихтиёри дошташон доранд, нодуруст аст. Онҳо чунин воситаҳои тағбиқсозиро дар доҳаи ҳуқуқи инсон надоранд. Дар айни замон, тибқи Оинномаи СММ ва дар асоси дигар созишномаҳои байналмилалии ҳам хусусияти универсалӣ ва ҳам

¹⁴⁶ Инг.: Права человека / Под ред. Е.А. Лукашевой. – М., 2009. – С. 495-496.

¹⁴⁷ Казаков В.Л. Система защиты прав человека: дис. ... канд. юрид. наук. М., 2007. – С. 61.

¹⁴⁸ Folk R. Human Rights and State Sovereignty. N.Y., 1981; Robertson A. The Implementation System: International Measures // International Bill of Rights. N.Y., 1981. – P. 332-370.

минтақавидошта як қатор мақомоти назораткунонаи таъсис дода шудаанд¹⁴⁹.

Накши мақомоти назораткунада дар шароити муосир мунтазам меафзояд. Ба функция ва салоҳияти онҳо дар фаъолияти СММ ва созишномаҳои гуногуни универсалӣ беш аз пеш таваҷҷуҳ зоҳир карда мешавад. Тавре ки маълум аст, ягон мақомоте вучуд надорад, ки аз болои давлат оид ба таъбиқи принцип ва меъёрҳои ҳукуки байналмилалӣ назорат карда тавонад. Аз ин рӯ, давлатҳо барои таъбиқи стандартҳои байналмилалӣ ташкили механизми назорати байналмилалиро пешбинӣ кардаанд.

Дар ин раванд СММ нақши роҳбарикунандаро мебозад. Вазифаҳо ва салоҳиятҳои Созмони Милалӣ Муттаҳид дар соҳаи ҳукуки инсон бениҳоят гуногунаанд. Онҳо тавсияҳоро қабул намуда, қарор қабул мекунаанд, конференсҳои байналмилалиро даъват мекунаанд, лоиҳаҳои шартномаҳо ва эълонияҳои байналмилалиро омода ва қабул мекунаанд, таҳқиқот мегузаронанд, ба кишварҳои алоҳида кумаки машваратӣ ва техникӣ мерасонанд ва ғайра.

Асоси ҳукукии фаъолияти Созмони Милалӣ Муттаҳидро Оиннома (шартномаи байналмилалӣест, ки мутобики он давлатҳои иштирокӣ уҳдадор мешаванд, аз ҷумла тадбирҳои муштарак дар самти мусоидат ба химояи ҳукуки инсонро дар тамоми ҷаҳон андешанд)

¹⁴⁹ Ниг.: Права человека / Под ред. Е.А. Лукашевой. – М., 2009. – С. 496.

ташкил медиҳад¹⁵⁰. Дар моддаи 1 Оинномаи СММ қайдун яке аз ҳадафҳои асосии ба даст овардани ҳақдорҳои байналмилалӣ «дар самти пешбариву инқилобии эҳтиром ба ҳукуки инсон ва ҳама гуна ҳақдорҳои бунёдӣ бе тафовути наҷодӣ, ҷинсӣ, забонӣ ё динӣ»¹⁵¹ пешбинӣ шудааст.

Амалан ҳама сохторҳои асосӣ ва мақомоти ҷоридарандаи СММ то ин ҷо он дараҷа бо масъалаи химояи ҳукуки инсон сарукор доранд.

Дар соли 2006, бо қарори 60/251 Ассамблеяи Генералии СММ Шуро оид ба ҳукуки инсон таъсис дода шуд (минбаъд – Шуро). Вазифаи Шуро иборат аз он аст, ки ба эҳтироми умум ва химояи ҳама ҳукуки озодиҳои инсон барои ҳама бидуни фарқиат мусоидат намуда, барои ҷидлона ва баробар баррасии ҳолатҳои вайронкунии ҳукуки инсон, аз ҷумла вайронкорҳои дағалона ва мунтазам содиршаванда ҷораҳо андешида, тавсияҳо оид ба бартараф кардани онҳо пешниҳод кунад. Он, инчунин бояд ба ҳамоҳангсозии самарабахш ва ҳамгирии фаъолиятҳои марбут ба ҳукуки инсон дар доираи СММ мусоидат намояд. Шуро ваколатдор аст, ки ҳисоботи ҳамаи давлатҳо, аз ҷумла аъзои онро дар бораи иҷрои уҳдадорӣҳои худ оид ба риояи ҳукуки инсон баррасӣ кунад. Фарқи байни ин тартиби баррасии ҳисоботҳо аз

¹⁵⁰ Ниг.: Международное публичное право / Под ред. К.А. Бекяшева. – М., 2008. – С. 247.

¹⁵¹ Оинномаи Созмони Милалӣ Муттаҳид аз 26.06.1945 // Ҳукуки инсон. Маҷмӯи санадҳои байналмилалӣ конунгузории миллӣ дар 8 ҷилд. Ҷилди 1. – Душанбе, 2010. – С. 7.

тартиби шабеҳи дар доираи мақомоти Созмони Милалӣ Муттаҳид пебинишуда дар он аст, ки тамоми вазъи ҳукуки инсон дар кишвар, новобаста аз он, ки кишвар шартномаи мушаххаси байналмилалиро ба тасвиб расонидааст ё не, назорат карда мешавад. Ин механизми назоратро баррасии даврии универсалӣ меноманд.

Расмиёти маҳус дар фаъолияти Шурои ҳукуки инсон нақши муҳим доранд. Чунин расмиёт аз таъини кори маърузачиёни маҳуси Шуро, намоёндагонии маҳуси Дабири кулли (котиби генералӣ) СММ, коршиносони мустақил ва гурӯҳҳои қорӣ иборат аст. Байни ин расмиёт фарқи возеҳе вучуд надорад. Гузоришгарони маҳуси Шуро дар кишварҳои алоҳида на оид ба масъалаҳои мушаххаси ҳукуки инсон таъин карда мешаванд. Расмиёти мавҷуда дар ҳимояи байналмилалӣ ҳукуки инсон нақши муҳим доранд. Маърузачиёни маҳус ҳам дар бораи кишварҳои алоҳидае, ки ҳукукҳои инсон мунтазам поймол карда мешаванд ва ҳам оид ба масъалаҳои мавзӯӣ маълумот ҷамъоварӣ мекунанд. Онҳо барои ислоҳ ва беҳтар кардани вазъи мавҷуда ҷораҳои мушаххас пешниҳод мекунанд. Шунидани ҳисоботи расмиёти маҳус, муҳокимаи тавсияҳои онҳо ва андишидани ҷораҳои мушаххас барои афзоиши самаранокии фаъолияти Шуро муҳим аст.¹⁵²

Чумхурии Тоҷикистон, инчунин як қатор расмиёти маҳусро аз сар гузаронидааст. Ба Тоҷикистон

гузоришгарони маҳус оид ба мустақилияти судҳо ва адвокатҳо, озодии эътиқод ва дин, зӯроварӣ нисбат ба инсон ва шиканча ва дигар муносибат ва ҷазои бераҳмона, ғайринсонӣ ё таҳқиркунандаи шаъну шараф таъриф овардаанд.¹⁵³

Яке аз қадимтарин расмиёт дар соҳаи механизми байналмилалӣ ҳимояи ҳукуки инсон тартиби баррасии инқилотҳо мебошад, ки бо қарори 1503 Шурои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ (ЭКОСОС) аз 27 майи соли 1970 пешбинӣ шудааст. Дар доираи ин расмиёт, мурочиғатҳои ба СММ воридшаванда, ки дар бораи поймолкунии доимӣ ва дағалонаи ҳукукҳои инсон шаҳодат медиҳанд, баррасӣ мешаванд.

Мо низоми мавҷудаи ҳимояи ҳукуки инсонро дар доираи мақомоти шартномавии СММ муфассалтар таъриф карда, дар бораи иҷрои уҳдадорӣҳои байналмилалӣ Тоҷикистон дар доираи ин шартномаҳо истода мегузарем.

Чумхурии Тоҷикистон 2 марти 1992 дар иҷлосияи 46-уми Ассамблеяи Генералии СММ бо қарори 46/224 ба сифати аъзои СММ пазируфта шуд. Аз ин давра, ништроки Тоҷикистон дар фаъолияти СММ оғоз меёбад. Ёянд қайд кард, ки СММ дар истикрори сулҳ дар Тоҷикистон ва рушди минбаъдаи кишвар нақши бузург дошт.

¹⁵³ Ниг.: Бахриева Н.Б. Выполнение Республикой Таджикистан международных обязательств в области прав человека: правовые рамки и процедуры (результаты исследования). – Душанбе, 2011. – С. 40-41.

¹⁵² Ниг.: Карташкин В.А. Права человека: международная защита в условиях глобализации. – М., 2009. – С. 139-148.

Дар аввал Тоҷикистон бо назардошти вазъи сиёсӣ ибтидоӣ солҳои 90-ум, дар раванди тасвиби санадҳои асосӣ дар соҳаи ҳуқуқи инсон он қадар ғаёлолаи иштирок намекард.

Конститутсияе, ки соли 1994 қабул шуд заминаи ҳуқуқиро дар табиқи ҳуқуқи байналмилалӣ дар конунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон гузошт. Дар моддаи 10 Конститутсия муқаррар карда шудааст, ки санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст, қисми таркибии низоми ҳуқуқии ҷумҳуриро ташкил медиҳанд. Агар қонунҳои ҷумҳурӣ ба санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ эътирофшуда мутобиқат наkunанд, меъёрҳои санадҳои байналмилалӣ амал мекунанд. Аввалин санадҳое, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон ба тасвиб расонидааст, Конвенсия оид ба ҳуқуқи кӯдак ва Конвенсия оид ба рафъи ҳама намудҳои таъбиз нисбат ба занон дар соли 1993 буданд, аммо бо сабаби ҷанги шаҳрвандии тулонӣ, Тоҷикистон натавонист ухдадорихон тибқи ин шартномаҳо пешбинишударо иҷро кунад, яъне баъд аз як сол – дар соли 1994 ҳисоботи аввалияро оид ба риояи муқаррароти дар конвенсия муқарраршударо дар кишвар, пешкаш намояд.

Дар соли 1995, Тоҷикистон ду конвенсияи дигар – Конвенсияи зидди шиканча ва дигар муносибат ва ҷазон бераҳмона, ғайриинсонӣ ё таҳқиқунандаи шаъну шараф ва Конвенсияи байналмилалӣ оид ба рафъи ҳама намудҳои таъбизи наҷодиро ба тасвиб расонд. Аммо, ба монанди шартномаҳои қаблӣ, ухдадории пешниҳод

кардани ҳисоботи аввалияро дар вақташ натавонист иҷро кунад.

Соли 1997 пас аз бастанӣ созишномаи сулҳ ба маънаи қабули ухдадорихон байналмилалӣ диққати ҷиддӣ дода шуд. Дар байни солҳои 1999 ва 2002 Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ (ПБҲИИФ), Паймони байналмилалӣ дар бораи ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ (ПБҲШС) ва Протоколи якуми факултативӣ ба Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шахсӣ ва сиёсӣ, Протоколи факултативӣ ба Конвенсия оид барҳам додани ҳама шаклҳои таъбиз нисбат ба занон, Протоколи якуми факултативӣ ба Конвенсияи ҳуқуқи кӯдак дар бораи ҷалби кӯдакон ба интизоҳои мусаллаҳона, Протоколи дувуми факултативии Конвенсия оид ба ҳуқуқи кӯдак, ки ба фуруши кӯдакон, фоҳишагӣ ва беҳаёгии (порнографияи) кӯдакон дахл дорад, Конвенсияи байналмилалӣ дар бораи ҳимояи ҳуқуқи ҳама муҳочирони меҳнатӣ ва аъзои оилаи онҳо, аз ҷониби Ҷумҳурии Тоҷикистон ратификатсия карда шуд.

Аммо, чун шартномаҳои қаблӣ, ухдадорихо сари амал иҷро карда намешуданд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2018 шартномаи байналмилалӣ оид ба ҳуқуқи инсонро – Конвенсия дар бораи ҳуқуқи маъёбонро ба имзо расонид.

Аммо як қатор санадҳои байналмилалӣ дар соҳаи ҳуқуқи инсон мавҷуд мебошанд, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон онҳоро то ҳол имзо накардааст, ба монанди Протоколи дуюми факултативӣ ба ПБҲШС (дар бораи

бекоркунии ҳукми қатл), Протоколи факултативӣ ба ПБХИИФ, Протоколи факултативӣ ба Конвенсияи эндошканча ва Конвенсия оид ба ҷимояи ҳама ашхос ва бедарақшавии маҷбурӣ.

Дар паёми солонаи худ ба Маҷлиси Олӣ дар соли 2013, аз тарафи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон зарураги ҳалли масъалаҳои марбут ба бекоркунии ҳукми қатл, мубориза бар зидди шиканча ва ғибаи иҷтимоии маъҷубон қайд карда шуд. Дар ин замина, ӯ зарураги ба тасвиб расонидаи санадҳои байналмилалӣ танзимкунандаи масъалаҳои аз ҷониби Тоҷикистон таъқид кард. Дар ин робита, қорҳо оид ба тасвиби Протоколи дуқонфакултативӣ ба ПБХШС, Протоколи факултативӣ ба Конвенсияи зидди шиканҷаро дар ояндаи наздик бошад мусбат ҳал кард.

Дар моҳи июли соли 1999, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Идораи Комиссари Олӣ оид ба ҳуқуқи инсон муроҷиат кард, то дар омода кардани ҳисоботи даврӣ дар бораи шартномаҳои пас аз тасвибшуда оид ба ҳуқуқи инсон кумак кунад. Пас аз баррасии вазъи кунунӣ ва муайян кардани ниёзҳо, ба Идораи Комиссари Олӣ оид ба ҳуқуқи инсон тавсия дод, ки дар Тоҷикистон дар назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон як мақоми ҳамроҳгон таъсис дода шавад, ки масъулияти он таҳияи гузоришҳои даврӣ дар бораи вазъи ҳуқуқи инсон тибқи шартномаҳои байналмилалӣ тасвибшударо дар бар гирад.

Дар ин самт, аллакай қорҳои муайян анҷом дода шуданд. Моҳи сентябри соли 2001 Комиссияи ҳуқуқи кӯдаки назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис дода шуд, ки он гузориши миллӣ дар бораи Конвенсияи ҳуқуқи кӯдакро омода мекард. Дар асоси ин таҷриба, таъсис гирифта шуд, ки дар назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон Комиссия таъсис дода шавад, ки вазифаҳои он таъмини ухдадорихои байналмилалӣ Тоҷикистон дар соҳаи ҳуқуқи инсон бошад. Дар натиҷа, моҳи марти соли 2002, бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар назди Ҳукумат Комиссия оид ба иҷрои ухдадорихои байналмилалӣ дар соҳаи ҳуқуқи инсон таъсис дода шуд.

Бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 4 январӣ соли 2005 Комиссияи байниидоравӣ оид ба мубориза бо хариду фурӯши одамон таъсис дода шуд. Комиссияи мазкур дар натиҷаи қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мубориза бар зидди хариду фурӯши одамон» аз 15 июли соли 2004 таъсис дода шудааст, ки барои пешгирии хариду фурӯши одамон таҳия шуда, аз ҳулосаҳои ки Ҷумҳурии Тоҷикистон қангоми пешниҳоди ҳисоботҳо ба мақомоти шартномавии СММ гирифтааст, бармеояд.

Бо таъсиси Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон дар соли 2008 қор дар ин самт шиддаг гирифт. Яке аз вазифаҳои асосии ба зиммаи Ваколатдор вогузоршуда иштирок дар таъмини иҷрои ухдадорихои ҳуқуқи инсон дар Тоҷикистон тибқи шартномаҳои байналмилалӣ мебошад. Инчунин аҳамияти таъмини ҳифзи ҳуқуқи

кӯдакон дар Тоҷикистонро дарк намуда, соли 2015 Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллӣ, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон бо мақсади таҳкими қафолагҳо пешниҳод кард, ки институти Ваколатдор оид ба ҳукуки кӯдак таъсис дода шавад.

Ҳамин тариқ, дар айни замон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низоми мақомоте ташақкул ёфтааст, ки бо иҷрои уҳдадорихои байналмилалӣ дар соҳаи ҳукуки инсон саруқор доранд. Онҳоро ба ду қисм ҷудо кардан мумкин аст: умумӣ ва махсус. Ба мақомоти умумӣ Маҷлиси Олии ҚТ, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, Вазорати қорхон хориҷӣ ва Судии конституцсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон шомиланд.

Ба салоҳиятҳои Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи тасдиқ ва бекор кардани санадҳои байналмилалӣ, инчунин вазифаи мустақими қонунгузори дохил мешавад, ки дар доираи он қонунҳое қабул карда мешаванд, ки бояд ба санадҳои ҳукуки байналмилалӣ эътирофкардаи Тоҷикистон, аз ҷумла дар бораи ҳукуки инсон мутобикат кунанд.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки қафилӣ Конституцсия ва ҳукуку озодиҳои инсон мебошад, дар ин соҳа роҳбарии умумиро амалӣ менамояд, шартномаҳои байналмилалиро имзо мекунад ва онҳоро ба баррасии Маҷлиси Олӣ пешниҳод менамояд. Инчунин, дар сохтори Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

раёсату шуъбаҳои дахлдор мавҷуданд, ки фаъолияти бизнесҳои дар боло зикршударо назорат мекунанд. Оngo, инчунин қотиботи ин комиссияҳоро иҷро мекунанд.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳамчун як мақоми салоҳияти умумидошта, роҳбарии умумиро дар соҳаҳои ҳуқуқӣ, аз ҷумла дар соҳаи ҳуқуқи инсон амалӣ менамояд. Маҳз дар назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон Комиссия оид ба таъмини иҷроии уҳдадорихои байналмилалӣ дар соҳаи ҳуқуқи инсон, Комиссия оид ба ҳуқуқи кӯдак, Комиссияи байниидоравӣ оид ба мубориза бо хариду фурӯши одамон таъсис дода шудаанд ва амал мекунанд.

Ҳамзамон, мақомоти махсусгардонидашудае, ки вевосита барои мусоидат ба ҳимояи ҳуқуқи инсон таъсис дода шудааст, Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон баромад мекунад.

Мувофиқи Низомнома «Дар бораи Комиссияи назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба таъмини иҷроии уҳдадорихои байналмилалӣ дар соҳаи ҳуқуқи инсон», он як мақоми доимии байниидоравии машваратӣ мебошад. Комиссия оид ба ҳуқуқи инсон барои ҳамроҳанг сохтани фаъолияти мақомоти алоҳида дар самти иҷроии уҳдадорихои байналмилалӣ дар соҳаи ҳуқуқи инсон таъсис дода шудааст: мусоидат дар мутобик сохтани қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ба муқаррароти шартномаҳои байналмилалӣ дар соҳаи ҳуқуқи инсон, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон аъзои он мебошад; кумак дар

тасвиби шартномаҳои байналмилалӣи ҳукуки инсон ё пайвастанӣ ҷумҳурӣ ба чунин шартномаҳои барқароркунӣи ҳукукҳо ва озодиҳои вайроншудаи инсон ва ғ.¹⁵⁴

Дар асоси ин ҳадаф, вазифаҳои он аз таъминӣ фаъолияти Президент ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти назорати вазъи кафолатҳои конституцсионӣи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд, таъмини фаъолияти Президент ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба барқарор кардани ҳукукҳо ва озодиҳои вайроншудаи инсон ва шаҳрванд; иштирок дар таҳия ва таъбиқи сиёсати сарвари давлат ва ҳукумати ҷумҳурӣ дар соҳаи химояи кафолатҳои конституцсионӣи ҳукук ва манфиатҳои инсон ва шаҳрванд; таъминӣ иҷроӣ ваколатҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба масъалаҳои қабул ба шаҳрвандӣ ва гум кардани шаҳрвандӣ, додани паноҳгоҳи сиёсӣ, аффи маҳкумшудагон, бо мукофотҳои давлатӣ мукофотонидани шаҳрвандон, додани унвонҳои фахрии Тоҷикистон; таъмини фаъолияти Президент ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба назорати вазъи идоракунии равандҳои муҳочираг ва шугли аҳолии таҳияи ҳисоботи миллӣ дар бораи иҷроӣ шартномаҳои байналмилалӣи ҳукуки инсон барои пешниҳод ба мақомоти дахлдори Созмони Милали Муттаҳид мусоидат дар мутобик сохтани конунгузории Ҷумҳурии

¹⁵⁴ *Искандаров Ш.Ф.* Становление и развитие специализированных государственных правоохранительных институтов по правам человека в Таджикистане: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2019. – С. 24-26.

Тоҷикистон ба мукаррароти шартномаҳои байналмилалӣ дар соҳаи ҳукуки инсон, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон узви он мебошад; мусоидат ба тартиби мукарраршудаи таъдиқи шартномаҳои байналмилалӣ дар соҳаи ҳукуки инсон ё пайвастанӣи ҷумҳурӣ ба чунин шартномаҳо; муқаббат ва арзёбии вазъи конунгузории миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар робита бо роҳи он ба стандартҳои байналмилалӣи ҳукуки инсон; арзёбии самаранокии иштироки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шартномаҳои байналмилалӣ дар соҳаи ҳукуки инсон; баррасии пешниҳодҳои мақомоти манфиатдор ва омода сохтани ҳулосаҳои машваратӣ оид ба ташаккули мавқеи Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба таъбиқи шартномаҳои байналмилалӣ дар соҳаи ҳифзи ҳукуки инсон; мусоидат оид ба баланд бардоштани дониши ҳамагон дар бораи ҳукуки инсон; гузаронидани таҳқиқот, омода кардани пешниҳодҳо оид ба таъбиқ ва тақмили минбаъдаи маъёрҳои химояи ҳукуки инсон; ҳамкорӣ бо мақомоти давлатӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва дигар муассисаҳои таъридавлатии ҷумҳурӣ, ташкилотҳои байналмилалӣ оид ба химояи ҳукуки инсон; назорат аз болои иҷроӣ карорҳои қабулкардаи Комиссия ва ғайра иборат мебошад.

Барои иҷроӣ вазифаҳои ба Комиссияи назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба таъмини иҷроӣ раҳбардорихои байналмилалӣ дар соҳаи ҳукуки инсон чунин салоҳиятҳо вогузор карда мешаванд: мувофиқи тартиби мукарраршуда ба Ҳукумати Ҷумҳурии

Тоҷикистон пешкаш кардани пешниҳодҳо оид ба самтҳои шаклҳои асосии тағбики уҳдадорихои байналмилалӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи ҳукуки инсон, супоришҳо ба мақомоти дахлдор оид ба риояи ҳукуки инсон, барқарорсозии ҳукук ва озодиҳои вайроншудаи инсон, дар ҷаласаҳои худ шунидани шахсони мансабдор, мақомоти манфиатдор дар бораи вазъи риояи ҳукуки инсон дар ташкилотҳои тобеъ, ташкили гурӯҳҳои корӣ, комиссияҳои эксперти оид ба гузаронидани экспертиза ва омода намудани лоиҳаҳои қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳукукии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи ҳукуки инсон, қабули мавод аз мақомоти манфиатдор оид ба масъалаҳои, ки ба салоҳияти мақомоти Комиссия дохил мешаванд.

Комиссияи ҳукуки кӯдаки назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади мусоидат дар таъминии иҷрои қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ва уҳдадорихои байналмилалӣи ҳукукии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи ҳимояи ҳукуки кӯдак таъсис дода шудааст. Дар соли 2008 ин Комиссия бо Комиссия оид ба қорҳои ноболиғон якҷоя карда шуд. Тибқи муқаррароти наф, Комиссияи мазкур ба як мақомоти доимоамалқунанда табдил дода шуд, ки барои амали намудани сиёсати давлатӣ оид ба таъмини ҳукук ва манфиатҳои кӯдак пешбинӣ шудааст.

Комиссия оид ба ҳукуки кӯдак дар назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба пешбарӣ ва ҳимояи ҳукуки кӯдак вақолатҳои васеъ дорад. Ин мақомот намояндагҳои

таҳлили худро дорад. Аъзои Комиссия ба 6 гурӯҳи энергӣ тақсим карда шудаанд, ки ҳар яке онҳо бо мушкилоти мушаххас дар робита бо кӯдак қор меқунанд, аз ҷумла таҳияи гузориши миллий дар бораи иҷрои уҳдадорихоҳои Конвенсияи ҳукуки кӯдак. Комиссия фаъолияти мақомот ва муассисаҳоро оид ба таъмини иҷрои қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ва уҳдадорихои байналмилалӣи ҳукукии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи ҳимояи ҳукук ва манфиатҳои кӯдак ҳамроҳанг ва назорат меқунанд, дар тағбики мутобикати қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ба муқаррароти шартномаҳои байналмилалӣ дар соҳаи ҳимояи ҳукук ва манфиатҳои кӯдак, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон иштирокчи он мебошад саҳмгузори меқунанд, самаранокии иштироки Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар Конвенсия дар бораи ҳукуқҳои кӯдак ва дигар шартномаҳои байналмилалӣ оид ба ҳимояи ҳукук ва манфиатҳои кӯдак арзёбӣ меқунанд ва ғайра.

Ҳайати ин комиссияҳо аз ҳисоби вазорату идораҳои дахлдор ташкил карда мешаванд. Ба Комиссия оид ба ҳукуқҳои инсон шомиланд: Раиси Комиссия, муовини ӯ, котиби масъул ва аъзои Комиссия, ки аз ҷониби Ҳукумат тасдиқ карда мешаванд. Бояд қайд кард, ки фаъолияти Комиссия дар асоси ихтиёрӣ сохта мешавад ва аз ин ҷиҳат он аз комиссияҳои хориҷӣ фарқ меқунанд. Муовини якуми Сарвазири Ҷумҳурии Тоҷикистон Раиси Комиссия таъин карда шудааст. Ҳайати он бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 апрели соли 2017, № 163 (18 нафар) тасдиқ карда шудааст.

Раиси Комиссия оид ба ҳукуки кӯдак муовини Сарвазири Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба масъалаҳои махсус, муовини ӯ сардори Раёсат ё шуъбаи дахлдори Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошанд. Аъзои Комиссия роҳбарони Раёсати кафолатҳои ҳукуки инсон, Раёсати илм, маориф, фарҳанг ва иттилоот, Шуъбаи шуғл ва ҳифзи иҷтимоии аҳолии Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муовини директори Агентии назорати маводи нашъаовари назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муовинони вазирони адлия, қорҳои дохилӣ, маориф, меҳнат ва ҳифзи иҷтимоии аҳоли, тандурустӣ, кумитаи давлатии омор, кумитаи қор бо занон ва оилаи назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кумитаи қор бо ҷавонон ва варзиш, Кумитаи сайёҳии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошанд. Инчунин, ба ҳайати Комиссия ду намояндаи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ шомиланд. Инчунин, яке аз сармутахассисони Раёсати дахлдори Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон қотиби масъули Комиссияи мазкур мебошад.

Мақомоти махсуси навбатӣ Комиссияи байниидоравӣ оид ба мубориза бо хариду фуруши одамон мебошад. Комиссияи мазкур амалҳои зеринро анҷом медиҳад: ҷамъоварӣ, таҳлил, ҷамъбасти ва мубодилаи иттилоот дар бораи микёс, ҳолат ва тамоюлҳои хариду фуруши одамон, ҳамохангсозии фаъолияти мақомоти манфиатдор оид ба иҷрои уҳдадорҳои байналмилалӣ дар соҳаи мубориза бо

хариду фуруши одамон ва бо комиссияҳои назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба таъмини риояи уҳдадорҳои байналмилалӣ дар соҳаи ҳукуки инсон ва ҳукуки кӯдак ҳамкорӣ мекунад, дар таҳияи шартномаҳои байналмилалӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи мубориза бо хариду фуруши одамон иштирок мекунад, дар тартиби муқарраршудаи тасдиқи санадҳои байналмилалӣ дар соҳаи мубориза бо хариду фуруши одамон ё шомилшавии ҷумҳури ба ҷунин санадҳо, оид ба тақмили қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи мубориза бо хариду фуруши одамон пешниҳодҳо таҳия менамояд, самаранокии Ҷумҳурии Тоҷикистонро оид ба иштирок дар санадҳои меърии ҳукуки байналмилалӣ дар соҳаи мубориза бо хариду фуруши одамон ва андешидани чораҳои амалӣ барои баланд бардоштани самаранокии фаъолияти мақомоти дар мубориза бо хариду фуруши одамон даъватшаванда тавассути таҳияи ҳисоботи миллӣ дар бораи иҷрои санадҳои ҳукуки байналмилалӣ дар ин соҳа барои пешниҳод ба мақомоти дахлдори СММ таъмин мекунад ба ғайра.

Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баҳри таъбиқи уҳдадорҳои ба зимма гирифташуда оид мусоидат ба ҳимояи ҳукуки инсон нақши муҳим мебошад. Тавре ки дар боло қайд карда будем, ба ӯ як қатор ваколатҳо дар соҳаи ҳимояи ҳукуки инсон дода шудааст, ки яке аз онҳо мониторинги вазъи ҳукуки инсон дар Тоҷикистон мебошад. Дар асоси он

Ваколатдор дар қори комиссияҳои дар боло зикршуда Ҷамоати иштирок мекунад. Дар ин ҷамоати ҳисобот дар бораи вазъи ҳуқуқи инсон, ки ҳамасола Ваколатдор таҳия мекунад ва ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод карда мешавад, аҳамияти калон дорад. Чун қоида, маҳз ин гузоришҳо барои таҳияи гузоришҳои миллии дар бораи ҳуқуқи инсон дар доираи шартномаҳои байналмилалӣ тасдиқшуда асос мебандад. Ҳамин тариқ, бояд қайд кард, ки дар доираи мақомоти махсус, Комиссия оид ба иҷрои ухдадорихон байналмилалӣ дар соҳаи ҳуқуқи инсон ва Комиссия оид ба ҳуқуқи кӯдак бевосита дар таҳияи ҳисоботи миллии оид ба ҳуқуқи инсон иштирок мекунанд. Комиссияи байниидоравӣ оид ба мубориза бо хариду фурӯши одамон ва Ваколатдор, гарчанде ки дар таҳияи ҳисоботҳо ба мақомоти шартномавӣ мустақиман иштирок накарда бошанд ҳам, дар иҷрои ухдадорихон худ аз рӯи шартномаҳои байналмилалӣ ҳуқуқи инсон Ҷамоати мегиранд.

Ҷамоати ин мақомот ба иҷрои ухдадорихон байналмилалӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсири мусбат расонд. Агар дар аввали солҳои 2000-ум, дар пешниҳоди ҳисоботҳои даврии миллии таъхиргузори дида мешуд (аз 3 сол тибқи Конвенсияи ҳуқуқи кӯдак то 13 сол дар доираи Конвенсияи барҳам додани ҳама гуна таъзия нисбат ба занон), ҳоло ин қарзҳо баргараф карда мешаванд ва ҳисоботи миллии сари вақт пешниҳод карда мешаванд Тоҷикистон, инчунин сари вақт Шарҳи универсалии

даврии худро дар доираи ҳисоботи худ ба Шуро оид ба ҳуқуқи инсон дар соли 2011 ва 2017 пешниҳод кард.

Ҷанбаи дуюми мусбасти ин самти механизми ҳифзи ҳуқуқи инсон дар Тоҷикистон қор оид ба ҳулосаҳо ва ҷамоати мебошад, ки аз ҷониби кумитаҳои дахлдори СММ дар натиҷаи баррасии ҳисоботи миллии пешниҳод карда мешаванд. Дар доираи ин Ҷамоати оид ба тақмили қонунгузори дар бораи ҳуқуқи инсон ва беҳбудӣ вазъи ҳуқуқи инсон қадамҳои муайян гузошта мешаванд. Ҳамин тариқ, Ҷумҳурии Тоҷикистон барои иҷрои ухдадорихон байналмилалӣ худ мораторий ба ҷазои қатро эълон кард, ба қонунгузори дар самти озодӣ аз шиканча, мурофиаи одилона, дахлнопазирии шахсӣ, таъмини баробарҳуқуқии мардон ва занон, ҳимояи ҳуқуқи кӯдакон ва ғайра тағйирот ворид кард.

Вазорати қорҳои қорҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон мақомоти иҷроияи соҳавӣ мебошад ва идорақуноиро дар соҳаи муносибатҳои байналмилалӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ менамояд. Вазорати қорҳои қорҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон тибқи ваколатҳои худ бақайдгирии шартномаҳои байналмилалӣ Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар Қотиботи Созмони Милали Муттаҳид ва дар мақомоти дахлдори дигар ташилотҳои байналмилалӣ, инчунин сабти ном ва бақайдгирии шартномаҳои байналмилалӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон, иҷрои шартномаҳои байналмилалӣ Ҷумҳурии Тоҷикистонро назорат мекунад, дар таҳияи пешниҳодҳо оид ба мутобиқати қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон ба

ухдадорихои байналмилалии ҳукукии худ иштирок менамояд, пешниҳодхоро оид ба тақмили қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи муносибатҳои байналмилалӣ, иштироки Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар фаъолияти Созмони Милали Муттаҳид, Созмони Амният ва Ҳамкорӣ дар Аврупо, Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил ва дигар ташкилотҳои байналмилалӣ ва минтақавӣ, конференсҳо, форумҳо таъмин менамояд.

Суди конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун мақоми назорати конститутсионӣ масъалахоро оид ба риояи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла мутобиқати шартномаҳои байналмилалии Тоҷикистон, ки эътибори қонунӣ пайдо накардаанд, ҳал мекунад. Ҳамин тарик, қабл аз имзо ва тасвиби шартномаи байналмилалӣ, бояд ҳулосаи Суди конститутсионӣ оид ба мувофиқати муқаррароти шартномаи байналмилалӣ ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод шавад.

Ҳамаи ин омилҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки қорҳо оид ба иҷрои ухдадорихои байналмилалии Тоҷикистон идома доранд, гарчанде ки дар ин раванд камбудихои муайян мавҷуданд, ки дар зер шарҳ дода мешаванд.

Самти дигари механизми байналмилалии ҳимояи ҳукуки инсон баррасии шикоятҳои инфиродӣ дар бораи вайронкунии ҳолати муқаррароти конвенсияҳо мебошад. Дар соли 1999, Тоҷикистон салоҳияти Кумитаи СММ оид ба ҳукуки инсонро бо тасвиби Протоколи якуми факултативӣ ба ПБХШС эътироф кард. Тоҷикистон тибқи

шартномаҳои дигари ҳукуки инсон, ки тартиби инфиродии шикоятро пешбинӣ мекунанд, ухдадорӣ намегирад. Аз ин лиҳоз, шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон метавонанд ба Кумита оид ба ҳукуки инсонии СММ оид ба поймол намудани ҳукукҳои шахсӣ ва сиёсии худ шикоятҳои инфиродӣ пешниҳод кунанд.

Ҳоло ҳамаи мулоҳизаҳои Кумита оид ба ҳукуки инсон таҳти назорати Гузоришгари махсус оид ба пайгирии Кумита оид ба ҳукуки инсон дар робита бо мурочиатҳои инфиродӣ қарор доранд.

Ҳангоми баррасии мурочиатҳои инфиродӣ нисбат ба Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кумита оид ба ҳукуки инсон намудҳои зерини ҳимояро тавсия дод: ҳамчун қораҳои характери инфиродидошта – пардохти ҷуброни оқилона ва ғавран аз ҳабс озод кардан, маълумот дар бораи маҳалли дафни шахсони қатлшуда; ҳамчун қораи умумӣ барои пешгирии такрории қонуншиканиҳо, пешгирии ҷунин қонуншиканиҳо дар оянда; ҳамчун қораи қонунӣ, ғавран озод кардан ё дубора баррасӣ кардани парванда бо тамоми қафолатҳои пешбинишудаи ПБХШС, огоз намудани парвандаи ҷиноятӣ оид ба таъмини масъулият дар заминаи муносибати бераҳмона.

Аз давраи ба ЮНЕСКО шомил шудани Ҷумҳурии Тоҷикистон 26 сол гузаштааст ва дар ин замон Комиссияи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба қорҳои ЮНЕСКО таъсис дода шудааст.

Комиссияи миллий пайрави ҳадафҳои ЮНЕСКО буда, ҳамчун мақоми ҳамоҳангсоз дар муқоламаи миёни

хукумат ва ҷомеаи шахрвандии кишварҳои гуногун фаъолият менамояд. Мақоми мазкур вазирон, олимон, рассомон, намоёндагони зиёиёни зехнӣ ва дигар ашхоси боистеъдодро муттаҳид месозад. Ҷунин таркиби салоҳиятдор шаҳодаг аз он медихад, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳамкории худ бо ЮНЕСКО дар ҷодан хифзи сулҳ ва ҷимояи ҳукуки инсон тавассути маориф, илм, фарҳанг аҳаммияти хоса медихад.

Иштироки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар 33-юмин Конфронси генералии ЮНЕСКО дар шаҳри Париж дар равобити байни Тоҷикистону ЮНЕСКО саҳифаи тозаро боз намуда, ба ҳамкорихои судманди ҷонибҳо тақони нан бахшид.

МАВЗУИ 10. МЕХАНИЗМҲОИ МИНТАҚАВИИ ҲИМОЯИ ҲУКУҚИ ИНСОН

§ 1. Низоми аврупои ҷимояи ҳукуки инсон

Шурои Аврупо соли 1949 таъсис ёфтааст, ки дар он давлатҳои Аврупо дохил мебошанд. Мақсади асосии он ташикл додани иттиҳоди ягонаи аврупой мебошад, ки он ба озодӣ, демократия, эътирофи ҳукуки инсон ва волеияти қонун асос мебад. Бо ин мақсад Шуро барои давлатҳои аъзо меъёрҳои умумӣ, таҷрибаи ягонаи тадбиқи қонунҳоро таҳия мекунад. Фаъолияти Шурои Аврупо дар соҳаи ҳукуки инсон ба тавсия ва таҳкими нафолатҳое, ки ба Конвенсияи Аврупой оид ба ҳимояи ҳукуки инсон ва озодиҳои асосӣ дохил карда шудаанд, тақмил додани рӯйхаги ҳукукҳои дар он мавҷудбуда, инчунин суръат бахшидан ба муруфияи судии одилона ва ғайра равона карда шудааст.

Ҳуҷҷатҳои таъсисии Шурои Аврупо Оинномаи Шурои Аврупо аз 5 майи соли 1949 ва Созишномаи Генералӣ оид ба имтиёзҳо ва масуниятҳои дахлнопазирии Шурои Аврупо аз 2 сентябри соли 1949 мебошанд. Тибқи Оиннома, «мақсади Шурои Аврупо ба даст овардани ваҳдат байни аъзои он, баҳри ҷимоя ва тағбиқи идеяҳо, принципҳои мебошад, ки мероси умумии онҳост ва мусоидаг ба пешрафти иқтисодӣ ва иҷтимоӣ» (м. 1).

Мувофики моддаи 3 хар як аъзои Шуро бояд волоияти қонунро эътироф кунанд ва қафолат диҳанд, ки ҳамаи шахсонӣ тобеи онҳо аз ҳуқуқ ва озодиҳои асосӣ истифода мебаранд.

Пас аз таъсиси Шурои Аврупо як қатор ниҳодҳои дигар, ба мисли Комиссияи аврупоӣ оид ба ҳуқуқи инсон, Суди аврупоӣ оид ба ҳуқуқи инсон ва ғ. таъсис дода шуданд. Дар доираи фаъолияти Шурои Аврупо ҳуҷҷатҳои зерин қабул карда шуданд, аз ҷумла Конвенсия оид ба ҳимояи ҳуқуқи инсон ва озодиҳои асосӣ (1950, яқоя бо дувоздаҳ протокол оид ба иловаҳо ва тағйир додани меъёрҳои алоҳидаи он); Хартияи иҷтимоии Аврупо (1961, соли 1996 аз нав дида баромада шудааст); Конвенсияи Аврупоӣ оид ба шахрвандӣ (1998); Конвенсияи Аврупоӣ оид ба пешгирии шиканча, муносибат ва ҷазои ғайриинсонӣ ва таҳқиққунандаи шаъну шараф (1987); Конвенсияи худудӣ оид ба ҳимояи ақаллиятҳои миллӣ (1995) ва ғайра.

Андешаи ташкили Суди Аврупоӣ, ки бо мақсади таъмини ҳимояи ҳуқуқи инсон дар Аврупо таҳия шудааст, ҳангоми муҳокимаи Конвенсияи Аврупоӣ оид ба ҳимояи ҳуқуқи инсон ва озодиҳои асосӣ ба миён омадааст. Винстон Черчилл ҳамчун намоёндаи Бритониёи Кабир мақсади худро дар бораи таъсиси Суди Аврупоӣ, ки дар доираи он парвандаҳои вайронкунии ҳуқуқи инсон аз 12 кишвар муҳокима мегардад, иброз намуд.

Суди аврупоӣ оид ба ҳуқуқи инсон ба қори худ 3 ноябри соли 1998 шуруъ кард. Ин Суд вақолатдор шуд, ки

шиқоятҳои инфиродио оид ба вайронкунии моддаҳои Конвенсияи аврупоӣ оид ба ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои асосӣ аз ҷониби давлат нисбат ба шахрвандони давлатҳои иштирокчи конвенсия баррасӣ кунанд.¹⁵⁵ Ҳамзамон, шикояти як давлатро муқобили дигар давлати иштирокчи Шурои Аврупо оид ба вайронкунии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон метавонад баррасӣ намояд.

Низоми судии мазкур давлатҳои иштирокчио вазифадор менамояд, ки ҳуқуқи шикоятҳои инфиродио ба суди ишорашуда эътироф кунанд ва салоҳияти ҳатмии онро бидуни муҳлат баррасӣ намоянд.

Мувофики моддаи 56 «Истифода дар ҳудудҳо», давлати иштирокчи пас аз тасвиби Конвенсия ё баъдан, ҳуқуқ дорад ихҳор кунанд, ки он ба ҳудуде дахл дорад, ки давлат дар муносибатҳои байналмилалӣ ба онҳо масъул аст.

11 майи соли 1994, аъзои Шурои Аврупо Протоколи 11-ро ба Конвенсияи аврупоӣ оид ба ҳимояи ҳуқуқи инсон ва озодиҳои асосӣ қабул карданд, ки он ба шахсонӣ алоҳида, ташкилотҳои ғайриҳуқуматӣ ва гуруҳҳои шахсонӣ алоҳида бевосита ба суд муроҷиат қарданро фароҳам овард. Дар асоси Конвенсия ду намууди ҳалли баҳсқоро фарқ қардан мумкин аст: байни давлатҳо («парвандаҳои байнидавлатӣ», моддаи 33 Конвенсия) ва баҳсҳо дар асоси шикоятҳои инфиродӣ, ки мусоҳибаашон давлат мебошад («Шикоятҳои инфиродӣ», моддаи 34

¹⁵⁵ Чиков П.В. и др. Универсальные и региональные системы защиты прав человека и интересов государства. – Казань, 2003. – С. 83-85.

Конвенсия). Вобаста ба шикоятҳои байнидавлатӣ бояд кайд кард, ки:

- тарафҳои баҳс танҳо давлатҳои аъзои Шурои Аврупо, иштирокчиёни Конвенсия буда метавонанд;
- мавзӯи баҳс танҳо вайрон кардани ҳуқуқҳои озодиҳои инсон аст ва танҳо онҳое, ки Конвенсияи Протоколҳои он эътироф кардааст;

- шикоят ба суд огоҳии пешакии ҳатмии давлатеро, ки гӯё шикоят бояд ба он равона карда шавад, пешниҳод намекунад;

- гарчанде ки дар назари аввал, мурочиат ба суди давлат дар бораи он, ки дар давлати дигар чӣ шудааст ё рӯй дода истодааст, метавонад даҳолат ба қорҳои дохилии давлати охирин ба назар расад, дар асл ин аз сабаби уҳдадорихои базиммагирифтаи давлатҳои иштирокчиин Конвенсия чунин нест;

- мурочиати давлат ба Суд на танҳо дар вақте ки ба ҳуқуқҳои озодиҳои шаҳрвандонаш таъсир расидааст, балки дар ҳама ҳолатҳое, ки давлати ҷавобгар ҳуқуқҳои озодиҳои дар Конвенсия эътирофшударо вайрон мекунад, имконпазир аст¹⁵⁶.

Категорияи дуҷониба парвандаҳое, ки дар назди суд мавҷуданд, шикоятҳои ягон шахс, ташкилоти ғайридавлатӣ ё гурӯҳҳои шахсони алоҳида оид ба вайронкунии ҳуқуқҳои озодиҳои онҳо, ки аз ҷониби

¹⁵⁶Туманов В.А., Хадиева Г.Н., Мизоев А.Б., Насиров А.М. Европейский суд по правам человека: очерк организации и деятельности. – М., 2001. С. 34.

мақомоти давлатӣ бо конвенсияҳои мазкур кафолат дода шудаанд.

Судҳои Аврупоӣ оид ба ҳуқуқи инсон ба тариқи мустақилона амал мекунанд ва мақсади ҳимояи ҳақҳои давлати худро пайгирӣ намекунанд.

Аъзои Суд бояд дорои сифатҳои олиии ахлоқӣ бошанд ё ба талаботҳои тарғиб ба мансабҳои олиии судӣ ҷавобгӯ бошанд ё ҳуқуқшиносони дорои салоҳияти аз ҷониби умум эътирофшуда бошанд (банди 1 моддаи 21). Судҳои ҳуқуқи машғул шудан ба фаъолияти мустақилона, бетарафӣ ё талаботе, ки аз хусусияти доимии ваколатҳои онҳо бармеоянд, надоранд (банди 3 моддаи 21). Қоидаҳои мурофиаи судӣ аз 4 ноябри соли 1998 муайян мекунад, ки ин фаъолияти манъшуда дорои хусусияти сиёсӣ, маъмурий ё касбӣ мебошад (боби 1, қоидаи 4). Судҳои ҳуқуқи машғул шудан ба карда мешаванд ва дар синни 70-солагӣ ба нафақа мебароянд. Ғайр аз он, онҳо бояд яке аз забонҳои расмӣи Шурои Аврупо – англисӣ ё фаронсавиро, ки Суд онҳоро истифода мебарад, ҳуб донад. Ҳадди ақал дониши маҳдуди забони дуҷумро дошта бошад, пазируфта мешавад.

Протоколи №6 аз соли 1996 ба Созишномаи генералӣ оид ба имтиёзҳо ва масуниятҳои Шурои Аврупо муқаррар мекунад:

1) бо мақсади таъмини судҳои озодиҳои ақида ва мустақилияти қомил ҳангоми иҷрои вазифаҳо, онҳо мустақилиятро аз ҷавобгарии судӣ нисбат ба изҳор ё навиштаҳои худ, инчунин тамоми амалҳое, ки онҳо

хангоми ичрои вазифахоишон содир кардаанд, идома медиханд, новобаста аз он ки шахсони манфиатдор дигар чунин вазифахоро ичро мекунанд (м. 3);

2) хуччатҳо ва парвандаҳои Суд, судяҳо ва маводҳои канселярии марбут ба фаъолияти судӣ дахлнопазиранд ва муқотибаи расмӣ ва дигар барӯйхаттирии расмӣи Суд, судяҳо ва маводҳои канселярии онҳо ҳаёс ё сензура қарор намешаванд (м. 6).

Барои баррасии парвандаҳои судӣ кумитаҳо иборат аз се судя, палатаҳо аз ҳафт судя ва палатаҳои калон аз ҳадаҳ судяро таъсис медиханд.

Қабули шикоятҳоро кумитаҳое, ки иборат аз се судя аст, ҳал мекунанд. Дар он асос аст, ки қараёни шикоятҳо пайваста меафзояд, алалхусус аз ҳисоби афзоиши шумораи аъзои Шурои Аврупо ва кумитаҳо имкон доранд, ки масъалаҳои қабули шикоятҳои инфиродиро зуд ва самаранок ҳал кунанд.

Худи парвандаҳоро палатаҳо ҳал мекунанд. Палатаҳои болоӣ масъалаҳои ҷиддитарини тафсири Конвенсия, инчунин парвандаҳое, ки бо дархости ҷонибҳои баҳс ба он муроҷиат мекунанд, баррасӣ мекунанд.

Бояд дар бораи баъзе нуқтаҳои марбут ба муносибатҳои Суди Аврупоӣ оид ба ҳукуки инсон ва низомҳои миллии ҳукукии давлатҳои иштирокчӣ суҳбат ронем.

Бешубҳа, мақомоти судӣ, дигар мақомоти миллии ва системаҳои ҳукукии миллии дар ҳимояи ҳукук ва

қонунҳои инсон дар қаламрави давлатҳои аъзои Шурои Аврупо нақши ҳалкунанда доранд. Аз тарафи дигар, қангоми баррасии шикоят дар бораи вайрон қардани ҳукуки бо Конвенсия ҳимояшаванда, Суд наметавонад ба меъёрҳои қонунгузори дохилӣ, ки дар ин ҳолат қадимият доштанд, инчунин ба суди ин давлат муроҷиат кунанд ва қарори суд оид ба шикоят, новобаста аз он, аз рӯйи таъриф, хусусияти баҳодиҳии ин меъёрҳо ва қонунҳои ичроиро ба даст орад.

Таъсири воқеии ба ин тарик, суд ба тартиботи ҳукукии дохилии давлатҳои иштирокчиро набояд нодида гирифт. Ҳоло ба таври умум қабул қарда шудааст, ки ҳуқосаи Суди Аврупоӣ дар бораи вайрон қардани Конвенсия ба зиммаи давлати мусоҳиб тибқи банди 1 модаи 46 вогузор мекунад, уҳдадори равшан ва муайянро ба роҳбарӣ гирад. Тадбирҳои умумие, ки давлат барои ичрои ҳукми Суди Аврупоӣ андешидааст, ба пешгирии қонуншиканиҳои дар оянда монанде, ки дар парвандаи мушаххас содир шудаанд, равона қарда шудааст. Қарорҳои Суд барои давлатҳои иштирокчӣ ҳатмӣ мебошанд ва ичрои онҳоро Кумитаи Вазирони Шурои Аврупо назорат мекунад. Ҳамин тарик, механизме, ки мувофиқи Конвенсияи Аврупо тавассути Протоколи №11 сохта шудааст, дарвоқеъ аз ҳокимияти давлатӣ волатар аст. Таъсиси он аз давлатҳои иштирокчии Шурои Аврупо талаб қард, ки стереотипҳои ҳукмонро дар мавриди мутлақ қардани ҳокимияти давлатӣ бознигарӣ кунанд. Қарорҳои Суд, ки арзиши

намунавӣ доранд, ба ташаккул ва рушди таълимоти ҳукуки Аврупо таъсири назаррас мерасонанд. Онҳоро дар амалияи ҳаррӯза мақомоти судии давлатҳои иштирокчӣ истифода мебаранд. Аъзои Шурои Аврупо қонунҳои худ ва амалияи маъмурии худро таҳти таъсири қарорҳои Суди доимо ислоҳ мекунанд.

Бо раддияи қонунии қарорҳои судии миллий, Суди Аврупой оид ба ҳукуки инсон давлатҳоро водор мекунад, ки қонунгузории амалкунанда ва таҷрибаи тағбики онро баррасӣ кунанд.

Ҳар як кишваре, ки аз ҳоло ба Шурои Аврупо мепайвандад, бояд на танҳо ба Конвенсияи Аврупой ҳамроҳ шавад, балки бояд дар қонунгузории худ тағйироти зарурӣ ворид кунад, ки аз қонунҳои мурофияи судӣ, ки бо қарорҳои Суд оид ба ҳукуки инсон сохта шудаанд, бармеояд.

Конвенсияи Аврупой оид ба химояи ҳукуқҳо ва озодиҳои асосӣ қадимтарин шартномаи байналмилалӣ мебошад, ки барои таъмини ҳукуки инсон таҳия шудааст. Механизми химояи ҳукуки инсон, ки дар доираи Конвенсия сохта шудааст, аввалин ва сарватмандтарин сарчашмаи қарорҳои судии байналмилалӣ оид ба ҳукуки инсон мебошад, сониян, он низоми «ҳукуки умумии байналмилалӣ» мебошад, ки дар режими муттасилий ва мустақилият амал мекунад ва бо шарофати пешгузоштан Комиссия ва Суд рушд менамояд.

Ин сифатҳои муттасилий ва мустақилият аз он ғувоҳӣ медиҳад, ки муассисаҳои Страсбург мустақилона аз номи низоми судии миллий фаъолият мекунанд.

Конвенсия ҳамчун як ҳуҷҷати омодагардида таҳия шуда буд ва афзоиш ёфтани мурофияи судии Аврупо боиси ғанӣ гардидани доираи ҳукуқҳо ва озодиҳои ибтидоӣ дар Конвенсия гардид. Ҳамин тавр, аз соли 1950 протоколҳои қабулшуда ба низоми Конвенсия, асосан ҳамаи ҳукуқҳо ва озодиҳои шахрвандӣ, инчунин баъзе ҳукуки иҷтимоию иқтисодиро фаро мегиранд.

САҲА: механизмҳои асосии химояи ҳукуки инсон. Созмони Амният ва Ҳамкорӣ дар Аврупо (САҲА) бузургтарин созмони минтақавии ҷаҳон аст, ки бо масъалаҳои амният сару қор дорад.¹⁵⁷ Созмони Амният ва Ҳамкорӣ дар Аврупо 55 давлати иштирокчӣ дорад: ҳамаи давлатҳои Аврупо, панҷ ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ, ки собиқ Иттиҳоди Шуравӣ буданд, инчунин ИМА ва Канада.

Ҳусусиятҳои фарқкунандаи САҲА: Узвиятии насаъ, муносибати ҳамаҷониба ва ҳамкорӣ ба амният; воситаҳои махсус барои пешгирии муноқишаҳо; муколама, анъанаи муқарраршудаи муколамаи кушоди сохти ризоият, инчунин нақшаи таҳияшудаи ҳамкорӣ бо дигар ташкилотҳои байналмилалӣ.

САҲА бо усули ҳамаҷонибаи амният беназир аст, аз он ҷиҳат, ки он се ҷанбаи амниятро фаро мегирад: инсонӣ, ҳарбӣ-сиёсӣ, иқтисодӣ ва экологӣ, ки тавассути он САҲА

¹⁵⁷ Гасарин Р.И. Региональная коллективная безопасность на примере ОБСЕ. – Казань, 2009. – С. 43–58.

доираи vaseи масъалаҳои амниятӣ, аз ҷумла ҳукуки инсонро ҳал мекунад. Шабакаи vaseи амалиёти миссияи саҳроӣ дар қори Созмон нақши муҳим мебозад.

Ченаки инсонӣ дар Созмони Амният ва Ҳамкорӣ дар Аврупо уҳдадорихои аз ҷониби давлатҳои иштирокчӣ қабулшуда оид ба таъмини эҳтироми қомили ҳукуки инсон ва озодиҳои асосӣ, риояи принципи волюятӣ қонун, тарғиби принципҳои демократӣ ва дар ин робита таъсис, таҳким ва ғимояи ниҳодҳои демократӣ ва фазои таҳаммулпазирӣ дар қитъаи Аврупо аст.

Давлатҳои узви САҲА дар соҳаи ғимояи ҳукуки инсон як қатор уҳдадорихо бар дӯш доранд. Аз соли 1990 инҷониб, Созмон муассисаҳо ва механизмҳои гуногунро барои таъмини риояи ин уҳдадорихо таъсис додааст, аз ҷумла: Дафтари институтҳои демократӣ ва ҳукуки инсон (ДИДҲИ); Комиссари Олӣ оид ба ақаллиятҳои миллий (КОАМ), Намоянда оид ба озодии ВАО; миссияҳо ва дигар шаклҳои ҳузурият дар ҷойҳо.

Уҳдадорихои САҲА оид ба ченаки инсонӣ аз он ҷиҳат беназиранд, ки онҳо аз ғимояи анъанавии ҳукуки инсон ва озодиҳои бунёдӣ фарогар рафта, мусоидат ба волюятӣ қонун ва бунёди институтҳои демократиро дарбар мегиранд. Стандартҳои САҲА нисбат ба ҳамаи давлатҳои иштирокчӣ тағбиқ қарда мешаванд, зеро ҳамаи қарорҳо дар асоси риозият қабул қарда мешаванд, ҳеҷ як давлати иштирокчӣ ҳақ надорад даъво қунад, ки на ҳама гуна уҳдадорихо ба он дахл надоранд. Гарчанде ки аз нуқтаи назари ҳукуки байналмилалӣ, ҳуҷҷатҳои САҲА аз ҷиҳати

ҳукуки ҳатмӣ нестанд, зеро онҳо асосан дар бораи мақсад ва ниёт аст, аммо аз нигоҳи сиёсӣ, ҷунун созишномаҳо дар доираи САҲА то ҳол баъзе бартарихҳои худро доранд.

Уҳдадорихо дар соҳаи ченаки инсонӣ, ба монанди дигар вазифаҳои, ки дар доираи САҲА гирифта шудаанд, аз Канада хотимагии мулоқоти Хелсинки сарчашма мегиранд. Дар ибтидо ҳамаҷун маҷмуи дастурҳои умумии сиёсӣ, ки давлатҳо бояд дар муносибат бо шаҳрвандони худ ба роҳбарӣ гирифта шаванд, андозагирии инсонӣ таҳаввулотӣ муайянро аз сар гузаронидааст, ки дар натиҷа ба он уҳдадорихо ва механизмҳои мушаххаси тағбиқи онҳо дохил қарда шудаанд.

Имзои Созишномаҳои Хелсинкӣ дар моҳи августи соли 1975 яке аз рӯйдодҳои муҳими таърихи МАҲА, баъдан САҲА буд, ки роҳи интиқоли озодии иттилоот ба Аврупои Шарқӣ ва фароҳам овардани шароити озодии мусофират ба дигар кишварҳо ва қабули васеътари меъёрҳои байналмилалӣи ҳукуки башар буд¹⁵⁸. Муқаррароти дар Канада хотимагӣ ҷойдошта муқаррар мекунанд, ки давлатҳои аъзо «ҳукуки инсон ва озодиҳои асосӣ, аз ҷумла отодии ақида, вичдон ва эътиқодро барои ҳама, новобаста аз ниҳод, ҷинс, забон ва мазҳаб эҳтиром мекунанд»¹⁵⁹.

¹⁵⁸ *Кунн Фредерик*. Права человека и ты: основные документы Организации Объединённых Наций, документы Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе и документы Совета Европы о правах человека. – М., 1999. – С. 9.

¹⁵⁹ Заключительный акт Хельсинского совещания по безопасности и сотрудничеству от 1 августа 1975 г. «Во имя мира, безопасности и сотрудничества в Европе», состоявшегося в Хельсинки 30 июля – 1 августа 1975 г. – М., 1975.

Ухдадориҳо ва принципҳои роҳнамои дар Санаи хотимагии Хелсинкӣ муқарраршуда, ки бо мурури замон хусусияти меъёрҳои анъанавии байналмилалиро қабул карданд, дар ҷаласаҳои минбаъдаи МАҲА фарқияти идома доданд. Мулоқотҳои Мадрид (1980-1983) ва Вена (1986-1989) аз нуқтаи назари андозагирии инсонӣ аҳамияти махсус доштанд.

Дар ҷаласаи пайгирии Вена (1986-1989) қарор қабул карда шуд, ки Конфронс оид ба андозаҳои инсонии МАҲА барои баррасии вазъи қорҳои ин соҳа даъват карда шаванд. Конфронс дар се марҳила – дар Париж (1989), Копенгаген (1990) ва Маскав (1991) баргузор шуд. Марҳилаҳои Копенгаген ва Маскав бо қабули ҳуҷҷатҳои дорони ухдадориҳои нав оид ба ченаки инсонӣ ба итмом расиданд. Ҳуҷҷати Копенгагенӣ соли 1990 (Ҳуҷҷати Ҷаласаи Копенгагени Конфронс оид ба андозагирии инсонии МАҲА) аввалин чунин ҳуҷҷатест, ки масъалаҳои ченаки инсонро ба таври муфассал баррасӣ кардааст. Он ҳамчунон маҷмуи муҳимтарини ухдадориҳои ченаки инсонӣ дар доираи МАҲА қабулшуда боқӣ мемонад.

Марҳилаи дигари таҳияи ухдадориҳои МАҲА оид ба андозагирии инсон ҳуҷҷати мулоқоти Маскав дар соли 1991 буд. Конфронс оид ба ченаки инсонии МАҲА, ки саҳми назаррас ба ченаки инсонӣ шудааст. Се қисми асосии ҳуҷҷат, ки мутаносибан ба таҳкими механизми андозагирии инсон, волеияти қонун ва ухдадориҳои ҳукуки инсон дахл доранд, ҳуҷҷати Копенгагенро мукаммал ва тақвият додааст.

Дар маҷмӯъ, мулоқоти Маскав бо мақсади возеҳи суръат бахшидан ба раванди эҷоди Аврупои нав қайд карда шуд. Ҳуҷҷати Маскав ченаки инсониро бо қорӣ ғардани як қатор ухдадориҳои нав (аз қабили дастгирии ҳукумат ба таври демократӣ интиҳобшудаи кишваре, ки дар он кӯшиши табодулот ё амалан табодулот сурат мегирад, ҳимояи ҳукуки инсон дар ҳолати фавқулода) тақвият мебахшад.

Ҳамин тариқ, то аввали солҳои 90-ум, САҲА маҷмуи муфассали ухдадориҳои андозаи инсон ва маҷмуи механизмиҳои муфассали дорони ҳавасмандгардонӣ ба назорати иҷроӣ ин ухдадориҳоро дошт. Аммо, таҳаввулотӣ минбаъда, аз қабили пошхӯрии Югославия ва парокандашавии Иттиҳоди Шуравӣ, давлатҳои шириқочиро водор сохт, ки нақши САҲА-ро дар доираи андозаи инсонӣ бознигарӣ кунанд.

Яке аз ҷанбаҳои ин раванд таъсиси як қатор муассисаҳои мебошад, ки барои табиғ ва назорати ухдадориҳои андозагирии инсон нигаронида шудаанд. Муассисаи асосии ин соҳа Бюрои интиҳоботи озод буд, ки соли 1990 таъсис ёфта, баъдан ба Бюрои институтҳои демократӣ ва ҳукуки инсон табдил ёфт. Вазифаи Комиссари Олӣ оид ба ақаллиятҳои миллӣ, инчунин бо мақсади ҳалли он ҷанбаҳои андозаи инсонӣ, ки ба ҳимояи шахсони мансуб ба ақаллиятҳои миллӣ мансубанд, таъсис дода шудааст.

Вазифаҳои Бюрои институтҳои демократӣ ва ҳукуки инсон иборатанд аз: мусоидат ба интиҳоботи демократӣ,

алалхусус тавассути мушохидаи раванди интиҳобот, кумаки амалӣ дар таҳкими институтҳои демократӣ ва ҳукуки инсон, таҳкими ҷомеаи шахрвандӣ ва волоияти қонун; машғул шудан ба огоҳии саривақтӣ ва пешгирин муноқишаҳо, алалхусус тавассути мониторинги иҷрон уҳдадорихои андозагирии инсон; ҳамчунин нуктаи тамоси САҲА оид ба масъалаҳои Рома ва Синти амал кардан; омӯзиш барои рӯзноманигорон ва нозирони САҲА оид ба назорати ҳукуки инсон ва интиҳобот.

Комиссари Олӣ оид ба қорҳои ақаллиятҳои миллии вазифаҳои дипломатияи пешгирикунандаро иҷро мекунад, ҳадафи ӯ муайян ва мусоидат намудан ба барҳамдиҳии саривақтии танкиди байни миллатҳо мебошад, ки метавонанд ба сулҳу субот, амният ва муносибатҳои байни давлатҳои иштирокчи САҲА таҳдид кунанд.

Комиссари Олӣ вазъиятеро, ки дар робита бо ақаллиятҳои миллий ба амал омадаанд, таҳлил менамояд ва барои паст кардани шиддат дар марҳилаи аввали имконпазир чораҳо меандешад. Вай тавассути машварат ва тавсия қонибхоро ташвиқ мекунад, ки ба роҳи ғайри конфронсӣ равад. Он огоҳии саривақтӣ ва дар ҳолати зарурӣ, амалҳои фаврӣ дар робита бо ташаннуҷ марбут ба ақаллиятҳои миллий, ки имкон доранд дар минтақаи САҲА ба низоъ табдил ёбанд ва диктати қиддиरो талаб мекунад, пешбинӣ намояд. Дар доираи ваколати САҲА, Комиссари Олӣ метавонад қорро ба таври махфӣ пеш барад ва мустақилона аз ҳама

қонибҳои бевосита дар чунин ҳолатҳои шадид амалкунанда истифода барад.

Комиссари Олӣ оид ба ақаллиятҳои миллий вазифаи дучониба дорад: аввалан, он кӯшиш мекунад, ки шиддатро нигоҳ дорад ва паст кунад, сониян, ҳамчун нигоҳдоранда амал мекунад, ки вазифаи ӯ ҳама қонунҳои ҳама ҳолатҳои мебошад, ки сатҳи шиддати раъду барқ ба қадри кофӣ расидааст, ки ӯ наметавонад, вазифаи минбаъдаи онро бо востатҳои дар ихтиёраш буда, нигоҳ дорад. Вай ҳақ дорад мустақилона тасмим гирад, ки дар қучо ва дар қадом лаҳза ба вазъияти муайян даҳолат кунад. Комиссари Олӣ барои иҷрои қорҳо ба тасдиқи мақомоти қабули қарорҳои САҲА инъез надорад (мисол: Шурои доимӣ), инчунин иҷозати давлати даҳлдор. Ин мустақилияти Комиссари Олӣ барои суръати қори ӯ муҳим аст. Барои он ки Комиссари Олӣ нақши миёнаравии ҳудро воқеан самаранок иҷро мекунад, инчунин барои ӯ дар ҳама ҳолатҳо бетараф будан муҳим аст. Аз сабаби нозукии мушкилоте, ки ӯ бояд ҳал кунад, ӯ наметавонад аз муштибонии ин ё он тарафҳо гирад.

Ҳимояи ҳукуки инсон ва шахрванд дар Иттиҳоди Аврупо. Иттиҳоди Аврупо бузургтарин ассотсиатсияи субминтақавии давлатҳои Аврупо мебошад, ки аз ҷиҳати таркиб ва табиати ҳукуки худ мураккаб аст. Дари ИА барои иштирок танҳо барои давлатҳои Аврупо боз аст; Ҷоғори доҳилии он мураккаб аст ва ҳама шаклҳои инъанагии байнихукуматай ва ҳама механизмиҳои

байнидавлатиро дар бар мегирад ва ин нишон медиҳад, ки ИА хусусиятҳои як созмони байнихукуматӣ ва байналмилалиро дар бар мегирад ва инчунин унсурҳои иттиҳодияи навро дар бар мегирад, ки на танҳо давлатҳоро, балки инчунин халқҳоро низ фаро гирифта мебошад (мувофиқи моддаи 1 Шартнома дар бораи ИА он марҳилаи нави раванди ташкили иттиҳоди торафҳои наздиктарини халқҳои Аврупо). Тибқи Аҳдномаи Лиссабон аз соли 2007, ҳадафҳои асосии ИА мусоидат ба сулҳ, арзишҳои он ва некӯахлоқии халқҳо мебошанд. Иттиҳод ба шаҳрвандони худ фазои озодӣ, амният ва адолатро бидуни марзҳои дохилӣ фароҳам меорад, ки дар доираи он ҳаракати озоди одамон дар якҷоягӣ бо чораҳои дахлдор оид ба назорати сарҳадҳои беруни, додани паноҳгоҳ, муҳоҷират, инчунин пешгирӣ ва мубориза бо ҷинояткорӣ таъмин карда мешавад. Иттиҳод сулҳ, амният, рушди устувори сайёра, ҳамбастагӣ ва эҳтиромӣ ҳамдигарии мардум, озодӣ ва тичорат, решакан кардани кашшоқӣ ва Ҳимояи ҳукуки инсон, аз он ҷумла ҳукуки кӯдак, инчунин Ҳимояи катъии ҳукуки байналмилалӣ, алахусус Ҳимояи принципҳои Оинномаи СММ-ро таҳқиқ мебахшад.

Иттиҳод мутобики моддаи 6 Ахдномаи ИА хукукҳо, озодиҳо ва принципҳои дар Оинномаи хукуки асосии Иттиҳоди Аврупо аз 7 декабри соли 2000 муқарраргардидаро, ки 12 декабри соли 2007 тағйир дода шудааст, эътироф мекунад, ки он баробари ахдномаҳои эътибори хукукӣ дорад. Иттиҳод ба Конвенсияи Аврупо

онд ба химояи хууки инсон ва озодиҳои асосӣ хамрох
гэвэлд. Хууки асосӣ, чӣ гуна аз чониби Конвенсияи
Агулоу оид ба химояи хууки инсон ва озодиҳои асосӣ
афолат дода мешаванд ва чӣ гуна онҳо аз анъанаҳои
институтсиони барои давлатҳои узв бармеоянд, ба
гуандричаи қонуни Иттиҳод ҳамчун принципҳои умумӣ
ақил мешаванд.

Иттиҳоди Аврупо дар фаъолияти худ принципи баробарии шахрвандонашро риоя мекунад, ки аз ҷониби муассисаҳои худ, мақомоти муассисаҳо таваҷҷуҳи баробар доранд. Фаъолияти Иттиҳодия ба демократияи ҷамъияндагӣ асос ёфтааст (моддаҳои 9-10).

Ҳамин тавр, хусусиятҳои муҳимми ИА, ки дар ду боби якуми яке аз ду шартномаи таъсисӣ мустаҳкам гарда шудааст, нишон медиҳанд, ки ин иттиҳоди байнидавлатӣ ба хотири то ҳадди имкон ба шакравандони худ наздик шудан таъсис дода шудааст (моддаи 1). Иттиҳод бо арзишҳои эҳтироми шаъну шарафи инсон, озодӣ, демократия, баробарӣ, волоияти қонун ва эҳтироми ҳуқуқи инсон, аз ҷумла ҳуқуқи шахсони ақалиятҳои миллий таъсис ёфтааст. Ин арзишҳои барои давлатҳои узви ҷомеа, ки дорои гуногунандешӣ (плюрализм), табъиз, таҳаммулпазирӣ, адолат, амбастагӣ ва баробарии байни занон ва мардон небошанд, маъмуланд (моддаи 2).

§ 2. Низомии байниамерикони химояи ҳукуки инсон

Низомии байниамерикони химояи ҳукуки инсон дорони се сарчашмаи ҳукукӣ мебошад: Оинномаи Созмони Давлатҳои Амрико (СДА), Эълومияи амрикоӣ оид ба ҳукук ва ухдадорихои инсон ва Конвенсияи амрикоӣ оид ба ҳукуки инсон. Аммо, агар дар санади аввал танҳо ба мукаррароте мавҷуд бошад, ки «давлатҳои амрикоӣ ҳукуки асосии инсонро бидуни фарқияти наҷод, миллат, этникӯд ва чинс эълон кунанд»¹⁶⁰, ду ҳуҷҷати дигар пурра ба мушқилооти химоя ва рушди ҳукуку озодихои инсон бахшида шудаанд.

Аввалин ҳуҷҷати низомии байниамерикони ҳукуки инсон – Эълумияи амрикоӣ оид ба ҳукук ва ухдадорихои инсон буд, ки характери хатмии ҳукукиро набошад. Он доираи васеи ҳукук ва озодихои шаҳравандӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангиро дар бар мегирифт. Бояд қайд кард, ки он ҳукукхоро бо ухдадорихо меаӣвандад. Эълумия 27 ҳукук ва 10 ухдадорихоро эълон мекунад. Дар байни охиринҳо, масалан, ухдадорихои иштирок ва ухдадории ҳама ба кор кардан мустаҳкам карда шудааст. Эълумия ҳудуди истифодаи ҳукукхоро мукаррар мекунад, ки ин ҳукукро дигарон на доранд, ухдадории умумӣ ва талаботҳои одилона барои неқӯахволии умумӣ ва ноил шудан ба демократии мебошанд.

¹⁶⁰ Проблемы Латинской Америки и международное право. – М., 1995. С. 124.

Муҳимияти Эълумияи ҳукук ва ухдадорихои инсонро иншора намуда, пеш аз ҳама бояд таъкид кард, ки то лаҳзаи қабул шуданаш он ҳатто аз Эълумияи умумии ҳукуки инсон соли 1948 шаш моҳ пештар, таҳия шуда буд. Ҳамин тариқ, Эълумияи амрикоӣ аввалин санади байналмиллалӣест, ки дар он ҳукукҳои асосии сиёсӣ, шаҳравандӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ дарҷ шудааст.

Мукаррароти Эълумия дар Конвенсияи амрикоӣ оид ба ҳукуки инсон таҳия шудаанд ва барои давлатҳои иштирокчи Конвенсия оид ба ҳукуки инсон ҳатмӣ мебошанд. Конвенсияи амрикоӣ оид ба ҳукуки инсон, ки 22 ноябри соли 1969 қабул шудааст дар чараёни Конфронси дувуми маҳсуси байниамерикой дар Сан-Хосе, ки он 18 июли соли 1978 эътибор пайдо кардааст, ба монанди Конвенсияи авропой оид ба химояи ҳукуки башар ва озодихои асосӣ, танҳо давлатҳо ҳукук доранд, ки онро ҳамчун як шартномаи пӯшидаи байналмиллалӣ бисёрҷониба имзо кунанд, тасдиқ кунанд ё ба он ҳамроҳ шаванд.

Конвенсия дар соли 1978 эътибор пайдо кард, раванди ташаккулёбии 30-солагии Созмони Давлатҳои Амрико – ҳамчун низомии минтақавии химояи ҳукуки инсон ба анҷом расонд ва гузаришро аз марҳилаи асосан қоидабандӣ дар фаъолияти ин созмон ба марҳилаи таъбики мустақими меёрҳо ва мукаррароти дар ҳуди Конвенсия пешбинишуда, инчунин дар Оинномаи СДА ва Эълумияи амрикоӣ оид ба ҳукук ва ухдадорихои инсон нишон дод.

Анчуман ба се қисм тақсим карда мешавад. Қисми якум, ки дар навбати худ аз панҷ боб иборат аст, рӯйхати ҳуқуқҳо ва озодиҳо ва тартиби таъбиқи онҳоро дар бар мегирад.

Давлатҳои иштирокчи ухдадор мешаванд, ки ҳуқуқ ва озодиҳоро эҳтиром кунанд ва ба ҳамаи шахсони дар доираи салоҳияти худ амалишаванда озодона ва пурраи ҷунин ҳуқуқҳоро бидуни таъйиз дар доираи озоди таъмин кунанд. Давлатҳо ухдадор мешаванд, ки барои амалӣ намудани ҳуқуқу озодиҳои дар Конвенсия пешбинӣшуда ҷораҳои қонунӣ ва дигар ҷораҳоро андешанд.

Боби 2 ҳуқуқҳоро дар соҳаи шахрвандӣ ва сиёсӣ муқаррар менамояд. Конвенсия 12 категорияи умумии ҷунин ҳуқуқҳоро қафолат медиҳад, масалан, ҳуқуқи эътирофи шахси ҳуқуқӣ, ҳуқуқ ба зиндагӣ, муносибати башардӯстона, муҳофизати одилона, моликият, озодии иттиҳодиҳо¹⁶¹.

Ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ дар Конвенсия ба қадри кофӣ таҳия нашудаанд. Бо назардошти ин, як протоколи иловагӣ ба Конвенсия, ки бо номи Протоколи Сан-Салвадор маъруф аст, соли 1988 қабул карда шуд ва он дорои ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ мебошад.

Давлати иштирокчи Конвенсия дар вақти ҷанг ва дар ҳолатҳои дигари ғавқулода метавонад тибқи

¹⁶¹ Ниг.: Международные акты о правах человека: Сборник документов. - М., 1998. - С. 720-726.

таълиботи Конвенсия аз банди ухдадорҳои худ сарфи назар кунанд (банди 1 моддаи 27). Боздоштани як қатор ҳуқуқҳо, ба монанди ҳуқуқ ба ҳаёт, озодӣ аз ғулумӣ, ҳуқуқ ба соҳибҳуқуқӣ, озодии виҷдон ва дин ва ғайраро, Конвенсия имкон намереҳад (банди 2 моддаи 27).

Қисми дуюми Конвенсия масъалаҳои таъсил ва ғайрияти мақомоти салоҳиятдорро оид ба баррасии масъалаҳои иҷроӣ салоҳиятнок аз ҷониби давлатҳо дар назди Конвенсия танзим менамояд. Ин таъсилотҳо Комиссияи байниафриқой оид ба ҳуқуқи инсон ва Судии байниафриқой оид ба ҳуқуқи инсон мебошанд.

Комиссияи байниафриқой оид ба ҳуқуқи инсон. Комиссияи ҳафтафара аз ҷониби Ассамблеяи Генералии СДА ба муҳлати чор сол интиҳоб карда мешавад ва хангоми иҷроӣ вазифаҳои худро ба ҷамъи баромад мекунад.

Вазифаҳои Комиссия дар моддаи 41 Конвенсия ҷунин муқаррар шудааст: Комиссия метавонад дархостҳо ба муроҷиатҳои инфиродии давлатҳоро қабул ва баррасӣ кунанд ва нисбат ба онҳо ҷора андешад.

Механизми назорат, ки тибқи Конвенсия таъсис ёфтааст, ба муқаррароте асос ёфтааст, ки мутобиқи он «ҳар як шахс ё гурӯҳи шахсон, инчунин як таъкилотӣ ғайриҳуқуқматӣ, ки қонунӣ дар як ё якчанд давлати аъзои СДА эътироф шудааст, ҳуқуқ дорад ба Комиссияи байниафриқой бо шикоят муроҷиат кунанд» (моддаи 44).

Қарор дар бораи қобили қабул будани дархост аз як қатор шартҳо вобаста аст, алаҳусус востатҳои ҳимояи

ватанӣ мутобики принципҳои эътирофшудаи ҳуқуқи байналмилалӣ ба анҷом нарасидаанд. Ғайр аз он дархостро танҳо дар муддати шаш моҳ пас аз оғоз кардани ҷабрдидаи вайронкунии эҳтимолӣ дар бораи қарори ниҳии суди миллӣ дар парвандаи марбута ба Комиссия пешниҳод кардан мумкин аст (м. 46). Агар шикоят қабулшуда эълон карда шавад, Комиссия баррасӣ мекунад, маълумоти пешниҳодшударо талаб мекунад, аз ҳукумати манфиатдор маълумот талаб мекунад ва далелхоро тафтиш мекунад. Ҳангоми ҷой доштани ҳуқуқвайронкунӣ, ба давлати аъзо барои рафъ сохтани вайроншавии ҳуқуқ озодиҳои ҷабрдида, пешниҳоди муфид мекунад.

Агар ин муқаррарот барои ҳар як давлати иштирокчи Конвенсия ҳатмӣ бошад, пас муқаррарот ки ба Комиссия ҳуқуқи қабул ва баррасии хабарҳои пешниҳод мекунад, ки як давлати иштирокчӣ нисбат ба дигараш дар робита бо вайрон кардани уҳдадориҳои дар доираи Конвенсия пешниҳод кардааст. Аз ин ру, уҳдадориҳои дорои хусусияти ҳуқуқиро меғузорад ва танҳо ба он давлатҳое дахл дорад, ки салоҳияти Комиссияро бо дархости махсус оид ба ин масъала эътироф кардаанд.

Комиссия метавонад дархостхоро қабул ва баррасӣ кунад, ки дар он як давлати иштирокчӣ давлати дигарро дар вайрон кардани ҳуқуқи инсон, ки дар Конвенсияи мустаҳкам шудааст, айбдор мекунад. Қабул ва баррасии чунин дархостҳо танҳо дар сурате имконпазир аст, ки

барду давлат салоҳияти Комиссияро оид ба баррасии қунии дархостҳо эътироф кунанд. Ин эътирофнамоӣ метавонад дар вақти нигоҳдории санадҳо оид ба тасдиқ ё ғамрохшавӣ ё дертар ба амал бароварда мешавад (м. 45).

Комиссия кӯшиш менамояд, ки баҳси бамиёномада бо роҳи мусолимотомез ҳалли худро ёбад. Дар ҳолати ҳалли мусолимотомези баҳс, Комиссия ҳисобот тартиб медиҳад, ки дар он далелҳо ва қарори бадастомада баён гарда мешаванд (м. 49). Агар кӯшишҳои Комиссия барои ҳалли мусолимотомези баҳс натиҷаи мусбат нашошта бошанд, дар он ҳолат Комиссия ҳисобот пешниҳод менамояд, ки дар он далелҳо оварда шудаанд ва мулоҳазаҳои онҳо дода мешаванд. Ҳисобот ба давлатҳои нақддор фиристода мешавад. Ҳамзамон, Комиссия метавонад чунин пешниҳодҳо ва тавсияҳоеро пешниҳод кунад, ки барои чунин ҳолат мувофиқи мақсад доништа шаванд (м. 50).

Пас аз сипарӣ шудани се моҳ аз санаи пешниҳоди тавсияҳои давлатҳо, агар маъсала аз ҷониби давлати дахлдор ҳал нашуда бошад, Комиссия ё давлат ба суд фиристода бошад, Комиссия метавонад фикри худро баён кунад ва ҳулоса диҳад. Комиссия, ба қадри имкон, ба давлат оид ба қабули чораҳо оид ба ислоҳи вазъ тавсияҳо пешниҳод мекунад ва муҳлатеро муқаррар мекунад, ки дар доираи он бояд ин тадбирҳо амалӣ карда шаванд. Пас аз ба итмом расидани муҳлат, Комиссия кофӣ будани тадбирҳои андешидаи давлатро муайян мекунад ва дар ҳолати зарурӣ хисобот нашр мекунад.

Дар маҷмуъ, функцияи Комиссия баҳри мусоидат ба Ҳимояи ҳуқуқи инсон равона карда шудааст. Барои иҷрои ин функцияҳо ба Комиссия ваколатҳои дахлдор дода шудаанд, аз ҷумла: пешниҳод намудани тавсияҳо ба ҳукуматҳои давлатҳои иштирокчи СДА оид ба тақмили қонунгузории милли дар соҳаи ҳуқуқи инсон, инчунин мусоидат ба таъбиқ ва риояи ҳуқуқҳои инсон, ки дар Конвенсияи байниафриқой эълон гаштаанд; таҳияи ҳисоботҳо ва таҳқиқоте, ки Комиссия барои иҷрои функцияҳои худ зарур мешуморад; баррасии шикоятҳои оид ба вайронкунии ҳуқуқи инсон аз ҷониби давлати иштирокчи Конвенсия ва ғайра.

Суди байниафриқой оид ба ҳуқуқи инсон яке мақомоти судии мустақил буда, функцияҳои таъбиқ ва тафсири Конвенсияи байниафриқойро дорад. Танҳо давлати иштирокчи Конвенсия, пас аз гузаштани расмиёти баррасии баҳс дар Комиссия тибқи муқаррароти моддаҳои 48-51 ҳуқуқ доранд парвардани суди фиристанд. Қарорҳои Суд оид ба парвардаҳои баррасишуда барои тарафҳои ширкаткунанда ҳатмӣ мебошанд ва аз болои онҳо шикоят карда намешавад, онҳо бояд асоснок бошанд. Суд ваколатдор аст, ки қарор дар бораи ҷаброни пулӣ барои зарар ва қарорҳо оид ба шикоят на танҳо вайронкунии ҳуқуқ, балки чораҳои, ки бояд дар робита бо вайронкунӣ аз ҷониби давлатҳои андешида шаванд, нишон дода мешаванд.

Тавре ки таҷриба нишон медиҳад, яке аз функцияҳои муҳими Суд қабули чораҳои муваққатӣ «оид ба

парвардаҳои ғавқулода муҳим ва таъҷилӣ, инчунин дар қолати зарурӣ барои пешгирии расонидани зарари ғелоҳнопазир ба шахс» мебошад (б. 2 м. 63). Қолиби қиккат аст, ки ҷунин чораҳоро суд метавонад ҳам аз рӯи парвардаҳои қаблан баррасишуда ва ҳам қисбат ба онҳое, ки то ҳол дар Комиссияи байниафриқой мебошад, андешад. Бо назардошти шароити маҳсуси Африқои Ҷотинии муосир, ҷунин тадбирҳо дар нигоҳ доштани шохидон аз ҳушунагу зӯрварӣ оид ба парвардаҳо, ки ба қолатҳои қоймолқунии ҳуқуқи инсон алоқаманд мебошад, қикқи мусбат доранд. Тасаввур қардани ҷунин вазъ дар доираи қизоми қинтақои Аврупой қиҳоят душвор аст.¹⁶²

Ғайр аз ин, Суди байниафриқой оид ба тафсири муқаррароти ҳуди Конвенсия ва қигар шартномаҳои қарбут ба ҳимояи ҳуқуқи инсон дар қишварҳои қитъаи Африқо салоҳияти машваратӣ дорад. Ҳамин тариқ, доираи масъалаҳое, ки Суд метавонад доир ба он ҳулосаҳои машваратӣ медиҳад, ҳеле вазеъ мебошад. Гузашта аз ин, давлатҳои иштирокчи СДА ва мақомоти ин таққилот ҳуқуқ доранд, ки оид ба ин масъала ба Суди байниафриқой муроҷиат қунанд. Ғайр аз он, Суди байниафриқой метавонад бо дарҳости ҳар як давлати иштирокчи СДА оид ба мутобиқати ҳар як қонунӣ ин қишвар ба муқаррароти Конвенсия ё қигар шартномаҳои соҳаи ҳуқуқи инсон ҳулоса диҳад.

¹⁶² Динориов А.М., Азизода У.А., Павленко Е.М., Исқандаров Ш.Ф. Ме-
ханизми зақтити қрав қеловска. Учебное пособие / Под ред. д.ю.н., про-
фессора А.М. Динориова. – Душанбе, 2018. – С. 188.

§ 3. Низомии африқой ва осӣёгии ҳимояи ҳукуки инсон

Давлатҳои Африқо як созмони минтақавии ҳимояи ҳукуки инсонро соли 1981 таъсис додаанд ва Ҳартияи ҳукуки инсон ва ҳукуки халқхоро қабул карданд, ки муқаррароти он хусусиятҳои минтақахоро ва вазифаҳои давлатҳои иштирокчиро ба назар мегиранд. Ин шартнома масъалаҳои худмуайянкунӣ, мубориза бар зидди мустамликадорӣ, ҳуқуқронии хориҷӣ, масъалаҳои рушди иҷтимоӣю иқтисодӣ ва фарҳангӣ, ки тағбики ҳукукҳои соҳибхитиёриро аз болои сарвати табиӣ ва захираҳо ба миён меорад, дарбар мегирад. Қойи муҳимро дар Ҳартия чунин ҳукукҳо, аз қабили ҳукук ба сулҳ ва амнияти байналмилалӣ, ба рушд, ба муҳити солим ва дигар ҳукукҳо, ки барои нест кардани боқимондаи мустамликадорӣ ва рушди озодонаи Африқо аҳамияти махсус доранд, мустаҳкам мекунад.

Хусусиятҳои ҳимояи ҳукукҳои баъзе категорияҳои шахсонро конвенсияҳои африқой оид ба гурезагон, оид ба ҳукуки кӯдак, оид ба ҳукуки занон ва ғайра танзим мекунанд.

Ҳартия дорои хусусиятҳои зерин мебошад, бояд қайд карда шаванд:

1) Ҳартия шароити муҳимми ноил шудан ба «талашҳои қонунии халқҳои Африқо»-ро муайян мекунад: озодӣ, баробарӣ, адолат, шаъну шараф. Ин шартҳо дар муқаддима сабт шудаанд ва барои тафсири Ҳартия аҳамияти аввалиндаража доранд;

2) Ҳартия «бо назардошти аҳамияти анъанаҳои таърихии давлатҳои Африқо ва арзиши тамаддуни Африқо, ки муносибати онҳоро ба концепсияи ҳукуки инсон ва халқ тавсиф мекунанд» таҳия шудааст;

3) давлатҳои иштирокчӣ эътироф мекунанд, ки аз як тараф, ҳукукҳои асосӣ аз ҳуди шахсияти инсон, ки ҳимояи байналмилалӣю онро муайян мекунад, сарчашма мегиранд ва аз тарафи дигар, воқеият ва эҳтироми ҳукукҳои халқҳо қафолати зарурии ҳукуки инсон;

4) доштани ҳукук ва озодиҳо уҳдадорихои ҳар касро пешбинӣ мекунад;

5) бояд ба ҳукук ба инкишоф диққати махсус дода шавад;

6) ҳукукҳои шахрвандӣ ва сиёсӣ аз ҳукукҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ҷудонопазиранд. Тағбики ҳукукҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ қафолати тағбики ҳукукҳои шахрвандӣ ва сиёсӣ мебошад.

Ҳартия аз ду қисми асосӣ иборат аст: ҳукук ва уҳдадорӣю инсон ва халқ ва механизми қафолати таъмини ин ҳукукхоро дар бар мегирад.

Қисмати аввал ба ҳукуки инсон ва халқ бахшида шудааст. Моддаи 1 Ҳартия давлатхоро вазифадор мекунад, ки барои таъмини самаранокии ҳукукҳо, уҳдадорихо ва озодиҳои дар Ҳартия пешбинишуда қораҳои миллии қонунгузорӣ андешанд.

Ҳама ҳукукҳои Ҳартия бидуни фарқият ба наҷод, қавмият, ранги пӯст, чинс, забон, дин, ақидаи сиёсӣ ё ақидаи

дигар, пайдоиши миллӣ ё иҷтимоӣ, моликият, баромалии иҷтимоӣ ё ҳолатҳои дигар ба ҳама тааллуқ доранд (моддаи 2). Ҳартия баробарии ҳама дар назди қонун ва баробарию дигар ҳимояи қонун муқаррар кардааст (моддаи 3).

Моддаи 4 Ҳартия дахлнопазирии ҳаёти инсонро эътироф мекунад: «Ҳар як инсон ба эҳтироми ҳаёти худ таъминоти шахсияш ҳуқуқ дорад. Ҳеч касро худсарона аз ин ҳуқуқ маҳрум кардан мумкин нест».

Ҳуқуқ ба эҳтироми шаъну шарафи фардии инсон ба эътирофи ҳуқуқи субъектии ӯ. Ҳама шаклҳои истисмор ва паст задани шаъну шараф, хусусан ғулумдорӣ, савдои ғулум, шиканча, ҷазо ё муносибати бераҳмона, ғайриинсонӣ ё таҳқиқкунандаи шаъну шараф бояд манъ карда шавад (моддаи 5).

Моддаи 6 ҳуқуқ ба озодӣ ва дахлнопазирии шахсро муқаррар кардааст: «Ҳеч касро аз озодӣ маҳрум кардан мумкин нест, ба истиснои асосҳо ва шартҳои пешбининамудаи қонун, инчунин шахсро наметавон худсарона дастгир ё ҳабс кард».

Моддаи 7 ҳуқуқи ҳар касро барои баррасии парвандаи худ пешбинӣ мекунад, ки аз инҳо иборатанд ҳуқуқи мурочиат ба мақомоти салоҳиятдори миллӣ барои ҳифзи хангоми амалҳои, ки ҳуқуқҳои асосии онҳоро, ки аз қонини конвенсияҳо, қонунҳо, қоидаҳо ва урфу одатҳои амалкунанда эътироф шудаанд, вайрон мекунад; ҳуқуқи бегуноҳ доништа шуданаш то он даме ки аз тарафи суд ё трибунали салоҳиятдор гунаҳгор доништа шавад; ҳуқуқ ба ҳимоя аз қонини адвокати шахсан интихобшуда,

ҳуқуқи баррасии парванда дар муҳлати оқилона аз қонини суд ё трибунали бегараз.

Дар моддаҳои 8 ва 9 муқаррар карда шудааст, ки ҳар як инсон ҳуқуқи дастрас кардани иттилоот, изҳор ва нақл кардани ақидаи худро тибқи қонун дорад. Озодии инчунин ва иҷрои маросимҳои динӣ низ қарорат дода мешавад.

Озодии муттаҳидшавӣ қарорат дода мешавад, агар меъёрҳои маҳдудиятҳои муқаррарнамудаи қонун риоя шаванд. Баъзе маҳдудиятҳо дар ҳудуди Ҳартия зикр шудаанд – ин маҳдудиятҳои амниятӣ миллӣ, сулҳ, дипломатӣ, ахлоқ, ҳуқуқ ва озодиҳои дигарон мебошанд (моддаи 11).

Озодии ҳаракат ва интиҳоби қои истиқомат ба тариқи зайл ифода ёфтааст: «Ҳар як инсон ҳуқуқ дорад дар доираи қонун озодона ҳаракат кунад ё қои истиқоматро интихоб кунад. Ҳар шахс ҳуқуқ дорад, ки ҳар кишвар, аз ҷумла кишвари худро тарк кунад ва инчунин ба кишвари худ баргардад. Ин ҳуқуқ танҳо бо шартҳои пешбининамудаи қонун барои ҳимояи амниятӣ миллӣ, тартиботи ҳуқуқӣ, саломатӣ ва ахлоқ маҳдуд карда мешавад» (моддаи 12). Ғайр аз он, дар Ҳартия муқаррар карда шудааст, ки ҳар як шахс дар сурати таъкиб, тибқи қонунгузори кишвар ва созишномаҳои байналмилалӣ ҳуқуқ дорад аз дигар кишварҳо паноҳгоҳ ҷӯяд ва онро бигирад. Шахсони хориҷӣ, ки қонунӣ дар қаламрави давлати узви Ҳартия қарор доранд, танҳо бо қарори тибқи қонун қабулшуда берун карда мешаванд.

Ҳамзамон, бадаркунӣ (берункунӣ) оммавии хориҷӣ манъ аст.

Озодии моликиятро моддаи 14 кафолат медиҳад. Маҳдудияти ин ҳуқуқ имконпазир аст, танҳо дар сурате, ки онро манфиатҳои умумии ҷомеа ё эҳтиёҷҳои ҷамъият талаб кунанд.

Ҳар як инсон ҳуқуқ ба меҳнат дар шароити одилона ва қаноатбахш дорад ва ҳуқуқи гирифтани музди баробар барои кори баробарро дорад. Ҳар як инсон ҳуқуқ ба таҳсил ва ҳуқуқи озодона дар ҳаёти фарҳангии ҷомеаи худ иштирок кардан дорад.

Мухимтарин хусусияти фарқкунандаи Хартияи африқой – ин мустаҳкам кардани як қатор ҳуқуқҳои ҳалӣ мебошад. Ин маҷмӯъ дар моддаҳои 20-24 мавҷуд аст. Дар аввал моддаи 20 муқаррар кард, ки ҳама халқҳо ҳуқуқи мавҷудият ва худмуайянкуниро доранд (ки он ҳамчун «бешубҳа» ва «ҷудонашаванда» таҳия шудааст). Ҳамаи халқҳо метавонанд мақоми сиёсии худро озодона муайян кунанд ва самтҳои рушди иқтисодӣ ва иҷтимоиро озодона интихоб кунанд. Мухимтарин муқаррароти Хартия меъёрҳои қисмҳои 2 ва 3 моддаи 20 мебошанд. «Халқҳои мустақлима ва тобеъ ҳуқуқ доранд, ки аз занҷирҳои ҳукмрон бо ҳар роҳе, ки ҷомеаи байналмилалӣ эътироф кардааст, ҳалос шаванд. Ҳама халқҳо ба қумаи давлати узви Хартия дар муборизаи озодихонаи худ бар зидди ҳукмронии хориҷӣ ҳуқуқ доранд».

Ҳама халқҳо захираҳои моддӣ ва табиӣи худро озодона ихтиёрдорӣ мекунанд. Ин ҳуқуқ танҳо ба

манфиати мардум амалӣ карда мешавад. Мардумро дар ҳаҷ ҳолат аз ин ҳуқуқ маҳрум кардан мумкин нест. Аммо ихтиёрдорӣ ройғони захираҳои моддӣ ва табиӣ набояд аз ҳисоби уҳдадорӣ мусоидат ба ҳамкорӣҳои байналмилалӣи иқтисодӣ дар асоси эҳтироми тарафайн, мубодилаи одилона ва принсипҳои ҳуқуқи байналмилалӣ бошад. Хусусан таъкид карда мешавад, ки давлатҳо ба таври инфиродӣ ва ё дар маҷмӯъ, бояд ҳуқуқи ихтиёрдорӣи озодонаи захираҳои моддӣ ва табиӣи худро истифода баранд ва ҳамзамон таҳкими ваҳдат ва ҳамбастагии Африқоро дар назар дошта бошанд.

Хартия ҳуқуқи ҳама халқҳоро ба рушди иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии худ бо эҳтироми муносиб ба озодӣ ва хувияти онҳо ва дастрасии баробар ба мероси умумии башариат эътироф мекунад. Моддаи 24 ҳуқуқи ҳамаи халқҳоро ба муҳити дар маҷмӯъ қаноатбахш барои рушди онҳо эълон мекунад.

Ғайр аз он Хартия ҳуқуқи ҳамаи халқҳоро ба сулҳу амният дар дохили кишвар ва сатҳи байналмилалӣ сабт мекунад. Принсипҳои ҳамбастагӣ ва муносибатҳои дӯстона, ки аз ҷониби Оинномаи СММ бечунучаро таъдиқ карда шудаанд ва дар Оинномаи Созмони Иттиҳоди Африқо мустаҳкам шудааст, муносибатҳои байни давлатҳоро ба танзим медароранд. Бо мақсади таъбиқи ин принсипҳо, таҳкими сулҳ, ҳамбастагӣ ва муносибатҳои дӯстонаи давлатҳои иштирокчиёни Хартия кафолат медиҳанд, ки ҳар шахсе, ки ҳуқуқи шабоҳаҳои худро истифода мебарад (мутабиқи моддаи 12

Хартия) набояд бар зидди фаъолияти худ таҳрибкорӣ кунад; ҳудудҳои давлатҳои аъзо ҳамчун асос барои амалҳои таҳрибкорона ва террористӣ бар зидди мардуми ягон давлати дигари иштироккунанда истифода намешаванд.

Хартияи Африко ҳуқуқҳои халқхоро на ҳамчун ҳуқуқи инсон, балки ҳамчун қафолати татбиқи онҳо интиҳаб кардааст. Механизми асосии байналмилалӣ назорати иҷроӣ уҳдадориро дар доираи Хартия аз ҷониби давлатҳо Комиссияи африқоӣ оид ба ҳуқуқи инсон ва халқ мебошад.

Комиссияи африқоӣ оид ба ҳуқуқи инсон ва халқ. Қисми 2-юми Хартия ба тадбирҳо оид ба қафолати ҳуқуқи инсон ва халқ бахшида шудааст. Комиссияи африқоӣ оид ба ҳуқуқи инсон ва халқ мақоми асосии таъмини ин қафолатҳо шудааст. Мувофиқи Хартия Комиссияи африқоӣ оид ба ҳуқуқи инсон ва халқ барои таълиғ ва таъмини ин ҳуқуқҳо, инчунин тафсири тамоми муқаррароти Хартия ва иҷроӣ ҳама гуна вазифаҳои дигаре, ки Ассамблеяи Сарони давлатҳо ва ҳукуматҳо ба зиммаи он гузошта метавонад, таъсис дода шуд. Комиссияи мазкур ҳамасола иҷлосия баргузор мекунад. Мандати Комиссия дар моддаи 45 функсияҳои асосии ҳудро номбар мекунад:

1) хуҷатҳо чамъ меорад, омӯзиш ва таҳқиқи проблемаи африқоиро дар соҳаи ҳуқуқи инсон ва мардуми ташкил мекунад, семинарҳо, симпозиумҳо, конференсияҳо ташкил мекунад, маълумот паҳн мекунад, муассисаҳои

иҷтимоӣ ва маҳаллии марбут ба ҳуқуқи инсон ва халқхоро таъмин мекунад ва дар ҳолати зарурӣ, нуктаи назари ҳудро баён мекунад ва ба ҳукуматҳо тавсияҳо пешниҳод мекунад;

2) таҳия ва муқаррар кардани принципҳо ва меъёрҳои, ки ба ҳалли проблемаи ҳуқуқи марбут ба ҳуқуқҳо ва озодиҳои асосии инсон ва халқҳо равона шудаанд, ки дар асоси он ҳукуматҳои Африқоӣ метавонанд қонунгузории ҳудро таҳия кунанд;

3) бо дигар институтҳои африқоӣ ва байналмилалӣ, ки ба тарғиб ва ҳимояи ҳуқуқи инсон ва халқҳо муроҷиат мекунанд, ҳамкорӣ мекунад.

Комиссия аз 11 аъзо иборат аст, ки онҳо аз Африқоӣҳои обрӯӣ бепоён интихоб шудаанд, ки бо иштироки баланди маънавӣ, ростқавлӣ ва бегаразӣ, вазифаҳои дар соҳаи ҳуқуқи инсон ва халқҳо маъруфанд» (моддаи 31). Аъзои Комиссия намояндагони ихтисосҳои ҳудро шуда метавонад, аммо афзалият ба ашхоси «донишҷӯи ҳуқуқӣ» дода мешавад. Аъзои Комиссия дар вазифаи шахсии ҳуд хизмат мекунад.

Тартиби фаъолияти Комиссия бо ду санади асосӣ танзим карда мешавад: ҳуди Хартия (моддаҳои 46-59) ва Қоидаҳои махсуси Комиссияи африқоӣ оид ба ҳуқуқи инсон ва халқ. Вобаста ба моддаҳои 46-59 Хартия муҳимтарин нуктаҳои асосии расмиёти муқаррар мекунад.

Комиссия метавонад ҳар усули мувофиқи тадқиқоти интихоб кунанд; вай метавонад аз Қотиби

Генералии Иттиходи Африко ё ягон шахси дигар, ки тавзеҳот дода метавонад, маълумот гирад. Агар давлати ширкаткунанда асосҳои кофӣ дошта бошад, ки давлати дигари иштирокчӣ Хартияро вайрон кардааст, он метавонад давлатро ба вайронкунӣ дар шакли хаттӣ муроҷиат кунад. Худи ҳамин маълумот ба Котиби Генералии Иттиходи Африко ва Раиси Комиссии фириастода мешавад. Дар давоми се моҳ аз саннан гирифтани маълумот давлате, ки ба он муроҷиат карда мешавад, ба давлати дархосткунанда баёноти хаттӣ о изҳороти шарҳи ҳолатро медиҳад. Агар дар давоми се моҳ аз рӯзи гирифтани муроҷиати аввалин аз ҷониби давлате, ки ба он муроҷиат карда шудааст, баҳс бо қаноатмандии ҳарду давлати дар музокироти дучониби иштирокдошта ва ё бо роҳҳои дигари осоишта ҳалли ҳудро наёбад, пас ягон давлат дорои ҳуқуқи фириостодани баҳс тавассути Раис ба Комиссия ва оғох кардани ҳамаи дигар давлатҳои манфиатдорро дорад. Ҳамзамон, ҳар як давлати ширкаткунанда метавонад парвандаро мустақиман ба Комиссия ирсол кунад. Комиссия метавонад аз давлати манфиатдор дархост кунад, ки ба он тамоми маълумоти мавҷударо пешниҳод кунад. Ҳангоми гирифтани чунин маълумот (аз давлати манфиатдор ё манбаъҳои дигар) ва пас аз истифодаи чораҳо барои ноил шудан ба ҳалли маслиҳатоме Комиссия дар муҳлати оқилона аз санаи оғоинома далелҳо ва ҳулосаҳоро таҳия мекунад. Ин хисобот ба давлатҳои дахлдор ва Ассамблеяи Сарони давлатҳо ва

ҳукумати Иттиходи Африко фириастода мешавад. Дар ин ҳолат, Комиссия метавонад ба Ассамблеяи Сарони давлатҳо тавсияҳо пешниҳод кунад.¹⁶³

Бояд қоидаеро кайд кард, ки ҳеҷ муроҷиат мохиятан баррасӣ карда намешавад, то он вақте ки давлати дахлдор оғох карда нашавад, ки Комиссия аз болои он шикоят гирифтааст. Ҳангоми гирифтани муроҷиат аз ҷониби шахс дар бораи гуё вайрон шудани ҳуқуқҳои ӯ аз ҷониби давлат, Комиссия бояд давлати дахлдорро оғох созад. Агар дар ҷараёни баррасии муроҷиат аз ҷониби Комиссия маълум шавад, ки як ё якчанд муроҷиат ба вайроншавии оммавии ҳуқуқи инсон ва ҳалқҳо иртибот дорад, Комиссия бояд ба ин масъала диққати Ассамблеяи Сарони давлатҳо ва ҳукуматҳоро ҷалб кунад.

Тартиби Комиссия қоидаҳои махфиятро пешбинӣ мекунад. Ҳама тадбирҳои тибқи Хартия андешидашуда махфӣ нигоҳ дошта мешаванд, то он даме ки Ассамблеяи Сарони давлатҳо қарори дигар қабул накунад. Саволҳои муфассали тартиби кори Комиссия бо Қоидаҳои тартиби Комиссияи Африқой оид ба ҳуқуқҳои инсон ва ҳалқҳо, ки таҳрири нави он моҳи октябри соли 1995 қабул шудааст, танзим карда мешаванд. Маҳз Қоидаҳо рӯйхати муфассали саволҳоро барои муайян кардани вазъият пешбинӣ мекунад. Тибқи қоидаҳои 104 Комиссия

¹⁶³ Динориёев А.М., Азиззода У.А., Павленко Е.М., Искандаров Ш.Ф. Механизмы защиты прав человека. Учебное пособие / Под ред. д.ю.н., профессора А.М. Динориёева. – Душанбе, 2018. – С. 196.

метавонад бо шикояткунанда алоқа гирад ва масъалаҳои зеринро мукаррар кунад (равшан кунад): ном, суроға, синну сол, касб, ҳадафи шикоят, моддаҳои Хартия, ки ба ақидаи шикояткунанда вайрон карда шудаанд, далелҳои парванда, амалҳо барои ҳифзи ҳуқуқҳо, муроҷиат ба мақомоти байналмилалӣ. Амалия нишон медиҳад, ки агар давлат ба дархостҳои такрории Комиссия ҷавоб надиҳад ва пас дар Комиссия ба ҷуз далелҳои пешниҳодкардаи шикояткунанда, маълумоти дигаре вучуд надорад ва танҳо ин далелҳо ба назар гирифта мешаванд.

Комиссияи африқой шикоятҳоро дар ҳолатҳои зерин ғайри қобили қабул эълон мекунад: агар шикоят на ба Комиссия, балки ба ҳокимияти давлат фиристода шуда бошад; агар дар бораи вайрон кардани ҳуқуқи инсон, ки дар Хартияи Африко пешбинӣ нашудааст, шикоят карда шавад; агар шикоят имзо нашуда бошад, ҳатто дар бораи ифшо накардани номи аризадиҳанда дархост карда шавад; агар шикоят бар зидди давлате равона шуда бошад, ки иштирокчи Хартия нест; агар шикоят беасос бошад, ба истиснои маълумотҳои ВАО, агар парванда ба он парвандаҳои иртибот надошта бошад, ки онҳоро давлатҳои манфиатдор тибқи принципҳои Оинномаи СММ, Оинномаи Иттиҳоди Африко ва мукаррароти Хартия ҳал кардаанд; агар парванда тибқи моддаи 56 ғайри қобили қабул бошад, агар алоқаи шикояткунанда бо Комиссия қатъ карда шавад; агар вайронкунии эҳтимолии мукаррароти

мушаххаси Хартия нишон дода нашуда бошад; агар ҳама қораҳои дохилӣ ба охир нарасида бошанд.

Шумораи муайяни парвандаҳои, ки ба Комиссия пешниҳод шудаанд, бо қарори сулҳомез (дӯстона) ба инҷом мерасанд. Як қатор парвандаҳо бо сабабҳои махсус қатъ карда мешаванд, масалан, вақте ки ҷабрдида аз ҳабси ғайриқонунии озод карда мешавад ё шикояткунанда аз шикояти худ дар бораи ҳабси ғайриқонуний даст мекашад.

Ҳуқуқшиносони африқой ҳамкориҳои кишварҳои Африқоро дар соҳаи ҳуқуқи инсон таҳлил карда, қайд мекунанд, ки ҷунин ҳамкорӣ дар заминаи масъалаҳои рушд, инҷунин мубориза бар зидди мустамликадорӣ ва ниҷодпарастӣ асос ёфтааст¹⁶⁴.

Моҳи декабри соли 1997 Конфронси вазирони адлия ва Прокурорҳои генералии Созмони Иттиҳоди Африко (СИА) лоиҳаи Протокол¹⁶⁵ ба Хартияи Африқой оид ба ҳуқуқи инсон ва халқро қабул кард, ки дар он Суди Африқой оид ба ҳуқуқи инсон ва халқҳо таъсис дода шудааст. Соли 1997 Протокол аз ҷониби Ассамблеяи Сарони Давлатҳо ва Ҳукуматҳои СИА қабул карда шуд. Аввалин судяҳо соли 2006 интихоб шуданд. Суд дар шаҳри Аруша (Танзания) ҷойгир аст.

¹⁶⁴ Ниг.: *Kebe M. Baye and Birame Ndiaye. The Organization of African Unity (OAU). The International Dimensions of Human Rights. – Vol. 2. – P. 585-616.*

¹⁶⁵ Универсальные и региональные системы защиты прав человека и интересов государства / Под ред. Г.И. Курдюкова. – Казань, 2003. – С. 161-165.

Низомии осиеғии химояи ҳукуки инсон. Қитъаи Осие ягона минтакаи чуғрофӣ мебошад, ки низомии хусусии меъёрии химояи ҳукуки инсон вучуд надорад, дар он ягон санади ҳатмии ҳукукӣ оид ба ҳукуки инсон қабул нашудааст. Мавҷудияти низомии химояи ҳукук дар ин минтақа ба яхела набудани миллат вобаста аст. Кишварҳои ин минтақаро дин, фарҳанг ва таърихи ягона муттаҳид намекунад, онҳо шароити гуногуни сиёсӣ ва иқтимоӣ доранд. Сабаби дигар дар минтақаи Осие ва Укёнуси Ором мавҷуд набудани як гурӯҳи сиёсӣ минтақавӣ ба монанди Созмони Давлатҳои Амрико (СДА) дар Амрико, Шурои Аврупо дар Аврупо ва СИА дар Африқо мебошад. Дар ҳамаи ин минтақаҳо маҳал гурӯҳҳои сиёсӣ ба эҷоди низомии ҳукуки инсон ва ташкили назорат аз болои риояи онҳо тақони ҷиддӣ бахшиданд.¹⁶⁶ СММ барои мусоидат ба ташкили созишномаи минтақавӣ дар ин қисмати ҷаҳон талошҳои зиёде ба харҷ додааст. Гумон аст, ки ин гуна кӯшишҳо ҳадди ақал дар ояндаи наздик нағичаи дилҳоҳ диханд.

Танҳо ҳуҷҷатҳои алоҳидае мавҷуданд, ки дар шақли резолютсияҳои ташилотҳои байналмилалӣ ҳукуқшиносон қабул шудаанд ва танҳо тамоюлҳои ташақкул ва рушди консепсияи осиеғии химояи ҳукуки инсонро инъикос мекунанд. Дар байни ин ҳуҷҷатҳо, Эъломияи умумичаҳонии исломии ҳукуки инсон, ки ба

¹⁶⁶ Чиков П.В. и др. Универсальные и региональные системы защиты прав человека и интересов государства / Под ред. Г.И. Курдюкова. – Казань, 2003. – С. 161-165.

ташаббуси Шурои исломӣ дар Аврупо таҳия ва 19 сентябри соли 1981 дар Париж интишор шудааст ва Эъломияи Осие-Укёнуси Ором оид ба ҳукуки инсон ва ҳақҳо, ки дар Дехлӣ 15 феввали соли 1988 қабул шудааст, мавқеи хосро соҳибанд. Эъломияи умумичаҳонии ислом аз дебоча ва 23 модда иборат аст. Дар дебоча мавҷудияти «хоҳиши ибтидоӣ ба тартиботи одилонаи ҷаҳон, ки дар он одамон метавонанд дар муҳити берун аз тарсу харос, зулм, истисмор ва инъизмандӣ зиндагӣ, рушд ва пешрафт кунанд», гуфта шудааст. Дар дебоча, инчунин хусусияти динии ин санад таъкид шудааст, аз ҷумла пайдоиши илоҳии ҳукуки инсон ва ҷаҳоҳои илоҳӣ. Аз табиати илоҳии пайдоиши ҳукуки инсон ҷунин бармеояд, ки онҳоро маҳдуд кардан, бекор кардан ва вайрон кардан аз ҷониби мақомот, интиҳоҳияҳо ё дигар муассисаҳо имконнопазир аст. Дар Эъломияи вазифаи мусалмонон оид ба мусоидат ба ташкили низомии исломӣ таъкид шудааст, ки инсоният баробарӣ, бидуни таъбиз аз рӯйи наҷод, ранг, ҷинс ва ғайра тавсиф карда шавад. Тибқи фармоиши исломӣ таҳмин меравад, ки идоракунадагон ва идорашавандагон бояд дар назди қонун баробар бошанд ва ҳар як шахс мувофиқи имкониятҳои худ масъулият дошта бошад ва барои амалҳои худ ҷавобгар бошад. Шахс набояд аз ҳукукҳои, ки қонун ба ӯ қафолат додааст, маҳрум карда шавад, ба истиснои дастурҳои мустақими қонун ва андозаи иҷозатдодаи он. Моддаи 1 Эъломияи дар бораи ҳукук ба ҳаёт меғӯяд: «Ҳаёти инсон муқададас ва

дахлнопазир аст», он бояд химоя карда шавад, аз ҷумла шахс набояд ба таҳқир ё марг дучор ояд, ба истиснои муқаррароти қонун. Дар моддаи 2 дар бораи ҳуқуқ ба озодии шахсӣ суҳан мекунад; дар моддаи 3 ҳуқуқи меҳнат ва баробарии гендериро эълон мекунад; моддаи 4 пешбинӣ мекунад, ки ҳар як шахс тибқи қонун ба сул муқочият мекунад, инчунин ҳуқуқи химоя аз ҳама гуна айбдоркуниҳо нисбат ба ӯ ва ҳуқуқи гирифтани санали одилонаи мақомоти мустақили судиро дорад. Моддаҳои дигар ҳуқуқи муҳофизати одилона (м. 5), химояи истифодаи шиканҷаи равоӣ ва ҷисмонӣ (м. 7), ҳуқуқ ба паноҳгоҳ (м. 9), ҳуқуқи ақаллиятҳои диниро барои интиҳоби қоидаҳо, барои идоракунии қорҳои шахсӣ ва шаҳрвандии худ, ба озодии суҳан (м. 12) дар доираи муқаррарнамудаи қонун, бидуни зарар ба шахсони дигар ва тамоми ҷомеа, ҳуқуқ ба таҳсил ва интиҳоби озоди касб, озодии рафтуомад ва истиқомат эълон мекунад.

Эъломиаи ҳуқуқи инсон ва ҳалқҳои Осиё-Уқёнус Ором як қатор ҳуқуқхоро пешбинӣ мекунад, аз ҷумла ҳуқуқ ба ҳаёт; ҳуқуқ ба сулҳ ва амният дар ҷамъият ва давлати худ; ҳуқуқ ба мавҷудияти арзанда – модди, маънавӣ, ҷисмонӣ – новобаста аз наҷод, ҷинс, миллат, дин, сатҳи инкишоф; ҳуқуқ ба муҳити зиндагии шоиист (нигоҳ доштани ҳолати дурусти муҳити Замин қарз на вазифаи ҳар як фард, ҳалқ ва давлат аст); ҳуқуқ ба рушд, ҳуқуқи озод будан аз зӯроварӣ ва тарс. Зӯроварӣ нақардан бояд асоси ҷомеаи инсонӣ дар ҳама сатҳҳои иҷтимоӣ ва сиёсӣ бошад.

4. Пешбурди химояи ҳуқуқи инсон дар доираи ИДМ

Баъди барҳам хурдани Иттиҳоди Шуравӣ давлатҳои аъзои он мустақилияти комили худро ба даст оварданд. Дар он шароити вазнин, ки ин иттиҳод дар ҳолати парокандагӣ қарор дошт ва давлатҳо роҳи нави давлатдорӣ хешро муайян месохтанд, ҷавобан дар натиҷаи ҳамкориҳои мутақобила ИДМ-ро (соли 1991) таъсис доданд.

ИДМ дар давраи фаъолияти худ ба дастовардҳои ноил гашт ва мегардад, ки онҳо барои таъмини ҳуқуқи инсон воситаи шуда метавонанд. Масалан, тайи солҳои охир дар доираи ин иттиҳод заминаҳои мустаҳкамӣ ҳуқуқӣ фароҳам оварда шуда якқатор созишномаҳои бисёрҷониба дар бахши ҳуқуқи инсон ба имзо расонида шудааст. Дар баробари созишномаҳои характери умумидошта (Оинномаи ИДМ, Конвенсия оид ба ҳуқуқи озодиҳои асосии инсон) созишномаҳои зиёд дар марбут ба химояи ҳуқуқи озодиҳои инсон қабул гардидаанд. Масалан, барои Русия созишномаҳо оид ба ҳуқуқи гурезагон ва муҳоҷирони муваққатӣ, муҳоҷирони меҳнатӣ, вазъи хизматчиёни ҳарбӣ, нафақа, мубодилаи фарҳангӣ ва иттилоотӣ аҳаммияти аввалиндараҷа доранд.

Ҳама гуна иттиҳод ё созмон ба мақсаде таъсис меёбад ва давлате, ки аъзои он мешавад, мақсади муайяни хешро дорад. Албатта, ин ҳам беҳбудии аҳоли, мустаҳкам кардани муносибатҳои гуногунҷабҳа байни

давлатҳои иштирокӣ, таъмини сулҳу субот (вобаста аз самтҳои ғаёлияти созмонҳо) ва ғайраҳо мебошад. ИДМ низ аз инҳо бенасиб буда наметавонад. Масалан, дар дебочаи Оинномаи ИДМ аз 22 январи соли 1993 пешбинӣ мегардад, ки давлатҳои узви Иттиҳод ки ин пешрафти иқтисодӣ ва иҷтимоӣ, ҳамкорӣ мутақобила бо мақсади рушд, таъмини сулҳ ва ризоияти байни миллатҳо, инчунин фароҳам овардани шароит барои химоя ва ташакулли фарҳангҳои ҳамаи халқҳои кишварҳои узви ИДМ, аз ҷумлаи мақсадҳои давлатҳои аъзои ИДМ мебошад.

Ҷун маҷмуи тарзу воситаҳои ҳукукии барқарор намудани ҳуқуқ ва озодиҳои поймолшуда тавзеҳ ёфтани воситаҳои химояи ҳукукии инсон аз дидгоҳи илмӣ ва амалӣ муносибати якҷониба ва маҳдуд мебошад. Зеро тарғибу ташвиқоти беназири ҳайсиати инсон ва зарурати гиромидошти кадрӣ манзалаги ӯ қисмати таркибин таълимоти ҳукукии инсонро ташкил дода, аз давлатҳои мутамаддин коркарди расмиёту ниҳодҳои мухталифро тақозо дорад. Аз ин нуктаи назар, дар радифи тарзу усулҳои химояи ҳукукии инсон аз ҳар гуна даҳолату тааруз, воситаҳои тарғибу ташвиқоти волоият, арзишмандӣ ва дахлнопазирӣ ҳукуку озодиҳои инсон бояд таҳти ифодаи воситаҳои (механизмҳои) ҳифзу химояи ҳукукии инсон қарор бигиранд. Дар пасманзари масъалаи матраҳшуда лозим ба тазаққур аст, ки дар микёси кишварҳои пасошуравӣ нисбат ба манотиқи дигари олам ғаёлияти василаҳои минтақавии

химояи ҳукукии инсон чандон ғаёл нест¹⁶⁷. Дар ҳоле ки амалияи ҳукукӣ нисбат ба василаҳои универсалии химояи ҳукукии инсон (махсусан ниҳодҳои қарордодии СММ) ғаёлияти ниҳодҳои миллӣ ва минтақавии ҳукукии инсонро

Махсусан дар нисбат ба низоми аврупоии химояи ҳукукии инсон. Маълум, Судҳои аврупоӣ оид ба ҳукукии инсон ҷун мақоми ягонаи доимии Шӯрои Аврупо Конвенсияи аврупоиро оид ба химояи ҳукукии инсон ва озодиҳои асосӣ (с.1950) бо қарори 12 протоколе, ки мазмун ва мундариҷаи онро тағйир ва ё илова намудаанд, муташиққилона дифоъ намуна ба баррасии шикоятҳои инфиродӣ, ки оид ба ҳолатҳои поймолшавии ҳамагон Конвенсияи аврупоӣ оид ба химояи ҳукукуҳои инсон ва озодиҳои асосӣ ворид мешаванд, машғул аст. 11 майи с. 1994 аъзои Шӯрои Аврупо протоколи №11-ро ба Конвенсияи аврупоӣ оид ба химояи ҳукукии инсон ва озодиҳои асосӣ қабул намуданд, ки ба шахравандон, наҷилотҳои ғайриҳуқуматӣ ва ғуруҳи дигари одамон имконияти муроҷиати бевосита ба ин мақомро фароҳам меорад. Барон баррасии наравандаҳо Суд қумитаҳои иборат аз се суд, палатаҳои иборат аз 7 суд ва палатаҳои қалони иборат аз 17 судро тавсис медиҳад. Масоили вобаста ба қабули шикоятҳои қумитаҳои иборат аз се суд ҳал менамоянд. Ин ҳолатро бо он асоснок намудан мумкин аст, ки бо афзоиши аъзои Шӯрои Аврупо микдори шикоятҳо низ зиёд шуда истодаанд ва маҳз ғаёлияти ин қумитаҳо имконият медиҳанд, ки масъалаи қабули шикоятҳо сари вақт ва босифат ҳал гардад. Баррасии бевоситаи наравандаҳо бошад, аз ҷониби палатаҳо сурат мегиранд. Палатаҳои қалони масъалаҳои нисбатан муҳим, аз ҷумла масъалаҳои вобаста ба маънидодномаи меъёрҳои Конвенсияро баррасӣ менамоянд. Иҷроии қалномаҳои Суд барои давлатҳои аъзо ҳатмӣ буда, таъмини риояи онҳо ба зиммаи Қумитаи вазирон воғузор гардидааст. Ҳамин тавр, гуфтан мумкин аст, ки протоколи №11 ба Конвенсияи аврупоӣ оид ба химояи ҳукукии инсон ва озодиҳои асосӣ, механизми муқаммалӣ минтақавии химояи ҳукукии инсонро ба вуҷуд овардааст. Давлатҳои аъзои Шӯрои Аврупо бо тавсияи қалномаҳои Судҳои аврупоӣ қонунгузории миллии худро пайваста тақмил медиҳанд. Ҳар давлате, ки майли дохил шудан ба Шӯрои Аврупо дорад, дар баробари эътирофи Конвенсияи аврупоӣ оид ба химояи ҳукукии инсон ва озодиҳои асосӣ, ба таври ҳатмӣ бояд қонунгузории худро ба қалномаҳои бағавсбарсидаи Судҳои аврупоӣ оид ба ҳукукии инсон мувофиқ созад. Муфассал ниғ: *Диноршоев А.М., Сафаров Д.С.* Ҳукукии инсон. – Душанбе, 2010. – С. 207-254.

аз дидгоҳи дастрасӣ ва воқунишҳои таъҷилӣ судмандтар арзёбӣ менамояд. Ин аст, ки таҳлилгарони масоили марбут ба ҳукуки башар нуфузи Суди аврупоӣ оид ба ҳукуки инсонро дар қиёс аз Кумитаи СММ оид ба ҳукуки инсон волотар шумурдаанд. Баъди пошхӯрии ИҶШС давлатҳои аззои собиқи он дурнамои инкишофи худро дар меҳвари авлавияти ҳукукҳои инсон тарҳрезӣ намуданд. Аксари қулли онҳо чун қуъи ҷудопозири ҷомеаи ҷаҳонӣ санадҳои муҳимми марбут ба ҳукуки инсонро ба тасвир расониданд ва уҳдадорихои худро дар ин самт то андохи собитқадамона иҷро менамоянд. Дар сатҳи конститутсионӣ низ санадҳои байналмилалӣ эътирофгардида ба сифати қисми таркибии низоми ҳукукии онҳо шинохта шуданд. Аз ҷумла, Россия дар моддаи 15, Украина дар моддаи 9, Молдова дар моддаи 8, Арманистон дар моддаи 6, Озарбойҷон дар моддаи 11, Қазокистон дар моддаи 4 ва 1, Роҳи ҳукукии инкишофи ин давлатҳо низ то андозае ягона аст.¹⁶⁸ Вале дар баҳши тарғиби волоияти ҳукук ва озодихон

¹⁶⁸ Дар адабиёти ҳукукӣ зимни таҳлили вазъи қунишҳои низоми ҳукукии давлатҳои собик шуравӣ андешаҳои мухталиф баён мешаванд. Бо вучуд мустақил муаррифӣ шудани низоми ҳукукии онҳо, омилҳои муайян ба монанди нақши санадҳои ҳукукӣ дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ, таъҷили соҳаҳо ба умумиву хусусӣ, шуур ва фарҳанги ҳукукии аҳоли ва ғайра онҳоро муттаҳид менамоянд. Аз ин хотир қунишҳои тафсири низоми ҳукукии ин давлатҳо дар ҷаҳорҷубаи ифодаи «низоми ҳукукии кишварҳои пасошуравӣ» ба назар мерасанд. Муфассал ниг.: *Савиткович Р.И. Назарияи давлат ва ҳукук (қитоби дарсӣ барои муассисаҳои олии касбӣ)*. – Душанбе: Империял-Групп, 2014. – С. 707-719; *Савиткович Р.И. Назарияи давлат ва ҳукук (қитоби дарсӣ барои муассисаҳои олии касбӣ)*. – Душанбе: Империял-Групп, 2014. – С. 707-719; *Савиткович Р.И. Назарияи давлат ва ҳукук (қитоби дарсӣ барои муассисаҳои олии касбӣ)*. – Душанбе: Империял-Групп, 2014. – С. 707-719.

инсон, ҷамчунин василаҳои ҷимояи онҳо баъзе мушкилот вучуд доранд. Ҳиссае аз кишварҳои пасошуравӣ (Латвия, Литва, Эстония, Украина) мансубияти ҷуғрофии худро воқеаи шумурда, бар арзишҳои ғарбӣ афзалият дода, аз василаҳои минтақавии ҷимояи ҳукуки инсон, ки дар Аврупо роҷанд, истифода менамоянд ва ғӯе бо ин тарз нуқси мавҷударо баргараф месозанд. Кишварҳои дигари пасошуравӣ, ки ҷамчун аззои ғарбӣ ба ИДМ доранд ва рӯз то рӯз ҷамғирии интесиву иқтисодии онҳо афзуда истодааст (махсусан риванди муҳоҷирати меҳнатӣ хеле дар авҷ аст), бояд сари масъалаи ҷилавгирии ҳолатҳои эҳтимолии поймолшавии ҳукук ва озодихон инсон дар қаламрави яқдигар ва коркарди василаҳои минтақавии ҷимояи ҳукуки башар муштаракан индеша намоёнд. Ҳарчанд тадбирҳои нисбатан муҳим дар ин ҷода андешида шуда буданд, вале ислохот то нуқтаи инҳои худ расонида нашудааст. Тавре меҳонем Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) ҷамчун созмони байналмилалӣ минтақавӣ дар охириҳои садаи XX ба вучуд омада, муттаҳидқунандаи давлатҳои собик Иттиҳоди Шуравӣ мебошад. Асоси ҳукукии бавучудоии онро Созишнома оид ба таъсис додани ИДМ аз 8 декабри соли 1991 ташкил медиҳад, ки он аз ҷониби сарони давлатҳои Россия, Белорус ва Украина ба имзо расида, баъдан дар ҷамғинаи Протоколи иловагӣ ба он аз 21 декабри соли 1991 ҷаҳт давлат (Арманистон, Қазокистон, Қирғизистон, Молдова, Озарбойҷон, Тоҷикистон, Туркменистон,

вер, научно-практ. конф. 24-25 марта 2014 г. // под общей ред. Е.М. Павленко, А.М. Диноршоева. – Москва-Душанбе, 2014. – С. 264-272.

ӯзбекистон) ризоияти худро ҷиҳати ворид гардидаи ба созимони мазкур баён намуданд. Оинномаи ИДМ 22 январӣ соли 1993 дар шаҳри Минск қабул гардида, ба сифати сарчашмаи асосии Ҷамоияти он баромад менамояд ва фарогири дебоча, 9 боб, 45 модда аст. Дар доираи ИДМ мақомот таъсис дода шуда, 66-тои он ба сифати мақомоти соҳавӣ баромад мекунад.¹⁶⁹ Мақомоти асосии ИДМ Шурои сарони давлатҳо, Шурои сарони ҳукуматҳо, Шурои вазирони корҳои хориҷӣ, Шурои иқтисодӣ, Шурои вазирони корҳои дохилӣ, Шурои вазирони мулофиа, Кумитаи машварагӣ-ҳамоҳангсои давлатҳои аъзо, Ассамблеяи байнипарлумонӣ, Суди иқтисодӣ, Комиссияи оид ба ҳуқуқи инсон, Котиботи иҷроияи ИДМ ба ҳисоб мераванд. Яке аз мақсадҳои асосии ИДМ дар асоси моддаи 2 Оинномаи он таъмин намудани ҳуқуқи озодиҳои асосии инсон ва шаҳрванд ба ҳисоб рафта, он дар доирани принципҳои умумиэтирофшуда ва меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ амалӣ карда мешавад. Бо ин мақсад 26 майи соли 1995 Конвенсияи ИДМ оид ба ҳуқуқ ва озодиҳои асосии инсон аз ҷониби сарони давлатҳои Арманистон, Беларус, Гурҷистон, Қирғизистон, Молдова, Россия ва Тоҷикистон қабул гардида, 11 августи соли 1997 қувваи амал пайдо намуд. Дар он ҳуқуқи озодиҳои асосии инсон ва шаҳрванд, ба монанди ҳуқуқ ба ҳаёт (моддаи 2), ҳуқуқ ба озодӣ (моддаи 5), баробарии ҳама дар назди суд (моддаи 6), ҳуқуқ ба ҳаёти шахсӣ ва оилавӣ (моддаи 9), ҳуқуқ ба озодии андеша, вичдон ва дин (моддаи 10),

¹⁶⁹ <http://www.cis.minsk.by/page.php?id=11216> (санаи муроҷиат: 5.03.2021с.)

ҳуқуқи ташкили оила (моддаи 13), ҳуқуқ ба меҳнат ва инсон аз бекорӣ (моддаи 14), ҳуқуқ ба таъминоти иҷтимоӣ (моддаи 16), баробарии ҳама дар назди қонун (моддаи 20), ҳуқуқ ба моликият (моддаи 26), ҳуқуқ ба таҳсил (моддаи 27) ва дигар ҳуқуқҳои аввалиндараҷаи инсон ва шаҳрванд муқаррар гардидаанд. Дар асоси моддаи 33 Оинномаи ИДМ Комиссияи оид ба ҳуқуқи инсон ҷун мақомоти машварагӣ иҷроӣ уҳдадорихоро аз ҷониби давлатҳои аъзо дар самти ҳуқуқи инсон назорат бурда, аз намоёндагони давлатҳои узви Иттиҳод иборат аст ва Ҷамоияташро дар асоси Дастурамал, ки аз тарафи Шурои сарони давлатҳо аз 24 сентябри соли 1993 тасдиқ гардидааст, ба роҳ мемонад ва қароргоҳаш дар шаҳри Минск ҷойгир аст.¹⁷⁰ Дар моддаи 34 Конвенсияи ИДМ оид ба ҳуқуқ ва озодиҳои асосӣ назорат ҷиҳати иҷроии меъёрҳои конвенсияи мазкур ба зиммаи Комиссияи оид ба ҳуқуқи инсон вогузор гардида, Дастурамал доир ба Ҷамоияти он ба сифати қисми таркибӣ ва ҷудонопазири Конвенсия шинохта шудааст.¹⁷¹ Дар қисми 1 банди 10 Дастурамал дар бораи Комиссияи оид ба ҳуқуқи инсон ИДМ пешбинӣ мегардад, ки қарорҳои он дар шакли

¹⁷⁰ Устав Содружества Независимых Государств (от 22 января 1993 г.) // Единый реестр правовых актов и других документов Содружества Независимых Государств. URL: <http://cis.minsk.by/page.php?id=180> (санаи муроҷиат: 6.03.2021с.)

¹⁷¹ Конвенция Содружества Независимых Государств о правах и основных свободах человека (от 26 мая 1995 г.) // Единый реестр правовых актов и других документов Содружества Независимых Государств. URL: <http://cis.minsk.by/page.php?id=11326> (санаи муроҷиат: 6.03.2021с.)

созишнома, хулоса ва тавсияҳо қабул мегарданд.¹⁷¹ Мавриди зикр аст, ки Комиссия оид ба ҳукуки инсон то ҳол ба фаъолият шуруъ накардааст. Тадбирҳо бобати иҷроии меъёрҳои Конвенсия аз ҷониби давлатҳои аъзои Иттиҳоди низ ба таври зарурӣ роҳандозӣ нагардидааст. Ин ҳолатҳо татбиқи меъёрҳои Конвенсияро зери суол қарор медиҳанд. Р.А. Касьянов ва Е.А. Торкунова қайд менамоянд, ки дар Конвенсия ҳукукҳои зиёди инсон муқаррар гардидаанд, аммо механизми самарабахши назорати иҷроии онҳо вучуд надорад. Яъне, функциаи назоратӣ аз ҷониби мақомоти ғайрисудӣ амалӣ карда мешавад ва қарори он хусусияти машваратӣ дорад.¹⁷² Бо вучуди ҳамаи ин мушкилот, ба андешаи мо зарур аст, ки дар сатҳи давлатҳои аъзои ИДМ фаъолияти василаҳои минтақавии Ҳимояи ҳукуки инсон тавассути ҷоннок намудани амали Комиссияи ИДМ оид ба ҳукуки инсон эҳё карда шавад. Дар пайи фаъолияти густурдаи ниҳодҳои дигари ИДМ равобитаи байниҳамдигарии давлатҳои аъзои он дар самти савдону тичорат, муҳочирати меҳнатӣ, таҳсилоту таъдиду таҷрибаи илмӣ, иттилооту муросилот, ҳамкориву ҳамгироии фарҳангӣ ва ғайра муташаккилона рушд намудан дорад. Вале дар баробари нишондиҳандаҳои мусбат аз ин гуна наздикшавӣ, пайомадҳои манфӣ ҳам

¹⁷² Положение о Комиссии по правам человека Содружества Независимых Государств (от 24 сентября 1993 г.) // Единый реестр правовых актов и других документов Содружества Независимых Государств. URL: <http://cis.minsk.by /reestr/tu/index.html#reestr/ view/text?doc=238> (санаи мурочиғат: 7.03.2021с.)

¹⁷³ Касьянов Р. А., Торкунова Е. А. Обеспечение прав человека на постсоветском пространстве // Мировая политика. – 2015. – №5(44). – С. 60.

табиистанд (маҳсусан он казияҳо, ки нисбат ба муҳочирони меҳнати давлатҳои Осиёи Миёна дар Россия ба вуқӯ меоянд). Чораҷӯӣ ва тадбирандешии муштарак дар ин самт аз ҳар ҷиҳат манфиат дошта, пояндагии Иттиҳоди Давлатҳои Мустиқилро таъмин менамояд. Дар ҳоле ки қадамҳои калидӣ аллакай гузошта шудаанд. Сарони давлату ҳукуматҳои Иттиҳод аз ибтидои таъсиси ИДМ то ба имрӯз зиёда аз 1000 шартномаю созишномаҳо ба асноди мухталифи ҳукукиро доир ба фаъолияти Иттиҳод, таҳкими робитаҳои байни давлатӣ, таъмин ва таҳияи муносибати яқхела ва мушкилоти дар самти Ҳимояи ҳукуки инсон ҷойдошта аз ҷониби ИДМ қабул шудааст.

Созишномаҳои аз ҷониби ҳукуматҳои аъзои ИДМ имзо гардида, барои нигоҳ доштан ва таҳкими фазои ғонаи ҳукукӣ, иқтисодӣ, ҳаракати озоди мол ва кавасмандгардонии инкишофи робитаҳои иқтисодии қоричӣ, таъмини Ҳимояи ҳукуку манфиатҳои шаҳрвандони давлатҳои иштирокчӣ замина гузошта, қараёнҳои гумрукии дар қаламрави собиқ Иттиҳоди Шуравӣ ҷойдоштаро муназзам сохтанд ва ба ташкили фаъолияти гумрукӣ, яқнавохт сохтани қонунгузории гумрукӣ ва расмиёти гумрукӣ мусоидат намуданд.

Аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки мову шумо бояд дар мафҳуми ИДМ минбаъд ташкилоти байналмилалiero дар назар дошта бошем, ки он бо назардошти талаби замона, бо истифода аз зӯроварӣ, бо риояи талабу дархостҳои меъёрҳои байналмилалӣ ва тасмими мустиқилонаи давлатҳои аъзо, дар алоҳидагӣ бунёд гардидааст ва

хамчун сохтори олимаком, ба сиёсати дохилии давлатҳои иштирокчи даҳолат накарда, муносибатҳои иктисодии иҷтимоӣ ва сиёсии байни давлатҳои аъзои ИДМ-ро танзим менамояд.

МАВЗУИ 11.

МЕХАНИЗМҲОИ МИЛЛӢ ВА БАЙНАЛМИЛАЛИИ ҲИМОЯИ ҲУҚУҚИ КӢДАК

§ 1. Пайдоиш ва рушди институти ҳимояи ҳуқуқи кӯдак

Масъалаи ҳимоя ва ҳифзи ҳуқуқи манфиатҳои кӯдакон қайҳо боз дар маркази омӯзиши илми ҳуқуқшиносӣ қарор гирифтааст. Зеро ғамхорӣ ба таъмини ҳуқуқ ва манфиатҳои ин қисмати осебпазири ҷомеа яке аз назифаҳои муҳимми ҷомеаи шаҳравандӣ мебошад. Ояндаи дурахшони ҳар як давлату миллат аз кӯдакони солиму равшанфикр, ки дар фазои мусоиди ҳуқуқӣ ба воя расидаанд, вобастагӣ дорад.

Ҳангоми омӯзиши таърихи институти ҳимояи ҳуқуқи кӯдак маълум мегардад, ки дар марҳилаҳои гуногун кӯдакон зери азоб қарор дошта, баъзан аз ҳаёт маҳрум карда мешуданд. Масалан, таҳлилҳои илмӣ нишон медиҳанд, ки дар Спарта куштани кӯдакони бемор ва заиф як амали муқаррарӣ гардида буд. Дар ин хусус файласуфи бузурги антика Платон бисёр равшан ибрози назар намудааст: «Шумо на танҳо кӯдаки номақбул ва заифро, балки кӯдаки ғайриқонунӣ ва фарзандони аз волидони пиронсол таваллудшударо низ мекушед. Ин амали шумо дар таърихи давлатдориятон ҳамчун доғи миллат сабт хоҳад гардид»¹⁷⁴.

¹⁷⁴ Сочинения Платона под редакцией профессора Карпова – С.-Пб., ч. III. – М., 1863. – С. 273.

Ҳамчунин, қоидаҳои ба ин монанд дар давраи ибтидоии таърихи Рим амал мекарданд, масалан зинаи мондан ё намондани кӯдак танҳо аз ҷониби падараш (*paterfamilias*) ҳал карда мешуд. Онҳо на танҳо нотавононро мекуштанд, балки кӯдакони носолим ва духтарони навозоди солиро низ аз ҳаёт маҳрум мекарданд. Дар низоми хукукии Рими қадим, ҳокимияти падар нисбат ба фарзандон, наберагон ва дигар аъзои хонавода хеле зиёд буд. Аз ҷумла, дар сарчашмаҳои таърихӣ ҷунин зигер мешавад: «Қариб ягон миллате вучуд надорад, ки нисбат ба фарзандони худ ҷунин қудрат дошта бошанд, ки мо дорем»¹⁷⁵. Ҳамзамон, салоҳияти падар нисбат ба моликияти онҳо низ тағбиқ мегардид.

Дар хукуки римӣ падар нисбат ба фарзанди худ дорои ҷунин хукуку ухладорихо буд: ухладорӣ барои ҷавоб додан барои амалҳое, ки кӯдак содир кардааст (масъулият метавонад шахсан бошад ё ба падар хукук дода шуда буд, ки кӯдакро ба даъвогар супорад); хукуки ихтиёрдории ҳаёти кӯдак дар ҳар синну сол то ба синни балоғат расидан (ин хукук бо ахлоқ ва урфу одатҳо танзим мешуд, инчунин иштироки шурои оила талаб карда мешуд); хукуки фуруши писар ё духтаре, ки ғулом буд, бинобар манфиатҳои амволии оила ё ҳамчун ҷазо ва ғ. Аммо, аз ҷониби шурои оилавӣ ҳокимияти мутлақӣ падар то андозае маҳдуд карда мешуд, ки қарорҳои онҳо ҳатмӣ набуданд, лекин вақте, ки ҷазоҳои саҳт нисбати кӯдакон

¹⁷⁵ Дигесты Юстиниана / Перевод с латинского; Отв. ред. Л.Л. Кофанов. Т. I. – М., 2008. – С. 127.

бароварда мешуданд, тибқи афкори умум падар нотавагонист қарорҳои шурои оилавино сарфи назар кунанд. Гузашта аз ин, дар Қонуни 12 ҷадвал пешбинӣ мегардад, ки агар волидайн фарзанди худро се маротиба фурушад аз хукуки падарӣ маҳрум мегардад¹⁷⁶. Дар давраи империявӣ озод шудан аз тобеияти падар ба ҷашм мерасид, баъзан аз сабаби он ки писар ба мансабҳои баланди давлатӣ ва руҳонӣ пешбарӣ мешуд, салоҳияти падар нисбат ба идоракунии он қатъ мегардид.

Бо эътироф гардидани кӯдак ҳамчун субъекти муносибатҳои хукукӣ, фурухтани ӯ маҳдуд гардида, қуштори онҳо манъ гардид. Бо фармони император дар асри IV қуштори фарзанд бо қуштори ҳешовандон баробар шуд. Дар ниҳоят, кӯдакон хукук пайдо намуданд, ки ба «*extra ordinem*» бо шикоят нисбат ба «*paterfamilias*» муроҷиат кунанд, инчунин алимент талаб намоянд. Дар ин давра, инчунин ҳокимияти мутлақӣ падар нисбат ба кӯдакон маҳдуд гардид, зеро агар падар бо онҳо бераҳмӣ ва ё бадахлокона муносибат кунад, масалан, ба таифурушии духтарон ташвиқ кунад, аз хукуки падарӣ маҳрум карда мешуд. Бо дарназардошти ин гуфтаҳо хифзи хукукҳои кӯдак дар доираи хукуки римӣ яке аз лаҳзаҳои қобили таваҷҷуҳ барои илми хукук мебошад, зеро аксарияти муқаррароти хукуки римӣ дар санадҳои муосири байналхалқӣ ва миллий бо қамтарин тағйиротҳо ба ҷашм мерасанд. Масалан, маҳрум кардан аз хукуки

¹⁷⁶ Ниг.: Санфилиппо Чезаре. Курс римского частного права: учебник / Под ред. Д.В. Дождева. – М., 2002. – С. 129.

падару модарӣ, қобилияти ҳуқуқдорӣ дар муносибатҳои хусусӣ ва ғ.

Имрӯз ҷаҳони Ғарб мушкилоти таърихӣ худро дар самти ҳимояи ҳуқуқи инсон дарк намуда, аз он дарен ибрат бардошта, барои рушди тамаддуни башарӣ дар ҳимояи ҳуқуқу манфиатҳои инсон ва шахрванд нақши муассир гузошта истодаанд. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар баробари тамаддуни Ғарб тамаддуни Шарк низ дар инкишофи институти асосии ҳифзу ҳимояи ҳуқуқи кӯдакон баръакси он нақши муассир дорад, зеро таърихи ҳалқи тоҷик, ки аз назари ғоявӣ ва ахлоқию ҳуқуқӣ дар пояи баланди танзим қарор дошт, гувоҳи он аст. Омӯзини ва таҳлили илмӣ арзишҳои ҳуқуқӣ нишон медиҳад, ки тоҷикон ба ин кишри ҷомеа аз рӯйи адл муносибат намуда, вобаста ба тавоноияшон рафтор мекарданд. Ҳифзи манфиатҳои кӯдакон ва пос доштани арзишҳои оилавӣ дар тамаддуни мардуми тоҷик хеле ғайӣ ва ибратомӯз мебошад, сарчашмаҳои илмӣ нишон медиҳанд, ки гузаштагони мо ба кӯдакон ҳамчун нафари ба ҳимоя эҳтиёҷманд муносибат намуда, дар асоси меъёрҳои динию ахлоқӣ, андарзномаҳои махсус, урфу одатҳои хеш ва санадҳои ҳуқуқие, ки хусусияти меъёрӣ доштанд, ҳуқуқу манфиатҳои кӯдаконро ҳифз мекарданд¹⁷⁷.

Дар сарзамин тоҷикон ташаққул ва инкишофи се оилли ҳуқуқӣ – зардуштӣ, мусулмонӣ ва шуравӣ ба назар мерасад, ки ҳимояи ҳуқуқҳои кӯдаконро бо роҳҳои мухталиф ба роҳ

нонда буданд, ки доир ба онҳо меҳомем равшанӣ андозем, зеро ҷомеаи муосир таҷрибаи гузаштагони моро ба роҳбарӣ гирифта институти алоҳида дар баҳши ҳифзу ҳимояи кӯдакон таъсис дода истодаанд, ба монанди ваколатдор оид ба ҳуқуқи кӯдак, институти васоят ва парасторӣ ва ғ. Аз ингоҳи сарчашмаҳои ҳуқуқии танзимкунанда назар кунем, маҳаки асосии он ба низомии идоракунӣ ниёгони мо рафта мерасад, ки бо тамоми шаклу сохтори ба низомии ҳуқуқии зардуштӣ мутобик мебошад. Албатта, бо кадом тарзу восита ба низомии ҳуқуқӣ, сохтори танзимнамоии Ғарб рафтааст ин дигар тарафи масъала ва таҳқиқоти алоҳидаро тақозо дорад.

Дар низомии ҳуқуқии зардуштия муносибатҳои муҳимтарини ҷамъиятию давлатӣ тавассути таълимоту меъёрҳои динӣ ба танзим дароварда мешуданд, ки дар мадди аввал ғамхорӣ ба оила, аз ҷумла ҳифзи манфиатҳои кӯдакон қарор дошт. Танзими ҳуқуқи кӯдак ва ҳифзи манфиатҳои онҳо дар Авасто бештар бо ҷаҳонбинии динӣ муайян карда мешуд, ки падидаи ҳимояи ҳуқуқи кӯдак дар асоси меъёрҳои динӣ ва ахлоқӣ ташаққул ёфта буд. Вобаста ба ҳуқуқи кӯдак, дар Авасто (аз ҷумла, Вандидод) нахустин маротиба дар сарзамини Тоҷикистони таърихӣ ҳуқуқ ба моликият, ҳуқуқ ба ҳаёти осоишта, ҳуқуқ ба муносибати хуб, ҳуқуқ ба бастани шартномаҳо, ҳуқуқ ба ҳаёти кӯдаки таваллуднашуда, ҳуқуқ ба тандурустӣ, ҳуқуқ ба никоҳ ва ғ. расман эътироф, ҳимоя ва эълон шудааст¹⁷⁸. Ҳимояи ҳуқуқи кӯдакони ноболиғ дар низомии ҳуқуқии

¹⁷⁷ Ниг.: Шосаидзода Ш.Ш. Ташаққул ва инкишофи ҳуқуқи кӯдак дар Тоҷикистон: дис. барои дарёфти н.и.х. – Душанбе, 2020. – С. 18-20

¹⁷⁸ Ниг.: Исқандаров Ш.Ф., Мизроров Ш.Ш. Ҳуқуқи кӯдак. Восити таълими. – Душанбе, 2018. – С. 31.

гузаштанд ва қисме аз онҳо ханӯз ҳам дар ҳаёту зиндагии рӯзмара ва анъанаҳои муосири тоҷикон амал карда истодаанд.¹⁸⁰ Ҳамаи ин гуфтаҳо шаҳодати он аст, ки гузаштагони мо дар рушди падидаи Ҳимояи ҳукуки кӯдак нақши муассир ва мондоғор доранд.

Яке аз марҳилаҳои муҳимми инкишофи ҳифзу Ҳимояи ҳукуки кӯдак дар сарзамини Тоҷикистони таърихӣ ин давраи амали ҳукуки мусулмонӣ дар ин минтақа аст. Баъд аз паҳн гардидани дини Исломи дар ин сарзамин тадриҷан меёриҳои ҳукукии исломӣ танзимгари асосии муносибатҳои ҷамъиятӣ ба ҳисоб мерафтанд. Ҳукуку манфиатҳои кӯдак барои тамаддуни исломӣ падидаи бегона набуда, баръакс сарчашмаҳои аввалиндараҷаи ҳукуки мусулмонӣ, махсусан Куръон пур аз меъёрҳои, ки ба кӯдакон ва ҳифзи манфиатҳои онҳо равона шудаанд.

Таърих гувоҳ аст, ки тоҷикон дар тури мавҷудияти таърихӣ хеш дар пешрафти илму дониш, бинои тамаддуни башарӣ ва Ҳимояи манфиатҳои инсонӣ нақши пешоҳангро доштанд, ки ҷунин мавқеъ пас аз пазируфтани дини Исломи низ пешсафии худро дар таърихи ҷаҳонӣ ба андозае барҷаста ва дақиқ нигоҳ доштааст. Дар ин ҳусус А.Ғ. Ҳолиқзода хеле ба маврид кайд намудааст, давраи тамаддуни ҳукуки исломӣ барои мардуми тоҷик як саҳфаи рангин ва пурғановат ба ҳисоб

¹⁸⁰ Азизов У.А. Эволюция институтов преступлений и наказания на территории исторического и современного Таджикистана: историко-правовое исследование: монография / Азизов У.А.; [отв. ред. Ф.Т. Тахиров]. – Душанбе: Андалеб-Р, 2015 с. – 48-52

зардуштия бо падидаи тахти ғамхории волидайн қарор гирифтани онҳо алоқаманд буд. Ҳамсарон дар баробари дорои ҳукуқ ва уҳдадорихои ҳамсарӣ будан ҳамчун падару модар низ баромад мекарданд ва зардуштия зарурати зоҳир намудани ғамхориро нисбат ба кӯдакони ноқил таъкид менамуд. Зимнан, дар баъзе сарчашмаҳои синну сол муқаррар шуда буд, ки то расидан ба он падару модар бояд ин ё он шакли ғамхориро зоҳир намоёнд (аз лаҳзаи таваллуд то расидан ба синни 7-солагӣ). Нақши муҳимро дар Ҳимояи кӯдакони ноқил падар ва ё сардори оила (мард) дошт. Пеш аз ҳама, сабаб дар он буд, ки мард ҷун сарвари оила ҳам барои фарзандони худ, ҳамсар ва молу мулки хеш масъулият дошт. Маҳз барои ҳамин бисёр муқаррароти Авастро ва дигар сарчашмаҳои сардори оила – мардон равона гардида буд.¹⁷⁹

Агар ба қонунгузории имрӯза доир бар рушди институти ҳукуки кӯдак назар афканем, бо меъёрҳои зиёди ҳукуқие вомеҳурем, ки заминаи пайдоиши онҳо дар сарчашмаҳои ҳукукии таърихӣ ҳалқи тоҷик нухфтаанд. Новобаста аз он ки онҳо аз қадим сарчашмаҳои маншаи мегиранд. Доир ба муҳимияти низоми ҳукуки зардуштия дар Ҳимояи ҳукуки кӯдакон А.У. Азизов кайд менамояд, ки дар тури тамоми таърихи давлатдорӣ тоҷикон ба инкишофи ҳукуки халқи тоҷик, бештари институти меъёрҳои ҳукуки зардуштия, ки ҳукуқи кӯдаконро ҳифз мекарданд, ҳамчун мерос аз як низоми ба низоми дигар

¹⁷⁹ Ғаффорзода И.Ғ. Кӯдак ҳамчун субъекти муносибатҳои ҳукуқӣ: ватанӣ ҳукуқӣ ва мушкilotи танзим. – Душанбе: ЭР-граф, 2017. – С. 11.

меравад.¹⁸¹ Яъне дар нуруи зеҳнӣ ва заковати баланди фикрии фарзандони наҷиби он ҷои шакке нест. Ҳамчунин, қайд кардан бамаврид аст, ки давраи муҳимми рушди давлат ва ҳуқуқ дар сарзамини таърихӣи тоҷикон замони амали низоми ҳуқуқии исломӣ дар ин минтақа ба ҳисоб меравад, ки дар ин давра институтҳои алоҳида баҳри ҳимояи манфиатҳои кӯдакон ташаккул ёфтааст.¹⁸² Бо эътирофи донишмандон ва аҳли таҳқиқ мутафаккирон ва нобигағони он пас аз зуҳури дини Ислом дар бини тамаддуни ҷаҳонӣ барои асрҳо мавқеи пешбар ва дар муаррифии коҳи илму андешаи башарӣ мақоми садрииниширо доро буда, тақрибан дар тамоми риштаҳои донишҳои динӣ ва улуми башарӣ, бахусус фикҳи тули асрҳо ҳамчун намунаи вирди забонҳо гардид.

Фарзанд дар Ислом атои бузург ва беназири илоҳӣ ба ҳисоб меравад. Меъёрҳои исломӣ роҷеъ ба масъалаҳои ҳуқуқи фарзанд, уҳдадорӣҳои тарафайни падару модар ва фарзандон сарчашмаи бою ғанӣ ва бехтарини ахлоқи умумибашарӣ дар тамаддуни инсонӣ ба ҳисоб меравад. Ислом ҳимояи ҳуқуқи кӯдаконро аз батни модар, пас аз шакл гирифтани ҷанин, яъне аз 120-рӯзагӣ эътироф намуда, даъват менамояд, ки бо кӯдакон эҳтиёткорона муносибат карда шавад, то онҳо дар руҳияи инсондӯстӣ тарбия ёфта, некро аз бад фарқ карда тавонанд. Албатта,

¹⁸¹ Ниг.: Холиқов А.Ф. Андешаҳои давлати милли. – Душанбе: Эр-граф, 2013. – С. 310-311.

¹⁸² Ниг.: Саъдизода Ҷ. Фарҳанги ҳуқуқи инсон зери таъсири Ислом ва дугунагӣ дар андешаҳо // Ҳаёти ҳуқуқӣ. Нашрияи факултети ҳуқуқшиносии ДМТ. – 2019. – № 2 (26). – С. 32-44.

ин амал подоше дорад. Масалан, ҳангоми пирӣ ва беморӣ кӯдакон низ бояд волидонӣ худро нигоҳубин намоянд.¹⁸³

Ислом манфиатҳои асосии кӯдаконро ҳимоя намуда, барои ҳамчун муҳити табиӣ, ки дар доираи он нисбат ба кӯдак муҳаббат, тавачҷуҳ ва амният таъмин мегардад, нигоҳ медорад. Ба волидон иҷозат дода намешавад, ки нисбат ба талаботҳои ҷисмонӣ ва маънавии кӯдак бепарвоӣ зоҳир намоянд. Волидон барои тарбияи арусту бехтари кӯдак масъул мебошанд.

Кӯдакон ба муносибати хуб ва ғамхорӣ аз тарафи волидон ҳуқуқи баробар доранд. Барои роҳ надодан ба масалбарӣ, ҳеҷ як кӯдак набояд дар оила нисбат ба бародарону хоҳарони худ мавриди икромӣ тавачҷуҳи зиёд ва махсус қарор дода шавад. Ҳамон тавре дар ҳадис амалааст: «Аз Худо битарсед ва дар тарбияи кӯдакони худ баробарӣ ва адолатро риоя намоед!»¹⁸⁴

Дар ҳуқуқи исломӣ духтарон ва писарон ба тавачҷуҳу ғамхорӣи волидон ҳуқуқҳои баробар доранд. Онҳо дар гирифтани таъминот, либоса, нигоҳдории саломатӣ ва ба даст овардани маълумот имкониятҳои баробар доранд.

Дини ислом масъулияти ба камол расонидан ва инфизи ҳуқуқи манфиатҳои кӯдаконро дар навбати аввал бар дӯши падару модар мегузорад ва ин вазифаи асосиро пеш аз ҳама хосси падару модар медонад. Метавон якҷанд

¹⁸³ Ниг.: Одинаев Я. Коран: философское, этическое, эстетическое. учение. Душанбе: Маориф, 1990. – С.113.

¹⁸⁴ Имом Зайнулдин Аҳмад. Мухтасар Саҳеҳи Бухорӣ. – Душанбе: Эр-граф, 2011. – С. 317.

оятҳои Куръон ва ривояту ҳадисхоро маънидод намуд, ки ба кӯдакон ва ҳукуку озодиҳои онҳо бахшида шудаанд. Худованд падару модарро дар тарбияи фарзанд чунин амр мекунад: «Эй мӯъминон! Хештан ва аҳли хонаи худро аз оташе, ки оташафрӯзи он мардум ва санҷида бошанд, нигоҳ доред! Фариштагони дуруштхӯ, сахтрӯ бар он оташ муваққаланд, Худоро дар он ҷи ба онҳо фармудааст, нофармонӣ намекунанд ва он чиро мекунанд, ки ба онҳо ҳукм мешавад»¹⁸⁵ (Сураи Таҳрим, ояти 6). Ин ояти Куръонӣ дар ҳақиқат паҳлуҳои гуногун дорад. Яке аз масъалаҳои дарбаргирандаи ин оят тарбияи солеҳонаи ғимояи манфиатҳои фарзандон мебошад. Аз ҷиҳати Исломи барои ғимояи ҳукуку манфиатҳои кӯдакон таваҷҷуҳи хосса дошт ва бо истифода аз оятҳои Куръонӣ қарим ва ҳадиси набавӣ ҳукуку кӯдакон ҳифз қарар мешуд. Дар шароити имрӯза он меъёрҳо бо андак қорқари дар тамоми санадҳои байналхалқӣ ва қонунгузории давлатҳои алоҳида мустаҳкам қарда шудаанд.

Исломи тавассути муқаррароти танзимкунандаи ахлоқӣ ва меъёриҳои худ то аз ҷониби Россияи подшоҳӣ забт шудани Осиёи Миёна дар ин сарзаминҳо ҳукуку манфиатҳои кӯдаконро ҳифз намудааст. Новобаста аз он ки ҳукуку кӯдак ҳамчун зухуроти иҷтимоӣ-ҳукуку муҳлаги тӯлонӣ дар маркази диққати тамаддуни ҷомеаи башарӣ қарор дошт ва дар давраи мавҷудияти инсоният бо тарзу воситаҳои гуногун манфиатҳои кӯдакон ҳифз

¹⁸⁵ Ниг.: Куръони қарим (мағни асл, тарҷумаи он бо забони тоҷикӣ ва шарҳи баъзе аз оят). – Душанбе, 2013. 66:6

меқардид, аммо эътироф ва ғимояи он расман ба ғимояи Лигаи Миллатҳо алоқаманд мебошад¹⁸⁶. Аввалин иқдоме, ки аз ҷониби ин ташкилоти байналмилалӣ бахри ҳифзи манфиатҳои кӯдакон андешида шуд, ин бо қарориҳои давлатҳои пешқадами дунё таъсис додани Кумитаи некуахлоқии кӯдакон дар соли 1919 мебошад¹⁸⁷. Дар таъсиси ин Кумита нақши Россияи подшоҳӣ назаррас аст ва Осиёи Миёна низ дар ҳаёти он буд. Яке аз омилҳои, ки ҳукуку кӯдакро мавҷуи таҳлил ва баррасии ҷомеаи ҷаҳонӣ қарор додааст, ин Ҷанги Якуми Ҷаҳонӣ мебошад, зеро ин ҷанг қурбонҳои зиёде аз худ боқӣ гузошт, ки дар натиҷаи он бисёре аз қисми эҳтиётманди ҷомеа кӯдакон зарари руҳӣ ва маънавӣ دیدанд. Маҳз ба ҳамин хотир давлатҳои зарур омад, то бахри рушди байналмилалӣ ғимояи ҳукуку манфиатҳои кӯдакон қоразе биандешанд. Британияи Кабир онд ба наҷоти кӯдакон, яққоз бо Лигаи занон соли 1923 лоиҳаи Эъломияро омода намуда, барои баррасӣ ба Ассамблеяи Лигаи миллатҳо пешниҳод намуд ва соли 1924 қабул қардид¹⁸⁸. Он бо номи Эъломияи Женева

¹⁸⁶ Ниг.: Исқандаров, Ш.Ф., Мирзобов Ш.Ш. Ҳукуку кӯдак. Воситаи ғимояи. – Душанбе, 2018. – С. 18-19

¹⁸⁷ Ниг.: Диноршоев А.М., Сафаров Б.А., Сафаров Д.С. Права ребёнка / Под ред. Диноршоева А.М. – Душанбе, 2013. – С. 21.

¹⁸⁸ Мирзобов Ш.Ш. Таърихи инкишофи институти ҳифзи байналмилалӣ ҳукуку кӯдак // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи «Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва низоми ҳукукуи миллии: заминаҳои рушд ва дурнамон илми ҳукукуи инсонӣ» бахшида ба «25 - солагии қабули Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва «70-солагии факултети ҳукукуи инсонии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон» // Зери таҳрири и.и.х., дотсент Раҳмон Д.С. – Душанбе, 2019. – С. 216-224.

машхур аст. Онро Эглантин Чебб, муассиси Иттиҳоди байналхалкии начоти кӯдакон таҳия кардааст ва он аз аввалин созмони байналхалкиест, ки химояи ҳуқуқҳои кӯдаконро тавассути сохтори алоҳида ишора менамуд.

Дар Эълумияи мазкур омадааст: «Инсоният бояд ба кӯдакон чизи бехтаринро диҳад» ва он аз 5 принсипи иборат мебошад:

- Кӯдак бояд бо воситаҳои зарурӣ барои рушди муътадили ӯ ҳам аз ҷиҳати ҷисмонӣ ва ҳам маънавия таъмин карда шавад.

- Ба кӯдаки гурусна бояд ғизо дода шавад; бояд ба кӯдаки бемор кумак расонида шавад; кӯдаки гумроҳ бояд ислоҳ шавад; ятим ва кӯдаки бесарпанох бояд дар вақтҳои мушкул ба манзил таъмин карда шуда, дастгирӣ карда шавад.

- Кӯдак дар ҳолатҳои душвори санҷиш дар навбати аввал бояд кумак гирад.

- Кӯдак дар муҳити муҳаббат ба воя расад ва аз ҳамаи намудҳои истисмор ҳифз карда шавад.

- Кӯдак бояд дар тафаккури тарбия карда шавад, ки сифатҳои бехтарини ӯ ба манфиати дигарон хизмат кунад.¹⁸⁹

Омӯзиши вазъи ҳуқуқии кӯдак дар марҳилаи аз соли 1917 то ибтидои солҳои 90-ум таваҷҷуҳи махсусро талаб менамояд, зеро сохт ва ислоҳоти сотсиалистӣ дар

¹⁸⁹ Доклад Совета по правам человека. Поощрение и защита прав детей Московской международной модель ООН. [Электронный ресурс]. 2012 URL: http://sastrassc.ru/print.php?print_file=Pub_inter/unkindpro3.htm.

Тоҷикистон то андозае таъсири худро ба муносибатҳои ҷамъият ва тарбияи кӯдакон низ гузоштааст. Дар ин давра бештар ҳуқуқи манфиатҳои кӯдакон тавассути ҳуқуқҳои ҷамъиятӣ ҳимоя карда мешуд.

Ба андешаи С.А. Сорокин «оид ба вазъи ҳуқуқии кӯдакон дар оила аз рӯйи қонунгузории Россия охири асри XX чизе гуфтан мумкин аст, зеро китоби 1 ҷилди 10 «Маҷмуи Қонунҳои Империяи Россия» танҳо боби алоҳида бо номи «Оид ба ҳокимияти волидон»-ро дар бар мегирифт. Новобаста аз ин, масъалаҳои вобаста ба ҳолати вазъи ҳуқуқии нобилигон дар оила аз нигоҳи «ҳокимияти волидон» баррасӣ карда мешуд. Зеро, ин ҳокимият ба кӯдакони харду чинс паҳн мегардид»¹⁹⁰. Ба андешаи муаллиф ҳолатҳои истисноӣ низ вучуд дошт, «аммо қонунҳои умумӣ ба ҳокимияти ҳамсарон хангоми бурдани ондагии алоҳида паҳн намешуд (дар ҳолати бекор кардани акди никоҳ)»¹⁹¹.

Ақидаи С.А. Сорокин оид ба он ки дар қонунгузории огози асри XX оид ба вазъи ҳуқуқии кӯдак чизе гуфта нашуда буд, ба воқеияти вучуддошта мутобикат намекунад. Зеро дар боби 5 қисми 17-и Конститутсияи ҶШФСР, ки 10-уми июли соли 1918 бо қарори Маҷлиси V Ҷумҳурии Россияи Шӯроҳо қабул гардида буд, чунин муқаррарот вучуд дошт: «Бо мақсади таъмини дастрасии меҳнаткашон ба таълим ҶШФСР дар назди худ вазифа

¹⁹⁰ Ниг.: Сорокин С.А. Права детей в семье по семейному законодательству Российской Федерации и конвенции "О правах ребёнка": дис. ... кан. юрид. наук. – М., 2000. – С. 64.

¹⁹¹ Ниг.: Ҳамон ҷо. – С. 64.

мегузорат, ки ба коргарон ва деҳқонони фақир таълими
 пурра, ҳамаҷониба ва роӣгонро муҳайё менамояд»¹⁹³ Дар
 воқеъ, гарчанде дар меъёри мазкур бевосита ба кӯдакон
 ишора нашудааст, аммо ба ҳамагон маълум аст, ки ҳуку
 ба таҳсил пеш аз ҳама ба кӯдакон тааллуқ дорад. Инро
 фаромӯш набояд кард, ки баъд аз ғалабаи инқилоби
 октябр ҶШФСР тавачҷуҳи худро бештар ба тарбияи
 саводнок кардани насли наврас равона карда буд.
 Давлатҳои Осиёи Миёнаро бо роҳи иҷтимоикунунӣ ба
 осонӣ зерӣ тасарруфи худ намуда буд. Бинобар ин, он
 конунҳое, ки дар ҶШФСР қабул мешуданд, пурра ба
 қисман бо дарназардошти базъе маҳдудиятҳо, ба монанди
 урфу одатҳои маҳаллӣ дар давлатҳои Осиёи Миёна амал
 мекарданд. Яъне, аз ин бармеояд, ки Конститутсияи
 ҶШФСР дар маҷмӯъ ҳукуку озодиҳоро ба шаҳрвандон
 меҳнаткашон қафолат дода, махсус кӯдаконро ёдовар
 нашудааст. Аммо, ин маънои онро надорад, ки дар он
 ҳукуку кӯдакон рад мешуд. Дар Конститутсияи ҶШФСР
 соли 1918 қисми 23 ҷунин пешбинӣ шуда буд: «ҶШФСР
 баробарҳукукуи шаҳрвандонро сарфи назар аз наҷод ва
 миллат эътироф намуда, эълон менамояд, ки муқаррароти
 муҳолиф ба қонуни асосии ҷумҳурӣ, бартариат ё имтиёз
 дар ин асос баробари зулм бар ақаллиятҳои милли

¹⁹² Конституция (Основной Закон) Российской Социалистической Федера
 тивной Советской Республики, принятого V Всероссийского съезда Сове
 тов в заседании 10 июля 1918 г. // Хрестоматия по истории государства и
 права Таджикистана (1917-1994 гг.) / Составитель: д.ю.н., проф., академик
 Академии наук Республики Таджикистан, Заслуженный деятель науки и
 техники Республики Таджикистан Ф.Т. Тахиров. – Душанбе: Дониш, 2014.
 – С. 27.

инқудукуни баробарҳукукуи онҳо ба ҳисоб меравад»¹⁹³.
 Ҳаминмон, Конститутсияи ҶШФСР дар қисми 23 як асоси
 инқудукуни ҳукуку озодиҳоро пешбинӣ мекард, ки он ба
 онна, аз ҷумла ба кӯдакон низ паҳн мегардид: «Дар
 маҷмӯъ манфиатҳои синфи коргарро ба уҳда гирифта,
 ҶШФСР шахсон ва гурӯҳҳои алоҳидаро, ки рафтори онҳо
 бар зарари манфиатҳои инқилоби сотсиалистӣ равона
 гардидааст, аз ҳукуку маҳрум менамояд»¹⁹⁴.
 Марҳилаи аввали инқишофи конунгузории
 конститутсионии Тоҷикистон дар баҳши ҳимояи ҳукуку
 кӯдак аз конунгузории Ҷумҳурии Шӯравии Федеративии
 Сотсиалистии Руссия (минбаъд ҶШФСР) сарчашма
 мегардад. Ин маънои онро надорад, ки пас аз ҷунин
 қисми мусбат ва динамикӣ, рушди конунгузории оила ба
 роҳи эътироф ва таҳкими ҳукуку кӯдак равона карда шуд.
 Ҳама санадҳои меъёрии ҳукукуи баъдӣ муқаррароти
 санадҳои қаблро такрор карданд ё масъалаи ҳукукуи
 шахсӣ ва амволии кӯдакро сарфи назар карда ҳал карданд.

¹⁹³ Конституция (Основной Закон) Российской Социалистической Федера
 тивной Советской Республики, принятого V Всероссийского съезда Сове
 тов в заседании 10 июля 1918 г. // Хрестоматия по истории государства и
 права Таджикистана (1917-1994 гг.) / Составитель: д.ю.н., проф., академик
 Академии наук Республики Таджикистан, Заслуженный деятель науки и
 техники Республики Таджикистан Ф.Т. Тахиров. – Душанбе: Дониш, 2014.
 – С. 28.

¹⁹⁴ Конституция (Основной Закон) Российской Социалистической Федера
 тивной Советской Республики, принятого V Всероссийского съезда Сове
 тов в заседании 10 июля 1918 г. // Хрестоматия по истории государства и
 права Таджикистана (1917-1994 гг.) / Составитель: д.ю.н., проф., академик
 Академии наук Республики Таджикистан, Заслуженный деятель науки и
 техники Республики Таджикистан Ф.Т. Тахиров. – Душанбе: Дониш, 2014.
 – С. 27.

Ба гуфтаи М.В. Антокольской, 8 июли соли 1944 карираи Президиуми Шурои Олии ИҶШС «Дар бораи интиҳол кардани кумаки давлатӣ ба занони ҳомила, модарони калонсол ва танҳо, таҳкими хифзи модар ва кӯдакони мукаррар намудани унвони фахрии «Модари кахрамон» ва мукаррар намудани ордени «Шаъну шарафи модар» ба медалҳо «медали модарон»¹⁹⁵, ки мамнунияти падариро барои кӯдакони бидуни ақди никоҳ пешбинӣ карда буд, қонунгузории оиларо як аср пеш қабул кард»¹⁹⁶. Бояд бо ин ақида комилан розӣ бошем, ҳарчанд ҷунин мавқеъро на ҳамаи олимони иброн доштанд. Масалан Г.М. Свердлов кайд кардааст, ки ҷунин тағйирот дар қонун ба зарураати мустаҳкам кардани оила ва расонидани кумаки модарони маънавӣ ба зани мучаррад сабаб шудааст¹⁹⁷.

Дар ИҶШС муддате кӯдак на ҳамчун субъекти ҳуқуқ, балки ҳамчун объекти нигоҳубини волидайн дониста мешуд. Зеро кодекси оила ва никоҳи он баён алоҳидаро ба ҳуқуқ ва уҳдадорихои падару модар дар тарбияи фарзанд бахшида буд. Фаслҳо ӯ мукаррароти мушаххасе, ки ба ҳуқуқҳои кӯдак дахл дошта бошад, вучуд надошт. Ба ақидаи Я.Ф. Фархтдинов ва Р.Р. Камолитдинов кодекс муносибатҳои шахсии ҳуқуқии

¹⁹⁵ Указ Президиума Верховного Совета СССР «Об увеличении государственной помощи беременным женщинам, многодетным и одиноким матерям, усилении охраны материнства и детства, об установлении почетного звания «Мать-героиня» и учреждении ордена «Материнская слава» и медали «Медаль материнства» от 8 июля 1944 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1944. – № 37.

¹⁹⁶ Антокольская М.В. Семейное право. – М., 2000. – С. 75.

¹⁹⁷ Свердлов Г.М. Советское семейное право. – М., 1958. – С. 82.

падару модар ва фарзандонро ба таври муфассал танзим кардааст¹⁹⁸. Баъдан, санадҳои байналҳалқӣ қабул шуданд, ки ИҶШС онҳоро эътироф карда, тибқи мукарраротҳои онҳо кӯдакро ҳамчун субъекти ҳуқуқ дониста, барои ҳимояи манфиатҳои онҳо дар сохтори давлатӣ ниҳодҳои алоҳида таъсис доданд.

Пас аз хотимаи Ҷанги Дуюми Ҷаҳонӣ инкишоф ва тақмили минбаъдаи танзими ҳуқуқи байналмилалӣ ҳуқуқи шахсӣ ва амволии кӯдакон идома ёфт. Ҳамин тариқ, Эъломияи умумии ҳуқуқи башар аз соли 1948 ёллон кард, ки ҳамаи одамон озод дорой шаъну шараф ва бо ҳуқуқ ба дунё меоянд¹⁹⁹. Мукаррароти муҳим дар ин санад пешбинӣ шуда буд, ки мувофиқи он ҳар як шахс, дар кучое ки набошад, ба эътирофи шахсияти ҳуқуқии ӯ ҳуқуқ дорад ва ҳеҷ гуна фарқияти синусолӣ ба назар гирифта намешавад, давлатҳои иштирокчи уҳдадоранд онро қафолат ва ҳимоя намоянд.

Баъдан, Эъломияи ҳуқуқи кӯдак аз соли 1959²⁰⁰ мукаррар кардааст, ки кӯдак бояд тамоми ҳуқуқҳои дар эъломияи мазкур муайяншударо дошта бошад, ки барои ҳамаи кӯдакон бидуни истисно ва бидуни таъйиз дар асоси наҷод, ранги пӯст, ҷинс, забон, дин ё эътиқоди

¹⁹⁸ Фархтдинов Я.Ф., Камалитдинов Р.Р. Этапы развития семейного права России // Вестник ТИСБИ. 2000. №4. URL: <http://tisbi.org>.

¹⁹⁹ Всеобщая декларация прав человека (принята Генеральной Ассамблеей ООН 10 декабря 1948 г.) // Российская газета. 05.04.1995.

²⁰⁰ Декларация прав ребенка (принята 20 ноября 1959 г. Резолюцией 1386 (XIV) на 841-м пленарном заседании Генеральной Ассамблеи ООН) // Международная защита прав и свобод человека. Сборник документов. – М., 1990. – С. 385-388.

Конвенсия дар бораи ҳукуки кӯдак барои рушди танзими қонунии ҳуқуқҳои кӯдак дар кишвари мо ҳеле намоиш дода намешавад, ҳуқуқ ба ном ва на шахрвандӣ, ҳуқуқ ба таъминоти иҷтимоӣ, ҳуқуқ ба инкишофи солим ва рушд, ҳуқуқ ба ғизои мувофиқ, манзил, вақтхушӣ ва хизматрасонии тиббӣ, ҳуқуқ ба зиндагӣ, дар оила тарбия ёфтани, инчунин ҳуқуқҳои кӯдаки маъюб ва дигар ҳуқуқҳои кӯдаконро муқаррар намудааст. Дар Паймони байналхалқӣ доир ба ҳуқуқҳои шахрвандӣ ва сиёсии соли 1966²⁰¹ ҳуқуқи кӯдакро ба ҳимоя аз қониби оила, ҷомеа ва давлат, ҳуқуқи бақайдгирии фаврӣ пас аз таваллуд, ҳуқуқи ном ва гирифтани шахрвандӣ ва Паймони байналхалқӣ оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ таъмин кардааст. Ин паймон пешбинӣ намудааст, ки нисбат ба ҳама кӯдакон ва наврашон ҷораҳои махсуси ҳимоя ва кумак бояд андешида шаванд (моддаи 10) ва ҳуқуқи ҳар як шахс ба таҳсил бо мақсади таъмини иҷроии он, маълумоти ибтидоӣ бояд ҳатмӣ ва ройгон бошад (моддаи 13).

Марҳилаи муҳимми таърихӣ дар танзими ҳуқуқҳои байналмилалӣ ҳуқуқи кӯдакон бо қабули Конвенсия дар бораи ҳуқуқи кӯдак 20 ноябри соли 1989 оғоз мешавад. Конвенсия 2 сентябри соли 1990 эътибори ҳуқуқӣ пайдо

²⁰¹ Международнй пакт о гражданских и политических правах (принят 16 декабря 1966 г. Резолюцией 2200 (XXI) на 1496-м пленарном заседании Генеральной Ассамблеи ООН) // Международное публичное право. Сборник документов. Т. 1. – М., 1996. – С. 470–482.

Таъсири ин санади байналхалқӣ буд, ки дар ИҚШС таққими оила, таъмини ҳифзи пурсамари ҳуқуқии аъзои он дар шароити нави иҷтимоию иқтисодӣ, ҳифзи инфолиятноки манфиатҳои кӯдакони ноболиғ ва аъзои маъюби оила, шартномаи ақди никоҳ, шартнома дар бораи пардохти алимент ва дигар ҳуқуқҳои кӯдакон мавриди ҳимоя қарор гирифтанд.

Таҳлили таърихии пайдоиши институтҳои ҳимояи ҳуқуқи кӯдак имкон медиҳанд, ки мо ҳулосаҳои зеринро таҳия намоем:

1. Қонунгузорӣ дар бораи вазъи ҳуқуқии шахрвандӣ ва оилавии кӯдакон дар давлатҳои гуногун ба таври мухталиф таҳия шудаанд. Дар замонҳои қадим, қонуни оила муқаррароти поймолқунии ҳуқуқҳои кӯдаконро дар бар мегирифт, дар замони Шуравӣ он принципҳо ва метерҳоеро, ки дар як қатор санадҳои ҳуқуқии

²⁰² <http://legal-forum.ru/showthread.php?t=11062>.

байналмилалӣ дарҷ шуда буданд, хеле кафо мондаанд ва танҳо холо он ба авҷи худ ва мувофиқат ба меъёри ҳуқуқии асосии байналмилалӣ расидааст.

2. Гояҳои пешрафтаи марбут ба ҳуқуқи шахсӣ ва амволии кӯдак дар аввал дар санадҳои сершумори ҳуқуқии байналмилалӣ инъикос ёфтаанд, ки нуктаи назари кӯдакро ҳамчун як субъекти мукаммали муносибатҳои ҳуқуқии оилавӣ ва граждонӣ мустаҳкам намуда, як қатор ҳуқуқҳои субъективӣ доранд, ки таъбири онҳо бояд бо талошҳои давлатӣ таъмин карда шаванд, тавассути парасторини волидайн ва сохторҳои дахлдор.

Ташаққул ва рушди институти ҳуқуқи кӯдакро дар Тоҷикистон ба се марҳилаи асосӣ бояд ҷудо намуд, ки дар ин давра муносибати ҷомеа ва қонунгузорӣ нисбат ба кӯдак пайваста тағйир ёфтааст:

1. Муносибат ба кӯдак ҳамчун объекти мақомоти волидайн (давраи амали низоми ҳуқуқии зардуштӣ ва муқулмонӣ то соли 1917);
2. Дарки кӯдак ҳамчун объекти сиёсати давлатӣ (давраи аз соли 1917 то аввали солҳои 90-ум);
3. Дарки кӯдак ҳамчун субъекти муносибатҳои иҷтимоӣ (давраи муосир).

§ 2. Механизмҳои миллии ҷомеаи ҳуқуқи кӯдак

Кӯдак табақаи осебпазир ва ба ҷомеа эҳтиҷманди ҷомеа маҳсуб меёбад. Давлат ва Ҳукумати Тоҷикистон ин воқеиятро дарк намуда, озодӣ ва манфиатҳои кӯдак баҳри

таъмини ҳуқуқ нақша-чорабинӣҳои зиёди ташкил-ҳуқуқиро таҳия ва тадбиқ намуда истодааст. Ислоҳоти ҳуқуқӣ-сиёсӣ дар самти ҳифз ва ҷомеаи намурадани ҳуқуқ ва манфиатҳои кӯдакон бо ба даст овардани Истиқлолияти давлатӣ оғоз гардида, пайваста дар ҳолати рушд қарор дорад. Заминаҳои меъёрии ҳуқуқии муҳофизати кӯдак дар сатҳи дахлдор таъмин аст. Зеро, қонунгузории граждонӣ, оилавӣ, меҳнатӣ, ҷиноятӣ, муҳофизаи ҷиноятӣ ҳуқуқу озодӣ ва манфиатҳои кӯдакро ба таври намоён қафолат медиҳанд. Аз ҷумла, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд» (аз 2 августи соли 2011, № 762) аз зумраи ҳуҷҷатҳои муҳимме мебошад, ки хусусият ва моҳияти бузургии иҷтимоӣ ва маънавӣ дошта, дар таълиму тарбияи маънавӣ, фарҳангӣ ва ҳуқуқии кӯдакон нақши муассирро доро мебошад. Қонуни зикршуда маҳсули хираду адлофарии Пешвои муаззами миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон буда, ҷавобгӯи талаботи муҳимми ҳифзи манфиатҳои бехтарини кӯдакон дар шароити имрӯза аст. Ҷунки бидуни таълиму тарбияи ҳифзи манфиатҳои кӯдакон ва тартиботи ҷомеаро нойдору устувор, ояндаи дурахшони миллату давлатро инкишофёфта тасаввур кардан ғайриимкон аст. Бо мақсади дар амал тадбиқ кардани ин вазифаҳо дар заминаи санадҳои меъёрии зикргардида санадҳои зиёди зерқонунӣ низ таҳия ва қабул карда шудаанд²⁰³.

²⁰³ Шосидзода Ш.Ш. Ташаққул ва инкишофи ҳуқуқи кӯдак дар Тоҷикистон: диссертатсияи барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои

Мавҷуд будани меъёрҳои зиёди ҳукукӣ оид ба ҳукуки инсон дар маҷмӯъ ва хусусан оид ба ҳукуки кӯдак дар санадҳои байналмилалӣ ва конунгузории миллий, тавассути менамояд, ки ҳукук, озодӣ ва манфиатҳои кӯдак ба таърири зарурӣ ҳимоя шаванд. Механизмҳои ҳимояи ҳукуки кӯдак аз гуфта, тарз, роҳ, воситаҳо ва падидаҳои ҳукукиеро менамояд, ки тавассути онҳо ҳукук ва манфиатҳои кӯдак аз ҳар гуна даҳолати беасос, ғайриқонуний ва зӯроварӣ ҳимоя карда мешаванд. Зеро дар шароити мураккаби иқтисодии сиёсӣ зарур аст, ки кӯдакони аз истисмор, муносибати бераҳмона ва безъинӣ аз ҷониби ҷомеа ҳимоя намуд ва ба ин мақсад таъсиси ниҳоди мустақиле зарурат дорад, ки фаъолияти он ба ҳимояи ҳукук ва манфиатҳои кӯдакони равона шуда бошад. Чунки танҳо давлат метавонад ба таъсиси механизмҳои самаранок ҳимояи манфиатҳои бехтарини кӯдакони таъмин намояд. Дар адабиёти ҳукукии механизмҳои ҳимояи ҳукуки кӯдакро, чун механизмҳои ҳимояи ҳукуки инсон ба ду гурӯҳ ҷудо менамоянд:

1. Механизмҳои миллии ҳимояи ҳукуки кӯдак;
2. Механизмҳои байналмилалӣ ҳимояи ҳукуки кӯдак.

Ҳар як давлат кӯшиш менамояд, ки тавассути санадҳои меъёрии ҳукукии худ механизмҳои ҳимояи ҳукуки кӯдакро мукаммал намояд, то ки он самарабахш бошад ва низомии томи миллии ҳимояи ҳукуки кӯдакро ташкил карда тавонад.

Кӯдакон давомдиҳандаи қору пайқори миллати давлати хеш мебошанд, маҳз ба ҳамин хотир давлат ва ҷомеаи шахрвандиро зарур аст, ки ба ин қишри ҷомеаи шароити зиндагии арзандаро аз нигоҳи сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ таъмин намуда ҳимояи онро қафолаг диҳанд. Маҳз ба хотири амалӣ намудани ин ҳадафҳо Ҳукумати Тоҷикистон бахри бехтар намудани зиндагии шоиистаи кӯдакон талошҳо карда истодааст. Албатта, солҳои охир сиёсати давлатӣ дар бахши ҳимояи манфиатҳои кӯдакон назаррас мебошад. Далели ин гуфтаҳо таъкидҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий – Пешвои миллат, Президентии Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паём ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад: «... ҳарчанд вазъи тағбики сиёсати давлатӣ дар соҳаи ҳифзи иҷтимоии аҳоли, бахусус таъмини қафолатҳои иҷтимоии давлатӣ ба маъёбон, кӯдакон, ятимӣ бепарасторон ва оилаҳои камбизоат дар ҷанги маҳаллӣ ҳеле бехтар шудааст, лекин кӯшиш бояд кард, ки ҷиҳати мунтазам бехтар намудани зиндагии гурӯҳҳои осебпазиру ниёзманди ҷомеа шароити боз ҳам кубтар фароҳам оварда шавад»²⁰⁴.

Механизми миллии ҳимояи ҳукуки кӯдак вобаста ба аломот ва маҳакҳои гуногун ба намуд ва қисматҳои алоҳида ҷудо карда мешаванд. Дар адабиёти ҳукуки

²⁰⁴ Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи қисматҳои асосии сиёсати дохилӣ ва ҷориҳои ҷумҳурий» аз 20.01.2016 сол / [ахбори электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.nmk.tj/president/letter/2020> (санаи муроҷиат: 26.01.2020с.).

чунин намудҳои механизмҳои миллии Ҳимояи ҳуқуқи кӯдак ҷудо карда шудаанд.

Тарзи судии Ҳимояи ҳуқуқи кӯдак. Мутабаққи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳокимияти давлатӣ дар асоси таъзиыи он ба шӯаҳои қонунгузор, иҷроияи судӣ ба амал бароварда мешавад. Аз ин рӯ, дар амалисозии ҳокимияти давлатӣ нақши ҳокимияти судӣ, аз ҷумла тарзи судии Ҳимояи ҳуқуқи кӯдак хеле назаррас мебошад.

Принсипҳои давлати ҳуқукбунёд ва ҷомеаи демократӣ, стандартҳои байналмилалӣи ҳуқуқи кӯдак яқдилона Ҳимояи судиро Ҳангоми вайроншавии ҳуқуқҳои пешниҳод менамоянд. Аз ин рӯ, моддаҳои 5, 17, 19 ва 84 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон афзалиятнокии мақсади конститутсионии Ҳимояи судӣ – Ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрвандро мустаҳкам намудааст.

Ҳимояи судӣ яке аз шартҳои зарурии Ҳимояи ҳуқуқи шахс баромад намуда, ба ӯ ҳуқуқҳои васеи конститутсиониро муҳайё намуда, ба сифати механизми муфиди Ҳимояи ҳуқуқӣ ба ҳисоб меравад. Аз ин бармеояд, ки Ҳимояи судии ҳуқуқи кӯдак маҷмӯи ҳуқуқҳои моддӣ ва муурофиавие мебошад, ки ҳуқуқҳои поймолшударо барқарор намуда, тағбиқи ғайриқонунии меъёрҳои ҳуқуқро пешгирӣ менамояд.

Бояд қайд намуд, ки дар илми ҳуқуқи инсон самаранфаъолияти ҳокимияти судӣ дар баҳши Ҳимояи ҳуқуқи кӯдак назаррас мебошад. Зеро маъмултарин тарзи Ҳимояи

ҳуқуқ ва озодиҳои инсон, аз ҷумла ҳуқуқи кӯдак маҳз Ҳимояи судӣ ба шумор меравад.

Умумӣ будани Ҳимояи судӣ ӯро ҳамчун воситаи барқарорӣи Ҳимояи ҳуқуқ нишон медиҳад. Яке аз аннонаҳои асосии Ҳимояи судӣ бемахлуд будани он аст. Ҳимояи судӣ дорои як қатор хусусиятҳои яқум, Ҳимояи судӣ ба гурӯҳи номуайяни шахсон паҳн мегардад. Барорҳои судӣ барои Ҳамаи субъектони ҳуқуқ ҳатмӣ мебошад. Судҳо қарорро аз номи давлат мебароранд, аз ин рӯ, давлат иҷроиши онҳо таъмин менамояд. Яқнобар ин, ҳуқуқ ба Ҳимояи судӣ ба Ҳама қаролат дода мешавад, на танҳо ба шаҳрвандон, балки ба шахсони зоричӣ ва шахси бешаҳрванд. Дуюм, ба Ҳимояи судӣ Ҳамаи ҳуқуқҳои, ки дар Конститутсия ва дигар қонунҳо, аз ҷумла, дар санадҳои меъёрӣ мустаҳкам карда нашудаанд, лекин ба қонун муҳолифат намеқунанд, тааллуқ дорад. Сеюм, Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шахсӣ ва сиёӣ давлатҳоро уҳдадор менамояд, ки ба Ҳамаи шахсон, ки ҳуқуқ ва озодиҳои онҳо вайрон шудааст, воситаи пурсамари Ҳимояи ҳуқуқиро, ҳагто агар ин вайронқуниҳо аз ҷониби шахсони расмӣ сурат гирифта бошад, имқонияти мууроҷиат намудан ба судро аз болои қарор ва амал (беамалӣ)-и Ҳамаи мақомоти давлатӣ нақолат диҳад.

Аз ин рӯ, Ҳимояи судӣ ҳамчун зухуроти ҳуқуқи мураккаб ба соҳаи мушаххаси ҳуқуқӣ тааллуқ надорад. Аз моддаи 19 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон бармеояд, ки «ҳар қас қаролати хифзи судӣ дорад».

Тарзи ғайрисудии Ҳимояи ҳукуки кӯдак. Дар ҷаҳони имрӯза гурӯҳҳои алоҳидаи аҳоли ба ҳимояи ғамхорӣ махсус эҳтиёҷ доранд. Ба ин гурӯҳ дар баробари занон, маъюбон, маҳбусон, инчунин кӯдакон низ дохил мешаванд. Кӯдакон дар ҷомеаи имрӯза, махсусан замоне, ки ҳар гуна равияву гурӯҳҳои тундрав мағзи онҳоро вайрон месозанд, ба нигоҳубин ва ҳимояи давлатӣ эҳтиёҷ доранд. Аз ин рӯ, давлат ба хоҳири таъмини ҳуқуқҳои онҳо тадбирҳои мушаххас меандешад. Қайд намудани зарур аст, ки андешидани тадбирҳои иловагӣ нисбат ба кӯдакон вайрон намудани баробарҳуқуқии одамон набудан балки пурра намудани он ва таъмини адолати иҷтимоӣ мебошад. Яъне афзун намудани маблағгузорӣ ба баъзе гурӯҳҳои аҳоли аз сиёсати иҷтимоии давлати мо гувоҳи медиҳад ва оянда низ ин сиёсат идома меёбад. Ҳаман ин тадбирҳо ба воситаи механизми ғайрисудии ҳимояи ҳуқуқӣ кӯдакон амалӣ карда мешавад. Тарзи ғайрисудии ҳимояи ҳуқуқӣ кӯдакро одаган дар адабиёти ҳуқуқӣ шаклҳои маъмурий-ҳуқуқии ҳимояи ҳуқуқӣ кӯдак низ мегиранд. Аз ин рӯ, тарзи ғайрисудии ҳимояи ҳуқуқӣ кӯдак гуфтаи қонун ва санадҳои дигари меъёриро дар назар доранд, ки мутобиқи Конститутутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул шуда, мақомоти ҳокимияти давлатиро дар ягон соҳаи муайяни ҳаёти ҷамъиятӣ ваколатдор намуда, ухдадорҳои онҳоро дар бахши ҳимояи ҳуқуқ, озодӣ ва манфиатҳои кӯдак муайян менамоянд.

Мақомоти ҳокимияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатии

Ҷумҳурии Тоҷикистон, шахсони мансабдори мақомоти инкишофи салоҳияти ҳеш дар амалигардонӣ ва ғайри ҳуқуқ ва манфиатҳои кӯдак бо назардошти синну соли ӯ ва дар доираи ҳаҷми қобилияти амалкунии муқаррарнамудаи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон бо роҳи қабул намудани санадҳои меъёрии ҳуқуқии давлатдор, бо кӯдак гузаронидани корҳои методӣ, иттилоотӣ ва дигар корҳои вобаста ба ҷаҳмонда додани ҳуқуқ ва ухдадорҳои ӯ, тарзҳои хифзи ҳуқуқии муқаррарнамудаи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин тавассути ҳавасмандгардонии кӯдак барои иҷрои ухдадорҳои, дастгирии таҷрибаи ҳуқуқатбиқкунӣ дар соҳаи ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунӣ кӯдак мусоидат менамоянд.²⁰⁵

Ба низоми шаклҳои маъмурий-ҳуқуқии ҳимояи ҳуқуқӣ кӯдак ворид мешаванд:

1. Тартиби маъмурии овардани шикоят аз болои санадҳои мақомоти ҳокимияти иҷроия;
2. Шаклҳои махсуси назорати давлатӣ дар низоми ҳокимияти иҷроия;
3. Назорати прокурорӣ оид ба иҷроии қонунҳо аз ҷониби мақомоти ҳокимияти иҷроия;
4. Назорати парламентӣ аз болои фаъолияти мақомоти ҳокимияти иҷроия.

Тартиби маъмурии овардани шикоят аз болои санадҳои мақомоти ҳокимияти иҷроия. Тартиби

²⁰⁵ Шосидзода Ш.Ш. Ташакул ва инкишофи ҳуқуқи кӯдак дар Тоҷикистон: диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ. – Душанбе, 2020. – С. 3-4.

маъмурии ҳал намудани шикоят аз болои амалҳои мақомоти ҳокимияти иҷроия ва шахсони мансабдори он ба сифати як навъ Ҳимояи маъмурий-ҳуқуқӣ баромад мекунад. Моҳиятан дар принципи тобеият ва ҳисобот будани мақомоти ҳокимияти иҷроияи поёӣ нисбат ба болоӣ ифода меёбад.

Дар баробари Ҳимояи судии ҳуқуқ тартиби маъмурии баррасии шикоятҳо, пеш аз ҳама бо Ҳимояи конститутсионии ҳуқуқ, аз ҷумла ҳуқуқҳои баррасӣ карда мешавад, ки қонунгузорӣ дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти инсонӣ мустаҳкам намудааст²⁰⁶.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мақомоти ғайрисудӣ дар асоси Қонуни ҚТ «Дар бораи муроҷиатҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ» аз 23 июли 2016 аризаҳои шикоятҳоро қабул ва баррасӣ менамоянд.

Шаклҳои маҳсули назорати давлатӣ дар нишани ҳокимияти иҷроия. Назорат оид ба иҷроии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд аз ҷониби вазорату идораҳои бар дӯши Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон вогузор карда шудааст. Аз ин рӯ, Президент ҳамчун сарвари давлат ва раиси Ҳукумат ҳомии Конститутсия ва қонунҳо, ҳуқуқҳои инсон ва шаҳрванд, қафилҳои истиқлолияти миллӣ, ягонагӣ ва тамомияти арзӣ, пайдорику бардавомии давлат, мураттабии фаъолияти мақомоти давлатӣ ва ҳамкории онҳо, риояи қарордодҳои байналмилалӣи Тоҷикистон мебошад. Аз ҷумла, ӯ Дастгоҳ ва Ҳукуматро таъсис намудааст, ки дар он сохторҳои гуногун бахри иҷро

²⁰⁶ Ниг.: Права человека / Пол ред. Е.А. Лукашевой. – М., 1999. – С. 378.

намудани Конститутсия ва қонунҳо фаъолият менамоянд. Ёнубар ин, Ҳукумати ҚТ дар доираи салоҳияти худ ҳуқуқдорид санадҳои ҳокимияти иҷроияро бекор кунад, амали онҳоро боз дорад, чораҳои таъсиррасонии интизомиро таъбиқ намояд, ҳагто аз қор озод намояд.

Назорати прокурорӣ оид ба иҷроии қонунҳо аз ҷониби мақомоти ҳокимияти иҷроия. Яке аз шаклҳои маҳсули Ҳимояи ҳуқуқӣ қудрат фаъолияти мақомоти прокуратура мебошад. Тибқи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон функцияи асосии прокуратура назорати риояи дақиқ ва иҷроии қонунҳо дар қаламрави Ҷумҳурий мебошад (м. 93).

Накши прокуратура дар механизми давлатии Ҳимояи ҳуқуқӣ қудрат хеле бузург мебошад. Ҳимояи ҳуқуқӣ инсон яке аз самтҳои асосии фаъолияти мақомоти прокуратура ба ҳисоб рафта, бо истифода аз шакл ва усулҳои махсусе, ки аз салоҳияташ бармеоянд, амалӣ карда мешавад. Вазифаҳои самтҳои асосии мақомоти прокуратура дар Қонуни конститутсионӣ «Дар бораи мақомоти прокуратураи ҚТ» пешбинӣ шудааст. Прокуратура мақомоти ягона ва мутамарказ буда, онро Прокурори генералӣ сарвари мекунад. Прокурори генералӣ дар назди Маҷлиси миллий ва Президент масъул аст.

Тарзи ташкил ва фаъолият, салоҳият ва сохтори мақомоти прокуратураи Қонуни конститутсионии ҚТ «Дар бораи мақомоти прокуратураи Ҷумҳурии Тоҷикистон», ки 25 июли соли 2005 қабул шудааст, ба таълим мебарорад.

Яке аз вазифаҳои мақомоти прокуратура ба амал баровардани назорат аз болои иҷроиши қонунҳо дар доираи салоҳияти худ, аз ҷумла аз ҷониби иштирокчиёни муносибатҳои ҷамъиятӣ мебошад. Мақсад аз назорати риёи дақиқ ва иҷрои яхелаи қонунҳо ҳимояи арзишҳои шахсӣ ва давлатию ҷамъиятӣ мебошад. Моддаи 4 Қонуни мазкур вазифаи мақомоти прокуратураро чун таъмин намудани волоияти қонун, таҳкими қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ муайян намуда, таъкид бар он намудааст, ки он бо мақсади хифзи:

- мустақилият ва соҳибхитиёрии Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- ҳуқуқҳои иҷтимоию иқтисодӣ, сиёсӣ ва дигар ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд;
- асосҳои сохтори демократии ҳокимияти давлатӣ, вазъи ҳуқуқии мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, мақомоти худидоракунии маҳаллӣ, дигар мақомоти давлатӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, динӣ, хизбҳои сиёсӣ ва дигар сохторҳои ғайридавлатӣ ба амал баровардан мешавад. Аз ҳамин ҷо ҳулоса намудан дуруст аст, ки нақши прокуратура дар таъмин намудани ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд беҳамто аст.

Самтҳои асосии фаъолияти мақомоти прокуратура аз инҳо иборат аст:

- назорати умумӣ;
- назорат ба риёи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд аз тарафи вазорату кумитаҳо, идораҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, идораи харбӣ, бонкҳо, корхонаву

ҷуддеса, ташкилот, новобаста аз тобеият ва шакли ҳокимияташон;

- назорат ба риёи ва иҷрои қонун аз тарафи мақомоте, ки ба муқобили ҷинояткорӣ ва ҳуқуқвайронкуниҳои дигар мубориза мебаранд, инчунин мақомоте, ки бо фаъолияти оперативию ҷустуҷӯӣ, таҳқиқ ва тафтишоти пешакӣ машғул мебошанд.

Дар байни самтҳои фаъолияти мақомоти прокуратура самти назорат ба риёи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд аз лиҳози мағлаб ва ҳаҷм ҳеле қалон аст. Ғайр аз ин, прокурор хангоми фаъолият дар самтҳои ғуногун бо ҳуқуқи инсон сару кор мегирад. Чунки объектҳои асосии назорат бо инсон алоқаманд буда, аз тарафи прокурор назорат карда мешавад, ки то чӣ андоза инҳо ҳуқуқ ва озодии инсонро шаҳрвандро риё мекунад²⁰⁷.

Назорати парламентӣ аз болои фаъолияти мақомоти ҳокимияти иҷроия. Дар доираи муайян аз болои фаъолияти мақомоти ҳокимияти иҷроия мақомоти намоёндагӣ низ назорат мебарад. Чунин наъви назорат ба принсипи низоми худдорӣ ва мувозинат асос ёфтааст. Ҷиҳати ниғаҳдории чунин тавозун Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун мақоми намоёндагӣ ва қонунбарор дорои вақолатҳои муайян аст. Дар ҳар ҳафтаи Маҷлиси Олӣ кумитаҳои дархлдор, ки бо ҳуқуқи инсон сару кордоранд таъсис дода шудааст. Дар

²⁰⁷ Инг.: Искандаров З.Х. Ҳуқуқи инсон ва механизми миллии ҳимояи он. – С. 124.

хайати кумитаҳои Маҷлиси намоёндагон Кумита оид ба қонунгузорӣ ва ҳукуки инсон ва дар Маҷлиси миллии Кумита оид ба таъмини асосҳои конституционӣ, ҳукук ва озодиҳои инсон, шаҳрванд ва қонуният таъсис дода шудааст. Фаъолияти кумитаҳои мазкур бо ҳукуки инсон ва ҳимояи он зич алоқаманд буда, инчунин бо оморӣ намудани лоиҳаи қонунҳо дар соҳаи ҳукуки инсон машғул мебошанд.

Ваколатдор оид ба ҳукуки кӯдак. Дар миёни механизмҳои миллии ҳимои ҳукуки кӯдак ҷои маҳсури Ваколатдор оид ба ҳукуки кӯдак ишғол менамояд. Босамар будани фаъолияти он дар мавриди ҳимояи ривочи минбаъдаи ҳукуки кӯдак, пайваста таъкиди мегардад. Ба ғайр аз ин, давлатҳое, ки мақсади бунёди ҷомеаи шаҳрвандиро доранд, бояд ин падидаи ҳукукиро дар давлати худ таъсис диҳанд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон чун ҷузъи ҷомеаи ҷаҳонӣ 20 марти соли 2008 Қонуни ҚТ «Дар бораи Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон»-ро қабул намуд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон муовини Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон ба сифати Ваколатдор оид ба ҳукуки кӯдак баромал мекунад. Дар таҷрибаи давлатҳои ҷаҳон институти Ваколатдор оид ба ҳукуки кӯдак нисбатан падидаи нав мебошад, ки онро одаган комиссар оид ба ҳукуки кӯдак, омбудсмен оид ба ҳукуки кӯдак ном мебаранд.

Дар Тоҷикистон Ваколатдор оид ба ҳукуки кӯдак бо ташаббуси Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам

Эмомалӣ Раҳмон таъсис дода шуд. Бо ин мақсад моҳи марти соли 2016 ба Қонуни ҚТ «Дар бораи Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон» тағйирот ворид карда шуд. Дар асоси ин тағйирот мансаби Ваколатдор оид ба ҳукуки кӯдак таъсис дода шуд.

Бинобар ин барои ҳал намудани мушкилоти мушаххаси кӯдакон Ваколатдор оид ба ҳукуки кӯдак аз механизмҳои Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон истифода мебарад.

Мувофиқи қонуни мазкур Ваколатдор оид ба ҳукуки кӯдак аз ҷониби Президент бо розигии Маҷлиси намоёндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба мухлати панҷ сол таъйин мегардад. Баъди савганд ёд кардан ба фаъолият шуруъ мекунад. Ваколатдор оид ба ҳукуки кӯдак фаъолияти худро дар асоси Қонуни ҚТ «Дар бораи Ваколатдор оид ба ҳукуки инсон» ба амал мебарорад. Ба сифати вазифаҳои Ваколатдор оид ба ҳукуки кӯдак инҳо баромал мекунад: риояи ҳукуки кӯдак, барқарор намудани ҳукукҳои поймолшудаи ӯ, тақмил додани қонунгузорӣ дар ин самт, баланд бардоштани маърифати ҳукукии шаҳрвандон, ҳамкорӣ бо мақомотҳои давлатӣ, инкишоф додани ҳамкорӣ бо соҳмонҳои байналмилалӣ, ҳамзамон мусоидат барои иҷрои ухдадорҳои байналмилалии Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба масъалаи ҳукуки кӯдак.

Тибқи Қонуни мазкур вазифаҳои асосии Ваколатдор оид ба ҳукуки кӯдак бо мақсади таъмини эҳтиром, риоя, ҳифз ва пешрафти ҳукуку озодиҳои кӯдак таъсис дода

шуда барои амалӣ шудани ҳолатҳои зерин мусоидат мекунад:

- риояи ҳукуку озодиҳои кӯдак;
- барқарор намудани ҳукуку озодиҳои вайроншудани кӯдак;
- тақмили қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба ҳукуку озодиҳои кӯдак;
- баланд бардоштани маърифатнокии шаҳрвандон оид ба ҳукуку озодиҳои кӯдак, шаклҳо ва воситаҳои хифзи он;
- ҳамкориҳои мақомоти ҳокимияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба хифзи ҳукуку озодиҳои кӯдак;
- рушд ва ҳамроҳсозии ҳамкориҳои байналмилалӣ дар соҳаи ҳукуку озодиҳои кӯдак мебошад.

Бо мақсади мусоидат кардан ба барқароркунии ҳукуку озодиҳои вайроншудаи кӯдак, Ваколатдор шикоятҳои шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрвандро қабул менамояд. Ваколатдор шикоятҳоро нисбат ба қарор ё амали (беамалии) мақомоти ҳокимияти давлатӣ, мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот (ҷамоат), шахсони мансабдор ва хизматчиёни давлатӣ, роҳбарон ва шахсони мансабдори корхона, муассиса ва ташкилот, новобаста аз шакли ташкили ҳукуқиашон, ки ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрвандро вайрон кардаанд, баррасӣ менамояд, агар муроҷиаткунанда нисбат ба ин қарор ё амал (беамалӣ) ба тарикқи судӣ ё маъмурии шикоят карда

бошад, вале бо қарори оид ба шикояти ӯ қабулгардида розӣ набошад.

Аз рӯйи шикояти воридшуда Ваколатдор ҳукуку дорад:

- шикоятро барои баррасӣ қабул намояд;
- ба муроҷиаткунанда дар бораи воситаҳои, ки ӯ метавонад барои хифзи ҳукуку озодиҳои худ истифода барад, шарҳ диҳад;
- ба мақомоти ҳокимияти давлатӣ, мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот (ҷамоат), шахсони мансабдоре, ки ба салоҳияти онҳо ҳалли шикояти зерин дахл дорад, онро фириғонад;

- қабули шикоятро барои баррасӣ тибқи қонун рад намояд.

Ҳангоми баррасии шикоят Ваколатдор оид ба ҳукуқи кӯдак ҳукуку дорад ба мақомоти салоҳиятдори давлатӣ ва шахсони мансабдор дар бораи мусоидат намудан барои баррасӣ муроҷиат намояд.

Ваколатдор оид ба ҳукуқи кӯдак ҳукуку дорад ҳулосаи қабулкардаашро дар нашрияҳои даврӣ интишор намояд.

§ 3. Механизмҳои байналмилалӣ Ҳимояи ҳукуқи кӯдак. Фаъолияти мақомоти СММ оид ба Ҳимояи ҳукуқи кӯдак

Дар илми ҳукуқи инсон ва қонунгузори дохилию байналхалқӣ гурӯҳи ба Ҳимоя эҳтиёҷманди аҳолии ин кӯдакон мебошанд, ки дар баробари дигар кишрҳои аҳолии

дорои ҳуқуқ ва озодиҳои худ буда, дар муносибатҳои ҷамъиятӣ шахсан худ ва ё тавассути намоёндаи қонунии худ ширкат меварзанд. Ба сифати далели ин бонис, меёрҳо ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии ҷудогонаи байналмилалӣ ва миллий баромад менамоянд. Шаблонҳои таъсирбахши иҷроии бисёре аз санадҳои байнидавлатӣ дар самти ҳимояи ҳуқуқҳои кӯдак ва механизми байналмилалӣ мебошад.

Ба сифати яке аз дастовардҳои муҳим дар сатҳи низомии байналмилалӣ ҳимояи ҳуқуқи инсон, ин на танҳо эътироф намудани кӯдак бинобар сабаби ноболлигӣ ҷисмонӣ ва ақлӣ ба ҳимоя ва ғамхорӣ махсус эҳтифол доштани ӯ, балки ба ҳимояи дахлдори ҳуқуқӣ то таваллуд ва баъди таваллуд, аз ҷумла эътироф намудани кӯдак ҳамчун субъекти мустақили ҳуқуқ ба ҳисоб меравад. Принсипи мазкури эълонкардаи Эълумия оид ба ҳуқуқи кӯдак, таҳкими минбаъдаи худро дар Конвенсия оид ба ҳуқуқи кӯдак ёфтааст. Конвенсия оид ба ҳуқуқи кӯдак ба сифати сарчашмаи нодири ҳуқуқи байналмилалӣ баромади намуда, якумин санади байналмилалӣест, ки ҳуқуқҳои шахсӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии кӯдакро худ муттаҳид намудааст²⁰⁸.

Дар замони имрӯза механизми байналмилалӣ ҳимояи ҳуқуқи кӯдак ба сифати низоми томи фаволияти ҳамоҳангии давлатҳо ва ташкилотҳои байналмилалӣ баромад намуда, барои қоркард ва таъмини ҳуқуқҳои кӯдак

²⁰⁸ Ниг.: Старовойтов О.М. Механизмы защиты прав ребёнка. www.lawcolleg.bsu.by

ба мақсади ташкили муҳити солим барои инкишофи ҷурраи мутақаддиси шахсият, инчунин мусоидат барои мустаҳкам намудани онҳо дар қонунгузории миллий, амалӣ шуда истодааст.

Қадами муҳими ҷомеаи ҷаҳонӣ дар самти эътироф ба ҳифзи ҳуқуқҳои кӯдак қабули Конвенсияи СММ оид ба ҳуқуқи кӯдак (20.11.1989) ба шумор меравад. Зеро қабули Конвенсияи мазкур нуктаи қулминасионии ҳамаи он қишрҳои ғардид, ки ҷомеаи ҷаҳонӣ дар тули солҳои зиёд барои таъмини эътирофи ниёзҳои махсуси ҳимояи кӯдакон талош доштанд.

Санади меъёрии байналмилалӣ, ки ҳамчун сарчашмаи аминавии таҳкими ҳуқуқҳои кӯдак ва ҳимояи он баромад менамояд, ин Конвенсия оид ба ҳуқуқи кӯдак мебошад²⁰⁹.

Ҳамаи давлатҳо, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки Конвенсия оид ба ҳуқуқи кӯдакро тасдиқ намудаанд, уҳдадориро оид ба иҷроии ҳуқуқҳои кӯдак, ки дар он мустаҳкам карда шудааст, ба уҳда гирифтаанд. Барои баҳо додани дараҷаи иҷроии уҳдадорӣҳои бардӯширифта ҳангоми тасдиқи Конвенсия оид ба ҳуқуқи кӯдак соли 1991 Кумита оид ба ҳуқуқи кӯдак таъсис дода шуд. Кумитаи мазкур мақомоти байналмилалӣ интихобие мебошад, ки ба ҳайати он мутахассисони собиқадори соҳаи ҳимояи ҳуқуқи кӯдак шомил мебошанд.

²⁰⁹ Қафолатҳои меъёрии ҳуқуқҳои иҷтимоии кӯдак // Матъалаҳои назариявии амалие ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: маҷмӯи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ амалӣ (7-уми декабри соли 2020) // Зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Раҳмон ДС. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2020. – С. 222-237.

Ташкил намудани низоми байналмилалӣ назорат аз болои иҷроиши дар ҳаёт пиёда намудани ухладорикон бардӯширифтаи давлатҳо дар соҳаи ҳукуки инсон, аз ҷумла ҳукуки кӯдак, яке аз дастовардҳои намоён ба ҳисоб меравад. Нақши мақомоти назоратӣ дар замони муосир мунтазам боло рафта истодааст. Диккаги бештар ба вазифа ва салоҳияти онҳо дар фаъолияти Созмони Милали Муттаҳид ва созишномаҳои универсалӣ ва минтақавӣ додан мешавад.

Механизмҳои байналмилалӣ Ҳимояи ҳукуки кӯдак гуфта, тарзу воситаҳои ҳукукиеро меноманд, ки дар санадҳои ҳукукии байналмилалӣ мустаҳкам ва муқаррар карда шудааст ва баҳри Ҳимояи ҳуқуқ, озодӣ ва манфиатҳои кӯдак аз ҳаргуна поймолкуниҳо, равона гардидааст.

Дар низоми механизмҳои байналмилалӣ Ҳимояи ҳукуки кӯдак ҷои махсусро Созмони Милали Муттаҳид ишғол мекунад. Вазифа ва салоҳияти Созмони Милали Муттаҳид дар соҳаи ҳукуки инсон, аз ҷумла кӯдак гуногунранг мебошад. Онҳо тавсияҳо қабул карда, қарор мебароранд, конференсияҳои байналмилалӣ ташкил мекунанд, лоиҳаҳои шартномаҳои байналмилалӣ ва эълонияҳоро омода намуда, қабул мекунанд, ба давлатҳои алоҳида ёрии машваратӣ ва техникӣ мерасонанд ва ғайра.

Вобаста аз табиати ҳуқуқиашон ба мақомоти оинномавӣ ва шартномавӣ ба гурӯҳҳо тақсим мешаванд.

Ба гурӯҳи аввал мақомоти асосии Созмони Милали Муттаҳид (Ассамблеяи Генералӣ, Шурои Амният, Шурои Иқтисодӣ ва Иҷтимоӣ, Судӣ байналмилалӣ, Котибот),

комиссия ва зеркомиссияҳо, ки аз ҷониби Шурои Иқтисодӣ ва иҷтимоӣ таъсис дода шудааст, шомил мебошанд.

Ба гурӯҳи дуюм ҷунин мақомот ворид мешаванд: Кумита оид ба ҳукуки инсон, Кумита оид ба рафъи таъбири наҷодӣ, Кумита оид ба ҳукуки кӯдак, Кумитаи ғидди шиканча, Кумита оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ, Кумита оид ба рафъи таъбир нисбат ба занон, Кумита оид ба вазъи гурезагон, Кумита оид ба Ҳимояи ҳукуки муҳоҷирони меҳнатӣ ва аъзои оилаи онҳо, Кумита оид ба Ҳимояи ҳукуки ашхоси маҷруҳ, Кумита оид ба Ҳимояи Ҳамаи ашхос аз бедаракшавии маҷбурӣ.

Мақомоти шартномавӣ дар асоси меъёрҳои универсалии шартномаҳо оид ба ҳукуки инсон таъсис дода шудааст. Яке аз махсусиятҳои мақомоти шартномавӣ дар он аст, ки тартиби ташкил ва доираи ваколати онҳо дар шартномаҳо оид ба ҳукуки инсон мустаҳкам карда шудааст. Ба ғайр аз ин, онҳо дорои салоҳияти назорат аз болои иҷроиши шартномаҳо оид ба ҳукуки инсон аз ҷониби давлатҳои иштирокчиро доро мебошад.

Фарқияти асосии ин ду гурӯҳ дар доираи салоҳияти онҳо мебошад. Агар салоҳияти мақомоти шартномавӣ ба давлатҳои иштирокчии интишорнамудаи ин ё он шартнома паҳн гардад, пас салоҳияти мақомоти асосӣ новобаста аз он ки ин ё он шартномаро интишор намудаанд ё не, ба ҳамаи давлатҳои иштирокчии Созмони Милали Муттаҳид паҳн мегардад²¹⁰.

²¹⁰ Ниг.: Права ребёнка / Под ред. А.М. Диноршоева. – С. 139.

Масъулияти асосӣ оид ба иҷро расонидаани функцияҳои Созмони Милали Муттаҳид дар ҷодаи риояи ҳуқуқ, озодӣ ва манфиатҳои кӯдак бар дӯши Ассамблеяи Генералӣ ва дар зери роҳбарии он ба Шурои Амният ва Шурои Иқтисодӣ ва Иҷтимоӣ вогузор карда шудааст. Вазифаи эҳтиром ва риояи умумии ҳуқуқи инсон тибқи моддаи 13 Оинномаи СММ бар дӯши Ассамблеяи Генералӣ вогузор карда шудааст, ки баҳри ҳамкории байналмилалӣ дар ҷодаи риояи ҳуқуқи инсон ва озодиҳои асосии он новобаста аз наҷод, ҷинс, забон ва дин тадқиқоти дахлдор мегузаронад ва тавсияномаҳо қабул менамояд.

Аз ин рӯ, Ассамблеяи Генералӣ якҷанд вазифаро нисбат ба ҳуқуқи кӯдак иҷро менамояд. Вай тадқиқотҳоро ташкил менамояд ва тавсияҳо медиҳад, масъалаҳоеро таъкид менамояд, ки диққати махсусро оид ба ҳуқуқи инсон талаб мекунанд, аз ҷумла доир ба ҳуқуқи кӯдак қарор қабул мекунанд ва шартномаҳоро тасдиқ менамояд. Нисбат ба ҳуқуқи кӯдак Ассамблеяи Генералӣ Эълومия ва Конвенсия оид ба ҳуқуқи кӯдакро қабул намудааст. Ба ғайр аз ин, мақомоти гуногуни Ҷирасонро таъсис медиҳад, ба монанди: Бунёди кӯдакони СММ (ЮНИСЕФ), мувофиқи моддаи 22 Оинномаи СММ маърузачиҳои махсусро дар соҳаи ҳимояи ҳуқуқи кӯдак таъйин менамояд.

Фаъолияти Шурои Амният нисбат ба ҳимояи ҳуқуқи кӯдак дар давраи низоъҳои мусаллаҳона бештар ба назар мерасад, зеро вай уҳдадор аст, ки барои нигоҳ доштани

қулуҳ ва бехатарии байналмилалӣ тамоми ҷораҳоро индеҳад (м. 24 Оинномаи СММ).

Тибқи Оинномаи Созмони Милали Муттаҳид, дар баробари Ассамблеяи Генералӣ масъули иҷрои вазифаҳои СММ дар соҳаи ҳуқуқи инсон, аз ҷумла кӯдак ин Шурои Иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ба ҳисоб меравад, ки дар зери роҳбарии он амал мекунанд.

Зери роҳбарии Созмони Милали Муттаҳид як қатор ташқилогҳое, фаъолият мекунанд, ки бо мониторинг ва интишори ҳуқуқи кӯдак сару қор дошта, ба давлатҳо дар ин соҳа Ҷири техникаӣ мерасонанд, аз ҷумла: Идораи Комиссари Олии СММ оид ба қорҳои гурезагон, Идораи Комиссари Олии СММ оид ба ҳуқуқи инсон ва Бунёди кӯдакони СММ (ЮНИСЕФ).

Идораи Комиссари Оли оид ба қорҳои гурезагон бевосита масъалаҳоеро баррасӣ менамояд, ки бо кӯдакони гуреза алоқаманд мебошанд. Ҳуқуқи кӯдакро ба Ҷири махсус эътироф намуда, ба воситаи нашр намудани роҳнамо ҳимоя ва ғамхорӣ нисбат ба кӯдакони гурезаро таълиф мекунанд. Дар Тавсияҳои Идораи Комиссари Оли оид ба қорҳои гурезагон нисбат ба кӯдакони гуреза, ки ба меъёрҳои байналмилалӣ ҳамроҳ қарда шудааст, қайд мешавад, ки кӯдакони гуреза аз сабаби дастнигарӣ, ҳассосӣ ва талаботи инкишофёбандашон ба Ҷири махсус нӣёз доранд.

Идораи Комиссари Олии СММ оид ба ҳуқуқи инсон соли 1994 аз ҷониби Ассамблеяи Генералӣ таъсис дода шудааст. Вай аз вақолатҳое бархӯрдор аст, ки дар доираи онҳо имкони ҳалли ҳама гуна мушкилиҳои марбут ба

хукуки инсонро дорад, аз ҷумла ҳамкориҳои зич ба мақомоти гуногуни Созмони Милалӣ Муттаҳид ва мақомоти шартномавӣ, риоя ва амалисозии ҳифзи ҳамаи ҳуқуқҳои шахсӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ, инчунин иҷрои дигар вазифаҳои, ки аз ҷониби СММ воғузор карда мешавад.

Ташикilotе, ки бевосита бо мушкилиҳои кӯдак сару кор дорад, ин Бунёди кӯдакони СММ (ЮНИСЕФ) мебошад, ки соли 1946 таъсис дода шудааст. Шуруъ аз соли 1986 дар омода намудан ва қабули Конвенсияи оид ба ҳукуки кӯдак фаъолона ширкат варзидааст. Дар асоси моддаи 45 Конвенсия Бунёди кӯдакон (ЮНИСЕФ) бо мақсади интишор намудани меъёрҳои Конвенсия ба давлатҳои, ки муроҷиат менамоянд, ёрӣ ва кумаки техникӣ мерасонад. Кумитаи метавонад ба муассисаҳои махсусгардонидашуда, Бунёди кӯдакон ва мақомоти дигари салоҳиятдор пешниҳод намояд, ки бораи амалии намудани Конвенсия тадбирҳои зарурӣ андешанд.

§ 4. Кумитаи оид ба ҳукуки кӯдаки СММ

Яке аз дастовардҳои намоёни Созмони Милалӣ Муттаҳид дар соҳаи ҳукуки инсон, аз ҷумла ҳукуки кӯдак ин таъсис додани мақмотест, ки барои таъмини иҷроии конвенсияҳо масъуланд. Онҳоро мақмоти шартномавии СММ низ ном мебаранд.

Конвенсияи СММ оид ба ҳукуки кӯдак доираи васеи ҳуқуқҳоро фаро мегирад. Дар он таснифоти дақиқи

ҳуқуқҳои кӯдак ҳамчун коида ба гурӯҳҳои шахсӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ҷой надорад. Вижагии асосии ин Конвенсия дар муттаҳиднамоии тамоми ҳуқуқҳои кӯдак аз рӯи се аломат: ҳуқуқҳои, ки ба кӯдак таъминот, ҳимоя ва иштирокиро пешниҳод мекунанд, ифода мегардад. Ҳамин тариқ, ба гурӯҳи яқини ҳуқуқҳои ҳуқуқ ба ном, шахрвандӣ, ёрии тиббӣ ва санитарӣ, ҳуқуқ ба маълумот дохил мешаванд. Ба гурӯҳи дуюми ҳуқуқҳои бошад, ҳуқуқ ба ҳимоя аз ҳаракатҳои муайян, масалан шиканҷа, худсарона маҳрум сохтан аз озодӣ, ҷалб кардан ба сифати иштирокчиҳои низоъҳои мусаллаҳона, беасос маҳрум сохтан аз ғамхорӣ ва тарбия дар оила, ҳимоя аз истисмор мансубанд. Гурӯҳи сеюм ҳуқуқ ба иштирок дар қабули қарор, ки ба ҳаёти онҳо дахл дорад, ҳуқуқ ба иштирок дар ҳаёти ҷамъиятиро фаро мегирад. Ғайр аз он, муқаррароти Конвенсияро таҳлил намуда, қайд кардан зарур аст, ки ҳуқуқҳои дар он пешниҳодшуда ба кӯдак мустақилияти комило ро қафолат намедиханд. Тамоми уҳдадорихои давлатҳоро, ки онҳо Конвенсияи мазкурро тасдиқ намудаанд, метавон ба мустақим, масалан ба монанди пешниҳод намудани имконият барои таъбиқи ҳуқуқ ба маълумот ва ё ба амал баровардани адолати дахлдор нисбат ба ноболигон; ва гайримустақим, ки ҳуқуқҳои волидайн, васиёни кӯдакро оид ба нақши асосии худро бозидан ва дар ҳаёти ӯ иштирок намудан тавассути иҷро намудани вазифаҳои худ ба сифати тарбиятдиҳанда ва ҳимоятгар қафолат медихад.

Конвенсия оид ба ҳукуки кӯдак бо мақсади иҷроии талаботе, ки давлатҳои иштирокчӣ иҷроӣ онро ба уҳда гирифтаанд, таъсис намудани механизми назоратиро пешниҳод менамояд. Мувофиқи қисми 1 моддаи 43 Конвенсия бо мақсади баррасии пешрафти давлатҳои иштирокчӣ дар мавриди иҷроӣ уҳдадорихое, ки тибқи Конвенсия қабул намудаанд, Кумита оид ба ҳукуки кӯдак таъсис дода мешавад.

Кумита оид ба ҳукуки кӯдак соли 1989 мутобики Конвенсия оид ба ҳукуки кӯдак таъсис дода шудааст. Тибқи моддаи 43 Кумита аз даҳ қоршиноси дорои сифатҳои баланди ахлоқӣ ва эътирофгардида, ки ба муҳлати чор сол интиҳоб мегарданд, иборат мебошад. Ҳар як давлати иштирокчӣ метавонад номзадҳои худро пешниҳод намояд. Ҳар ду сол Кумита дар бораи фаъолияти худ ба Ассамблеяи Генералӣ маъруза пешниҳод мекунад.

Давлатҳои иштирокчӣ уҳдадор мешаванд, ки ба воятаи Котиби Генералии Созмони Милали Муттаҳид ба Кумита оид ба тадбирхое, ки ҷиҳати таҳким бахшидани ҳукукҳои дар ин Конвенсия эътирофшуда андешида шудаанд ва оид ба пешрафте, ки дар тағбики ин ҳукукҳо ба даст омадааст, маъруза пешниҳод намоянд; дар давоми ду соли пас аз барои ин давлат эътибор пайдо намудани ин Конвенсия; минбаъд ҳар панҷ сол.

Дар маърузахое, ки мутобики ин модда пешниҳод мегарданд, омилҳо ва мушкилоте, ки вучуд доранд ва ба сағхи иҷроӣ уҳдадорихо тибқи ин Конвенсия таъсир мерасонанд, нишон дода мешаванд. Маърузаҳо ҳамчунин

дорои иттилооти кофӣ мебошанд, то ки ба Кумита дар дарки пурраи амали Конвенсия дар ин кишвар кумак расонанд. Моддаи 44 Конвенсия мустаҳкам менамояд, ки давлатҳои иштирокчӣ ошқорогии маърузаҳои дорои маърави худ ҳамачониба таъмин менамоянд.

Дар маърузаҳои даврӣ оид ба амалӣ намудани Конвенсия бояд чунин маълумотҳо мавҷуд бошад: давраи муайян, аз ҷумла, чорахое, ки аз ҷониби давлатҳои иштирокчӣ қабул шудаанд; бастанӣ шартномаҳои ду ва бисётарафа дар соҳаи ҳукуки кӯдак ва ҳамроҳ шудан ба онҳо, тағйирот дар қонунгузорӣ ва амалия, инчунин:

- таъсис додани механизм ва сохторҳо барои ҷамоҳангсозӣ ва назорат оид ба тағбики конвенсия;
- қоркард намудани сиёсат ва барномаи умумӣ ё соҳавӣ доир ба назорати тағбики конвенсия;

- дастовардҳои ноилшуда оид ба тағбики ҳукуки кӯдак;

- омилҳо ва мушкилиҳои ҷойдошта, барои пурра тағбик намудани ҳукукҳои дар конвенсия мустаҳкамшуда ва чораҳо оид ба бартараф намудани онҳо;

- нақшахое, ки бо мақсади дар оянда ба таври мукаммал амалӣ намудани ҳукуки кӯдак тарҳрезӣ шудаанд.

Маърузаҳои даврӣ бояд маълумот оид ба баррасии эҳродҳои хотимагии Кумита нисбат ба маърузаи пешинаро доро бошад. Дар маъруза бояд мағнҳои зикргардидаи қонуни асосӣ, қарорҳои суд, маълумоти оморӣ муфассал, аз ҷумла, тадқиқотҳои мувофиқ, дарч шуда бошад. Ин

маълумотҳо ба Кумита имконият медиҳад, ки мушкилини ҷойдоштаро пурра омӯзад ва роҳҳои ҳалли онҳоро ҳам дар сатҳи давлати алоҳида ва ҳам дар сатҳи байналмилалӣ муайян намояд.

Ҳангоми муҳокимаи маъруза Кумита на танҳо нишондиҳандаҳои микдорино, балки шароите ки аз ҷониби ин давлат барои таъмини ҳукуки кӯдак пешниҳод карда мешавад, инчунин чораҳои зарурӣ барои бартариф намудани мушкилиҳои мавҷудбударо дар ҷанбаҳои алоҳидаи ҳукуки кӯдак муҳокима ва таҳлил менамояд.

Кумита оид ба ҳукуки кӯдак ба ғайр аз маърузаҳои расмӣ, боз маълумотро аз ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ ва байниҳукуматӣ, ки маърузаҳои худро мустақилона ва новобаста аз ҳукумат пешниҳод менамоянд, қабул мекунад. Барои ин дар кори ӯ мувофиқи моддаи 45 Конвенсия, Бунёди кӯдакон (ЮНИСЕФ) ва мақомоти маҳсусгардонидашуда вучуд дорад, ки бо хоҳиши Кумита 1) оид ба таъбиқи Конвенсия дар минтақаҳои, ки ба соҳан фаъолияти онҳо шомил мебошанд, маъруза пешниҳод мекунад; 2) давлатҳое, ки барои расонидани кумаки техникӣ дар маърузаи худ ба Кумита мурочиат мекунад, дида мебароянд.

Кумита оид ба ҳукуки кӯдак ваколатдор аст, ки на танҳо маърузаҳои давлатҳоро баррасӣ намояд, балки нақши ҳамоҳангсози ҳамкорихои байналмилалиро барои ноил шудан ба мақсадҳои Конвенсия низ иҷро намояд.

Кумита, агар мақсаднок шуморад, ҳар маърузаи давлатҳои иштирокчиро, ки дар онҳо хоҳиши додани

маслиҳат ё расонидани кумаки техникӣ ва ё зарураг ба он, инчунин фикру мулоҳизаҳои Кумита нисбат ба ҷунин хоҳиш ё дастур зикр гардидааст, ба муассисаҳои маҳсусгардонидашуда, Бунёди кӯдакони Созмони Милали Муттаҳид ва мақомоти дигари салоҳиятдор фириштад (банди «б» моддаи 45).

Аз ҷониби Ассамблеяи Генералӣ 19 декабри соли 2011 Протоколи сеюми иловагӣ ба Конвенсия оид ба ҳукуки кӯдак қабул гардид, ки ба Кумита оид ба ҳукуки кӯдак имконияти баррасӣ намудани шикоятҳои инфиродро медиҳад.

Кумита метавонад ба Муншии умумии Созмони Милали Муттаҳид пешниҳод намояд, ки оид ба масъалаҳои алоҳида, ки ба ҳукуки кӯдак тааллуқ доранд, тадқиқот гузаронад (банди «с» моддаи 45). Бартарияти ин функсияи Кумита дар он аст, ки омилҳои вайроншавии ҳукуки кӯдак ҳарчи зудтар муайян мегардад²¹¹. Ба ғайр аз ин ҳангоми гузаронидани ҷунин тадқиқот Муншии умумӣ дар доираи давлатҳои иштирокчии Конвенсия маҳдуд нагашта, масъалаҳои вобаста ба ҳукуки кӯдакро дар давлатҳое, ки иштирокчии Конвенсия намебошанд низ меомӯзад.

Кумита оид ба ҳукуки кӯдак дар ҷунин самтҳо фаъолият мебарад: омӯхтани маърузаҳо ва баровардани эродҳои хотимаӣ; ҳамоҳанг намудани ҳамкорихои байналмилалӣ барои расонидани ёрии техникӣ ба давлатҳо;

²¹¹ Ниг.: Абрамов В.И. Международная защита прав ребёнка. www.io-1.ru/articles/217/

коркард намудани тафсири умумӣ барои Конвенсияи гузаронидани тадқиқот оид ба масъалаҳое, ки ба ҳуқуқи кӯдак дахл доранд; баррасӣ намудани шикоятҳои инфироидӣ.

Кумита барои инкишофи минбаъдаи механизми назоратии шартномавӣ, ба воситаи ба роҳ мондани чунин нагонихо замина фароҳам овард: иштироки фаъолони ташкилотҳои ғайриҳукумати байналмилалиро дар тарғиби ҳуқуқи кӯдак таъмин намуд;

- функсияи расонидани ёрии техникиро ба давлатҳои сифатан мукаммал сохт;
- дар амалия гузаронидани вохӯриҳои ғайрирасмӣ мунтақавиро ба роҳ монд;
- ҳамкории зичро байни низоми назоратии байналмилалӣ ва милли рӯйи кор овард²¹².

²¹² Ниг.: Старовойтов О.М. Механизмы защиты прав ребёнка www.lawcollege.bsu.by

МАВЗУИ 12.

МЕХАНИЗМҲОИ ҲИМОЯИ ҲУҚУҚИ ИНСОН ДАР ДАВЛАТҲОИ ХОРИҶӢ

§ 1. Мавқеи Суди конститутсионӣ дар соҳаи ҳимояи ҳуқуқи инсон дар давлатҳои хориҷӣ

Ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд, ки уқдадории конститутсионӣ-ҳуқуқӣ ва байналмилалӣ-ҳуқуқии давлати муосир мебошад, бо истифода аз низоми принципҳо, институтҳо, механизмҳо ва расмиёти ҳуқуқӣ бевосита ё бавосита барои ин мақсадҳо пешбинӣ шудаанд, амалӣ карда мешавад.

Яке аз ниҳодҳои самаранокӣ ҳимояи судии ҳуқуқи инсон дар ҷомеа ва давлати муосири демократӣ адолати конститутсионӣ мебошад. Он ба судҳои махсуси конститутсионӣ ё мақомоти квазисудӣ вогузашта шудааст, ки ваколати назорати конститутсиониро амалӣ намуда, дар фаъолияти худ волоияти конститутсия ва афзалияти ҳуқуқи озодиҳои инсонро таъмин мекунанд²¹³.

Функсияи ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳо аз ҷониби мақомоти босалоҳияти конститутсионӣ тавассути истифодаи се шакли асосии фаъолият: назорати абстрактӣ, мушаххас ва инфиродӣ аз болои мувофиқаи

²¹³ Диноршоев А.М., Азиззода У.А., Павленко Е.М., Искандаров Ш.Ф. Механизмы защиты прав человека. Учебное пособие / Под ред. д.ю.н., профессора А.М. Диноршоева. – Душанбе, 2018. – С. 208.

конун ва дигар санадҳои меъёрӣ ба конститутионӣ, инчунин қарорҳои судӣ ва маъмурий амалӣ карда мешавад.

Назорати абстрактӣ имкон медиҳад, ки ба суди конститутионӣ дар бораи конститутионӣ будани қонунҳои қабулшуда ва дигар санадҳои меъёрӣ новобаста аз татбиқи онҳо дар муносибатҳои мушаххас ҳуқуқӣ, ҳулоса медиҳад. Мақсади ин намууди назорат аз ҷониби қонунгузор риояи конститутисия ва муқаррароти он, ки ҳуқуқу озодиҳои инсонро дар раванди қабули санадҳои меъёрӣ ҳуқуқӣ танзим мекунанд, иборат мебошад. Ҳуқуқ ба ҷунин дархостро одатан мақомоти олии ҳокимияти иҷроия, дар симои президент, сарвазир, гурӯҳи вакилони парламент, мақомоти ҳокимияти иҷроияи субъектҳои федератсия ва намоёндаи давлати мухтор доро мебошад, ки принсипи тақсироти ҳокимиятро инъикос мекунад. Дар давлатҳои алоҳида (Австрия, Фаронса) масъалаи конститутионӣ будани санадҳои меъёрӣ ҳуқуқӣ бо ташаббуси ҳуди мақомоти назорати конститутионӣ ба миён гузоштан мумкин аст.

Ин шакл дар кишварҳои дорои низоми мутамаркази назорати конститутионӣ амал мекунад. Вакте ки танҳо суди махсуси конститутионӣ метавонад ба таври абстрактӣ берун аз заминаи татбиқи ин меъёр тафсири ҳудро дар доираи муқаррароти конститутионӣ анҷом диҳад. Ҳагоми истифода аз назорати абстрактӣ суди конститутионӣ вайронкунии қонунгузори ҳуқуқ ва озодиҳои инсонро бартараф мекунад. Ҷунин назорат

ҷосон дар кишварҳои ҳуқуқи континенталий (Олмон, Италия, Испания, Португалия ва ғ.) истифода мешавад.

Назорати мушаххас пешбинӣ мекунад, ки масъалаи конститутисионӣ қонунҳои амалкунанда танҳо дар робита бо мурофиаи мушаххаси судӣ ба миён гузошта, баррасӣ ва ҳал карда шавад. Ин шакл бештар дар кишварҳои дорои низоми судии ғайримутамаркази назорати конститутионӣ истифода мешавад, ки дар он ҳамаи судҳо салоҳиятдоранд, масъалаи конститутисионӣ қонуни татбиқшударо худашон ҳал кунанд. Назорати мушаххас, инчунин дар як қатор кишварҳои ҳуқуқи континенталий амал мекунад, ки дар он ҷо низоми мутамаркази назорати конститутионӣ мавҷуд мебошад, ки аз ҷониби мақомоти махсуси дорои хусусияти квазисудӣ амалӣ карда мешаванд. Низоми мутамарказ аз он сарчашма мегирад, ки судҳои салоҳияти умумӣ мутобикати санадҳои меъёрӣ ҳуқуқӣ ба конститутисияро назорат намекунанд. Дар ин ҷо судҳои умумӣ метавонанд танҳо масъаларо дар шакли дархост оид ба баррасии парвандаи мушаххаси судӣ дар назди суди конститутионӣ гузоранд ва танҳо дар доираи он мутобикати қонунро ба конститутисия таъмин менамояд (Итолиё, Австрия, Олмон ва ғ.).

Назорати конститутисионӣ, инчунин дар шакли баррасии шикояти инфиродӣ (коллективӣ) амалӣ карда мешавад. Аз ин рӯ, шахс, инчунин иттиҳодияҳои ғуноғуни шаҳрвандон, шахсони ҳуқуқӣ ҳуқуқи ба суди конститутионӣ пешниҳод намудани шикоятҳо оид ба

вайронкунии ҳуқуқ ва озодиҳои аз ҷониби қонунари дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва қарорҳои суди муроҷиат қарданро доранд.

Ваколатҳои васеи адолати конститутсионӣ дар ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ба тӯфайли як қатор принципҳои, ки дар давраи баъдиҷангӣ дар низоми ҳуқуқи миллий, минтақавӣ ва байналмилалӣ пайдо шудаанд, муқаррар карда шуданд. Ба ин гурӯҳ пеш аз ҳама дохил мешаванд: эътироф намудани ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ҳамчун арзиши табиӣ, ҷудонашаванда, аҳмияти афзалиятнокии онҳо дар низоми ҳуқуқи миллий ва байналмилалӣ; мустақамкунӣ дар сатҳи конститутсионӣ ва санадҳои байналмилалӣ аз принципҳои бармеояд, ки ҳуқуқи инсон ҳокимияти давлатиро (қонунгузорӣ, иҷроия, судӣ) ҳамчун ҳуқуқи мустақим амалкунанда татбиқ мекунад; эътирофи шахс ҳамчун субъекти муносибатҳои ҳуқуқи байналмилалӣ.

Моделҳои гуногуни назорати конститутсионӣ мавҷуд мебошанд. Ба андешаи мо баррасӣ қардани Судии федералии конститутсионии Олмон ба мақсад мувофиқ мебошад, зеро дорои салоҳиятҳои васеъ ва бисёр хусусиятҳои фарқкунанда аст.

Қонунгузори Ҷумҳурии Федералвии Олмон пурра зери назорати Судии федералии конститутсионӣ қарор дорад. Мақомоти ҳокимияти иҷроияи федералӣ ва заминҳо, инчунин ақалияти аъзои парламент ҳуқуқи дархост намуданро ба конститутсионӣ будани тамоми қонуни ба қувваи амалдаромада, истифода аз шакли

назорати абстрактиро доранд. Шикоятҳои конститутсионӣ шаҳрвандро бо ҳуқуқи шикоят қардани қонунро таъмин мекунад, агар вай донад, ки қонун қонунҳои ҳуқуқи асосии ӯро вайрон мекунад. Дар баробари ин, адолати оиди низ тахти назорати Судии федералии конститутсионӣ қарор дорад.

На танҳо ҳар як судия метавонад ба Судии конститутсионӣ оид ба дурустии қонуни таъбиқшаванда (назорати мушаххас) муроҷиат кунад, балки аз болои ҳар як қарори суд шикоят қардан мумкин аст, агар аризадиҳанда ҳисоб кунад, ки ин қарор ҳуқуқҳои асосии ӯро вайрон мекунад (шикоятҳои инфиродӣ). Ба салоҳияти Судии федералии конститутсионӣ, инчунин ҳалли масъалаи маҳрум сохтани ашхос аз имконияти истифодаи ҳуқуқ ва озодиҳо дар сурати суиистифода аз онҳо баҳри мубориза бо пояҳои сохти демократии озод дохил мешавад. Дар фарқиат аз Судии Олии ИМА судии федералии конститутсионии Олмон аз имконияти интиҳоби қабул қардан ё нақардани ҳулоса маҳрум мебошад.

Ҳамин тавр, Судии федералии конститутсионии Олмон ваколатҳои бисёр дорад, аммо дар ҳама ҳолатҳои он дар асоси дархост ё талаби мақомоти дигар ва шахсони алоҳида амал мекунад. Тавре ки таҷриба нишон медиҳад ба Суд шумораи зиёди дархостҳо ворид мешаванд.

Дар Судии федералии конститутсионии Олмон, Судии Олии ИМА ҳамчун судии олии на дар баррасии

қонунро аз меъёри абстрактӣ ба санади ҳукукии тахти назорати Шурои конститутсионӣ табдил дод.

Мувофиқи моддаи 61 Конститутсияи Фаронса қонунҳо пеш аз интишори расмӣ аз ҷониби Президент, дастурҳои палатаҳои парламент пеш аз тағбиқи онҳо бояд аз санҷиши ҳатмии конститутсионӣ гузаранд. Дар қонунҳои одӣ бошад Шурои конститутсионӣ салоҳият дорад даҳолағ қунад, агар пас аз овоздиҳӣ аз рӯйи қонун дар парламент ва пеш аз интишори он Шуро дар бораи конститутсионӣ будани ин санади ҳукуқӣ дархост гирад. Ҳукуқи дархост ба Президент, Сарвазир ё раиси яке аз палатаҳои парламент, инчунин ба намоёндагон аз номи 60 вакил ё 60 сенатор дода мешавад. Қонуни ғайриконститутсионӣ эълоншуда наметавонад интишор шавад ё эътибор дошта бошад (м. 62). Он санадҳои ҳукуқие, ки вобаста ба қабули онҳо ба Шуро дар бораи ҳилофи конститутсионӣ буданашон эътироз фириастода нашуданд, ба таври автоматӣ аз доираи назорати конститутсионӣ берун мешаванд. Ин маънои онро дорад, ки аз лаҳзаи интишори расмӣ аз ҷониби Президент санади қонунгузорӣ оид ба конститутсионӣ будани он на ба Шурои конститутсионӣ ва на ягон мақоми дигар раван карда намешавад. Ҳукуқиносии маъруфи фаронсавӣ Франсуа Лютер бо ишора ба ин хусусият менависад: «Шубҳае нест, ки дар арсенали ҳукукии мо санадҳои қонунгузорӣ мавҷуданд, ки ҳилофи ҳуқуқ ва озодиҳои одӣ мебошанд. Агар ин қонунҳо имрӯз бароварда мешуданд, Шурои конститутсионӣ бешубҳа ба қабули

парвандаҳои граждани, ҷиноятӣ ва маъмурӣ, инчунин ҳамчун мақомоти назорати конститутсионӣ баромал мекунад. Аз ин рӯ, он бо ду хусусият фарқ мекунад. Якум, ба ӯ ҳукуқи назорати абстрактӣ дода нашудааст, яъне Суди Олӣ назорати қонунро танҳо дар сурате амалӣ карда метавонад, ки дар ҷараёни баҳси оддии судӣ саволе ба миён ояд, ки оё қонуни тағбиқшаванда ба Конститутсия мувофиқат мекунад. Дуюм, агар Суди Олӣ қонунро ба Конститутсия номувофиқ эътироф қунад, пас ин танҳо барои ин парвандаи мушаххас дахл дорад на маънои онро дорад, ки дар ин ҳолат қонун тағбиқ намешавад, аммо ба таври расмӣ беътибор доништи намешавад²¹⁴.

Низомии ҳукукии Фаронса муддати тулонӣ барои салоҳияти конститутсионӣ баста буд, харчанд қонунгузор мақоми олии давлатӣ ҳисобида мешуд, ки ба ӯ нақши механизмҳои самарабахши химояи ҳукуқи инсон вогузор шуда буд ва ваколатҳои назоратӣ барои судҳо эътироф карда намешуданд. Танҳо тибқи Конститутсияи соли 1958 дар Фаронса бори аввал шакли назорати пешгирикунандаи конститутсионӣ ҷорӣ карда шуд, ки онро Шурои конститутсионӣ амалӣ мекард. Он нисбат ба дигар моделҳои назорати конститутсионӣ махсусияти хос дошт. Ҳамин тариқ, Конститутсия ҳокимияти қонунбарорро аз мавқеи афзалиятноки худ дар низомии механизмҳои химояи ҳукуқи инсон маҳрум кард ва

²¹⁴ Диниришоев А.М., Азиззода У.А., Павленко Е.М., Искандаров Ш.Ф. Механизмы защиты прав человека. Учебное пособие / Под ред. д.ю.н., профессора А.М. Диниришоева. – Душанбе, 2018. – С. 212.

онҳо муҳолифат мекард, аммо онҳо қаблан нашр шуда буданд, ҳеҷ кас ҳақ надорад ба он эътироз кунад». Ин ҳолат боиси он гардид, ки ҳуқуқшиноси дигар Л. Ҳаммон ба ҳулосае омад, ки назорати конститутсионӣ дар Фаронса хусусияти «истисноии пешгирикунанда» дорад²¹⁵.

Дар соҳаи Ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои назорати конститутсионии Фаронса давраи муайянеро паси сар қард, ки он аслан танҳо назорати пешакӣи абстрактиро маҳдуд мекунад ва чунин шаклҳои Ҳимояи ҳуқуқи инсонро мустақиман дар сатҳи фард, ба монанди назорати мушаххас ва шикоятӣ инфиродӣ. Ба ин муносибат муддати тулонӣ мубохиса гузаронида шуд, ки дар ҷараёни он масъала дар бораи зарурати ислохоти низоми назорати конститутсионӣ тавассути ҷорӣ намудани ниҳоди шикоятӣ инфиродӣ ва назорати мушаххас ба миён омад.

Қонуни, ки соли 1990 қабул шуд, ба Қонуни соли 1958 дар бораи Шурои конститутсионӣ тағйирот ворид кард ва дар он муқаррар гардид, ки хангоми баррасии як парвандаи мушаххас дар марҳилаи судӣ ариза дар бораи эътирофи санади меъёрӣ ё амали ғайриқонунӣ метавонад ба тариқи истисноӣ пешниҳод карда шавад, агар муқаррароти баҳсбарангез барои натиҷаи баҳс ва қонунӣ будани он барои огози парвандаи ҷиноятӣ асос шуда бошад, ба таври қулӣ муҳим аст. Ҳамзамон марҳилаи

судӣ баровардани қарори худро оид ба моҳияти парванда то қабули қарори Шурои конститутсионӣ мавқуф мегузорад. Ҳамин тавр, назорати конститутсионии Фаронса дар шакли ҳоси он ба назорати мушаххас илова карда мешавад, ки ин маънои дар шакли муайян ҷорӣ кардан ва назорати минбаъдaro дорад, зеро суҳан дар бораи санади меъёрӣи қабулшуда меравад, ки бояд дар мувофиқи судӣ татбиқ карда шавад.

Дар низоми адолати конститутсионӣ мақоми муҳимро ниҳоди шикоятӣ инфиродӣ ишғол менамояд, ки ба инсон ва шаҳрванд дастрасии мустақим ба мақомоти назорати конститутсиониро фароҳам меорад. Объекти шикоят метавонад ҳама амали ҳокимияти давлатӣ – қонунгузорӣ, иҷроия, инчунин судӣ бошад, агар чунин амал ба андешаи шахс ҳуқуқҳои ӯро вайрон кунад.

Эътибори шикоятӣ конститутсионии инфиродӣ доимо меафзояд, зеро он имкониятҳои ҳуқуқии Ҳимояи ҳуқуқу озодиҳоро васеъ менамояд. Ин пеш аз ҳама шахсро аз таҳдиди мақомот муҳофизат мекунад. Шикоятӣ инфиродӣ, инчунин барои мақомоти қонунгузорӣ монеа эҷод мекунад ва ба бекор кардани қонунҳои ҳуқуқвайронкунанда мусоидат мекунад.

Шикоятӣ инфиродӣ бо назария ва амалия ҳамчун воситаи таъмин ва рушди принципҳои конститутсионӣ ва ҳуқуқии демократия, ки ба ҳуқуқу озодиҳои инсон асос ёфтаанд, баррасӣ карда мешавад. Аз ин рӯ, қонунӣ ҳисоб кардан мумкин аст, ки шикоятӣ конститутсионӣ на танҳо инсон ва ҳуқуқҳои субъективӣ ӯро Ҳимоя мекунад,

²¹⁵ Саблин Д.А. Права человека: Учебное пособие. – Оренбург: ОГУ, 2004. – С. 101.

балки дар татбики принципи волоияти қонун дар робитаи ҳамбастагии ҳамаи шоҳаҳои ҳокимият тавассути конституция ва қонун қафолати ҳуқуқ ва озодиҳои инсон мебошад. Ба ин маъно, шикоятҳои инфиродӣ ҳамчун қафолати мушаххаси ҳуқуқи конституционӣ баромад мекунад. Гузашта аз ин, бо фароҳам овардани шароити мусоид барои шаҳрвандон бо давлат ва мақомоти он, ҳатто бо ҳуди қонунгузор, ниҳоди шикоятҳои инфиродӣ ба ҳамгирии шаҳрвандон ба раванди идораи давлат ва ҷомеа мусоидат мекунад.

Ин омилҳо дар якҷоягӣ ба он оварда расонданд, ки шикоятҳои инфиродӣ дар бисёр кишварҳои Ғарб (Испания, Австрия ва ғайра) ба таври васеъ истифода мешаванд, ҳарчанд он аз рӯйи мушаххасот нисбат ба доираи субъектҳои ин ҳуқуқ, мавзӯи шикоят ва оқибатҳои ҳуқуқии қарорҳои қабулшуда фарқ мекунад.

Дар шакли пурра ҳуқуқи шикоятҳои инфиродӣ дар Олмон эҷод шудааст: он ба фаъолияти ҳар се шохаи ҳокимият, ки тахти назорати конституционӣ қарор доранд, паҳн мешавад. Бо дарназардошти баррасии шикоятҳои конституционӣ дар бораи вайрон кардани ҳуқуқҳои асосӣ аз ҷониби санадҳои мақомоти иҷроия Суди федералии конституционии Олмон ҳар як амали ин ҳокимиятро, аз ҷумла амалҳои марбут ба салоҳияти Канслери федералӣ ва самтҳои асосии сиёсати муайяннамудаи ӯро назорат мекунад. Шарти ҳатмӣ қабули шикоят, ки ба конституционӣ будани қонун рағбона шудааст – ин ухдадорӣ шахс барои исботи он

аст, ки қонуни мазкур ба ӯ зарари бевосита ва ошкоро мерасонад²¹⁶.

Институти шикоятҳои конституционӣ дар Австрия хусусиятҳои муайян дорад. Дар ин ҷо, шахс ҳуқуқ дорад ба Суди конституционӣ ва қарорҳои маъмури, ки ҳуқуқҳои қафолатдодаи конституционии ӯро вайрон мекунанд, мурочиат кунад. Пеш аз он, бояд тартиби овардани шикоят аз болои қарори зинаи маъмурии охири ба Суди конституционӣ пешниҳод карда мешавад, риоя гардад. Ҳамин тариқ, ҳуқуқи шикояти конституционӣ воситаи Ҳимояи шахс аз худсарии мақомоти маъмури мебошад. Ҳамзамон, ҷунин шикоят метавонад ба Суди маъмури пешниҳод карда шавад, ки қарори он дар навбати худ ба Суди конституционӣ шикоят карда шавад. Охири ҷамҷун марҳилаи қасдсатсионӣ амал мекунад: агар муайян кунад, ки қарори баҳсбарангези мақомоти маъмури ҳуқуқи конституционии қафолатдодаро вайрон мекунад, пас онро бекор мекунад. Дар ин ҳолат, мақомоти маъмури вазифадоранд фавран тамоми ҷораҳоро барои барқарор кардани мақоми ҳуқуқӣ мутобики муқаррароти Суди конституционӣ андешанд.

Ҳамин тариқ, тибқи низоми Австрия шахс аз ҳуқуқҳои маъмурият бо ҳимояи дуқаратаи ҳуқуқӣ таъмин мебошад. Ҷунин ҳимояи пурзӯр ба талаботи воқеии шаҳрвандон пурра ҷавобгӯ мебошад, зеро амалия

²¹⁶ Саблин Д.А. Права человека: Учебное пособие. – Оренбург: ОГУ, 2004. – С. 102.

ташкил медиҳад, боиси аз байн рафтани қисми зиёди дархостҳои аввалия мегарданд.²¹⁷

Шартҳо ва талаботҳои асосии пешниҳод ва қабули шикоятҳои инфиродӣ барои баррасӣ дар аксари кишварҳо инҳоянд: 1) тамоми воситаҳои ҳукуки мавҷуда бояд ба қор бурда шаванд. Ин талабот фикреро инъикос менамояд, ки суди конститусионӣ бояд ба ҳолатҳои низоъ дар ҳолатҳои истисноӣ даҳлат кунад (принсипи субсидиарӣ). Ин талабот боз аз он сабаб ба амал омадааст, ки судҳои умумӣ, ки дорои маълумоти махсус дар соҳаи қонунгузории соҳавӣ мебошанд, равишҳои таҳассусиро оид ба масъалаҳои бахсталаб таҳия намуда, дарки моҳияти ҳуқуқ ва озодиҳои инсонро муайян мекунанд. Бо назардошти ин мавқеъҳо, судҳои конститусионӣ дар бораи амалияи татбиқи қонун тасаввурот пайдо мекунанд, онро бо қарорҳои худ ирсол мекунанд. Истисно аз ин талабот танҳо дар сурате заруранд, ки даҳлати ғаврии Суди конститусионӣ зарур бошад (чунин муқаррарот дар Қонун дар бораи Суди Федералии Конститусионии Олмон мавҷуд аст); 2) масъалае, ки дар шикоят оварда шудааст, бояд аҳамияти принсипан муҳимми конститусионӣ ва ҳуқуқӣ дошта бошад. Ин шарт иловагӣ соли 1984 дар Конститутсияи Австрия қарор дода шудааст. Мутбақи он, шикоят қабул карда намешавад, агар баррасии он оид ба масъалаи муҳимми конститусионӣ ва ҳуқуқӣ тавзеҳи

²¹⁷ Динишоев А.М., Азиззода У.А., Павленко Е.М., Исқандаров Ш.Ф. Механизмы защиты прав человека. Учебное пособие / Под ред. д.ю.н., профессора А.М. Динишоева. – Душанбе, 2018. – С. 217.

нишон медиҳад, ки аксари парвандаҳо дар назди Суди конститусионии Австрия дар асоси шикояти шаҳрвандон аз болои қарорҳои мақомоти маъмури баррасӣ карда мешаванд.

Дар айни замон, шахс дар шикояти худ ҳуқуқ дорад изҳор кунад, ки қарори мақомоти маъмури бар асоси қонун зидди конститусионӣ буда, ҳуқуқи ӯро поймол мекунад, асос ёфтааст. Бо ин ӯ дархости худро дар бораи бозбинии конститусионии қонун асоснок мекунад. Агар Суди конститусионӣ ин далелҳоро қабул кунад, баррасии шикоятро бозмедорад ва ба санҷиши қонунӣ дахлдор оғоз мекунад. Хусусияти низоми назорати конститусионии Австрия аз он иборат аст, ки Суди конститусионӣ худро аз дархости аризадиҳанда вобаста намедонад. Ӯ метавонад бо ташаббуси худ тафтишот гузаронад, агар ҳангоми баррасии шикоят аз болои санади маъмури ба конститусионӣ будани қонунҳои амалкунанда шубҳа дошта бошад.

Ҳангоми баҳодиҳии нақши шикояти конститусионии инфиродӣ ҳамчун воситаи муассири химояи ҳуқуқи озодиҳо дар низоми назорати конститусионӣ доираи субъектҳои ба ин ҳуқуқ вогузоришуда аҳамияти қалон дорад.

Дар Ҷумҳурии Федеративии Олмон шикояти инфиродӣ метавонад аз ҷониби ҳар шахс, ки ҳуқуқҳои асосии ӯ вайрон карда шудаанд, пешниҳод карда шаванд. Барои ҳуқуқи шикоят як қатор шартҳо ва талабот мавҷуд аст. Талаботи ҷиддии расмӣ – моҳиятан як навъ таҷдидро

зарурӣ надихад; 3) шикоят бояд бо боварӣ асоснок карда шавад; 4) шикоят дидаю доништа ваъданопазир буда наметавонад, яъне имкони натиҷаи мусоидро дошта наметавонад²¹⁸.

Чуноне ки қайд карда шуд, дар қатори шикоятҳои конституцсионии инфиродӣ назорати мушаххас дар Ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳо аҳамияти калон дорад. Он ба роҳи санҷиши конституцсионии қонунҳо бо дархости судҳои салоҳияти умумӣ, инчунин судҳои махсус амалӣ карда мешавад. Ин шакл имкониятҳои Ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрвандонро васеъ менамояд, зеро доираи васеи мақомоти татбиқи ҳуқуқ – судҳо ҷалб карда шудаанд.

Шарт ва асоси ин гуна дархостҳо шубҳае мебошад, ки ҳангоми баррасии парвандаи мушаххас ба мӯҳлати меоянд, ки оё қонунҳои амалкунанда ба Конституцсия мувофиқат мекунанд, ё не.

Аз рӯйи хусусияташон судҳо дар ИМА ва баъзе кишварҳои Амрикои Лотинӣ худашон ҳуқуқ доранд масъалаҳои конституцсиониро ҳал кунанд. Қарорҳои онҳо дар бораи зиддиконституцсионӣ танҳо барои иштирокчиёни мурофиаи мушаххас дахлдоранд ва барои дигар судҳо ҳатмӣ нестанд.

Агар дар давлатҳои ҳуқуқи континенталӣ (Олмон, Австрия, Испания, Португалия, Швейтсария) суд ба

²¹⁸ Диноршоев А.М., Азиззода У.А., Павленко Е.М., Искандаров Ш.Ф. Механизмы защиты прав человека. Учебное пособие / Под ред. д.ю.н., профессора А.М. Диноршоева. – Душанбе, 2018. – С. 217.

конституцсионӣ будани қонунҳои амалкунанда шубҳа дошта бошад, мурофиа ро бозмедорад ва ба суди конституцсионӣ дархост мефиристад. Инчунин, дар Австрия ва Италия барои суд изхори шубҳа кофӣ аст ва дархостро ба Суди конституцсионӣ фиристодан мумкин аст. Дар Олмон бошад, барои ин судя бояд мутмаин бошад, ки қонунҳои амалкунанда хилофи Конституцсия мебошанд. Дар Италия, ки ягон институти шикоятӣ инфиродӣ вучуд надорад ва аз нуқтаи назари ҳуқуқшиносон назорати мушаххас ва салоҳияти судҳо барои пешниҳоди дархост манбаи муҳимми фаволияти Суди конституцсионӣ дар соҳаи дастгирии расмӣи ҳуқуқӣ ва Ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон шудааст. Дар ин ҷо аз лаҳзаи ташкили Суди конституцсионӣ соли 1956 дар соҳаи гуногуни қонунгузорӣ бо тартиби асосии назорати мушаххас беш аз 1000 қарор қабул карда шудааст.

Қафолати иловагӣ ва хеле муҳимми Ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон иштирок дар раванди мурофиаи конституцсионӣ Вақолатдор оид ба ҳуқуқи инсон ва намояндаи прокуратура мебошад, яъне ниҳодҳои ки барои татбиқ ва мусоидат ба Ҳимояи ҳуқуқи инсон пешбинӣ шудаанд. Ҳамин тавр, дар қисми 2 моддаи 47 Қонун «Дар бораи Суди конституцсионии Испания» ба таври мушаххас қайд мекунад, ки «прокурор дар ҳама мурофиаҳо оид ба Ҳимояи ҳуқуқҳои конституцсионӣ бо мақсади ҳифзи қонуният, ҳуқуқи шаҳрвандон ва манфиатҳои ҷамъиятӣ, ки бо қонун ҳифз карда

мешаванд, иштирок мекунад». Дар Испания, инчунин химояи ҳуқуқҳои конститусионӣ ба он мусонад мекунад, ки химоятгари чамъиятӣ (Омбудсмен) ва Прокуратура ваколатдоранд ба Суд дар бораи вайрон кардани ҳуқуқҳои конститусионии шахрвандон тавассути санадҳое, ки аз Кортес бармеоянд, шикоят кунанд. Дар ин баробар, ба таври илова муқаррар карда шудааст, ки агар ариза аз ҷониби химоятгари чамъиятӣ ё прокуратура омада шуда бошад, он гоҳ палатаи Суд конститусионӣ, ки баррасии парвандаро дар бораи вайрон кардани ҳуқуқҳои конститусионӣ ба уҳда дорад, ҷабрдидагони эҳтимолиро огоҳ мекунад, инчунин дар бораи аризаи қабулшуда дар «Бюлетени расмӣи давлат» иттилоъ медиҳад. Ҳамаи ин қафолатҳои бозғистимодии химояи ҳуқуқ ва озодиҳои шахрвандонро фароҳам меорад.

Васеъ кардани доираи иштирокчиёни назорати муурофияи конститусионӣ барои Италия низ хос аст. Дар ин ҷо раиси Шурои вазирон дар ҳалли масъалаи конституционии қонуни миллии иштирок мекунад ва агар суҳан дар бораи қонуни минтақавӣ равад, раиси Шурои минтақавӣ.

Оқибатҳои ҳуқуқии қарорҳои мақомоти назорати конституционӣ ва механизмҳои татбиқи онҳо аҳамияти махсус доранд. Муқоисаи моделҳои гуногун нишон медиҳад, ки принципҳо ва механизмҳои гуногуни иҷрои қарорҳои судҳои конституционӣ татбиқ карда мешаванд. Ин хусусан ба проблемаи танзими

муносибатҳои ҳуқуқие, ки дар асоси қонуне, ки ғайриконститусионӣ эълоншуда ба вучуд омадааст.

Тибқи низоми Итолиё, меъёрҳое, ки ғайриконтитутсионӣ эътироф шудаанд, аз муомилоти қонунӣ хориҷ карда мешаванд ва дигар мавриди татбиқ қарор намегиранд. Корношоямӣ татбиқи меъёре, ки ғайриконтитутсионӣ эътироф шудааст, инчунин ба муносибатҳои ҳуқуқие, ки аз ғайриқонунӣ чунин меъёр бармеоянд дахл дорад, ба истисноӣ парвандаҳои ҷиноятӣ.

Ба тариқи дигар дар муқоиса бо дигар кишварҳо, амал дар вақт ва макон ба қарорҳои Суд конституционӣ Испания дар тартиби баррасии шикояти инфиродӣ танзим карда мешавад. Санадҳои меъёрии ғайриконтитутсионӣ эътирофшуда (қонунҳо, фармонҳо ё қарорҳое, ки ба қувваи қонунӣ доромандаанд) аз лаҳзаи қабули чунин қарор безътибор дониста мешаванд. Дар ин робита, дар банди 1 моддаи 40 Қонун «Дар бораи Суд конституционӣ» ба таври мушаххас нишон медиҳад, ки қарорҳо дар бораи ғайриконтитутсионӣ чунин санадҳо аз навбинии қарорҳои шикоятнашавандаро, ки дар асоси санади конституционӣ қабул шудаанд, ба истисноӣ муурофияи ҷиноятӣ ё маъмурий, ки пешбинӣ мекунад санксияҳое, ки дар сурати безътибор донишани меъёри татбиқшуда, коҳиши ҷазоҳо пешбинӣ шудааст ё ҷарима, озод кардан аз ҷавобгарӣ, ҷазо ё маҳдуд кардани он ²¹⁹.

²¹⁹ Саблин Д.А. Права человека: Учебное пособие. – Оренбург: ОГУ, 2004. – С. 105.

Ба чунин як ҳолати муҳим диққат бояд дод. Қонуни Испания дар бораи Суди конституцсионӣ коидаро дар бар мегирад, ки мутобики он ба ҳамаи судҳо амр дода мешавад, ки назарияи аз ҷониби Суди конституцсионӣ асосёфтaro ҳамчун асос барои баррасии дархостҳо ва тасмимгирӣ дар бораи хилофи конституцсионӣ муқаррар намудааст (банди 2 моддаи 40). Албатта, чунин қоида усули ба қадри кофӣ самарабахши ба принципҳои арзёбии қонунҳо дар сатҳи адолати судӣ ба самтҳои арзиши Суди конституцсионӣ мувофиқ аст.

Дар Олмон қарори Суди федералии конституцсионӣ барои мақомоти конституцсионии Федератсия ва Заминҳо, инчунин барои ҳамаи судҳо ва идораҳо ҳатмӣ аст (қисми 1 моддаи 31 Қонун дар бораи Суди Федералии Конституцсионӣ). Дар ҳолатҳои махсуси дар қонун пешбинишуда, чунин қарорҳо эътибори қонунро ба даст меоранд. Қайд кардан лозим аст, ки ин ҷо мавзӯи доири ин масъалаҳо меравад: дар бораи мутобикати қонунҳои федералӣ ё қонунҳои заминҳо дар шакл ва мундариҷа ба Қонуни асосӣ; дар бораи мувофиқати қонунҳои федералӣ ё замин ба Қонуни асосӣ; оё меъёри ҳукуки байналмилалӣ ҷузъи ҷудонашавандаи қонуни федералӣ аст ва оё он бевосита ҳукук ва уҳдадорихоро барои шахс фароҳам меорад, вакте ки суд чунин дархостро талаб мекунад. Ба қувваи қонун, инчунин қарорҳои Суди федералии конституцсионӣ оид ба ихтилофоҳо ё шубҳаҳо нисбат ба санадҳои меъёрие дода мешаванд, ки дар иерархияи меъёрҳо ҷойгоҳи баландтаринро ишғол

мекунад. Дар мавриди эътибори қарорҳои ин Суд дар нақт, маъмулан эътибори бозгашт надоранд. Қарорҳои муассисаҳо ва судҳо, ки дар асоси қонун қабул карда шуда, аллакай эътибор пайдо кардаанд, бетағйир боқӣ мемонанд. Истисно соҳаи муносибатҳои ҳукуки ҷиноятӣ мебошад. Ашхосе, ки дар асоси қонуне, ки баъдтар беъътибор доништа шудааст, маҳкум карда шудаанд, ҳукук доранд мутобики муқаррароти КМЧ барои мурофиаи нав мурочиат кунанд (моддаи 79 Қонун дар бораи Суди Федералии Конституцсионӣ)²²⁰.

Қонун дар бораи Суди конституцсионии Австрия вариантҳои гуногуни квалификацияи қонуни баҳсбарро иҷозат медиҳад. Суд метавонад онро қомилан ғайриконституцсионӣ эътироф кунад, яъне аз лаҳзаи баровардани қарор аз ҷиҳати ҳукукӣ беъътибор; қисман беъътибор; ё Конституцсия номувофиқ аст, аммо ин маънои онро надорад, ки он беъътибор аст ва дар натиҷа, чунин қонун то мавриди амал қарор гирифтани қонуни нав амал мекунад. Дар айни замон (аз соли 1975) суд дар ҳар як парванда ҳукук дорад амали қарори худро сари вақт муайян кунад ва метавонад муҳлати эътибор пайдо кардани онро на бештар аз 18 моҳ муқаррар кунад (қ. 5 м. 150 Конституцсия). Маънои чунин «таъхир» иборат аз он аст, ки қонунгузор имкон медиҳад, ки ба қонуне, ки ғайриконституцсионӣ эътироф шудааст, тағйироти зарурӣ ворид кунад ва ба ин васила аз «қонунишиканӣ» ҷилавгирӣ

²²⁰ Саблин Д.А. Права человека: Учебное пособие. – Оренбург: ОГУ, 2004. – С. 105.

кунад. Ҳолатҳое мавҷуданд, ки Суд масъалаи оқибатҳои эътирофи қонунро бар ҳилофи Конститутсияи қушода мегузорад. Инчунин, қонун метавонад бо Конститутсияи қисман номувофиқ эълон карда шавад, ки қонунгузорро вазифадор мекунад, ки ба он тағйироти зарурӣ ворид кунад. Тавре мебинем, дар Австрия низоми нисбатан васеи муносибатҳои байни қонунгузор ва Судни конститутсионӣ қабул карда шуда амал мекунад ва ба охири имкон медихад, ки ба қонунгузор ғайилона таъсир расонад, аз ҷумла дар ислоҳи ҳатогиҳо.

Дар фарқият низоми судҳои махсуси конститутсионӣ, ки дар Аврупо маъмуланд, Суди Олии ИМА вазифаи назорати конститутсиониро танҳо тавассути расмиёти мушаххаси мурофиавӣ иҷро мекунад. Суди Олӣ қонунро ғайриконститутсионӣ эълон карда, онро танҳо барои ин парванда ғайри қобили амал эътироф мекунад. Дар натиҷа ин қонун аз ҷониби судҳо татбиқ карда намешавад.

Татбиқи қарорҳои суди конститутсионӣ дар баъзе кишварҳо тавассути боздоштани амали (иҷроӣ) санади ҳокимияти давлатӣ ба даст оварда мешавад, агар ин санад ба ҳукуку озодиҳо зарар расонад ё иҷрои онҳоро боздорад. Ҳангоми қабули ҷунин қарорҳои судҳо бояд ҳам манфиатҳои ҷамъият ва ҳам ҳуқуқҳои шахсони сеюмро ба инобат гиранд. Дар бораи тартиби боздоштан Қонун дар бораи Суди конститутсионии Испания қоидаи махсусро дар бар мегирад, ки дарҳости боздоштани санадро ҳар лаҳза пеш аз қабули қарор додан мумкин аст. Боздоштан дар ин ҷо қабл аз мулоқоти ҷонибҳо ва

намояндаи прокуратура ва огоҳии мақомоти масъул барои иҷроӣ санад, агар палата зарур шуморад, ба роҳ монда мешавад (м. 56).

Бо мақсади иҷроӣ дурусти қарорҳои судҳои конститутсионӣ ва мувофиқан татбиқи принсипҳои волияти Конститутсия, ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шахрванд, қонунҳо дар бораи суди конститутсионии кишварҳои гуногун, ҷун қоидаи санқсия барои мақомот ва шахсоне муқаррар кардааст, ки қарорҳои онҳоро иҷро намекунад. Тибқи Қонун дар бораи Суди конститутсионии Испания, ҳар шахсе, ки ба ӯ салоҳият ё ваколати давлатӣ дода нашудааст ва амрҳои Судро дар муҳлатҳои муқарраршуда иҷро намекунад, агар Суд зарур шуморад метавонанд ҷарима ё ҳама гуна шакли дигари ҷавобгарӣ муқаррар мешавад (қ. 4 м. 95). Қонун дар бораи Суди федералии конститутсионии Олмон шаклҳои васеътарро дар бар мегирад ва муайян кардани қӣ ва қӣ гуна бояд қарори худро дар ихтиёри Суд гузорад. Он, инчунин масъулияти шахсро дар шакли пардохти боч (ҷарима) дар сурати суиистифода аз ҳуқуқи пешниҳоди шикоят дида мебарояд. Суд метавонад дар сурати рад кардани шикоят ё рад кардани қонё қардани он ба пардохти боч уҳдадор намояд. Қарор дар бораи пардохти боч ва маблағи он аз ҷониби Суд бо назардошти ҳама ҳолатҳои муҳим, аз ҷумла вазъи молиявии шикояткунанда қабул карда мешавад²²¹.

²²¹ Саблин Д.А. Права человека: Учебное пособие. – Оренбург: ОГУ, 2004. – С. 106.

Шакли муҳими назорати конститутсионӣ тафсири ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд мебошад.

Тавре ки маълум аст дар айни замон категорияи ҳуқуқҳои табиӣ асосан дар сатҳи таҳияи доктринӣ Ҳимоя шудаанд ва дар амалияи судҳои конститутсионӣ ба шарҳи мусбати ҳуқуқ ва озодиҳо роҳ доданд. Мувофиқи назарини позитивизми ҳуқуқӣ ҳуқуқҳои табиӣ танҳо ба андозае амалӣ мекунанд, ки конститутсия ва қонунҳо қафолат додаанд. Ин мавқеъ ҳоси Австрия аст, ки дар Олмон, Италия, Испания ҳукмфармост. Ба ақидаи Р. Герсог ба Суд оид ба таълимоти ҳуқуқи фитрӣ муроҷиат кардан ва ҳуқуқи озодиҳоро ҳамчун мусбати аз ҳад зиёд тафсир додан лозим набуд. Ў ба он асоснок мекунад, ки Қонуни Асосӣ, аллакай доираи васеи ҳуқуқҳоро дар бар мегирад ва Суди федералии конститутсионӣ мафҳуми ҳуқуқи табииро танҳо дар оғози фаъолияти худ истифода бурда, сипас аз ин равиш даст кашид. Дар таълимоти конститутсионии Олмон мафҳуми ҳуқуқи инсон асосан ба маънои маъмулӣ истифода мешавад ва маънои онро дорад, ки ҳуқуқ ва озодиҳо дар доираи Қонуни Асосӣ на танҳо ба олмонӣҳо, балки ба ҳама одамон (бешаҳрванд, хориҷиён) тааллуқ доранд²²². Ҳуқуқи инсон ҳамчун асосҳои ҳама гуна ҷомеа, сулҳ ва адолат, ки шаҳрвандони давлат доранд, универсалӣ ҳисобида мешаванд. Аз рӯи ин мақомоти давлатӣ бо ҳуқуқҳои бунёдии ҳамчун қонунҳои мустақим тағбиқшаванда вобаста мебошанд.

²²² Саблин Д.А. Права человека: Учебное пособие. – Оренбург: ОГУ, 2004. – С. 108.

Дар Швейцария вазъ ва амалияи тафсир ба андозае фарқ кардааст, ки дар он масъалаи тафовут кардани ҳуқуқи инсон, ки дар қонунгузорӣ сабт шудааст, аҳамияти худро нигоҳ медорад. Ин аз он сабаб аст, ки Конститутсияи федералӣ феҳристи муназаами ҳуқуқҳои асосиро дар бар намегирад ва баъзе ҳуқуқҳои муҳим аз он маҳруманд.

Дар ҷунин ҳолат калимаи ҳалқунанда ба Суди федералӣ тааллуқ дорад, ки дар Швейцария вазифаҳои назорати конститутсиониро иҷро мекунад. Дар асоси таълимоти мавҷудияти ҳуқуқҳои нонавиштаи инсон Суд ҳуқуқҳои муайяно ҳамчун конститутсионӣ эътироф мекунад ва бо ин норасоӣҳоро дар қонунгузории конститутсионӣ дар сатҳи федералӣ пур мекунад.

Критерияи муайянкунанда принципҳои умумии ҳуқуқи демократия ва волоияти қонун мебошанд: қонуни нонавиштаро қонуни асосӣ эътироф мекунад, «агар он қисми таркибии низоми давлати демократӣ ва ҳуқуқбунёд бошад». Ҳамчунон ҳолате имконпазир аст, ки Суд метавонад ба меъёри зикршуда ба қонунҳои нонавишта афзалият диҳад. Ҳамин тавр, Суд на танҳо вазифаи муҳофизатии ҳуқуқҳои бунёдро васеъ менамояд, балки нақши онҳоро ҳамчун унсуре эътироф мекунад, ки асоси тартиботи конститутсионии ҳуқуқи ташкил медиҳад. Ғайр аз он эътирофи мақоми қафолатҳои асосӣ, ки ҷунин Ҳимояи ҳуқуқҳоро бо тартиби судӣ қафолат медиҳанд.

Дар баробари ин Суди Олии Швейтсария мафхуми ҳукукҳои ба Конститутсия мувофиқро, ки дар асоси мукаррароти барномавии Конститутсия дар самти фаъолияти иҷтимоии давлат, ғамхорӣ ва кумак ба оила, ҷавонон ва ғайра истифода мебарад. Инҳо асосан ҳукукҳои иҷтимоию иқтисодиро дар бар мегиранд, ки Суди Олӣ химояи судӣ ва ҳукуки пешниҳоди шикоятӣ конститутсионии онҳоро васеъ намекунад, ин фарқияти онҳо аз категорияи ҳукукҳои асосӣ мебошад²²³.

Дар раванди тафсир назарияҳои ҳукукҳои асосӣ, ки дар заминаи муносибати ҳуқуқӣ ва ғояи ҳуқуқии ҳар як суди конститутсионӣ ба вучуд меоянд ва рушд мекунанд, нақши муҳим мебозанд. То вақтҳои охир барои Суди конститутсионии Австрия фаҳмиши ҳукукҳои асосӣ аз нуктаи назари назарияи классикии либералии «озодии негативӣ», яъне ҳамчун ҳукукҳои доништа мешуд, ки шахсро аз даҳолат ба ҳаёти шахсии ӯ ва пеш аз ҳуди давлат ҳама химоя мекунанд. Ҳамин тарик, ҳангоми баррасии дархост дар бораи конститутсионӣ будани Қонун дар бораи ташкили донишгоҳҳо Суд ҳукуки онҳоро ба худидоракунии эътироф кард ба далели он, ки ҳукукҳои асосӣ аз даҳолати давлат «химоя» мекунанд. Дар ин ҷо бояд рӯшан шуд, ки принцип дар доктрина ва қонунгузории Ғарб мукаррар шудааст, ки бо шарофати он шахсони ҳуқуқӣ барандаи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ба дараҷае ҳисобида мешаванд, ки ин ба самт ва

²²³ Диноришев А.М., Азиззода У.А., Павленко Е.М., Исқандаров Ш.Ф. Механизмы защиты прав человека. Учебное пособие / Под ред. д.ю.н., профессора А.М. Диноришева. – Душанбе, 2018. – С. 224.

мундариҷаи фаъолияти онҳо иртибот дорад. Ба ин донишгоҳҳо, ширкатҳои телевизион ва радио, рӯзномаҳо, иттиҳодияҳои динӣ ва ғайра дохил мешаванд.

Консепсияи либералии классикии ҳуқуқи инсон Суди конститутсионии Австрия мақоми ҳуқуқи субъективии ҳукукҳои иҷтимоию иқтисодии шаҳрвандонро, ки химояи онҳо дар суд таъмин карда мешавад, эътироф накард. Сиёсати иқтисодии ҳукумат, қонунгузорӣ дар бораи дастгирии давлатии бекорон, суғуртаи тиббӣ ва ғайра метавонад қаролати ҷунин ҳукукҳо гардад.

Таъсири муайяне ба фаъолияти судҳои конститутсионӣ, инчунин аз ҷониби ҷунин назарияҳои ҳукукҳои фундаменталӣ, ки судҳо аз низоми арзишҳо ё «тартиби арзишӣ»-и Конститутсия баровардаанд, ба амал оварда мешавад, гарчанде ки мо қайд менамоем, ки онҳо номуайянан. Ҳамин тавр, дар Австрия аз нуктаи назари ҳукукии келзений равиши арзишӣ маъмул ҳисобида мешавад, зеро ба гуфтаи Келзен ҳар як меъёри ҳуқуқӣ, аз ҷумла расмӣ, ин ё он арзишро ифода мекунад. Бо ҷунин муносибат бандубасти арзишии моҳияти ҳукукҳои асосии танзимшаванда наметавонад боиси таъсиси ҳама гуна ҳақиқати маҳсуси ҳуқуқӣ, қоидаҳои дигари тафсир ва таъбиқи ҳуқуқу озодиҳои асосӣ гардад.

Маҳз ҳамин муносибати арзишӣ дар амалияи адолати судии конститутсионӣ барои мукаррар намудани ҳудуди қонунгузорӣ дар соҳаи танзими ҳуқуқу озодиҳои муҳим мегардад, ки қонунгузор набояд онро байрон

кунад, гарчанде ки дар доираи ин ҳудуд он микоеи арзиши худро дорад. Бо дарназардошти амали манбаъҳои меъёрии дар замонҳои гуногун қабулшуда усули тафсири ҳақиқии ҳукуку озодиҳо тибқи стандартҳои муосирро эътирофшуда аҳамияти калон дорад.

Ин равиш фаъолияти мақомоти назорати конституцсиониро дар Австрия, Швейтсария ва ИМА муайян мекунад. Он, инчунин барои Фаронса хос аст. Дар ин ҷо Шурои конституцсионӣ санадҳои конунгузориро аз нуктаи назари мутобикати онҳо ба танҳо ба конституцсияи амалкунанда ва конунҳо, балки инчунин ба Ёлломияи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрвандони Фаронса соли 1789 ва дебочаи Конституцсияи соли 1946 арзёбӣ мекунад.

Тавсияи сарчашмаҳои конунии асоснокунӣ ва химояи ҳукуку озодиҳо дар чараёни тафсир ва назорати конуни конституцсионӣ аз ҷониби Шурои конституцсионӣ дар Фаронса боиси афзоиши нақши он ҳамчун кафили ҳукук ва озодиҳои шахс гардид. Як такони мушаххас дар ин самт қарори соли 1971 дар бораи парванда оид ба ҳукуки иттиҳод буд, ки Шурои конституцсионӣ хангоми маънидодкунии ин ҳукук ба дебочаи Конституцсияи соли 1946 ва Ёлломияи ҳукуки инсон ва шаҳрвандони соли 1789 ишора кард.

Амалияи Суди конституцсионии Италия, инчунин аз саҳми назарраси он дар рушд ва ғанигардонии ҳукуку озодиҳо дар асоси тафсири онҳо шаҳодат медиҳад. Фишурда дар бораи фаҳмиши ҳукук ва озодиҳои инсон

ҳамчун ҷудонашаванда ва авалиндарача нисбат ба давлат ва ҳама гуна институтҳои сиёсӣ аз ҷониби Суди конституцсионӣ дар асоси тафсири васеи моддаи 2 Конституцсия таҳия шудааст, ки ҳукукҳои ҷудонашавандаи инсонро ҳамчун як шахс ва ҳамчун иштирокчии маърифати ҷамъиятӣ, ки ӯ дар он рушд мекунад, эътироф ва қафолат медиҳад.

Ин эътироф имкон дод, ки дар вақти қабули Конституцсия ҳукукҳои таҳиянашуда ва номаълум аз заминаи васеътари рушди минбаъдаи иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсӣ-ҳукуки давлат ва ҷомеа бароварда шаванд, ки дар амал тасдиқ карда шуд. Тафсири васеи моддаи 2 Конституцсия ба суд иҷозат дод, ки ҷунин ҳукукҳои шахсиро, ба монанди ҳукукҳои шаъну шараф, номус, маҳфияти мукотиба ва ҳаёти шахсӣ, ҳукук химояи номи некро ба категорияи ҷудонашаванда тасниф кунад. Суд, инчунин ҳукуки радди маълумоти бардуруғи паҳнкардаи ВАО-ро тасдиқ кард. Дар асоси маънои моддаи 2 Конституцсия суд конунии искоти ҳамлро дар ҳолати таҳдид ба саломатии модар эътироф кард, сарфи назар аз он ки тибқи конунгузории дар он замон амалкунанда искоти ҳамл манъ карда шуда буд. Ҳанӯз дар соли 1974, Суд корпартоии сиёсиро конунӣ эътироф кард, ки иродаи мардумро ифода мекунанд, ба истиснои ҳолатҳои, ки он ба сарнагун кардани соҳти конституцсионӣ равона карда шудааст ё ба мақомоти давлатӣ²²⁴.

²²⁴ Саблин Д.А. Права человека: Учебное пособие. – Оренбург: ОГУ, 2004. – С. 109.

Таҳлили вазифаи тафсири Конституцияи ҳукукҳои асосии аз ҷониби судҳои конституционӣ гузаронидашуда, наметавон ба масъалаи иерархияи меёрҳо аҳамият дод, зеро ба принципи иерархия ақсар вақт нақши восита (усул) барои химояи ҳукукҳо ва озоди бурда мешавад. Дар Швейтсария аҳамияти махсуси принципи иерархия бо мавҷуд будани меёрҳои ҳатти дар ҳукукҳои конституционӣ (Конституцияи федералии соли 1874), ки мақоми афзалиятноки ҳукукҳои бунёдиро қафолаг медиханд, алоқаманд аст. Он инчунин меёре дорад, ки мувофиқи он мазмуни ҳукукҳои асосиро тағйир додан мумкин нест. Пас аз бартараф кардан Суди Федералӣ баъзе ҳукукхоро ҷудонашаванда муайян мекунад ва ба онҳо дараҷаи бештари химояро медиҳад.

§ 2. Ниҳоди Омбудсмен ва нақши он дар химояи ҳукуку озодиҳои инсон дар давлатҳои хориҷӣ

Дар байни механизмҳои химояи ҳукуку озодиҳои инсон ва манфиатҳои қонуни шаҳрвандон аз ҳудсарии мақомоти давлати ва суиистифода аз мансаби хизматии шахсони мансабдорон мақоми махсусро ниҳоди Омбудсмен ишғол мекунад. Ба маънои тахтулафзӣ, Омбудсмен аз калимаи шведии «ombudsman» гирифта шуда, маънояш «намоёндаи манфиати гурӯҳе» мебошад. Дар шароити ҷомеаи шаҳрвандӣ, таъиноти асосии ниҳоди Омбудсмен ин ҳалли баҳсҳои мавҷуда оид ба ҳукуки инсон ва таъмини мувозинат байни манфиатҳои

давлатӣ ва ҷомеаи шаҳрвандӣ мебошад. Дар фарқият аз дигар механизмҳои химояи ҳукуки инсон, Омбудсмен зимни ҳалли баҳсҳо на танҳо меёрҳои ҳукукӣ, балки принципҳои ҳукукиро низ ба роҳбарӣ гирифта метавонад. Яъне ба табиати ахлоқии меёрҳои ҳукук така менамояд. Мувофиқан, Омбудсмен имконият дорад, ки ҳатто ҳукукхоро, ки қонуни мустаҳкам нагардидаанд, химоя намояд.

Тарзи ташкил, номгузорӣ ва фаъолияти ниҳоди Омбудсмен дар давлатҳои алоҳида ба таври гуногун сурат мегирад. Масалан, дар Шохигарии Бритониёи Кабир ниҳоди Омбудсмен бо номи «Вакили парламентӣ оид ба қорҳои маъмурият» ифода мегардад. Мухлати вақолати ин сохтор номаҳдуд буда, ҳукуки мурочиат ба онро танҳо вакили Парлумон дорад. Дар Ҷумҳурии Федералии Олмон бошад, яқчанд навъи ниҳоди Омбудсмен мавҷуд аст: дар сатҳи федералӣ «Вакили Бундестаг оид ба қорҳои артиш», «Комиссияи Бундестаг оид ба арзу шикастҳои» ва дар сатҳи заминҳо бошад, «Мансаби омбудсмени қамъиятӣ» ва «Вакили шаҳрвандон» амал мекунанд. Дар Фаронса Омбудсмен бо номи «Миёнарав», дар Исроил бошад, онро «Вакили парламентӣ», дар Австрия «Химоятгари қамъиятӣ», дар Руминия «Адвокати ҳалқ», дар Литва «Омбудсмени парламент», дар Ўзбекистон «Вақолатдори Олий Маҷлис оид ба ҳукуки инсон», дар Грузия «Химоячии ҳалқ», дар Озарбойҷон «Комиссар оид ба ҳукуки инсон» ном мебаранд. Аммо тағйир номи он мақсади фаъолияти онро тағйир намедихад.

Падидаи Омбудсмен, ки бори аввал дар Шветсия (1809), дар аввали асри XIX таъсис ёфтааст, пас аз Чанги Дуюми Ҷаҳон дар кишварҳои Аврупо ва минтақаҳои дигари ҷаҳон, ки мақсади бунёди давлати демократиро доштанд паҳн гардид. Самаранокии фаъолияти онро принципҳои зерин таъмин мекунанд: мавқеи мустақим дар низоми мақомоти давлатӣ; тағйирнопазирӣ дар тури тамоми муҳлати ваколати парламент, ки ба он таъин карда мешавад; ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ; ошкорбаёнӣ ва қобили қабул барои ҳамаи шаҳрвандоне, ки ба ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои худ ниёз доранд; набудани расмиёти расмиқунонидашудаи баррасии арзу шикоятҳо; расонидаани кумаки ройгон ба шаҳрвандон ва ғайра.

Ҳамаи ин принципҳо ва расмиёт ба фаъолияти Омбудсмен оид ба ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд аз суиистифода ва худсарии дастгоҳи давлатӣ ва шахсони мансабдор мусоидат мекунанд. Баҳои баланде, ки аз ҷониби профессори австриягӣ, доктори илмҳои ҳуқуқ В. Пикл ба ин падида дода шудааст, розӣ набудан мумкин нест: таъсис ва фаъолияти он дар муносибатҳои байни давлат ва шаҳрванд, дар байни шахсоне, ки дорой қудрат ва ҳокимият қарор доранд, боби навро қушод.

Дар баъзе кишварҳо, вазифаҳои назорати Омбудсмен ба фаъолияти мақомоти судӣ, маъмурияти зиндонҳо ва мақомоти ҳокимияти маҳаллӣ паҳн мегардад. Вазифаҳои васеи назоратии Омбудсмен ва шахсони мансабдор дар ҳама самтҳо салоҳияти баланд ва

эътирофи васеи ҷомеаро муайян мекунанд. Барои тавсифи ин ниҳод се намунаи ҷолибтарини модели шведӣ, ки соли 1809 ба вучуд омадааст ва барои ҳама намудҳои минбаъда, ду навъи муосир – англисӣ ва фаронсавӣ хидмат кардааст, ки таҳлил намудан ба мақсад мувофиқ мебошад. Зеро дорои хусусиятҳои мебошад, ки ифодакунандаи мақсадҳои муосири Омбудсмен мебошанд.

Ниҳоди Омбудсмени парламентӣ дар Шветсия якчанд омбудсменҳои махсусгардонидашударо дар бар мегирад. Сардор-Омбудсмен бо дастрасии омма ба ҳуҷҷатҳои расмӣ, инчунин ба низоми компютерӣ ва бонки маълумоти шахсӣ сару қор дорад. Ба салоҳияти омбудсмен оид ба масоили адлия, фаъолияти мақомоти адлия, полис ва маҳбасхонаҳо шомил мебошад. Омбудсмени махсус назоратро аз болои қуваҳои мусаллаҳ ва муносибаҳои онҳоро бо сохторҳои гуногуни шаҳрвандӣ ба амал мебарорад. Ба самти махсуси фаъолияти яке аз омбудсменҳоро назорати қонуният дар соҳаи таъминоти иҷтимоӣ ва андозбандӣ ташкил медиҳад. Соли 1986 Шветсия қонун бар зидди таъбири наҷодӣ дар соҳаи меҳнат ва муносибатҳои иҷтимоиро қабул кард.

Омбудсмени Шветсия аз болои фаъолияти соҳаҳои гуногуни ҳокимият назорат бурда, мансабдорони давлатиро гунаҳкор мекард, ба наздиқӣ ба мансабдорони ҳуқумат, омбудсмени шведӣ риояи речаи қонуниятро дар тамоми соҳаҳои идорақунии таъмин мекунанд. Вай ба ҳама гуна ҳуҷҷатҳо ва гирифтани маълумотро аз ҳар манбаъ

хукук дорад. Тамоми маводҳои ҷамъовардаи омбудсмен дар ҳисоботҳои солони Риксдаг нашр карда мешаванд.

Дар Британияи Кабир, ниҳоди Омбудсмен аз ҷониби Комиссари парламентӣ оид ба масъалаҳои маъмурии дар соли 1967 ҷорӣ карда шуд. Қонун салоҳияти Омбудсмен ва тартиби фаъолияти ӯро муқаррар намуда, ба ӯ мақоми баробари судияи Суди Олиро додааст. Омбудсмени парламентиро Малика таъин мекунад ва ҳукук дорад. Ин вазифаро то 65-солагӣ роҳбарӣ мекунад; пас аз расидан ба ин синну сол ӯро танҳо бо қарори ҳарду палатаи парламент бо пешниҳоди Малика дигар қардан мумкин аст.

Тибқи Қонун, Омбудсмени парламентӣ дар доираи салоҳияти худ шикоятҳои шаҳрвандонро аз болои ҳама гуна амалҳои вазорату идораҳо баррасӣ мекунад, агар ин амалҳо дар суд шикоят карда нашавад. Хусусияти омбудсмени англисӣ аз дигар давлатҳои аврупоӣ дар он аст, ки вай наметавонад бо ташаббуси худ тафтишотро оғоз кунад. Дар Англия шаҳрвандон мустақиман ба омбудсмен шикоят карда наметавонанд. Танҳо тавассути яке аз вакилони парламент метавонанд ба омбудсмен муроҷиат намоянд барои ҷимояи ҳукукҳои поймолшудаи худ.

Шикоят танҳо дар шакли хатгӣ аз шаҳрвандони Британияи Кабир, ки дар ҳудуди он зиндагӣ мекунанд ва аз содир шудани ҳукуквайронкунии 12 моҳ сипарӣ нашудааст ё ки аз лаҳзаи оғох шудани шаҳрванд қабул карда мешавад. Амалияи Омбудсмени Англия нишон медиҳад, ки он пеш аз оғози тафтишот кӯшиш мекунад

тарафҳоро ба созиш орад ва ҳамчунин бовар мекунонад, ки тафтишот одилона амалӣ карда мешавад.

Омбудсмени парламентӣ тафтишотро мегузаронад, усули тафтишотро бо ихтиёри худ интихоб менамояд. ӯ метавонад баррасии ошкоро гузаронад, доштани намояндаро иҷозат диҳад ва суҳбаги ғайрирасмӣ гузаронад. Тибқи муқаррароти моддаи 8 қонуни Комиссари парламентӣ ҳукук дорад аз тамоми сохторҳои давлатӣ навобаста аз сохтори таъкилишон оид ба парвандаи баррасишаванда маводи лозимаро талаб намояд, дар баробари ин мақомоти давлатӣ, шахсони мансбдори онҳо ва сохтори ҷамъиятӣ уҳдадоранд, ки маълумоти дарқори сари вақт дастрас намоянд.

Омбудсмен дар Англия вазифадор аст, ки пас аз ба анҷом расонидани тафтишот натиҷаи онро ба парламент ва шахси шикояткунанда пешниҳод намояд. Ҳамзамон барои пешгирии минбаъдаи ҷунин ҳукуквайронкуниҳо ба мақомоти ҳифзи ҳукук тавсияҳо медиҳад ва худ тадбирҳои саривақтӣ меандешад, ки беадолатӣ ва ҳукукназарӣ дар самти ҷимояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд аз байн бурда шавад.

Омбудсмени парламентӣ уҳдадор мебошад, ки ҳар сол ба кумитаи махсуси парламент оид ба фаъолияти худ ҳисобот пешниҳод кунад ва дар асоси ин ҳисобот фаъолияти омбудсмен баҳогузорӣ карда мешавад. Қайд қардан зарур аст, ки дар омода намудани ҳисоботи солони аз ҷониби омбудсмен комиссия ташкил карда мешавад, ки тақрибан 80 нафар аъзоро аз ҳисоби

кормандон ва шахсони манфиатдору шикояткунандагон дарбар мегирад²²⁵.

Таҷрибаи 30 соли омбудсмен дар Бритонё нишон медиҳад, ки ин ниҳод ҳамчун механизм гайрисудии ҳимояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар ҳимоя намудани манфиатҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ нақши муассир гузоштааст. Бар замми ин муваффақиятҳо, он аз камбудҳои низ ҳолӣ нест. Масалан, салоҳияти маҳдудро доро мебошад, яъне аз болои амал ё беамалии баъзе шахсони мансабдор ва ташкилотҳои ҷамъиятӣ ба ӯ шикоят кардан мумкин нест ва ё шаҳрвандон ҳукуки мустақиман ба омбудсмен шикоят кардано надоранд. Ҳамзамон ҳулосаҳои машваратии ӯ характери ҳатмӣ надорад, ки боиси дар амал татбиқ нагаштани он мегардад. Ё ин ки фаъолияти самаранокӣ омбудсмен аз ҷониби Кумитаи маҳсуси парламент таъмин ва амалӣ он назорат карда мешавад.

Институти Омбудсмен, ки дар Фаронса бо номи «миёнарав» шинохта шудааст, 3 январи соли 1973 таъсис ёфтааст, ки бо баъзе тағйироту иловаҳо бо қонуни алоҳида аз 24 декабри соли 1976 фаъолиятро оғоз намуд. Миёнарави фаронсавӣ шикоятҳои шаҳрвандон ва шахсони хориҷиро, ки ҳукуки истиқомати доимӣ доранд аз болои амал ва беамалии мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдори онҳо қабул мекунад ва мавриди баррасӣ қарор медиҳад. Шартӣ

²²⁵ Диниришев А.М., Азизода У.А., Павленко Е.М., Исқандаров Ш.Ф. Ме- ханизми защиты прав человека. – С. 234.

асосии қабули шикоятҳо ин тавасути аъзои парламент, вакили маҷлиси миллий ва сенаторҳо ворид намудани он мебошад. Дар амалия аксар ҳолатҳоро дучор шудан мумкин аст, ки вакилон бидуни дарҳости шаҳрвандон ба «миёнарав» ба хогири ба даст овардани боварии интиҳобкунандагон доир ба ин ё он мушкилоти ҷомеа шикоят мекунад. Инчунин, ҳисоботҳои оморӣ нишон медиҳад, ки дар Фаронса тавассути вакилон ворид гардидани шикоятҳо ба «миёнарав» дар ҳолати рушд қарор дорад, ин ҳам аз фаъолияти самаранок ва бегарази он гувоҳӣ медиҳад.

Қайд кардан зарур аст, ки бинобар фаъолияти бегаразу самаранокӣ, ниҳоди омбудсмен дар байни механизмҳои ҳимояи ҳукуки инсон дар сатҳи миллий ва байналмилалӣ ҳарчи бештар эҳсос карда мешавад. Омбудсмен бештар самти фаъолияти худро дар баҳши ҳимояи баробарҳукуки занону мардон, ақаллиятҳои миллий, ҳуқуқҳои маҳбусон, гурезагон ва дигар қишрҳои осебпазири ҷомеа равона кардааст.

Таҳлилҳо нишон дод, ки омбудсмен яке аз нишонаи асосии ҷомеаи демократӣ ва бунёдгузори давлати ҳукуқӣ баромад мекунад. Дар бисёр кишварҳои ҷаҳон мавқеи асосиро дар байни механизмҳои ҳимояи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд қасб кардааст. Фаъолияти самарабахши ин ниҳод дар ҳимояи ҳукуки шаҳрвандон аз худсарӣ ва суиистифодаи мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдори онҳо ифода меёбад.

§ 3. Расмийети «Хабеас Корпус» ва химояи ҳукуки инсон

Дар низоми кафолатҳои ҳукукии ҳукуку озодиҳои инсон баҳои баланд додан ба моҳияти қоидаҳо ва Расмийети муҳофизати ҳаёт аст, ки бо ёрии онҳо таъқиқ ва ҳимояи ҳукуку озодиҳои асосии инсон таъмин карда мешаванд. Маълум аст, ки ҳуқуқ ва озодиҳои моддӣ танҳо тавассути тартиби муайяни муҳофизати амалӣ карда мешаванд, ки тарзи махсуси химояи онҳоро кафолат медиҳанд.

Масалан, ҳуқуқ ба дахлнопазирии шахсиро мегирием. Он бо меъёрҳои муайяни муҳофизати таъмин карда шудааст. Яке аз тартиби муҳимтаринро, ки дар таърибаи бисёр кишварҳои хориҷӣ истифода мешавад Расмийети «Хабеас Корпус» мебошад.

Ин номи анъанавии фармони суд мебошад, ки ба шахсони масъуле, ки уҳдадорӣ ҳабснамуданро бар дӯш доштанд, фиристода мешавад. Дар фармон муқаррар карда шудааст, ки шахси боздоштшуда ба суд оварда шавад ва дар бораи вақт ва сабабҳои ҳабс маълумот дода шавад. Ин расмийет бори аввал дар Англия бо Қонуни соли 1679 ҷорӣ карда шуда буд. Мувофиқи қонун ҳар каси дастгиршуда ё ҳабсшуда, инчунин шахсоне, ки бо ғарав барои озод шудан рад карда шудаанд, ҳуқуқ доранд дар асоси «Хабеас Корпус» ба суд бо дархости ба амал баровардани муҳофизаи муқочиаг кунанд.

Мувофиқи дархост суд ба муассисае, ки боздоштшуда дар он ҷой нигоҳ дошта мешавад, дархост

оид ба суд овардан дар муддати 24 соат бо мақсади санҷидани қонунии боздошт ё ҳабс мефиристад. Дар ҳамаи судӣ оид ба ин масъала ҳудуди аризадиҳанда ё намоёндаи қонунӣ ё дар ҳолати ҳабс айбдоркунандаи давлатӣ бояд ба суд сабабҳои ҳабсро муфассал шарҳ диҳад. Агар суд қарор қабул кунад, ки дастгир, ҳабс ё ҳулоа беасос аст, шахси ба ҷазо таҳдидмешуда бояд фавран озод карда шавад. Шахсе, ки тибқи муҳофизаи «Хабеас Корпус» озод карда шудааст, наметавонад бо ҳамон асос боздошт, ҳабс ё зиндонӣ карда шавад.

Як ниҳоди муҳофизаи ҷиноятӣ дар низоми ҳукукии англо-саксонӣ ва шакли муҳимтарини химояи судии ҳуқуқҳои шахс расмийети «Хабеас Корпус» мебошад, ки дар низоми ҳукуки ИМА низ қабул карда шудааст. Мутобиқи қисми 9 моддаи 1 Конститутутсия ҳар шахрванди ҳабсшуда ҳуқуқ дорад озодона ба суд бо ариза дар бораи санҷидани қонунӣ, асоснокӣ ва дурустии маҳрум сохтан аз озодӣ муқочиаг кунанд. Агар судя муайян кунад, ки ҳабс бидуни асосҳои қофӣ ё вайрон кардани қоидаҳои муқаррарнамудаи қонун сурат гирифтааст, ӯ вазифадор аст фавран шахрвандро раҳо кунанд. Аммо махсусияти тарҳи амрикоӣ дар он аст, ки ариза барои расмийети «Хабеас Корпус» метавонад дар ҳама марҳилаҳои муҳофизаи ҷиноятӣ пешниҳод карда шавад. Аз ҷиҳати назариявӣ ҳатто маҳкумшуда тавассути ин тартиб метавонад ба бекор кардани парванда муваффақ шавад, агар вай судро ба ғайриқонунӣ ё беасос будани ҳабсаш бовар кунонад, ки дар асоси он суд бояд ҳуқуқро ғайриқонунӣ эътироф кунанд.

Ҳарчанде ки таъриба нишон медиҳад, ки судҳо аз шумораи ками ҷунин дархостҳо қаноатманданд, аммо расмиёти «Ҳабеас Корпус», ки Конститутсияи ИМА пешбини кардааст, қафолати муҳими барқарорсозии адолат ва ғайри ҳимояи судии шахс мебошад.

Расмиёти «Ҳабеас Корпус» тақрибан дар ҳамаи кишварҳои Аврупои континенталӣ васеъ истифода мешавад. Он дар конститутсия ва қонунгузории Олмон, Италия, Испания, Австрия ва дигар кишварҳо мустаҳкам карда шудааст. Меёрҳои дахлдор, инчунин дар қонунҳои махсус дар бораи ҷуброни зарари моддӣ ва маънавий аз ҷониби давлат барои Ҳабеас Ғайриқонунӣ мавҷуданд.

Азбаски ҳукуки санҷиши судии қонунӣ ҳаёс, ки дар расмиёти «Ҳабеас Корпус» ифода ёфтааст, ҳамчун қоидаҳои тасдиқшуда ва собитшуда дар амалияи адолат аҳаммияти қалон дода мешавад ва ин ҳукук дар паймонҳои байналмилалӣ ва конвенсияҳои минтақавӣ оид ба ҳукукҳои инсон омадааст. Дар қисми 4 моддаи 5 Конвенсияи Аврупо оид ба ҳифзи ҳукук ва озодиҳои асосӣ ҷунин омадааст: «Ҳар касе, ки бо роҳи боздошт ё ҳаёс аз озодӣ маҳрум карда шудааст, ҳукук ба муҳофизат дорад, ки дар он суд ҳал мекунад, ки ҳаёси ӯ қонунӣ аст ва дар ҳолати ғайриқонунӣ будани боздошт ҳукм дар бораи озод кардани ӯ бароварда мешавад». Банди 5 ин модда пешбини мекунад, ки «ҳар касе, ки қурбонии боздошт ё ҳаёс бо ғайри қонунӣ кардани муқаррароти ин модда шудааст, ҳукуки ҷубронро дорад».

§ 4. Адлияи маъмури ва ғайри ҳукуки инсон

Адлияи маъмури – низоми мустақили мақомоти махсуси ҳокимияти судӣ мебошад, ки назоратро дар соҳаи идоракунии давлатӣ, инчунин ғайри ҳукукҳои субъективӣ шаҳрвандон ҳангоми ғайри қардани онҳо бо амали (беамалии) ғайриқонунӣ ё зараррасонии мақомот амалӣ менамояд²²⁶. Аз ин сабаб, мақсади асосии адолати маъмури танзими ҳаёс (ғайри) байни шаҳрвандон ва мақомоти идоракунии давлатӣ мебошад. Адлияи маъмури яке аз ниҳодҳои муҳими ғайри ҳукук ва озодиҳои инсон мебошад. Адлияи маъмури яқ шояд мустақили ҳокимияти махсусгардонидашудаи судӣ мебошад, ки барои ҳимояи ҳукукҳои субъективӣ шаҳрванд аз амру қарорҳои ғайриқонунӣ ҳокимияти идоракунонда пешбини шудааст. Ҳадафи асосии адолати судии маъмури ҳалли ғайри ҳаёс байни шаҳрвандон ва мақомоти давлатӣ мебошад.

Дар байни омилҳои, ки таъсири адолати маъмуриро бевосита таъсир медиҳанд, бояд таъсири қуръури давлат ба ҳамаи соҳаҳои асосии ҳаёти ғайри, инчунин тамоюлро ба инкишофи пайваста дар механизмҳои давлатӣ ба маъно ва воситаи ҳокимияти иҷроия нишон дод. Ба ибораи дигар, ҳагари зиёд ба ҳукуки шаҳрванди алоҳида аз ҷониби мақомоти идоракунии давлатӣ ба миён меояд, ки имконияти суиистифодаи онҳо таҳти назорати суди маъмури қарор дорад.

²²⁶ Права человека. Учебник для вузов / Ответственный редактор – член-корр. РАН, доктор юридических наук Е.А. Лукашева. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА М), 2001. – С. 441.

Дар баробари ин, алоқамандии байни тақвияти нақши адолати маъмурӣ ва таҳаввулотро надида мумкин нест, ки ниҳоди ҳуқуқ ва озодӣ дар даҳсолаҳои охир аз саргузаришидааст. Ин таҳаввулот на танҳо бо густариши феҳристи ҳуқуқ ва озодиҳо ва пайдоиши «наслҳо»-и нави онҳо, балки бо инкишофи талабот, ки шахсони мансабдорони давлатӣ, аз ҷумла судяҳои адолати маъмурӣ қайд карда шудаанд, ки ба шикоятҳои шаҳрвандон муносибати ҳамагарафа ва объективӣ нишон диҳанд.

Афзоиши бархӯрдҳо байни шахсони мансабдор ва шаҳрвандон зарураги ташкили низоми ҷудонашавандаи судҳои маъмуриро дар назар дорад, ки барои беқор кардани санади ғайриқонунии маъмурӣ-ҳуқуқӣ ва бо ин восита барқарор кардани ҳуқуқи вайроншудаи субъективии шахс мебошанд. Адлияи маъмурӣ дар дигар мақомоти квазисудӣ низ барои ҳалли парвандаҳои мушаххас дида мешавад, масалан оид ба масъалаи андозбандӣ, хифзи иҷтимоӣ ва ғайра.

Ҳарчанде ки ваколатҳои яктарафаи ҳокимият аксар вақт сарчашмаи суиистифодаҳои гуногун мебошанд, судҳои адолати маъмурӣ онҳоро қатъ намуда, шахсони мансабдоре, ки ғайриқонунӣ фаъолият менамоянд, ҷазо диҳанд. Чун коида, ин судҳо ҳуқуқ доранд, ки на танҳо қонунӣ будани чораҳои идоракуниро тафтиш кунанд, инчунин мувофиқи мақсад буданашро баҳо диҳанд. Аз ин рӯ, нақши адолати маъмурӣ дар муносибат бо фаъолияти идоракунӣ, монанди адолати конститусионӣ дар муносибат бо ҳокимияти қонунгузор мебошад.

Дар асоси вазифаҳои умумии адлияи маъмурӣ (ҳалли баҳсҳои байни шаҳрванд ва ҳокимияти иҷроия), баъзе олимони муҳимтарин шартҳои самаранокии идоракунии давлатиро тавозуни одилонаи манфиатҳои давлат, аз як тараф ва шаҳрвандон, аз тарафи дигар мешуморанд. «Ғояи ҷунин тавозуни одилонаи манфиатҳои асоснокии мавҷудияти ҳуқуқи маъмурӣ дар Британияи Кабир ё баробарвазни (эквиваленти) он дар ҳуқуқи маъмурии фаронсавӣ ҳамчун як қисми ҳуқуқи оммавӣ мебошад»²²⁷.

Н.М. Коркунов қайд мекунад, ки «мувофиқи хусусияти ҳуқуқҳои поймолшуда, адолати маъмуриро аз ҷиҳати ва граҷданӣ фарқ кардан ғайриимкон аст...»²²⁸. Ҳангоми муайян кардани табиғати адолати маъмурӣ бояд қайд кард, ки дар муносибатҳои ҳуқуқии баҳсталаб субъект мавҷуд аст, ки ба воситаи он баҳс маъмурист. Мақомоти ҳокимияти давлатӣ ё шахсони мансабдор, ки салоҳиятҳо доранд (шахсоне, ки вазифаи ҷамъиятии ҳар гуна хусусиятдоштаро иҷро мекунанд) иштирокчиҳои ҳатмии баҳси маъмурӣ мебошанд.

Аз ин рӯ, таъиноти судҳо оид ба парвандаҳои маъмурӣ ба он асос ёфтааст, ки меъёрҳои ҳуқуқи таъбиқшаванда ва муносибатҳои ҳуқуқие, ки парвандаи баҳсдор ба вучуд меорад, хусусияти ҷамъиятӣ-ҳуқуқӣ доранд.

²²⁷ *Nedjati J.M., Trice J.E. English and Continental Systems of Administrative Law.* – Amsterdam, 1978. – P. 72.

²²⁸ *Коркунов Н.М. Сборник статей.* – СПб., 1898. – С. 218.

Таърихан дар кишварҳои ғарбӣ ду низом (ё модел)-и асосии адолати маъмуриӣ рушд ёфтааст: континенталӣ (олмонӣ-фаронсавӣ) ва англо-африқой (англо-саксонӣ). Ин низомҳо дар кишварҳои гуногун хусусиятҳои умумӣ ва фарқиятҳо доранд. Назарияи олмонӣ-фаронсавӣ оид ба назорати маҳсуси судӣ оид амалисозии ҳокимияти маъмуриӣ дар кишварҳои Аврупои континенталӣ нисбат ба кишварҳои низомии англосаксонӣ хеле барвақттар ташаккул ёфта буд, ки дар он ҷо фаъолияти воқеии адолати маъмуриӣ танҳо дар нимаи дуюми асри XX оғоз меёбад. Инчунин, шаклҳои омехта мавҷуданд.

Хусусияти модели якум мавҷудияти судҳои маҳсугардонидашуда мебошад, ки аз низомии умумии судӣ ҷудо карда шудаанд. Барои дуум бошад, мавҷуд набудани мақомоти маҳсуси адолати маъмуриӣ, инчунин ҷудонамоии судҳои салоҳияти умумӣ барои ҳалли баҳсҳои маъмуриӣ-ҳуқуқӣ мебошад, ки дар асл адолати судӣ дар парвандаҳои маъмуриӣ мебошад.

Фарқи асосии байни ду модели таърихӣ адолати маъмуриӣ дар муқаррароти тобешавӣ мебошад. Ин чунин маъно дорад, ки дар кишварҳои оилаи ҳуқуқии романӣ-олмонӣ қоидаи тобешавии универсалӣ вучуд дорад: ҳама гуна шикоят вобаста ба фаъолияти ғайриқонунии мақомоти идоракунӣ, ба мақомоти адолати маъмуриӣ сарфи назар аз соҳаи муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки мансуб аст, пешниҳод карда мешавад.

Дар муқоиса бо ин модел, трибуналҳои маъмурие, ки дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва Бритониёи Кабир

дар соҳаҳои мушаххас таъсис дода шудаанд, ваколатҳои кам доранд (масалан, ҳалли баҳсҳои марбут ба масъалаҳои тандурустӣ, шугл, фаъолияти мақомоти полис ва ғайра). Аъзои ин мақомоти маҳсуси квазисудиро (вобаста аз аҳамияти ҳудӣ трибунал) бо санадҳои ҳукумат ё вазорату идораҳои алоҳида таъин мекунанд. Асосан онҳо дар асоси қоидаҳои маҳсуси ҳуд, ки вазири дахлдор тасдиқ кардааст, фаъолият мекунанд. Дар фаъолияти квазисудӣ омезиши вазифаҳои муфаттиш ва судя бисёртар ба назар мерасад.²²⁹

Фаъолияти адлияи маъмуриро дар кишварҳои низомии континенталии ҳуқуқ чун Фаронса, Олмон ва Итолиё ва англо-африқой чун Иёлоти Муттаҳида ва Бритониёи Кабир дида мебароем.

Ниходи адолати маъмуриӣ дар Фаронса дар асрҳои миёна ва дар давраи мутлақият ба вучуд омадааст ва ҳуқуқи маъмуриӣ таърихи беш аз ду аср дорад. Аз Фаронса ин механизми маҳсуси назорат тадриҷан ба дигар кишварҳои континенталии Аврупо паҳн мешавад: аз нимаи дуюми асри XIX дар Олмон, Белгия, Итолиё ва Испания судҳои маъмуриӣ таъсис дода шудаанд.

Назарияи фаронсавии адолати маъмуриӣ, ки классикӣ доништа мешавад, ба тақсимои ҳокимият асос ёфтааст. Аз назарияи тақсимои ҳокимият ҳулоса карда мешуд, ки судҳои умумиграждани, чун мақомоти ба сохтори маъмуриӣ иртиботдошта набошанд. Баҳодиҳии амалҳои

²²⁹ Права человека. Учебник для вузов / Отв. ред. Е.А. Лукашева. – М., 2001. – С. 444.

мақомоти маъмурӣ бояд аз доираи салоҳияти умумии судӣ хориҷ карда шуда, дар доираи ҳуди маъмурияти давлатӣ муассисаҳои махсус ташкил карда шаванд.

Принсипҳои назарияи масъулияти ҳокимияти давлатӣ дар Фаронса дар охири асри гузашта бо қарори Трибунал оид ба баҳс²³⁰ дар парвандаи Бланко (1873) гузошта шуда буд. Дар ин қарор омадааст: «Масъулият, ки давлат метавонад барои зарари ба шахсони алоҳида расонидаи амалҳои ғайриқонунии ҳадамоти давлатӣ ба зимма гирад, ба принсипҳои Кодекси граждани дар қисми танзими муносибатҳои шаҳрвандон бо якдигар дохил намешавад»²³¹. Ҳамин тарик, муқаррароти дар боло овардашуда ҷавобгарии граждани-хукукиро, ки аз баҳсҳои байни шахсони воқеӣ бармеояд, фарқ мекунад. Ҳудуди ҷавобгарии граждани-хукукӣ ва маъмури-хукукӣ бо амалияи судӣ муқаррар карда шудааст: агар дар амали шахси мансабдор гуноҳи «хизматӣ» дида шавад, он гоҳ чунин парвандаҳо ба салоҳияти адолати маъмурӣ дохил мешаванд, ки метавонанд масъалаи масъулияти кирдори ғайриқонуниро ба миён оранд.

Ж. Ведел ду категорияи гуноҳи шахсони мансабдорро фарқ мекунад: 1) гуноҳи шахсӣ, ки мавҷуд набудани робита бо фаъолият тавсиф карда шуда, мансабдор бояд дар назди суди умумӣ ҷавобгар бошад;

²³⁰ Трибунал оид ба баҳс – зинаи олии суди Фаронса мешавад, ки ба он ҳалли баҳсо оид ба салоҳият байни судҳои умумӣ ва маъмурӣ вогузор карда шудааст.

²³¹ Саблин Д.А. Права человека: Учебное пособие. – Оренбург: ОГУ, 2004. – С. 120.

2) гуноҳи марбут ба иҷрои фаъолияти хизматӣ, ки масъулиятро танҳо маъмурият дар назди суди маъмурӣ дида мебарояд²³².

Аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки шахси ҷабрдида метавонад аз болои мақомоти идоракунии давлатӣ барои гуноҳи шахси мансабдоре, ки бо иҷрои вазифаҳои хизматӣ алоқаманд аст, шикоятӣ маъмурӣ ё даввои граждани нисбат ба корманди мушаххасе, ки кирдорҳои ғайриқонунии хусусияти шахсӣ содир кардааст, пешниҳод кунад. Агар трибунали маъмурӣ баррасӣ кардани шикояти мушаххасро ба салоҳияти худ дохил накунад, ӯ уҳдадор аст, ки мақомоти салоҳиятдорро номбар намуда, парвардари ба он супорад. Дар Фаронса аз инкилоби солҳои 1789-1794 низоми судӣ ба ду шохай мустақил тақсим мешавад: низоми умумии судӣ бо сардории суди кассатсионӣ ва маъмурӣ бо роҳбарии Шурои давлатӣ.

Адлияи маъмурӣ шикоятҳоро аз болои амал ва санадҳои мақомоти идоракунии давлатӣ ва шахсони мансабдор, ки ба хукук ва манфиатҳои шахсони алоҳида дахлдоранд, баррасӣ мекунад. Қисми зиёди шикоятҳоро дар марҳилаи аввал трибуналҳои маъмурӣ баррасӣ мекунанд (шумораашон 30 нафар). Онҳо аз раис ва се-чор аъзо иборатанд. Дар соли 1987 5 суди маъмурии шикоятӣ ҳамчун як зинаи мобайнӣ таъсис дода шуд, ки дар онҳо шикоятҳо аз болои қарорҳои трибуналҳои маъмурӣ қабул карда мешаванд, ба истиснои баъзе

²³² Веделъ Ж. Административное право Франции. – М., 1973. – С. 216.

категорияҳои парвандаҳое, ки бевосита ба Шурои давлатӣ шикоят мекунанд.

Дар таркиби Шурои давлатӣ бахши халли баҳсо мавҷуд аст, ки дар он аз номи Шуро шикоятҳои кассатсионӣ ва апеллятсионӣ аз болои қарорҳои судҳои поёнии маъмури баррасӣ карда мешаванд.

Намуди асосии даъвоҳо шикоятҳо дар бораи суиистифода аз ваколати ҳокимият мебошанд. Барои шикоятнамой осонии дастрасӣ ба судя, хароҷоти кам, ҳукуки иштироки адвокат дар муҳофизати судӣ ҳос аст. Аммо муҳлати шикоят ду моҳ аз рӯзи интишори санад аз ҷониби мақомоти маъмури мебошад, гарчанде ки худӣ раванди муҳофизаи хусусияти тулонӣ дорад.

Вакте амалҳои ғайриқонунии маъмурият ба тачовузи ҳуқуқ ва озодиҳои асосӣ марбутанд ё ба таъбиқи қонун ё муқаррарот асос надошта бошанд, онҳо «худсарӣ» ҳисобида мешаванд. Дар ҷунин ҳолатҳо суд метавонад пардохти ҷаброни мувофиқро таъин кунад. Дар ин ҳусус Қонуни аз 16 июли соли 1980 аҳаммияти қалон дорад, ки тибқи он Шурои давлатӣ ҳуқуқ дорад аз шахсони ҳуқуқи оммавӣ (масалан, муассисаҳои давлатӣ) барои иҷро нақардани қарори суди маъмури ҷарима ситонад. Барои ҳар як рӯзи таъхир дар иҷро ҳаҷми пеня зиёд мешавад²³³.

Категорияи муҳими парвандаҳоро даъвоҳои юрисдиксионӣ ташкил медиҳанд, ки азнавдидабарои

қарори идораро талаб мекунанд. Ҷунин даъвоҳоро одаган эътирозҳо аз нагичаҳои интиҳобот дар бар мегиранд. Суди маъмури бояд на танҳо нагичаҳои ба меъёрҳои қонунгузории интиҳобот номувофиқро бекор кунад, балки номзади ғолибро муайян кунад ё овоздиҳии дуумро таъин кунад. Категорияи алоҳидаи парвандаҳо ба талаботи даъво оид ба тафсири санадҳои меъёрӣ ва баҳодиҳии қонунияти онҳо асос ёфтааст. Дар ин ҳолат даъвоҳо оид ба хусусияти ғайриқонунӣ ё безътибории санади мушаххаси идорақунӣ баррасӣ карда мешаванд.

Ҳамин тариқ, суди маъмури шахсро аз мақомот бо ду роҳ Ҳимоя мекунад: ё бо роҳи бекор қардани санади шикоятоварда ё бо роҳи ситонидани ҷаброн ба манфиати ҷабрдида.

Ба ҳисоби миёна аз лаҳзаи муқочият ба суди маъмури то қабули қарори ниҳой оид ба моҳияти баҳс тақрибан ду сол давом мекунад ва санади маъмури баҳсбарангез дар ин муддат амал мекунад. Аммо суд оид ба парвандаҳои маъмури, ки фаъолияти маъмуриятро манъ мекунад, ҳақ надорад ягон муқочият кунад ва ё ягон амалеро иваз кунад. Мутахассисон ҷунин мешуморанд, ки ин яке аз камбудҳои ҷиддии назорати адолати маъмури мебошад.

Дастрасӣ ба санадҳои идоранамоӣ, аз ҷумла ба адолати маъмури дар Фаронса нисбат ба бисёр кишварҳои дигар ҳеле васеътар аст. Қонун аз 17 июли соли 1978 қоидаи принципалӣ ҷорӣ қардааст, ки тибқи он танҳо он санадҳое, ки сирри ҳарбӣ ё дипломатӣ, маълумоти тиббӣ ва ғайра доранд, барои шаҳрвандон дастрас нестанд.

²³³ Саблин Д.А. Права человека: Учебное пособие. – Оренбург: ОГУ, 2004. – С. 121.

Қонун аз 11 июли соли 1979 қабул шуда, принсипи ҳавасмандкунии ҳатмӣ қарорҳои роҳбарикунандаро муқаррар менамояд, ки амалигардонии ҳукуку озодиҳоро маҳдуд мекунанд ё чораи полисро ташкил медиҳанд, санқсияҳо ё манъкуниҳоро пешниҳод менамояд.

Дар Олмон принсипи умумии ҳимояи судии ҳукукҳои шаҳрвандон дар ҳолати вайрон кардани онҳо аз ҷониби «ҳокимияти давлатӣ» дар Конститутутсия сабт шудааст (қ. 4 м.19). Фаъолияти ҳуди судҳои маъмури ба Низомномаи соли 1960 асос ёфтааст, ки тибқи он салоҳияти суди маъмури ба ҳама баҳсҳои дорои хусусияти ҷамъиятӣ-ҳукукӣ дахл дорад, ба истиснои конститутсионӣ-ҳукукӣ. Судҳо на танҳо даъвоҳои шаҳрвандонро нисбат ба мақомоти давлатӣ, балки баъзе баҳсҳои байни мақомоти маъмури ва мақомоти ҳудидоракунии маҳаллӣ, инчунин ҳамаи баҳсҳо оид ба ҳукуки хизматчиёни давлатиро қабул мекунанд²³⁴.

Дар доираи адолати маъмури дар мурофиаи судӣ бояд баррасии пешакии шикоят, яъне тафтиши қонунӣ ва мақсаднокии санади маъмури гузаронида шавад. Яъне, суд муайян мекунад, ки оё мақомоти маъмури бо ин санад қонунро вайрон накардаанд ва ё санади баҳсбарангез ба мақсадҳое, ки ин мақомот салоҳият ба даст овардаанд, муҳолифат намекунад. Чунин қарори пешакӣ оид ба шикоятро «мақомоти болоӣ» дар аксар ҳолат қабул мекунад. Ин ба ӯ имкони бекор кардани

²³⁴ Права человека. Учебник для вузов / Отв. ред. Е.А. Лукашева. – М., 2001. – С. 448.

санадҳои маъмуриро медиҳад, ки ҳарчанд қонунӣ бошад ҳам, аммо мувофиқи мақсад нест ва бинобар ин парвандаро ба суди маъмури намебарад.

Соҳтори адлияи маъмури дар Олмон се марҳило ро дар бар мегирад. Судҳои марҳилаи якум ва дуюм дар салоҳияти заминҳо (давлатҳо) мебошанд: судҳои ибтидоии маъмури ва Суди олии маъмури (дар ҳар яке аз заминҳои Олмон, ба истиснои як замини умумӣ – барои замини Саксонияи Поён ва Шлезвиг-Ҳолштейн). Парвандаҳо дар ин судҳо аз ҷониби коллегия иборат аз се судия касбӣ ва ду «судяҳои фаҳрӣ» баррасӣ карда мешаванд. Низомии адолати маъмуриро Суди федералии маъмури роҳбарӣ мекунад, ки дар соҳтори он 12 сенат бо панҷ судия касбӣ мебошад.

Судҳои маъмурии ибтидоӣ аксарияти кулли парвандаҳоро дар марҳилаи аввал баррасӣ мекунанд. Бо қарори мақомоти адолати маъмури санади маъмурии шикоятшуда метавонад бекор карда шавад ё ҳукукҳои шаҳрвандон ё муассисаҳое, ки бо амали шахсони мансабдор вайрон карда мешаванд, барқарор карда шаванд. Ба салоҳияти судҳои болоии маъмури баррасии шикоятҳои назоратӣ ва дар ҳолатҳои муайян шикоятҳои кассатсионӣ аз болои қарорҳо ва таъиноти судҳои маъмури, инчунин дар ҳолатҳои истисноӣ парвандаҳои муҳимтарин дар марҳилаи аввал дохил мешаванд. Суди федералии маъмури асосан ба баррасии шикоятҳои кассатсионӣ аз болои қарорҳои судҳои маъмурии поёӣ машғул аст.

Барои Олмон, инчунин мавҷудияти мақомоти махсуси адолати маъмурӣ тавсиф карда мешавад, ки тибқи коидаҳои мурофиавии барои онҳо таҳияшуда амал мекунад. Азбаски дар аксари ҳолатҳо ин судҳо даъвои шаҳрвандонро нисбат ба мақомоти давлатӣ баррасӣ мекунад, қарорҳо ва ҳукмҳои онҳо барои муассисаҳои дахлдор ҳатмӣ мебошанд.

Ба мақомоти махсуси адолати маъмурӣ судҳои молиявӣ, интизомӣ ва иҷтимоӣ дохил мешаванд. Масалан, барои суди иҷтимоӣ салоҳияти баррасии парвандаҳои дорои суғуртаи иҷтимоӣ, кумакпулӣ ва нафақа ва ғайра дахл дорад.

Агар суди маъмурии ҳар як марҳила боварӣ дошта бошад, ки қонуни қабулкардаи парламент муҳолифи Конститутсия аст ва масъалаи амали он ҳал карда шавад, суд бояд ин санадро ба Суди федералии конститусионӣ фиристад. Судҳои маъмурӣ ҳуқуқ надоранд, ки аз болои меъёрҳои конститусионӣ, ки ба парвандаи мушаххас иртибот надоранд, назорат баранд.

Чунин хусусияти фарқкунандаи низоми назорати юрисдиксионии олмониро аз болои маъмурият нишон додан лозим аст, зеро судҳои маъмурӣ бо ҳуқуқ ва озодиҳои асосӣ алоқа доранд. Ин маънои онро дорад, ки ҳангоми таъбиқи адолати судӣ онҳо на танҳо меъёрҳои қонунгузори амалкунандаро таъбиқ кунанд, балки ҳуқуқу озодиҳои шаҳрвандро низ ба назар гиранд.²³⁵

²³⁵ Ниг.: Хартинг М. Защита прав человека в Федеративной Республике Германии Защита прав человека в современном мире. – М., 1993. – С. 73.

Дар Италия адолати маъмурӣ як системаи мустақилро бо сарвари Шурои давлатӣ ташкил медиҳад, ки он дар як вақт ҳам мақомоти машваратӣ ва ҳам судӣ мебошад.²³⁶ Шуро қонуниятӣ санадҳои ҳуқуматӣ ва вазорагро назорат мекунад ва шикоятҳоро аз болои қарорҳои трибуналҳои маъмурии минтақавии поёӣ баррасӣ мекунад.

Трибуналҳои маъмурӣ дар ҳар яке аз 20 минтақа мавҷуданд ва ҳамчун мақомоти марҳилаи аввалини баррасии шикоятҳо аз болои қарорҳо ва амали ҳокимияти иҷроия баромад мекунад. Трибунали маъмурии минтақавӣ аз намоёнда иборат аст, ки аз ҳисоби аъзои Шурои давлатӣ дар доираи на кам аз 5 аъзо таъин карда мешавад. Трибуналҳои маъмурӣ салоҳияти зеринро амалӣ менамоянд: 1) масъалаҳо доир ба қонунӣ будани санадҳо ва амали мақомот; 2) салоҳияти ба истилоҳ моддӣ, яъне андешидани чораҳои мусбат нисбат ба мақомот; 3) салоҳияти истисноии ҳифзи ҳуқуқҳои субъективӣ тибқи рӯйхаги муқаммали қонун.

Раванди шаклгирии адолати маъмурӣ дар Италия хеле тулонӣ ва бисёрзина буданд. Ханӯз дар асри гузашта доктринаи консепсияи «ҳуқуқҳои субъективӣ» ва манфиатҳои қонунӣ-ро таҳия карда буданд, ки онро то ҳол доктринаи муосири маъмурӣ-ҳуқуқӣ қабул мекунад. Ҳуқуқи субъективӣ тибқи ин мафҳум ба шахс тааллуқ дорад ва ба манфиати ҷамъият таъсир намерасонад. Аз

²³⁶ Шурои давлатӣ аз шаш шӯба иборат мебошад: се шӯба мақоми машваратии ҳуқумат буда, боқимонда, ҳамчун мақоми адлия амал мекунад.

ин рӯ, барандаи ҳуқуқҳои субъективӣ субъекти муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ мебошад, ки дар фарқият аз субъекти муносибатҳои оммавӣ-ҳуқуқӣ ба сифати барандаи манфиатҳои қонунӣ баромад мекунад. Мувофиқи ин тақсирот сарҳади ваколатҳои суд оид ба парвандаҳои граждани ва маъмурӣ муқаррар карда мешавад, зеро бахс байни шахси воқеӣ ва мақомоти давлатӣ метавонад танҳо дар мавриди вайрон кардани манфиатҳои қонунии ӯ ба миён ояд.

Барои таъмини ҳимояи дурусти судии манфиатҳои қонунӣ дар охири асри гузашта бахши махсуси Шурои давлатӣ таъсис дода шуд. Он салоҳияти баррасии шикоятҳоро оид ба ҷуброн накардан, суиистифода аз ҳокимият ва вайрон кардани қонунҳо бо амалҳои (қарорҳои) мақомоти давлатӣ, ки ба манфиатҳои қонунии шаҳрвандон зарар мерасонанд, дорад. Шурои давлатӣ ваколати бекор кардани санадҳои ғайриқонунии мақомотро дорад. Конститутсияи амалкунандаи соли 1947-и Италия (м. 103) тасдики ин салоҳиятро пешбинӣ менамояд ва мувофиқи он Шурои давлатӣ ва дигар мақомоти адолати маъмурӣ ҳимояи манфиатҳои қонунии шаҳрвандонро дар муносибат бо мақомот ва дар ҳолатҳои махсуси пешбининамудаи қонун, инчунин ҳуқуқҳои субъективӣ амалӣ менамояд.

Хусусияти низоми адолати маъмурии итолиёвӣ дар доираи васеи ваколатҳои суди маъмурӣ мебошад. Дар фарқият аз Фаронса чунин суд ҳақ надорад ба мақомот амалҳои мушаххас таъин кунад, суд дар Италия

метавонад на танҳо ягон санади мақомоти маъмуриро бекор кунад, балки аз мақомот қабули санади навро талаб кунад.

Аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки ба Италия дуализм хос аст: баробари судҳои маъмурии умумӣ бо роҳбарии Шурои давлатӣ дар кишвар судҳои махсуси маъмурӣ низ ҳастанд, ки ба онҳо Палатаи ҳисоб роҳбарӣ мекунад²³⁷. Барои баррасии баҳсҳои маъмурӣ низоми иерархии алоҳидаи судҳо мавҷуд аст, ки аз доираи салоҳияти умумӣ комилан ҷудо карда шудаанд, судҳои умумӣ, инчунин ҳуқуқ доранд, ки дар баъзе ҳолатҳо ба мақомоти иҷроия санадҳои хусусӣ бароранд ё аз мақомот зарари муайяне ситонанд.

Вазъи қонунии адолати маъмурӣ дар кишварҳое, ба монанди ИМА ва Бритониёи Кабир бо баъзе хусусиятҳои мушаххас тавсиф карда мешаванд. Мувофиқи гуфтаи бисёр мутахассисони амрикоӣ (Bagy D., Whitesomb H.R.) аз нимаи дуюми асри XX ба масъалаи ҷорӣ кардани масъулият барои ҳуқуқвайронкунии содиркардаи қормандони дастгоҳи давлатӣ диққати ҷиддӣ дода шуд. Ин дар наvbати худ қабули қонунгузории махсусро талаб мекард, ки дар доираи он ҳама намудҳои фаъолияти маъмурӣ ва тамоми марҳилаҳои раванди маъмурӣ ба таври муфассал танзим карда мешуданд.

Дар Иёлоти Муттаҳида санади асосӣ Қонуни мурофияи маъмурии соли 1946 мебошад, ки як навъ кодекси ҳуқуқи федералии мурофиявии маъмурӣ

²³⁷ Саблин Д.А. Права человека. – С. 124.

гардид²³⁸. Моддаҳои ин санади меъёрӣ асосан бо мақсади демократикунонӣ ва тафсилоти онҳо тақрибан тағйир ва илова карда шуданд (аз ҷумла, бо иловаҳои солҳои 1961, 1967, 1974). Ғайр аз ин бисёр давлатҳо қонунҳои муурофиавии маъмурии худро доранд.

Қонуни соли 1946 аввалин кӯшиши кишварҳои ҳукуки умумӣ барои муқаррар намудани муқаррароти муҳимтарини принсипи танзимкунандаи муурофиаи маъмурӣ буд. Тибқи ин санад ҳукуки тафтиши судӣ ба шахсе тааллуқ дорад, ки дар натиҷаи амали як муассисаи маъмурӣ зарар мебинанд. Қоидаи асосии он аз он иборат аст, ки Иёлоти Муттаҳида мутобики зарари муқаррароти ин қисм ба ҳамон шакл ва ба андозаи ҳамон ашхосе, ки дар ҳолатҳои шабеханд, ҷавобгар аст. Хусусияти модели амрикоии адолати маъмурӣ маҳз дар он аст, ки он дар якҷоягии ҳокимияти иҷроия ва судӣ амал мекунад: барои он омезиши ғайриқонунӣ муассисаҳои квазисудӣ²³⁹ бо баррасии парвандаҳои дорои хусусияти маъмурӣ дар доираи судҳои умумӣ тавсиф карда мешавад. Чуноне ки маълум аст дар Иёлоти Муттаҳида низомии ягонаи федералии судҳо ва низомҳои мустақили суди штабҳо дар якҷоягӣ амал мекунанд.

Суди салоҳияти умумӣ, аз ҷумла судҳои олии шикоятхоро аз болои қарор ва амали муассисаҳои маъмурӣ ва шахсони мансабдор бо сабаби хусусияти ғайриқонунии онҳо баррасӣ мекунанд. Самти муҳими

²³⁸ Barry D., *Whitcomb H.R. The Legal Foundations of Public Administration*. – West Publ. Comp. 1987. – P. 27.

²³⁹ Муфассал ниг.: Никеров Г.И. Административно-процессуальное право США // Государство и право. – 1997. – №12. – С. 97.

ғайриқонунӣ онҳо тафтиши конституционии амалҳои шахсони мансабдори федератсия ва штабҳо мебошад. Чун қоида дар суд парванда оид ба амалҳои ғайриқонунии муассисаи нисбат ба ҳамаи парвандаҳои дигар, ба истиснои парвандаҳои махсусан муҳим, афзалият дорад. Ин парвандаро суд аз рӯи моҳияташ баррасӣ мекунад ва исботи бегуноҳӣ ба зиммаи ҳуди муассиса аст.

Дар баробари низомии судҳои умумӣ якҷанд судҳои махсуси федералӣ мавҷуданд, ки аз рӯи усул ба судҳои маъмурӣ шабех мебошанд. Ҷои муҳимро бошад, Суди даъвогӣ (шикоятӣ) ишғол мекунад. Ин мақом даъвоҳои шахсони воқеӣ ва ҳукукиро нисбат ба ҳукумати ИМА дар бораи ҷаброни зиёне, ки дар натиҷаи вайрон кардани шартномаҳо расонида шудааст, бо як қатор асосҳои дигар баррасӣ мекунад. Дар байни ҷунин муассисаҳои судии дорои хусусияти федералӣ, Суди тижорати хориҷӣ ва Суди андозро ҷудо кардан мумкин аст, ки бахшо вобаста ба муайян кардани ҳаҷми андозҳои федералӣ ва пардохти онҳоро баррасӣ мекунанд. Дар бисёр штабҳо, инчунин судҳои махсуси юрисдиксионӣ амал мекунад, ки ӯ мустақиланд ё ба судҳои худудӣ вобаста карда шудаанд. Онҳо парвандаҳои ҳукуквайронкунии маъмурӣ, литензия, нафақа, андоз ва ғайраро баррасӣ мекунанд, ки оид ба ҳукук ва ухдадорихоӣ шахсони мушаххас қарорҳо қабул карда мешаванд²⁴⁰.

²⁴⁰ Права человека. Учебник для вузов / Ответственный редактор – член-корр. РАН, доктор юридических наук Е.А. Лукашева. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА М), 2001. – С. 453.

Аксарияти даъвоҳои судӣ ба қарорҳо ва амалҳои ғайриқонунӣ ё ҳулосаҳои мақомоти давлатӣ дахлдоранд, ки манфиатҳои шахрвандро вайрон мекунанд. Шаҳрванд ҳуқуқ дорад талаб намояд: боздоштан ё бекор кардани амали маъмурият, ғайриқонунӣ ё «беэтибор» эълон кардани он; таҳрир, тағйир додан ё бекор кардани санади меъёрӣ. Аз рӯи даъвоҳои шахрвандон суд метавонад қарореро бо номи «манъкунӣ» ё «қарори декларативӣ» дар бораи ғайриқонунӣ эътироф кардани амал» барорад. Қарорҳои қабулкарда бошад дар ҷилдҳои алоҳида нашр карда шуда, ҳангоми баррасии парвандаҳои шабех рохнамо, яъне амсолия мешаванд.

Агар шахрванд аз қарори маъмурият розӣ набошад метавонад ба давлат барои ҷуброни зарари расонидашуда даъво кунад. Солҳои охир тамоюли болоравии ҷунин даъвоҳо ба назар мерасад. Аксар вақт онҳо бо зарари молумулкӣ ва осеби шахсӣ, ки аз ҷониби нақлиёти давлатӣ ба амал меомаданд, бо зараре, ки дар натиҷаи хунукназарии мансабдорон ё хизматрасонии ғайриқаноатбахши тиббӣ расонида мешавад ва ғайра, алоқаманданд.

Мақомоти маъмурии квазисудӣ ҳар сол ҳазорҳо аризаҳои марбут ба додани литсензия, муайян кардани андозҳо, таъин кардани кумақпулиҳои иҷтимоӣ ва ғайраро баррасӣ мекунанд. Ҳарчанд онҳо дар миқёси соҳаи дахлдор фаъолият мекунанд, вале доираи салоҳияти онҳо хусусияти маҳдуд дорад.

Тафовути принципиалӣ байни судҳои умумӣ ва мақомоти коллегиялии маъмурии дорoi хусусияти

квазисудӣ дар он аст, ки аз ҷиҳати дараҷаи дур шудан аз принципи «ҷиддӣ» трибуналҳо нисбат ба судҳои умумӣ дар мавқеи имтиёзнотар мебошанд. Дар ИМА мақомоти маъмурияти квазисудӣ бо мустақилияти комил дар раванди ҳалли моҳияти баҳси маъмурии фарқ мекунанд.

Ғайр аз ин ба сифати зинаи апеллятсионӣ бо қарори трибуналҳои маъмурии судҳои умумӣ баромад мекунанд, ки «масъалаҳои ҳуқуқро ҳамеша ва фактҳо ҳангоми мақомоти адолати маъмурии қарори ошкоро ҳато, бинобар далелҳои ноқофӣ ё беэътимод қабул кардан, месанҷад»²⁴¹. Ҳуди таҳлиди бекор кардани қарори ғайриқонунии маъмурият маҷбур мекунад, ки дар доираи қонун амал кунанд.

Тибқи доктринаи салоҳияти ибтидоии маъмурии муассиса дар ҳалли масъалаҳои воқеии соҳае, ки мутахассис аст, нисбат ба суд афзалият дорад. Ҳамин тавр, ҳуқуқи қабули қарорҳо оид ба масъалаи далел ба маъмурият дода мешавад ва қарорҳои он танҳо аз нуқтаи назари эътибори онҳо бо далелҳои парванда тасдиқ кардан мумкин аст. Аммо аксар вақт қарор қабул кардан душвор аст, ки оё ин ё он масъала сирф ба қонун дахл дорад. Дар ҷунин ҳолатҳо, судҳо ба маъмурият имконият медиҳанд, ки аввал суҳан гӯянд.

Аз гуфтаҳои боло дида мешавад, ки мақомоти мустақили судӣ ва квазисудӣ дар ИМА дар химояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шахрванд нақши мусбат доранд.

²⁴¹ Судебные системы западных государств. – М., 1997. – С. 59.

Мақомоти адолати маъмури ИМА вазифаи худро ҳамчун воситаи иловагии Ҳимояи ҳуқуқи инсон мешуморанд. Беҳуда ҳуқуқшиноси амрикоӣ Н. Дорсен аҳамияти доимии доктринаи назораги судиро, ки соли 1803 пешниҳод накардааст ва ӯ ба ҳулосае меояд, ки «мафҳуми назорати судӣ ...саҳми муҳимтарини низомии сиёсии амрикоӣ дар инкишофи озодии шаҳрвандон дар микёси ҷаҳонӣ мебошад»²⁴².

Дар Бритонёи Кабир мақомоти адолати маъмури аҳамияти бештар пайдо мекунад. Ба шумораи трибуналҳои маъмури, ки нисбат ба судҳои салоҳияти умумӣ баргарӣ медиҳанд, метавон тартиби содаи муурофия, озодии дастрасӣ ба ҳамаи ҷонибҳои манфиатдор, сифати баланди баҳодихии коршиносон ва ғайраро дохил намуд.

Ташаққули адолати маъмури дар Бритонёи Кабир бо қабули Қонун «Дар бораи трибунал ва тафтишот» соли 1958 алоқаманд аст, ки заминаи ягонаи ҳуқуқиро барои фаъолияти шумораи зиёди мақомот барои ҳалли баҳсҳои маъмури дар соҳаи иҷтимоию иқтисодӣ фароҳам овард. Қонуни соли 1958 Шурои миллии трибуналҳои маъмуриро бо ҳуқуқи назорат аз болои фаъолияти судҳои поёӣ, ки он ҳам як мақоми машваратии назди ҳукумат мебошад, таъсис дод. Шуро ҳуқуқ дорад бо даъвои апелатсионӣ ба Суди Олӣ оид ба масъалаҳои мураккаби ҳуқуқие, ки ба фаъолияти судҳои махсус дахл доранд, муроҷиат кунад.

²⁴² Дорсен Н. Природа и пределы гражданских свобод в США // Права человека накануне XXI века. – М., 1994. – С. 286.

Трибуналҳо ҷе судҳои махсус муҳимтарин институти ҳуқуқии маъмури дар Британия мебошанд ва фаъолияти онҳо бо санадҳои солҳои 1921, 1958, 1966 ва 1971 танзим карда мешавад. Онҳо бо статутҳои дахлдори парламенти Британия муқаррар карда мешаванд. Вазифаи асосии трибуналҳо баррасии баҳсҳои байни шаҳрвандон ва мақомоти давлатӣ оид ба масъалаҳои манфиати ҷамъиятӣ мебошад. Соли 1957 дар як кумитаи махсуси парламонӣ, ки ба масъалаи адолати маъмури сару кор дошт, таъкид карда шуд, ки трибуналҳо мақомоти махсуси ҳифзи ҳуқуқ мебошанд, ки системаи судҳои адолати умумиро мукамал мекунанд. Мақомоти зикргардида ҳамчун як «механизми таъсисдодаи парламонӣ» барои мақсадҳои арбитражи маъмури баррасӣ карда шаванд, на ҳамчун як қисми дастгоҳи идораи давлатӣ.

Дар айни замон дар Британияи Кабир 67 низомии трибуналҳои маъмури мавҷуданд, ки аз кумитаҳо, комиссияҳо, судҳо ва трибуналҳои дахлдор иборатанд²⁴³. Онҳо байни худ на танҳо аз рӯйи самтҳои фаъолият, инчунин аз ҷиҳати таркиб ва салоҳият низ фарқ мекунанд. Судҳо аксар вақт хусусияти маҳдуди идоравӣ доранд. Таснифи трибуналҳои маъмуриро дар соҳаҳои зерини ҳаёти иҷтимоию иқтисодӣ ба амал баровардан мумкин аст: танзими истифодаи замин, сатҳи некӯаҳволии аҳоли, мушкilotи нақлиёт, рушди саноат ва шуғли аҳоли, мушкilotи муҳоҷираг.

²⁴³ Greenwood I.E., Wilpin D.I. Public Administration in Britain. – L., 1984. – P. 243.

Мувофиқи ин таснифот трибуналҳои зарурӣ низ таъсис дода мешаванд. Масалан, оид ба масъалаҳои истифодаи замин инҳо таъсис дода шуданд: трибунали муносибатҳои замин, судҳои маҳаллии истифодаи замин, трибунали заминҳои кишоварзӣ, трибунали муносибатҳои бозор ва кумитаи баҳогузорию андозаи иҷора. Дар соҳаи некӯахлоқии аҳоли бошад, ҷунин трибуналҳо ҳастанд: кумаки миллий, таъминкунии тиббӣ, ҳадамоти тандурустии миллий ва ғайра.

Соли 1964 трибуналҳои саноатӣ иборат аз се нафар таъсис дода шуданд. Онҳо баҳсҳои байни соҳибкорон ва кормандонро баррасӣ мекунанд, аз ҷумла шикоятҳо дар бораи озодкунии ғайриқонунӣ, рад кардани имтиёзҳо ва ғайра. Қарорҳои трибуналҳои саноатиро дар Трибунали апеллятсионӣ оид ба баҳсҳои меҳнатӣ, ки бо Қонун «Дар бораи меҳнати кироя» соли 1975 таъсис додааст, шикоят кардан мумкин аст.

Ин трибунал на танҳо аз судяҳои Суди Олӣ ё Суди апеллятсионӣ, инчунин аъзои иловагӣ – мутахассисон ё намояндагони соҳибкорон ва кормандон иборат аст.

Суд оид ба баррасии шикоятҳо доир ба маҳдуд кардани озодии саноатиро ҷудо намудан мумкин аст. Ин мақом бо мақсади ҳалли баҳсҳо оид ба савдо, нархҳо, андозбандӣ, химояи истеъмолкунандагон ва ғайра таъсис дода шудааст. Ба ғайр аз адвокатҳои касбӣ ба ин суд ашхосе низ шомиланд, ки мутахассисони соҳаи савдо мебошанд. Апеллятсия аз болои қарорҳои онҳо ба судҳои зинаи болоии минтақавӣ оварда мешавад.

Мавқеи намоёнро байни муассисаҳои салоҳияти маҳсус – Суд оид ба баррасии шикоятҳо дар бораи маҳдуд кардани озодии соҳибкорӣ, ки соли 1956 таъсис ёфтааст, ишғол мекунанд. Он созишномаҳоро оид ба нархҳо ва шартҳои таҳвили молҳо ва хидматҳо бо мақсади пешгирии монополияи истеҳсолот ва савдо баррасӣ мекунанд. Суд, инчунин шикоятҳои дигарро дар бораи вайрон кардани қоидаҳои савдои одилона, дархостҳо оид ба озод кардан аз андоз барои ҳама намууди молҳо бо назардошти манфиатҳои ҷамъиятӣ баррасӣ мекунанд. Парвандаҳо дар ин суд одатан аз ҷониби ҳайати як судьяи касбӣ ва ду мутахассис баррасӣ карда мешаванд. Ҳамин тавр, дар саросари Британия садҳо намуудҳои гуногуни трибуналҳои маъмурии маҳаллӣ, кумитаҳо ва судҳои тахассусҳои гуногун мавҷуданд, ки ҳар яке дар доираи дастурамали худ фаъолият мекунанд.

Моделҳои муосири баррасишудаи адолати маъмурӣ дар кишварҳои гуногун мавҷудияти навъҳои гуногуни ин институтро нишон медиҳанд. Вазифаи давлат дар таъмини шаҳрванд ба химояи судии ҳуқуқи манфиатҳои қонунии ӯ ҷузъи муҳимми давлатдорӣи ҳуқуқӣ мебошад. Адолати маъмурӣ – воситаи муассири муҳофизати ашхос аз таъқиби ғайриқонунӣ ё беасоси мақомоти ҳокимияти давлатӣ мебошад, зеро «итоати баробар ба қонун ва суд шахсони мансабдор ва шаҳрвандонро ба ҳамвории умумии ҳуқуқӣ меорад».

Аз таҳлили институту адолати маъмурӣ дида мешавад, ки дар ҷомеаи демократӣ мақомоти идоракунии

БАРОИ ҚАЙДҲО

давлатӣ ва шахсони мансабдор на танҳо ҳукуки баровардани санадҳои меъёриро доранд, ки барои шаҳрвандон оқибатҳои ҳукуқӣ ба вучуд меоранд, инчунин уҳдадоранд дар доираи қонун амал намуда, барои амалҳои ғайриқонунӣ ҷавобгар бошанд ва дар сурати зарурат – зарари дар натиҷаи ин амалҳо расонидашударо ҷуброн намоянд.

Б.А. Сафарзода, Д.С. Раҳмон, И.Қ. Миралиев,
ҷ. Саъдизода, Ш.Ш. Шосаидзода, Ш.Ф. Исқандаров,
Н.Ф. Сафарзода, Ф.Н. Салимов

МЕХАНИЗМҲОИ ҲИМОЯИ ҲУҚУҚИ ИНСОН

Китоби дарсӣ

Ба ҷол 15.11.2023 иҷозат дода шуд. Андозаи 60x84^{1/16}.
Қоғаз офсет. Ҷопи офсет. Гарнитураи Times New Roman Tj.

Ҷузъи ҷопии шартӣ 30,0.

Тегҳоди нашр 2000 нусха.

Ин мавод бо дастгирии Барномаи рушди Созмони Миллали
Муттаҳид дар Тоҷикистон ҷоп шудааст.

Данный материал распечатан при поддержке Программы
развития ООН в Таджикистане.

This material is printed with the support of the United Nations
Development Programme in Tajikistan.

